

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

М У Н Д А Р И Ж А

ИСЛОМ КАРИМОВ. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига
ишонаман .....3...

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

РЕДЬЯРД КИПЛИНГ. Жараглади чилтор торлари 12
АЛЕКСЕЙ КОЛЬЦОВ. Кулиб боқсин бахт ва муддао 83

НАСР

ГАБРИЭЛ РУА. Умр — оқар дарё. Роман 24
ЖУРЖИ ЗАЙДОН. Ал-Амин ва ал-Маъмур. Роман 88

ПУБЛИЦИСТИКА

АНАТОЛИЙ ИВАШЧЕНКО. Деҳқонлар масаласи тугаб бораётган асрнинг
уч кўзгусида 141

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ. Қалом илмининг алломаси 156

АДАБИЙ ТАНҚИД

АНДРЕ БРЕТОНЬ. Сюрреализм манифести 160

Май 2000

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ФАРИДА АБДУРАҲИМОВА. Гўзаллик қомуси 175

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Н.А.КУН. Қадимги Юнонистоннинг афсона ва ривоятлари 179

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Жамоатчилик кенгаши:

Аслиддин Болиев

Юсуф Абдуллаев

Одил Ёқубов

Хайрулла Жўраев

Неъматулла Иброҳимов

Жўра Йўлдошев

Абдулла Орипов

Жавлон Умарбеков

Рустам Шоғуломов

Тўлапберган Қаипберганов

Саидахор Фуломов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)

Амир Файзулла

Асрор Мўминов

Абдуҳамид Пардаев

(маъсул котиб)

Ортиқбой Абдуллаев

Жаҳон адабиёти. 5. 2000

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, N 172

Таҳририят манзили:

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Н.ЖўРАЕВА

Рассом М.КАРПУЗАС

Техник муҳаррир Н.НИЗОМОВА

Мусахҳиҳ Д. САПАРОВА

Теришга берилди 06.06.2000й. Босишга рухсат этилди 28.09.2000й. Бичими 70x108 1/16.

Газет қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1600 нусха. К-8093 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа маркази компютерерида терилиб, Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

© Жаҳон адабиёти, 2000 й.

Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман

Президент Ислом КАРИМОВнинг «ФИДОКОР» газетаси
мухбири саволларига жавоблари

Савол. Муҳтарам Президент, Сиз ўз фаолиятингизда миллий ғоя, миллий мафкура масаласига устувор йўналиш сифатида қараб келмоқдасиз. Хусусан, яқинда Оқсарой қароргоҳида зиёлилар билан ўтказилган мулоқотингиз чоғида миллий истиқлол мафкурасининг ҳаётимиздаги ўрни, унинг асосий тамойилларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ масалалар ғоят жиддий тарзда кун тартибига қўйилди. Бунинг сабаби нимада?

Жавоб. Бу ҳақда фикр юритишдан олдин бир масалага ойдинлик киритиб олиш зарур: мафкура фақат бугун эмас, балки ҳамма замонларда ҳам энг долзарб сиёсий-ижтимоий масала, ҳар қандай жамиятни соғлом, эзгу мақсадлар сари бирлаштириб, унинг ўз муддаоларига эришиши учун маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пойдевор бўлиб келган.

Гап мана шу масаланинг, шу ҳақиқатнинг бугун жамиятимиз, халқимиз учун нақадар долзарб эканини эътироф этишда, моҳиятини чуқур англаб, олдимизда турган улкан вазифаларни амалга оширишда, уни енгилмас кучга айлантиришдир.

Чунки, мафкура — жамиятда яшайдиган одамларнинг ҳаёт мазмунини, уларнинг интилишларини ўзида мужассамлаштиради. Ҳар қандай инсон, табиийки, мурод-мақсадсиз яшай олмайди. Бинобарин, токи ҳаёт мавжуд экан, мамлакатлар, давлатлар ва уларнинг манфаатлари бор экан, улар ўз тараққиёт йўлини, эртанги кун уфқларини ўзининг миллий ғояси, миллий мафкураси орқали белгилаб олишга интилади.

Менинг фикримча, мафкуранинг ҳаётийлиги унинг халқ табиатиغا, турмуш ва тафаккур тарзига не чоғли мос бўлиши, энг муҳими, жамиятнинг миллий манфаатларини, орзу-интилишларини қай даражада акс эттириши билан ўлчанади. Фақат шундай мафкурагина ҳаёт ва давр синовларига бардош беради, одамлар унга ишониб, ўзининг иймон-эътиқоди сифатида қабул қилади. Шундагина у энг замонавий қуролдан ҳам кўра кучли руҳий-маънавий қудрат касб этади.

Бугунги кунда инсоният қўлида мавжуд бўлган қурол-яроғлар ер куррасини бир неча бор яқсон қилишга этади. Буни ҳаммамиз яхши англаймиз. Лекин ҳозирги замондаги энг катта ҳавф — инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади. Бу аччиқ ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслик лозим.

Агар тарихга назар солсак, илгари кучли давлатлар заиф мамлакатларни очиқдан-очиқ босиб олиб, уларга ўз ҳукмини ўтказган бўлса, XX асрнинг охирига келиб, бундай сиёсат янги бир шакл касб этди. Ҳозирги вақтда қудратли давлатлар ва муайян сиёсий марказлар ўз мақсадларига эришиш учун аввало забт эт-

моқчи, ўз таъсир доирасига олмоқчи бўлган мамлакатларнинг аҳолиси онгини ўзига қарам қилишга интилади.

Савол. Бугунги кунда миллий мафқурани ҳаётий эҳтиёж даражасига кўтаришга нима ундамоқда?

Жавоб. Маълумки, биз ўз миллий табиатимиз ва минг йиллик анъаналаримизга, урф-одатларимизга зид бўлган сохта коммунистик ғоялардан воз кечдик. Лекин мафқура дунёсида бўшлиққа йўл қўйиб бўлмаслиги, шундай ҳолат юз берган тақдирда бўш қолган мафқура майдонидан бизга бегона, орзу-интилишларимизга мутлақо ёт ғоялар ўрин эгаллашга уриниши шубҳасиз.

Асосий гап шундаки, агар ён-атрофимиздаги воқеликка теранроқ назар ташлайдиган бўлсак, табиий заҳираларга бой, геополитик нуқтаи назардан ғоят қулай ҳудудда жойлашган юртимизга кўз олайтирадиган, бизга ҳукмини ўтказишни истайдиган турли кучлар мавжудлигини инкор этолмаймиз. Улар ўз ниятларини амалга ошириш учун ҳеч нарсадан тап тортмаслиги бугунги кунда аён бўлиб қолди.

Бу кучлар катта маблағ ва замонавий қурол-аслаҳаларга эга. Лекин уларнинг энг ёвуз қуроли — миллий қадриятларимизга тўғри келмайдиган, энг ёмони, эртага ўрнимизни эгаллаши лозим бўлган ёш авлоднинг қалби ва тафаккурини заҳарлайдиган бузғунчи мафқурадир. Ҳозирги пайтда рўй бераётган айрим салбли ҳолатлар, ножўя хатти-ҳаракатлар, ёвуз ишлар аввало мафқуравий бўшлиқ туфайли содир бўлмоқда. Нега деганда, ҳали ҳаётий тажрибага эга бўлмаган, оқ-қорани таниб улгурмаган ёшлар ҳар турли таъсирларга берилувчан бўлади.

Мисол учун, баъзи ёшларни йўлдан чалғитаётган диний экстремизм хавфини олайлик. Бу хатарли оқим ўзига хос тарихга эга. Хусусан, 80-йилларнинг охирида мамлакатимизга ўзини «дўст», «диндош», «миллатдош» қилиб кўрсатиб, гўё ислом динининг софлиги учун курашга «даъват» этувчи айрим кимсалар кириб келди. Улар муқаддас динимизнинг асл моҳиятини билмайдиган оддий одамларни, гўр ёшларни ўз тузоғига илинтириб, бизга бегона бўлган диний ақидаларни ёйишга уринди.

Албатта, бу ҳаракатларнинг олдини олиш учун тегишли чора-тадбирлар кўрилди. Лекин ўша вақтларда соддалик қилиб, уларга хайрихоҳ бўлганлар ҳам йўқ эмас эди. Миллатимиз, айниқса, фарзандларимизнинг кўнгли очиқ, содда, ишонувчан, андишали экани ҳаммага маълум. Уларнинг қалбида динимизга интилиш туйғуси кучли. Чунки мўмин-мусулмон халқимизнинг тарбиясига, дунёқарашига Оллоҳ назари тушган юртимизда ўтган кўплаб азиз-авлиёлар, уларнинг табаррук қадамжолари ҳам ўз таъсирини ўтказиб келади. Одамларимиз дилидаги мана шундай эзгу туйғулардан, иймон-эътиқод сари табиий интилишлардан айрим ғаразли кучлар ўз мақсади йўлида фойдаланишга уринаётгани бежиз эмас.

Аммо ўша пайтларда — коммунистик тузум зулмидан эндигина озод бўлиб, эркин нафас ола бошлаганимизда бу масалани — яъни сунний-ҳанафий мазҳабимиз талабларини чуқур тушунадиган, Қуръони карим оятларини изоҳлаб, одамларга тўғри йўл кўрсатишга қурбн етадиган уламолар, афсуски, жуда оз эди.

Шундай бир вазиятда ақидапарастлар жуда «чиройли даъват»лар билан чиқиб, айрим ёшларни ўзига маҳлиё қилишга эришди ҳам. Уларнинг ота-оналари, умуман, жамоатчилигимиз бу ҳаракатнинг ортида қандай мудҳиш мақсад ётганини, таассуфки, дастлаб англаб етмади. Наманган ва Тошкентда содир этилган қонли воқеалардан кейингина бу кучларнинг нияти ҳокимият учун кураш бўлиб, улар дин ниқоби остида ҳаракат қилаётган халқаро террорчилик ҳаракатининг бир тўдаси экани ошкор бўлди. Аммо жамоатчилик бу ҳақиқатнинг тагига етгунча қора кучлар ҳали дунёқарашни шаклланмаган айрим ёшларни жаҳолат ва жиноят ботқоғига тортиб улгурди.

Яна бир масалага алоҳида эътибор беришимиз зарур. Мен ҳозирги вақтда минтақамизга хавф солиб турган диний экстремизм хатарини қисқача айтиб ўтдим. Наркобизнес, ноқонуний қурол-яроғ савдоси, террорчилик сингари таҳдидлар ҳам шулар жумласидандир. Лекин дунёда бир қарашда беозор, сиёсатдан холи бўлиб туюладиган шундай мафқуравий таъсир воситалари ҳам борки, уларга кўпда етарлича эътибор беравермаймиз.

Масалан, кейинги йилларда кўплаб намоёиш этилаётган жангарилик фильмларини олайлик. Бу фильмларни кўпчилик, айниқса, ёшлар мароқ билан кўради, чунки одамзот табиатан мана шундай тўполонларни томоша қилишга мойил.

Аслида, менинг назаримда, одамнинг қалбида иккита куч — бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳамшиша ўзаро курашади. Афсус билан таъкидлашимиз лозим: тарих тажрибаси шундан далолат берадики, инсон табиатидаги инсонийликдан кўра ваҳшийлик, ур-йиқит инстинктлари, яъни хатти-ҳаракатларини кўзга тиб юбориш осонроқ.

Шунинг учун онги шаклланиб улгурмаган аксарият ёш томошабинлар бундай фильмлардан кўпинча турли ёвузлик, йиртқичлик, шафқатсизликларни ўрганеди, холос. Натижада уларнинг дийдаси қотади, қалбидан тошбағирлик, зўравонлик, ахлоқсизлик каби иллатлар жой олганини ўзи ҳам сезмай қолади. Ҳатто шундай томоша ва фильмларнинг қаҳрамонларига кўр-кўрона тақлид қилишни истайдиган йигит-қизлар ҳам топилади. Чунки улар бундай уйдирма талқинлар таъсирида қўл ураётган иши қандай аянчли оқибатларга олиб келишини тушуниб етмайди. Афсуски, бизнинг телевидениемизда ҳам шундай фильмларни намоёиш этишга ортиқча ружу қўйилмоқда.

Тарихдан маълумки, бир халқни ўзига тобе қилишни истаган кучлар аввало уни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан жудо қилишга интилади. Юқорида мен тилга олиб ўтган ва шунга ўхшаш зарарли таъсирлар давом этаверса, миллат ўзлигини йўқотиши, минг йиллик анъаналарини бой бериб, оломонга айланиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас.

Табиий савол туғилади: бундай мафкуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун нима қилиш керак?

Бунинг йўли — одамларимиз, авваламбор ёшларимизнинг иймон-этиқодини мустақкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш. Уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш. Уларнинг, мен ўзбек фарзандиман, деб гурур ва ифтихор билан яшашига эришишдир.

Маълумки, ҳар қандай касалликнинг олдини олиш учун аввало киши организмиде унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она-Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафкуравий иммунитетини кучайтиришимиз зарур.

Токи улар миллий илдиэлари бақувват, дунёни чуқур англайдиган, замон тараққиёти билан баробар қадам ташлайдиган инсонлар бўлиб етишсин. Ана шунда жоҳил ақидапарастнинг «даъвати» ҳам, ахлоқни рад этадиган, биз учун мутлақо бегона гоёлар ҳам уларга ўз таъсирини ўтказа олмайди.

Шу маънода миллий мафкура масаласи биз учун бугунги кунда нечоғли муҳим ва долзарб эканига яна бир бор ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Савол. Мафкуранинг зарурлиги ва унинг бугунги кунда аҳамияти ниҳоятда ўсиб бораётгани ҳақида тасаввур ҳосил қилдик. Энди миллий истиқлол мафкураси қандай хусусиятларга эга бўлиши ва қандай талабларга жавоб бериши кераклиги ҳақида тўхталиб ўтсангиз.

Жавоб. Ижозатингиз билан мен бу саволни бироз бошқача тарзда қўйиб, миллий истиқлол мафкураси концепциясида қандай мақсадлар ва қандай устувор гоёларга алоҳида аҳамият бериш кераклиги ҳақида фикр юритишни ўринли деб билардим.

Чунки жамиятимиз, мамлакатимиз ўз олдига қўйган эзгу муддао ва вазифаларни аниқ-равшан белгилаб олмасдан туриб миллатимизнинг асрий анъана ва урф-одатларини, ўзлигимизнинг асосий хусусиятларини мужассам этадиган миллий мафкурани шакллантириш мумкин эмас.

Бунинг учун аввало биз қандай давлат, қандай жамият, қандай тузум барпо этмоқдамиз, унинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий асослари нималардан иборат, деган саволга жавоб топишимиз керак.

Қисқа қилиб уларни қуйидагича ифода этиш мумкин:

Мамлакатимизда амалга ошириладиган янгиланиш ва тараққиёт сиёсатининг стратегик мақсади — ҳуқуқий демократик давлат ва бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборат.

Юртимизда истиқомат қилувчи барча инсонлар учун миллати, тили ва динидан қатъи назар, муносиб ҳаёт шароити яратиб бериш, ривожланган демократик мамлакатлардаги кафолатланадиган турмуш даражаси ва эркинликларини таъминлаш. Ва шу асосда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига эришиш.

Мамлакатимизнинг сиёсий ва давлат қурилиши ҳақида сўз юритганда, унинг қуйидаги асосий хусусиятларини айтиб ўтиш лозим. Яъни:

Сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш, жамиятда демократия, фикр ва виждон эркинлиги тамойилларини, гуманизм ғоялари ва умуминсоний қадриятларни қарор топтириш.

Демократиянинг зарурий шарт бўлган кўппартиявийлик муҳитини вужудга келтириш. Илгари ҳам таъкидлаганимдек, амалдаги кўппартиявийлик — бу ҳар хил қараш ва ғоялар ўртасидаги баҳс-мунозара, турли партиялар, жумладан, мухолиф партиялар учун ҳам сиёсий рақобат майдони демакдир.

Миллий демократик давлатчиликни қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятларига бўлиниш борасидаги конституциявий тамойил асосида барпо этиш.

Маҳаллий ҳокимият ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари вазифаларини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисмини босқичма-босқич ўтказиб бориш, нодавлат ва жамоат тузилмалари ҳуқуқи ва мавқеини оширишни кўзда тутадиган «Кучли давлатдан — кучли жамият сари» концепциясини амалга ошириш.

Фуқароларнинг ўз турмуши ва бутун жамият ҳаётини бошқариш ва ташкил этиш борасидаги фуқаролик жамияти тамойилларига тўлиқ мос келувчи фаол иштироки учун зарур шарт-шароитларни яратиш, фарб халқлари учун нотаниш, аммо миллий табиатимизга мос бўлган ўз-ўзини бошқарув усули — маҳаллани ривожлантириш ҳамда унинг мавқеини ошириш.

Барча фуқароларнинг қонун олдидаги ҳуқуқий тенглиги ва қонун устуворлигини, жамият манфаатлари ва аҳоли хавфсизлигининг муҳофазасини кафолатловчи ҳуқуқий давлатни барпо этиш.

Жамиятнинг асоси бўлган оилани мустақкамлаш. Негизида моддий жиҳатдан таъминланган, ахлоқий жиҳатдан мустақкам оила бўлган адолатли жамиятни шакллантириш.

Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишнинг таъсирчан воситаси, жамоатчилик назорати вазифасини бажарадиган, халқимизнинг сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий тафаккурини юксалтиришга қаратилган эркин ва мустақил оммавий ахборот воситаларини ҳар томонлама ривожлантириш.

Ўзбекистонда барпо этиладиган жамиятнинг иқтисодий асоси — иқтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётидир. Шунинг барчамиз яхши англаб олишимиз керакки, бундай йўл билан бугун дунёда кўп мамлакатлар тараққий топмоқда ва фаровонликка эришишда бошқаларга ўрнатилган бўлмоқда. Бу йўлнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у бир томондан, ташаббус ва тадбиркорликни, одамнинг ўз кучи ва салоҳиятига сўянишини рағбатлантиради, самарали хўжалик юритишга ўргатади, ишлаб чиқаришни истемолчи манфаатларига бўйсундиради. Муқобиллик, рақобат асосида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини тинимсиз ривожлантириш, фан ва техниканинг замонавий ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш борасида кучли омил вазифасини ўтайди. Пировард натижада ҳаётимизни тез суръатлар билан ўстиришга, унинг сифатини юксалтиришга хизмат қилади. Оддий тил билан айтганда, халқ фаровонлигини, аҳолининг турмуш даражаси узлуксиз ошиб боришини таъминлайди. Бу ҳақиқат тарихда ўз исботини топган. Мамлакатимизда ўтган саккиз-тўққиз йил давомида ўта марказлашган ва яққаҳоқимлик асосида қурилган, ўзини оқламаган тизимга барҳам берилди. Бозор иқтисодиётига ўтиш, унинг пойдеворини яратиш йўлида, янги тизимга мос бўлган тегишли ҳуқуқий ва амалий тадбирлар ўтказилди.

Кўп укладли, яъни турли мулк тизимларини ўз ичига оладиган иқтисодиётни барпо этиш йўлида катта қадам қўйилди. Тадбиркорлик фаолиятининг эркинли-

ги учун конституциявий, ҳуқуқий ва иқтисодий шарт-шароит ва кафолатлар яратилгани, мулкдорлар синфини шакллантириш, уларнинг ҳуқуқини мустақкамлаш, нуфузини ошириш ва кафолатлаш борасида сезиларли ишлар қилинганини таъкидлаш лозим.

Ташаббускорлик ва тадбиркорликни рағбатлантириш, одамларда мулкка эгаллик ҳиссиётини тарбиялаш, кичик ва ўрта корхоналарни изчил ривожлантириш аҳоли фаровонлиги ва даромадларининг ортишида, ишсизлик муаммосини ечишда салмоқли манба вазифасини бажармоқда.

Ҳозирги босқичда иқтисодиётни янада эркинлаштириш, унинг ўз-ўзини мувофиқлаштиришида талаб ва таклиф асосидаги бозор механизмларидан кенг фойдаланиш, хўжалик юритувчи корхоналарга мустақиллик бериш, рақобат муҳитини яратиш, давлатнинг, турли текширувчи, назорат қилувчи органларнинг корхоналар хўжалик фаолиятига тўғридан-тўғри аралашувиغا йўл қўймаслик устувор аҳамият касб этмоқда.

Бунда давлатнинг мувофиқлаштирувчилик вазифаларини қисқартириб, унинг зиммасида фақат иқтисодий таъсир ўтказиш воситалари ва омилларини сақлаб қолиш, тегишли ҳуқуқий майдонни шакллантиришга алоҳида эътибор берилади.

Мамлакатимиз иқтисодиётида чуқур таркибий ўзгаршларини таъминлаш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, бой табиий, минерал-хом ашё ва қишлоқ хўжалик ресурсларидан, меҳнат ва интеллектуал салоҳиятимиздан тўлиқ фойдаланиб, харидорбоп, рақобатга бардошли маҳсулот ишлаб чиқариш, дунё бозорида ўзинизга хос муносиб ўрин эгаллаш, шунинг ҳисобидан сиёсий ва иқтисодий мустақиллигимизни таъминлайдиган тизимни вужудга келтириш бугунги кунда бизнинг муҳим вазифамиздир.

Бозор инфратузилмалари — фонд ва улгуржи бозорлар, биржалар, маркетинг, инжиниринг, лизинг, консалтинг ва сугурта компаниялари, тадбиркорларга хизмат кўрсатиши лозим бўлган бошқа тузилмаларни вужудга келтириш, ривожланган молия-банк тизимини яратиш, банкларнинг кредитларни қайтара олиш имкониятларини ошириш ва низом капиталини бўш маблағлар жалб қилиш ҳисобидан кенгайтириш, банк ва бошқа молиявий муассасаларни инвестиция жараёнининг асосий бўғинига айлантириш ҳам иқтисодиётимизнинг ҳозирги босқичидаги вазифадир.

Бу борадаги энг муҳим вазифамиз — мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш, унинг халқаро меҳнат тақсимоотида тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли шартлар асосида фаол иштирок этиши, жаҳон хўжалик алоқаларига кенг интеграциялашуви ва шу негизда дунё ҳамжамиятидан ўзига муносиб жой эгаллашига эришиш.

Бу эса ўз навбатида бошқарув ва ишлаб чиқариш тизимини билимдон, юқори малакали бозор шароитларида иш юритишнинг ўзига хос жиҳатларини яхши биладиган кадрлар билан мустақкамлашни тақозо этади.

Халқ моддий фаровонлигининг босқичма-босқич ва изчил ўсиб боришини таъминлаш, инсоннинг муносиб ҳаёт кечирishi ва камол топиши учун зарур шарт-шароитларни яратиш, аҳолини, энг аввало, унинг ёрдамга муҳтож қатламлари болалар, қариялар, ногиронлар, ўқувчи ёшларни ижтимоий муҳофазалашнинг аниқ йўналтирилган кучли механизмининг жорий этиш — шаклланиб келаётган миллий иқтисодий тизимдан кўзланган пировард мақсаддир.

Биз барпо этаётган янги жамият юксак маънавий ва ахлоқий қадриятларга таянади ва уларни ривожлантиришга катта эътибор қаратади. Бу жараён миллий истиқлол ғояси ва мафқурасига, ўсиб келаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга асосланади.

Жамиятни маънавий янгилашдан кўзланган бош мақсад — юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик каби кўп-кўп муҳим масалалардан иборат. Ўтган тўққиз йил давомида — мустақил тараққиёт йилларида амалга оширган улғувор ишларимиз ҳам бу ҳақда муайян таъсир беради.

Мен нима учун бу тўғрида батафсил фикр юритяпман? Чунки бу масалалар бизнинг ўз олдимизга қўйган эзгу мақсадларимизни ёритиб, жамиятимиз мафқу-

раси, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг маъно-мазмунини белгилаб беради.

Эндиги энг долзарб вазифамиз — бу жараёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги-янги қирраларини мукаммал очиб бериш, ўқувчиларимиз, талабаларимизга, кенг жамоатчиликка содда, лўнда қилиб тушунтириб бериш ва уларни янги ҳаёт, замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол ва жўшқин иштирокчиларига айлантиришдан иборат.

Бунинг учун, биринчи галда, тараққиётимизнинг ҳар бир йўналиши — жамиятимиздаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий муносабатларнинг ривожига ҳақида махсус дарсликлар, қўлланмалар, оммабоп адабиётлар яратиш зарур. Чунки, ҳозир мактаб ўқувчиси ёки талабадан мана шу масалалар ҳақида фикр сўрасангиз, изчил, аниқ, атрофлича жавоб беришга, керак бўлса, ўз фикрини исботлаб беришга қийналади. Уйлайманки, бу — олдимизда турган энг муҳим масалалардан биридир.

Сир эмас, фаолиятимизда кишига жуда ғалати туюладиган бир камчилик бор. Амалдаги давлат ва жамиятимиз қурилишида, иқтисодиётимиз ва маънавиятимизни шакллантиришда мутлақо янги-янги қадамлар қўйилмоқда, замон талабларига ҳамоҳанг ўзгаришлар рўй бермоқда, аммо мактаб ва ўқув юртларида болаларимизга, эртага бизнинг ўрнимизни босиши лозим бўлган ўз фарзандларимизга даққиқонусдан қолган дарслик ва китоблар асосида билим ва тарбия бермоқдамиз. Бундай ачинарли ҳолатларга барҳам бериш вақти келди.

Миллий мафкура яратиш ҳақида сўз юритар эканмиз, биринчидан, шуни чуқур англаб олишимиз даркорки, бу вазифа бир йиллик ёки беш-ўн йиллик иш эмас. Халқ, миллат ўз миллий мафкурасини бутун умри давомида такомиллаштириб, бойитиб боради. Чунки мафкура қотиб қолган ақидалар йиғиндиси эмас. Бу — узлуксиз жараён бўлиб, ҳаёт давом этар экан, унинг шиддатли суръати туйфайли мафкуранинг олдига қўйиладиган янги-янги талаблар ҳам пайдо бўлаверади. Яъни, миллат манфаатларига жавоб берадиган, тинимсиз ўзгариш ва янгиланишни тақозо этадиган миллий мафкурани яратиш учун мунтазам иш олиб бориш зарур.

Жаҳон тажрибасига назар ташласак, миллатнинг мафкураси бир эмас, балки бир неча авлоднинг умри давомида ишлаб чиқилиши ва такомилга эришувига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Бутун халқни бирлаштирадиган байроқ бўлмиш мафкурани шакллантириш учун инсоният тарихининг турли даврларида Худонинг ўзи ақл-заковат, истеъдод, куч-қувват ато этган, ёрқин тафаккурга эга бўлган буюк шахслар заҳмат чекканини кўрамиз. Мана, Конфуций ва Маҳатма Гандини, Форобий ва Баҳоуддин Нақшбандни олайлик. Бу зотлар умумбашарий тараққиёт миқёсида танилган, теран инсоний ғоялар, маънавий бойликларнинг қадр-қимматини чуқур англайдиган донишманд одамлар бўлган.

Миллий ғоя, миллий мафкурани ишлаб чиқиш, уни шакллантириш учун ҳар қайси миллатнинг энг илғор вакиллари, керак бўлса, мутафаккирлари, халқ ва Ватан равнақи учун ҳаётини бағишлайдиган фидойи зиёлилари меҳнат қилиши лозим.

Иккинчидан, бир ҳақиқатни ўзимизга яхши англаб олишимиз керакки, миллий мафкурани тепадан туриб яратиб ва ҳаётга жорий этиб бўлмайди. Бу — ниҳоятда принципиал масала. Албатта, миллий мафкуранинг асосий йўналишларини, унинг ўзига хос хусусиятларини мутахассислар, олимлар ва мутафаккирлар ишлаб чиқади.

Лекин бундай мафкура шу мамлакатда яшайдиган барча аҳолининг, дейлик, ҳар бир деҳқон, ишчи ёки хизматчининг, зиёлининг юрагидаги ғоялар, туйғуларни мужассам этиб, унга бунёдкорлик руҳини бахш этиши лозим. Миллион-миллион одамларнинг қалбидаги эзгу интилишларни, уларнинг ҳаёт мазмунини ифода қилиш эса осон иш эмас. Бунинг учун биз диалектика қонуниятини, яъни муайян бир шахс билан бутун бир халқ орзу-интилишларини уйғун ҳолда қандай акс эттириш масаласини яхши тушуниб олишимиз зарур. Сокин кабинетларда туғиладиган бир мафкурани ўз-ўзидан ҳаётга, унинг барча қатламларига сингиб кетади, деб ўйлаш — хомхаёлдан бошқа нарса эмас.

Миллий истиқлол мафкураси халқимизга хос бўлган энг муқаддас туйғу ва тушунчаларнинг мужассам ифодаси бўлиши керак.

Мисол учун, Ватан туйғусини олайлик. Ватанга муҳаббат ҳисси одамнинг қалбида табиий равишда туғилади. Яъни, инсон ўзлигини англагани, насл-насабини билгани сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб, юксала боради. Бу илдиз қанча чуқур бўлса, туғилиб ўсган юртга муҳаббат ҳам шу қадар чексиз бўлади.

Машҳур шоиримизнинг «Мен нечун севаман Ўзбекистонни?» деган чуқур маъноли саволини ўзимизга бериб, унга ҳар биримиз қалбимиздан жавоб излашимиз керак, деб ўйлайман.

Ёки она тилига муҳаббат масаласи. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Мен бу масалани алоҳида таъкидлаб айтаётганим бежиз эмас. Она тили — бу миллатнинг руҳидир. Ўз тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзлигидан жудо бўлиши муқаррар.

Бой ва гўзал она тилимиз билан узвий боғлиқ ҳолда ўлмас миллий қадриятларимиз ҳам мафкуравий тарбиямизнинг муҳим бир қисми бўлмоғи лозим.

Масалан, аёлнинг оиладаги, жамиятдаги мавқеини олиб қарайлик. Тарихимизнинг қайси даврига назар солмайлик, Аёл ва Она мудом эзгулик тимсоли, мураббий ва комил инсон тарбиячиси бўлиб келганини кўрамиз.

Юртимиздаги ҳар бир инсон учун Ватан тушунчаси аввало оиладан бошланади. Шу боис оила ва мафкура тушунчалари чамбарчас боғлиқдир. Оиланинг жамиятдаги ўрни, тарбиявий — ахлоқий аҳамияти, қадр-қимматини англаб етмасдан, оилага миллат манфаати нуқтаи назаридан ёндашмасдан туриб, халқчил мафкура ярата олмаймиз.

Ёхуд жамиятимиз ҳаётидаги тотувлик ва инсон тарбиясининг яна бир беқиёс таянчи — маҳаллани олайлик. Тарихнинг гувоҳлик беришича, юртимизда дастлаб дарё бўйларида ҳаёт пайдо бўлган. Табиат қийинчиликларини, ташқи хавф-хатарларни биргаликда енгиш, ерларни ишлашда кучларни бирлаштириш, яхши-ёмон кунларда бир-бирига елкадош бўлишга интилиш туйғуси олис аجدодларимизни жамоа тарзида яшашга ўргатган.

Бағрикенглик, ўзаро меҳр-оқибат сингари ноёб инсоний фазилатлар айнан маҳалла муҳитида камол топади. Шу маънода, маҳаллани ўзини ўзи бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дархонаси, деб аташ мумкин.

Шу ўринда масаланинг яна бир томони — умуминсоний қадриятлар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш зарур. Бизнинг миллий хусусиятларимиз умуминсоний қадриятлар билан боғланиб кетган. Асрлар давомида халқимиз умумбашарий, умуминсоний қадриятлар такомиллига улкан ҳисса қўшган. Турли миллат вакилларига ҳурмат, улар билан баҳамжиҳат яшаш, диний бағрикенглик, дунёвий билимларга интилиш, ўзга халқларнинг илғор тажрибалари ва маданиятини ўрганиш каби хусусиятлар ҳам халқимизда азалдан мужассам.

Шу билан бирга, миллий табиатимизга хос бўлган меҳр-оқибат, мурувват, андиша, ор-номус, шарму ҳаё, иб-иффат каби бетакрор фазилатлар ва халқимизни кўп жиҳатдан ажратиб турадиган бағрикенглик, меҳмондўстлик, оққўнгиллик хусусиятлари ҳақида ҳам узоқ гапириш мумкин.

Демак, миллий мафкура концепциясини яратишда бу масалаларга ҳам эътибор қаратиш лозим.

Ёки энг нозик, мураккаб бўлган дин масаласини олайлик. Агар мендан, нега миллий қадриятларимиз шунча замонлар оша безавол яшаб келяпти, деб сўрашса, бу — аввало муқаддас динимиз ҳисобидан, деб жавоб берган бўлур эдим. Шу заминда ўтган неча-неча авлодлар диний эътиқодни юракда сақламаса, ислом фалсафасини ривожлантириб келмаса, биз бебаҳо ва бетакрор маънавий-руҳий меросдан маҳрум бўлиб қолардик.

Биз ҳаммамиз, «Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман», деб эътиқодимизни эътироф этамиз. Оллоҳ барчамизнинг қалбимизда, юрагимизда. Яратгани доимо ёд этамиз, ундан мадад сўраймиз. Бинобарин, ислом дини ҳаётимизнинг туб замирига чуқур сингиб кетган. Бу — инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат. Шундай экан, миллий истиқлол мафкурасида муқаддас динимизнинг моҳияти, унинг инсонпарвар-

лик ғоялари, динга соғлом муносабат масалалари ҳам ўзининг оқилона ифодасини топиши зарур.

Токи, ҳар бир ватандошимиз, айниқса, ёшлар фақат ислом дини тўғрисида эмас, умуман, дунёдаги мавжуд динлар, уларнинг тарихи, моҳияти тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга бўлсин. Ижтимоий соҳага оид дарсларда ёшларга дин билан дунёвий ҳаёт масалаларини, бу икки тушунчанинг бир-бирига таъсирини, улар ўртасида мўътадил муносабат бўлиши зарурлигини очиб бериш керак.

Шу ўринда таъкидламоқчи эдимки, дунёвийлик, айрим ақидапараст кимсаларнинг даъволаридан фарқли ўлароқ, асло даҳрийлик эмас. Биз бундай нотўғри ва ғаразли талқинларга мутлақо қаршимиз.

Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашининг шаклланишида маърифатнинг, хусусан, ижтимоий фанларнинг ўрни беқиёс. Бу жамиятшунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатшунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими — уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга.

Лекин бугун ўрта ва олий ўқув даргоҳларидаги таълим-тарбия жараёнларида фойдаланилаётган дарсликлар, дастур-қўлланмалар, китоблар қандай мафқурадан озиқланган? Уларда эски тузум давридан қолган ғоявий қарашлардан тўлиқ воз кечилганига ким кафолат бера олади? Бу ҳақда қайта-қайта гапиришга тўғри келмоқда.

Афсуски, биз мамлакатимизда ижтимоий фанларнинг ривожига замон талабларидан ортада қолаётганини тан олишга мажбурмиз. Бу борадаги хато ва камчиликларни зудлик билан бартараф этиш чораларини кўришимиз лозим.

Миллий мафқуранинг шакллантиришдаги энг катта манба — бу ҳаққоний ёритилган тарихдир. Тарихни билмай туриб, мафқуранинг фалсафий негизларини англаб бўлмайди. Чунки мафқуранинг фалсафий асослари ўз даврида тарихий ҳақиқат туфайли туғилган.

Бироқ бизда тарих ва фалсафани узвий боғлиқ ҳолда ўрганиш малакаси етарли эмас. Аслида тарих ва фалсафа мантиқий равишда бир-бирини тақозо этадиган, керак бўлса, тўлдирадиган, тараққиёт жараёнлари ҳақида яхлит тасаввур берадиган, оқ-қорани фарқлашда асос бўладиган фанлардир. Бироқ бизда ҳалигача фалсафа бўйича талаб даражасидаги дарсликлар, «Жаҳон фалсафаси», «Шарқ фалсафаси» каби зарур китоблар яратилмаётганини қандай изоҳлаш мумкин?

Дунё тан олган кўп улугъ файласуфларнинг асарлари ҳанузгача ўзбек тилида нашр этилмагани туфайли аксарият зиёлилар, хусусан, ёшларимиз уларнинг ғоявий қарашлари билан яхши таниш эмас. Сократ ва Платон, Ницше ва Фрейд каби олимларнинг, ҳозирги замон чет эл файласуфларининг китобларини ҳам тушунарли қилиб, изоҳ ва шарҳлар билан ўзбек тилида чоп этиш наҳотки мумкин бўлмаса? Ахир, бизда бир эмас, иккита файласуфлар жамияти, махсус Фалсафа ва ҳуқуқ институти, олий ўқув юртлиридаги фалсафа кафедраларида ишлаётган юзлаб фан номзодлари ва докторлари, профессорлар бор-ку!

Албатта, фалсафа замон ва макон билан боғлиқ мураккаб фан эканини тушунамиз. Шу боис ҳақиқатни топиш учун қарама-қарши фикрларни ўртага ташлашлик, муҳокама қилашлик. Талабалар, зиёли ёшларимизнинг ўзи керакли хулосани чиқариб олсин.

Мана, мисол учун Фрейднинг назарий қарашлари, прагматизм ва экзистенциализм ғоялари, Бердяев ва бошқаларнинг фалсафасидан ўргансак, фойдадан холи бўлмайди.

Мен ғарб фалсафасида ҳам барча муаммолар ечилган, демоқчи эмасман. Биз кўп масалаларда ғарб файласуфларининг фикрлари билан, айниқса, индивидуализм, эгоизм қарашларини илоҳийлаштириш билан келишмаслигимиз мумкин. Лекин уларни ҳисобга олишимиз, кераклисини эътироф, кераксизини инкор этишимиз зарур.

Савол. Муҳтарам Ислом Абдуғаниевич, мана шу суҳбатимиздан ҳам мавжуд мафқуравий таҳдидларнинг тинчлик ва барқарорликка, эркин ҳаётимизга ниҳоятда жиддий хавф солиб тургани ва уларга қарши жамиятдаги барча соғлом

кучлар жиддий кураш олиб бориши зарурлиги яна бир бор ойдин бўлди. Бу таҳдидларни бартараф этишда энг асосий омил сизнингча нималардан иборат?

Жавоб. Аслида ҳаётнинг ўзи турли-туман гоёлар курашидан, баҳсу мунозаралардан иборат. Тараққиётнинг маъно-мазмунни, керак бўлса, фалсафаси ҳам шунда. Аммо ҳамма гап ҳар қандай таҳдид ёки таҳлика олдида ваҳимага тушмасдан, ана шу кураш ва синовларга доимо тайёр туришда, огоҳ ва сергак бўлишда.

Ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлнинг тўғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди. У жамиятдаги фикрлар хилма-хиллигидан чўчимайди, балки замонавий билим ва фалсафий қарашларига, ҳаёт ҳақиқатига суянган ҳолда ҳар қандай ғаразли ният, таҳдид ва интилишларни фош қилишга қодир бўлади.

Албатта, мавжуд хавф-хатарлардан кўз юмиб бўлмайди, лекин менинг бир нарсадан кўнглим тўқ: халқимиз тарихнинг катта-кичик синовларидан ҳамиша мардона ўтиб келган, ғаламис кимсаларнинг макру ҳийлаларига учмаган.

Чунки халқ — бамисоли улуғ ва шарафли йўлдан илгарилаб бораётган улкан карвон. Уни йўлдан чалғитишга уринувчилар, пайт пойлаб орқасидан ҳамла қилувчилар ҳамиша бўлган, бундан кейин ҳам бўлиши мумкин. Карвон беҳатар бўлмас, деган гап бежиз айтилмаган. Аммо халқ карвонини ҳеч қандай куч ортага қайтаролмайди.

Тарихга назар ташласак, бунинг кўп-кўп мисолларини кўришимиз мумкин.

Лоақал мустақилликнинг дастлабки йилларини эсланг. Уша пайтда минбарга чиқиб олиб ҳаммага ақл ўргатмоқчи бўлган «доҳий»лар ҳавойи гаплар, қуюқ ваъдалар билан одамларнинг бошини қотиришга ҳўп уриниб кўрган эди. Лекин бундан бирон-бир натижа чиқдими? Бир-икки соддадил кишининг ишониб, қарсак чалганини айтмаса, уларнинг чиранишларидан ҳеч қандай самара бўлгани йўқ. Эҳтимол, уч-тўрт одамни йўлдан оғдириш мумкиндир, аммо бутун бир халқни алдаш мумкин эмас.

Халқ — ўзининг минг йиллик анъана ва тажрибалари, сўнмас хотираси ва буюк туйғулари билан яшаб келаётган қудратли куч. Ёлғонга, алдовга дуч келган пайтда унинг асрий қадриятлари, доимо уйғоқ виждони тилга киради, ноҳақликка, қабиҳликка қарши курашга даъват этади.

Ўзингиз ўйланг, ўз тарихининг энг мураккаб даврларида ҳам, истибодод чангалида қолган кунларида ҳам сохта гапларга ишонмаган, оёғида кишан бўлсада, олға қараб интилган халқимиз энди — эркинлигини қўлга киритган, ўзлигини англаб етган бир замонда аллақандай кимсаларга эргашиб яна жаҳолат ва қуллик тузоғига қайтадимиз?

Шу жиҳатдан қараганда, мана шундай озод кунларда билиб-билмай йўлдан тойиб, яъни куппа-кундузи йўлини йўқотиб, ёт элларда чалинаётган ноғорага ўйнаб юрган айрим ёшларнинг кўзини очишда миллий мафкурамиз муҳим ўрин тутиши шубҳасиз. Чунки, миллий мафкура — бу халқнинг, миллатнинг ўтда ёнмайдиган, сувда чўкмайдиган ўлмас эътиқодидир.

Халқнинг шуурида ҳамиша, ҳар қандай шароитда ҳам буюк орзулар, эзгу ниятлар, келажакка, ёруғ кунларга ишонч яшаб келади. Ана шу ишонч бўлмаса мазлум халқларнинг озодлик ва мустақиллик сари интилиши ва охир-оқибатда юксак тараққиётга эришиши мутлақо имконсиз бўларди.

Бизнинг эзгу интилишларимиз замирида ҳам ана шундай буюк ишонч бор. Аниқ мақсад йўлидаги бунёдкорлик ишларимиз амалий натижалар бера бошлаган, кўзлаган режаларимиз босқичма-босқич рўёбга чиқиб, дунё ҳамжамиятидан ўзимизга муносиб ўрин эгаллаб бораётган бугунги кунда халқимиз, миллатимиз қалбидаги ана шу ишонч ва эътиқод янада мустақкамланмоқда.

Шунинг учун мен шонли тарихига садоқат билан, бугунини қадрлаб, келажакка ишонч билан яшаётган халқимизнинг донишмандлиги ва матонатига, унинг мустақкам иймон-эътиқоди ва иродасига ишонаман. Бу олижаноб фазилатлар ҳар қандай мураккаб, қалтис синовлардан мардона ва ёруғ юз билан ўтишда биз учун беқиёс куч-қудрат манбаи бўлади.

«Фидокор» газетасининг 2000 йил 8 июнь сонидан олинди.

Редъярд КИПЛИНГ

Жаранглади чилтор торлари

«МЭРИ ГЛОСТЕР»

Бутун эркалигингни кўтарганман бемалол,
Дик! Отанг ўлаётир, гапларига қулоқ сол!
Доктор — икки ҳафта — дер... Ёлгоннинг афти қурсин...
Мен тонгда ўламан, айт, ҳамшира чиқиб турсин.

Дик! Ўлимни кўрмовдинг! Қандай ўляпман? — Ўрган!
Сен ўлсанг — ҳеч вақонг йўқ эслашга арзийдиган!
Сенга завод, кемалар, миллионлар қолдирдим — бил!
Сен ўгил бўлолмадинг менга муносиб — қобил...

Йигирма икки — дарға! Бир йил сўнг хотин олдим,
Қирқ кема измимдайди. Қўлимда — ўн минг ходим.
Эллик йил умр кўрдим, жанг қилдим марду-майдон,
Антони Глостерман... ўлаётган зодагон...

Қирол чорлаган мени, газеталар фахр билан
«Бозорлар шоҳи!» дея ёзишган... ўша менман.
Мен арздан бошламадим. Иш қўлин тутдим дарров —
Имконларга осилдим, буни «омад!» дер биров.

Мен бошқарган кемалар чирик эди ва тилка,
Амрим-ла ўтказардим уларни саёзликка.
Сафар хавфин қошловчи пул мўмай — ёғлиқ-ёғлиқ —
Шоҳона ўтиришлар! Ходимларки, бетийиқ!

Бошқалар бунга кўнмас, «ҳаёт, — дер, — ўзи битта!»
(Улар бошлиқ) Мен кетдим, хотиним билан шартга!
Йигирма уч яшар эр. Бирон кун дам олиш йўқ.
Онанг пул йиғди. Мени одам қилди кўнгли тўқ.

Кўнглим тоғ, дарға бўлдим, онанг оқида бирдай,
Ҳар ишга уннар эди, унга эргашдим кўрдай,

*Миразиз АЪЗАМ
таржималари*

Редъярд Киплинг (1865-1936) шоир, адиб, журналист сифатида самарали ижод қилган қаламкашлар сирасидан. Унинг «Чангалзорлар китоби» эртактар тўплами айниқса машҳур. Адибнинг «Чироқ ўчди», «Ким» сингари романлари ҳам бор. Киплинг назм ва насрда яратган асарларининг «мардонавор услуби учун» Нобел мукофотига сазовор бўлган. Унинг назмий меросида қўшиқ ва баллада руҳида яратилган асарлар устунлик қилади.

Қарз олишга кўндирди — биз ғовлардан ўтардик,
Акциялар ҳам олдик — ўз туғимиз кўтардик!

Қарзга кўмир ҳам олдик, қолсак ҳамки оч-наҳор.
Сўнг бирмас, ўттиз олти кема олдик бир қатор,
Ул елканли кемалар бизга хизматда бўлди,
Макассар бўғозида, афсуски, Мэри ўлди.

Кичик Патерностерда — сув ости унга мазор,
Юз футча чўнқирликда, харитада белгим бор.
Онанг ўлган у кема хусусий эди. Уни
«Мэри Глостер» атадим. Ёш эдим. Қара бун:

Ичкиликка берилдим... Урилай дедим тоққа.
Сўнг онангни туш кўрдим... Мени тутди сўроққа.
Майдан кечдим. Ишладим, ўзимни олдим қўлга,
У айтгандай пул йиғдим. Бошқалар ичди йўлда.

Бир кун учратиб қолдим Мак-Куллони Лондонда,
(Кассада пулим — беш юз), икков бирга ўшанда
Пўлат қуя бошладик. Уч цех, йигирма киши.
Баракали бўларкан темирчиларнинг иши.

Темир-терсак созлаймиз. Ошарди даромадим.
Дастгоҳга патент олдим. Яна келди омадим.
«Завод қурайлик, — дедим. — Катта иш вақти келди!»
Аммо Мак-Кулло бир йил ланжлик билан қон қилди!

Кемачилик туғилди — шу ишга ўзни урдик.
Машиналар уйдайд, пишиқ қозонлар қурдик.
Мак-Кулло: «Каюталар ёғоч-зарангли бўлсин,
Туалетлар мрамардан ҳам сув кранли бўлсин.

Брюссел утрехтининг барқути бўлсин гирди,
Умумий меҳмонхона, ваннаси бўлсин!» — дерди.
Олтмишинчи йилларда лекин Мак-Кулло ўлди.
(Менинг эса бор-йўғи энди паймонам тўлди).

«Байфлит» қурилиши борар эди ўша вақт...
Улар темир қўлларди. Менимча эса, фақат
Пўлатдан наф келарди — шу эди замон зайли —
Биз хип бўғдик савдони — пул ортди шу туфайли.

Олдик тўққиз моторли кемаларни ўшанда,
«Худо қўллади» дердим биров гап сўраганда.
Ҳар ким тақдим қиларди, билмас эди ғоямни,
Мендай бойиш дардида терга ботарди жами.

Бронь битими ошди — Мак-Кулло кўп иш қилди,
Моҳир дегрез эди у — аммо вақтида ўлди.
Ўқидим дафтарчасин, улардан олдим таълим,
Ишин давом эттирдим — очилиб кетди ақлим.

Чизмаларин ўргандим (хотини бўлди диққат)
Олтмиш фоизга ортди дегрезликдан даромад.
Сен бунга англайсанми? — Қанча кўп фойда келар?
Чорак миллион кредит — бари сеники бўлар!

Сен онангга ўхшайсан деб ўйлардим илгари
Ўттиздан ошдинг, аммо сени билмадим ҳали:
Денгизга жўнамадинг — Ҳарвардда ўқиб юриб.
Мен асли бекор қипман — ўқитиб, савод бериб.

Сенга берганларимдан, кўрсам, сен эмассан шод,
 Сен ҳаёт деган нарса — мен учун асли иснод!
 Китоб, чинни, мискарлик — шуни касб деб юрибсан,
 Коллежда бир суёқнинг хонасида турибсан.

Ўша қамишдай найнов, қоқсуякка уйландинг,
 Бола йўқ, ундан фақат кибру-ҳаво ўргандинг.
 Извошда кеча-кундуз юрасан-у бекорга
 Хотинни туғдирай деб қаратмайсан докторга.

Неварасиз қолдим мен, битди Глостер зоти!
 Онанг ҳар йил туғарди, орттирарди зуредни.
 Аммо улар турмади, барини ютди денгиз,
 Кўп касал бўлсанг ҳамки, сен омон қолдинг ёлғиз.

Аммо сен итдай хасис, ялқов бўлдинг, алдамчи —
 Сендай ўғил отага бўлолмайди ёрдамчи!
 Сенга мерос қолмоқда юз минг, фоиз, кредит,
 Барин қўлингга бермай, муомалага киритиб —

Қўяман. Сен уларни олма. Бола кўрмасанг,
 Муомалага қайтар у. Хотининг қилгай аттанг.
 Извошда ўтиргандир, инграб, рўмолин тишлаб,
 «Вой, отам ўлди-ёв!» деб дийдиёсини бошлаб.

Розиманми? Розиман! Аммо турсин нарироқ!
 Онанг уни кўрсайди, жини суймасди мутлоқ!
 Мен икки бор уйландим — эрта маълум бўлгайдир,
 Эйжига адвокат бер ва юз минг стерлинг айир!

У жуда ажойиб шахс. Кўнглин асло қилма хит,
 Шу онангни тинчитай, сен бошқаларни тинчит.
 Аёл зоти тушунмас — эрга керак танмахрам
 Англаганда, аёллий топган бўлади барҳам.

Таърифлагим келяпти онанг Глостер ледини,
 Бугун йўлга чиқяпман эртан кўргани уни.
 Тўхта, қўнғироқ чалма. Ҳозирча деманг ғиринг.
 Хоҳишимни бажарсанг, сенга бераман беш минг.

Мени жинни дерлар, сен қаттиқ бўлсанг, беаёв,
 Мен кимга ҳам ишонай? — Қандай эрсан бўш-баёв?!
 Ким мрамарга пул сарфлар? (Мак-Кулло шундай эди.)
 Мрамар, мақбардан келар такаббурликнинг ҳиди.

Биз эски кемалардан, созлаб, тобут қилардик,
 Кимдан шундай васият қолса — оқил билардик.
 Ҳамма мени пулдор, дер... Аммо кўр эканман-а...
 Сен борсан, деб Уокингдан сотиб опман сағана!

Етар! Қайдан келдим мен, қилгум у ёнга қайтиш!
 Дик! Ўғлим, жоним болам! Сен дарҳол ишга кириш.
 Онанг ёнига ётай — менда сўнгги хоҳиш шул, —
 Уокингга олиб кетманг — хоҳишим ҳақи бу пул.

Ўн минг мил келар у жой — бўлгайсан бир оз сарсон —
 Ўшал масканга чўктир — бу сенга сўнгги фармон.
 Йўлни биласанми? Йўқ? Идорага хат йўлла!
 «Мусибатдан эзилдим, уммон кезай» деб сўра.

Буйруқ бериб қўйганман: «Мэри Глостер»ни ол!
 Уни созлаб беришар. Сўнг йўлни уммонга сол!

Кемани ишсиз тутиш, албатта; катта зиён,
Онанг ўлган кема бу — раъиймга бўлма ҳайрон.

Патерностерга яқин сокин сувлар тагида
Ухлар онанг. Айтдим-ку... белгим бор харитада.
(Люк ичида ётар у, тўлқинлар мой, лойқаган).
Узунлик — юз ўн саккиз, кенглик — учда, у маскан.

Юз ўн саккиз ҳамда уч — оддий ва аниқ рақам.
Макка нусха бергандим, керак бўлар деб ўлсам,
Маори кемачилик ишида Мак, ёзсанг хат,
Сенинг учун отпуска беришар унга албат.

Мен уларга аъло нав кемалар қурганман кўп,
Мен Макни, Мак ҳам мени ўрганганмиз жуда хўп.
Ҳужжатлар, пуллар унда — бердим бошга тушмай қор,
Мени сувга топширгач, уларни олгани бор.

Сен менинг зурёдимсан, Мак менинг эски дўстим,
Ош дўстим эмасди у, ош дўстга йўқ тоқатим.
У қари ирланд шоқол мен учун сиғинармиш.
Пул дардида алдамас, пул деб қилмас ҳаром иш.

«Мэри»га бир посанги оссин, — соз сузар кема, —
Сэр Антони Глостер тўй рейсига чиқар, ҳа!
Дарға ўрнига боғлиқ, иллюминатор — очиқ,
Остида — винт парраги, мовий уммон — бетийиқ!

Сэр Глостер сузмоқда — вимпел пириллар тинмай,
Ўн минг ходим хизматда, қирқта кема ишга шай,
Сэр миллионлар яратди, номин қилди овоза,
Севгилиси ёнига борар, виждони тоза.

Адашиш йўқ, бориши шарт у Патерностерга,
Мак кўпиклар тинганда пулни қўлингга бергай.
Олти ҳафта йўл учун беш минг — қандай мўмай пул!
Мени йўлга ҳозирлаб, дарҳол Мак ёнида бўл!

У сени Макассарда туширар, сўнг қайтасан —
Бир ўзинг. Мак тушунар... Мен «Мэри»да ётаман.
Экипаж, ҳашамимни кўрса, бўлиб ҳангу-манг,
Бойлик совурувчи деб, балки, койирди онанг.

Ўғлим бор, деб юрсам, у севди китоб, санъатни,
Сэр Антони бўйнида яшаб, қалбин қонатди.
Неваралик қилмадинг, зотимиз битди сенда!
Мана, кўргин, онаси, ёлғиз ўғлимиз қандай.

Ҳарвард, Тринит-коллеж... Юрар бизни йўқламай,
Мен даромад излайман — кеча-кундуз ухламай,
Отасини ақлсиз, жинни деб ўйлайди у,
Сен эса Макассарда ухлаб ётибсан мангу.

Мангулик оламида сени кўрмоққа зорман,
Ўлим келди, ёнингга бориш учун тайёрман.
Бўлмасни бўлдиришга ҳамма ожиз, дер ҳаким,
Мэри! Сенга фидоман, не учун ётибсан жим?

Ҳа, аёллар... Биладан... Аммо сен кўпдан буён
Жисмсизсан... Мен эрман... Улар аёллар... Ишон!
Эрга ёр жисми керак... Тушунмасдинг сен ҳеч вақт,
Мен «иш» ҳақда гап очмай, ҳақларин берардим нақд.

Раъйим ҳақин тўлайман. Патерностердаги жой
Беш минг бўлса не қипти? Тўлайман. Ҳамёним бой.
«Инжил»ни ўқиганман. Ишонаман маҳшарга,
Уокингга ишонмайман. Сув ости маъкул менга.

Кема билан бой қалбим денгиз тагида бўлар,
Етар хоин аёллар, мен бирин кучгим келар.
Бир булоқдан сув ичай, басдир суюмли дудоқ,
Суйганим бирга бўлсин, бошқалар кўздан йироқ.

Мангу ўрнимга ётгум. Дикки мени ётқизар,
Дикки қилмас хиёнат — ниятимга етқизар.
Кема бурни оғмасдан текис силжисин учун,
Мак посанги ўрнатсин бурун томонга у кун.

Бурун сувга ботганча, қозонларни ўчириб,
Сокин масканни кўзлаб олға кетайлик юриб.
Бўш трюм қопламасин шалоплаб уриб тўлқин,
Кетайлик секин-секин, атроф қоронғи, салқин.

Жилдираб жилдир-жилдир хотиржам чайқалганча
Люкка сув оқиб киргай, токи лим-лим тўлгунча.
Бурундан думигача чўқар кема. Билиб қўй...
Дик! Ўлимни кўрмовдинг... Ўлишни ўрганиб қўй.

ДАМБАЛАР

Балиқ овлагим келмас, қўл ҳам бормас эшакка,
Тобимиз йўқ оталар йўригин ушламакка.
Динсизлик бизга шараф: ҳар ҳақиқат ёлгондай,
Дон учун тер тўкмаймиз, меҳнат гўё чаёндай.

Дамба, ҳавза ортида, қара, қандай кенг ерлар,
Бун қолдирган бизга оталар, деҳқон эрлар;
Улар тўғонлар қурди, ортга бурилди денгиз,
Бундан биз ривож топдик, аммо кетди тинчимиз.

Олисдан келиб тўлқин сапчир ғовлар ортига,
Тўсиқлар кучин синаб урар кетма-кетига. —
Яланг тошларни ялар, сулар, ямлар неча бор...
Сув йироқ, тўсиқ бутми? — Кўздан кечирмоқ даркор.

Уйлардан чиқиб нотинч шошамиз қирғоқ томон, —
Мана, оталар садди, — доим турарди омон.
Гувуллаб ел ва довул босса ҳам кўрқмасдик, йўқ,
Кўрайлик бутми ҳамон оталар қурган тўсиқ?!

Бостирмалар, томларнинг бепанд шоҳлари узра
Ёнар, ўчар чироқлар, милтиллар ора-сира.
Елда — машғум учқунлар, кулга учиб тушар чўғ,
Денгиз, зулмат қулимиз. Сув хавфли — бошқа гап йўқ.

Нотинч чўғлар, дўпирлаб чопяпган этиклардан
Хуркиб сигирлар мўърар, тиқилиб эшикларда.
Тўғон қопқаси синса сув босиб ҳар томонни,
Ҳар ким ўз жонин сақлар, нетарсиз лўкидонни?

Денгиз тўғонни йиққач, келар даламизга тик —
Тўлқин ўйноқлар отдай, атрофга сочиб кўпик.
Топтар... сўнг олиб кетар қолгани-қутганини —
Буғдойни, наъматакни, ҳар кимнинг четанини.

Ёқилғи — ўтин, қатрон, шох-шабба сизга гаров —
 Дамбалар оқиб кетса асқотар фақат олов.
 Минорга соқчи қўйинг, — недир дараклар-ку тонг! —
 Оёқлар арқонларда, бош узра шай турсин жом.

Фақат тошқин кунини кечиккан уят билан
 Кутиш қолди бизларга — мерос деб оталардан,
 Ўзимиз қолдирмадик бир мерос ўғил-қизга
 Ҳар доим муҳим ишлар кўпдай кўринди бизга.

Фалокат эшик қоқар, оталаримизга биз
 Хиёнат қилдик... қирдик наслимизни ўзимиз...
 Ана, мағлуб тўғонлар жабҳаси бермоқда жон,
 Денгиз тўлқинларининг иши бу, бари аён.

У тўғонлар ўлканинг бойлиги, тинчи эди,
 Тинчи ҳам тамом энди, бойлиги тамом энди.
 Оёқ босгани на йўл, на-да тупроқ топилгай,
 Тонг отганда на бир уй, на бир таёқ топилгай.

РОСТГҲЙ ТОМАСНИНГ СҲНГГИ ҚҲШИҒИ

Қўшиқлари учун Ростгўй Томасга
 Рицар унвонини берай деб қирол,
 Вассалларин чорлаб, қилди фармойиш,
 Тайёрланг деб махсус аслаҳа-қурол.

Улар баланд-пастга, тоққа, ўтлоққа —
 Уни келтирай деб ҳар ён чопдилар,
 Охири сеҳрли Ер Соқчисидай
 Наъматак тагидан уни топдилар.

Усти кўмкўк само, пасти — даралар,
 Кўрмас бу дунёнинг ганжиналарин,
 Кўрмас тепаларда юрган подани,
 Кўзлари — соҳир юрт шоҳиналари!

«— Бас қил қўшиғингни! — деб қўйди қирол, —
 Қасамёд қил содиқ бўлмоққа менга.
 Манов яроғларни тақиб кўр, қани,
 Рицарлик унвонин бераман сенга.

Сеники бўлади манов найза ҳам,
 Сеники бўлади манови қалқон.
 Мана, темир тепки этикларингга,
 Уларни сен ўзинг асрайсан омон.

Сен менга вассаллик қилиб бош эгсанг
 Ўз туғронг, қиличинг, тулпоринг бўлар,
 Ёрлигинг, хизматчинг, қуролбардоринг
 Қасринг, зиғирпоя шудгоринг бўлар.»

Томас чилторидан кўтариб бошин
 Осмонга қаради, жилмайди хиёл.
 Қилар иши йўқдай далалар бўйлаб
 Қушқўнмас уруғин ўйнарди шамол.

«— Қасамёд қилганман бошқа жойда мен,
 Аччиқ қасамини тутгувчи эрман.
 Юзлаб аскарлар ҳам қочган бўларди
 Менинг қуролларим турган у ердан.

Найзам қуёшсиймо ўтда тобланган,
Қалқон болғаланган — муз ойда пишган.
Этигимнинг темир тепкиларини
Ўрталик Оламдан топиб беришган.

Нетай тулпорингни ва қиличингни
Қирайми қавмимни, қийнаб виждонни?
Сўкишиб юрайми Асл Халқ билан,
Йўқ, Соҳир Шаҳримда яйрагай жоним...

Туғро, қаср, зиғир керакмас менга,
Ёрлиғинг керакмас, уни ўзинг ол.
Нетай қуролбардор, хизматчиларни,
Мен ўз диёримда ўзимман қирол.

Хоҳласам мен ўзим вассаларимни
Ҳар ёққа йўллайман ҳар бир айёмда.
Улар ўз Қиролин қайтишар йўқлаб
Қишда ҳам, ёзда ҳам, тонгда ё шомда.

Улар менга инграб ётган ерлардан,
Нотинч уммонлардан келтирар хабар
Жисму-жон, руҳларнинг фарёдларидан,
Кўнгли вайронлардан келтирар хабар.»

Қирол кафти билан тиззасин урди,
Аччиқ алам билан тишлади лабин:
«Ростгўй Томас! Сени англаб турибман:
Ҳеч ширин гапларга йўқ сенинг тобинг.

Мен сени саройга олишим мумкин,
Кел, граф қилайин бир фармон бериб.
Хизматин қиласан ўғилларимнинг
Ортидан отлиқ ё пиёда юриб.»

«Отлиқ ё пиёда графлик надир?
Ўғилларинг надир? — Мен учун иллат.
Улар Шуҳрат истар. Лекин, билиб қўй,
Улар мен истасам топарлар Шуҳрат.

Шуҳратни сўз билан мен яратаман,
Хоҳласам, уларни этаман бадном.
Ваъзгўй манбарларда такрорлар сўзим
Гоҳ у ён, гоҳ бу ён садо тарар жом.

Қизил олтин берар ҳаққимга биров,
Биров аямайди кумуш тортигин.
Қорнимни тўйғазар биров амаллаб,
Имконсиз бермоққа бундан ортигин.

Қизил олтин учун, оқ танга учун
Хуллас, аёнларга қўшигим битта.
Оддий одамларнинг нон-тузи учун
Энг яхши қўшигим айтгум, албатта.»

Қирол шотландларнинг энг майда пули —
Кумуш чақаларин иргитди унга:
«Мана, қашшоқларнинг егулик пули!
Қани, айт, энг яхши қўшиғинг менга!»

«Мен болалар учун бир куй бошласам,
Ёнимга ёпишиб келар ҳар кимса...

Сен эса болалар жойидасан-у,
Отингдан тушмайсан, сен ўзи кимсан?!

Пастроққа туш кибр отидан, Қирол!
Мунча катта кетиб, кулоқ тешарсан?!
Сенга уч сўз айтай, сўнг журьат этсанг,
Мени аён қилиб сафга қўшарсан...»

Қирол гапга кириб тушди отидан,
Бир тошга суяниб ўтирди кулай.
«Шошмай тур, — деб қўйди Томас, — мен сенинг
Қалбингни кўксингдан суғуриб олай.»

Афсунгар чилторин қўлига олиб,
Томас торларини оҳиста силар.
Унинг энг дастлабки сўзлариданоқ
Қирол кўзешлари селдай тўкилар.

«Бош кўтарган чоғи пинҳон умидим,
Йитган муҳаббатим кўринган онлар,
Хаёлда жонланар безбет ишларим,
Теграмда вишиллаар ғуж-ғуж илонлар.

Ажал муқаррардир. Қалбим ваҳмда
Кунларим куёшсиз. Ҳар ён зим-зиё.
Томас, юзимни ёп, бекит тўн билан,
Ортиқ чидолмайман — шоҳиддир Худо!...»

Тепа — кўм-кўк само. Пастда даралар.
Оқим югуради. Ўтлоқ ялангбош.
Зах зовур тагида, бута остида
Қора илон қавмин илитар куёш.

«Ёнбошла, ёнбошла, — деб қўйди Томас. —
Амалларинг ажрин бергайдир Худо.
Майли, айтай сенга дурустроқ сўзлар,
Бошингдан булутни ҳайдай аввало.»

Ростгўй Томас яна чалди торларин,
Чилтор жаранглади яна ғурмушлаб.
Қирол, иккинчи сўз айтилган маҳал
От жilовин тортди, қиличин ушлаб.

Қулоғимда гурс-гурс жангчилар сафи,
Найзалар девори куёшда чақнар.
Ғув-ғув учиб чиқар чангалзорлардан
Ҳавода куйлайди ғувиллаб ўқлар.

От қўйсин бу жангда алп рицарларим,
Байроқ ҳилпирасин, душман бўлсин танг.
Қузғунлар урушим, майли, кузатсин,
Ўтмишда бўлмаган бундай қаҳҳор жанг.

Тепа кўм-кўк само. Пастда — даралар.
Майсалар топталган. Уфқ беғубор.
Фақат жаранглатиб телба шамолни
Бир ҳакка ортидан қувар эди сор.

Ростгўй Томас чилтор узра олди тин,
Қўллари остида инграр ўрта тор.
Ёшликнинг такрорсиз дамлари ҳақда
Қиролга эзгин сўз сўйлади сўнг бор:

«Яна шаҳзодаман. Қирол эмасман.
Қўрқмайман севимли қизни севишдан.
Дўстга ҳақиқий дўст бўла оламан,
Зерикмайман отда буғу қувишдан.

Итларим чангалдан чиқармас овни,
Чап бериб кетолмас буғу ўлимга.
Деразада мени кутар севгилим,
Завқ билан сув қўяр пайдор қўлимга.

Мен Одам Ота-ла жаннатда бўлай,
От чошиб ўтай деб Боги Эрамдан,
Севимли кўзларга боқиб, термилиб,
Чиройли яшадим, хақ ила ҳамдам.»

Шамол тиним билмас. Эгилар ўтлар.
Сув чопар. Уфқда на губор, на хас.
Миқти буғу кутар ўз оҳусини,
Йўлларини тўсиб, ўтгани қўймас.

Томас чилторини қўйди бир четга.
Таъзим қилди, яъни гапин битказди.
Жиловин тўғрилаб, тизгинин тутиб
Қиролни отига суяб ўтказди.

«Уйғоқмисан, — деди, — ё ухлоқмисан?
Нафасинг ичингда. Маъюссан мунча?
Фикри ожизимча, бу қўшигимни
Ёдингга сақларсан то кўз юмгунча.

Мен куйлаб Қуёшдан соя чақирдим,
Дедимки, тинчингни бузсин исёни,
Пойингда тупроқлар қизисин, дедим,
Тўсиб турсин дедим у қўк самони.

Ҳам сени юксалтдим Арши Аълога,
Ҳам кўрсатдим Дўзах, Жаҳаннамини.
Қийнадим — қалбингни уч бўлак қилдим,
Рицар қилмоқчийдинг — сен эса мени».

ШАРҚУ ФАРБ ҲАҚИДА ҲИКОЯТ

Қиёматда Рабб олдиға савол-жавобга
Ер ила Қўк келгунича то
Фарб Фарб бўлиб, Шарқ Шарқ бўлиб қолаверади,
ўринлари алмашмас асло.
Аммо Ерда Шарқ бўлурми ё Фарб бўлурми
уруғ, ватан, қабила аро
Зўр одамлар зўрлар билан тўқнашаверса
тик келишиб, бошлаб можаро?
Полковникнинг энг севикли бир байталини
Камол олиб қочди бир замон,
Қочиб кетди йигирмата йигити билан
исёнчилар ҳудуди томон.
Тун охирлаб қолган чоғда нақ отхонадан
ҳайдаб кетди отни бемалол,
Тақаларнинг тишларини синдириб ташлаб
учиб кетди бамисли шамол.
Полковникнинг ўғли эса разведкачилар
отрядининг бошлиғи эди,

«От ўғриси қайси йўлда эканини наҳот
 ҳеч ким айтиб беролмас?!» — деди.
 Муҳаммад Хон олға чиқди — оқсоқол ўғли —
 таърифлади йўлларни шундай:
 «Тунда туман қайдан ўтар — ким яхши билса —
 қўнар ерин ҳам билар кундай.
 Обасойдан учиб ўтар гира-ширада,
 Бонаирга етгач, отар тонг.
 Сўнгра Букло қалъасининг ёнидан ўтар,
 унга бошқа йўл йўқдир бирон.
 Агар Букло қалъасига, Худо хоҳласа,
 қуш сингари учиб борсанг тез,
 Жогай дара бошланганда етасан унга,
 сендан қочиб қутулмас ҳаргиз.
 Агар ўтиб кетган бўлса Жогай дарадан,
 қайт орқага, бўлма хомхаёл! —
 Ҳар қарич ер хавфли унда — йигитлар сонсиз.
 сени омон қўймайди Камол.
 Ўнг ҳам қоя, сўл ҳам қоя, бутазорлар кўп,
 қайга боқсанг — қумтепа, бурган,
 Шарақлайди лўкидони милтиқнинг, аммо
 кўринмайди ўқчи ё мерган...»
 Шу гапдан сўнг полковникнинг ўғли шаҳд билан
 сакраб минди қора тулпорга.
 Кўкрагида довул бўлиб гурилларди ўт,
 бўйни ўхшар мустаҳкам дорга.
 Қалъа томон физиллади полковникзода —
 чорладилар уни тушликка.
 Аммо кимки тутмоқ бўлса от ўғрисини,
 тўхтамас ҳеч, йўл олар тикка.
 Отин ниқтар, қолиб кетди қалъа орқада,
 ортда қолди қушлар осмонда.
 Отасининг байталини кўрди ниҳоят
 Жогай дара оғзи томонда.
 Отасининг байталини кўрди ниҳоят,
 Камол ниқтаб борарди уни.
 Шу заҳоти қўлга олди милтигини у —
 шарт кўтарди, босди тепкини.
 Бир бор отди, икки отди, чийиллаб ўқлар
 бутазордан қайтарди садо.
 «Отишинг зўр! — деди Камол — Қани бир кўрсат:
 отда қандай чопасан аммо?!»
 У бошидан бу бошига Жогай дарани
 чанг-тўз босди иблис галадай,
 Тоғ эчкиси бўлиб худди учарди байтал,
 тулпор чопар кийик боладай.
 Қора тулпор оғир-оғир нафас олади
 темир сувлуқ тишлаган тишлар,
 Байтал эса енгил қўлқоп кийган қизлардай
 енгил юган билан ирғишлар.
 Ўнг тараф ҳам, сўл тараф ҳам, мана, қоялар,
 бутазорлар, дўнглик, бурганлар.
 Шарақлади уч бор милтиқ лўкидонлари,
 кўринмайди ўқчи, мерганлар.
 Кўкдан ҳайдаб чиқардилар ҳилолни улар,
 тарақлатди туёқлар тонгни,
 Тулпор учар яраланган буқадай, байтал
 эслатади чаққон жайронни.

Шу пайт тулпор қирра тошга қоқилиб кетди
 ва йиқилди шошқин сойлиққа.
 Камол эса тизгинини тортди байталнинг,
 кўмак берди келиб, отлиққа.
 Тўппончасин қўлларида уриб туширди —
 бундай жойда қилинмайди жанг —
 «Сен орқамдан кўп югурдинг, мен кўп аядим, —
 деб қичқирди, — аммо ҳолинг танг:
 Қирқ чақирим юрсанг бунда бирон тош йўққи,
 орқасида бир эр бўлмаса,
 Қўлларида ўқли милтиқ сен кабиларни
 нишон олиб тайёр турмаса.
 Мен қўлимни бир кўтариб туширсам шартта —
 ўт очишга қилсайдим азм —
 Бугун тунда лошинг узра очкўз шоқоллар
 давра бўлиб қуради базм.
 Мен бошимни бирон лаҳза тик қилсам агар,
 сўнг салгина эгсайдим ёнга,
 Тўяр эди мазза қилиб анов оч калхат —
 парвоз қилолмасди осмонга».
 Полковникнинг ўғли деди: «Йиртқич қушларни,
 ҳайвонларни боқиш жуда зўр!
 Аммо бундай саховату базмининг нархи,
 баҳосини бир чамалаб кўр.
 Бу ерларга суягимни тергани келса
 минглаб қилич-милтиқлар агар
 От ўғриси шоқол базми ҳақини қандай,
 минг йигит-ла тўларми магар?»
 «От ўғриси?! Инглизларнинг отими бу от?
 Ўсганмиди инглиз элида?
 Бундай байтал жаҳоннинг бир ерида ўсар —
 Ҳимолайнинг асов белида!»
 «Кўп гап сотма, отлар келар бугдойзорларни
 топтар, бизга кетар ғаллангиз,
 Анов похол томларингиз ёнгай гуриллаб,
 сўйилади бутун чорвангиз.
 Уй-жойлару эрлар эмас, шоқоллар базми
 сенга бўлса зарурроқ, эшит,
 Шоқол ва ит насли битта — шоқолларингни
 чақирақол зиёфатга, ит!»
 Камол хипша бўғиб олди уни бир қўллаб,
 кўзларига қатъий тикилди:
 «Асли сизлар искович ит! Бу ерда эса
 бўри билан бўри дуч келди!
 Майли, ма, ол байталингни, қорангни ўчир,
 бу ерлардан қадаминг арит,
 Бу маржонли жилов ҳада мардлингнинг учун,
 сен сийловга арзийсан, йигит.
 Эгар-жабдуқ, кашта ёпчиқ, кумуш узанги
 ёдгор бўлсин сенга бу ердан.»
 Полковникнинг ўғли эса тўппончасини
 узатди мард Камолга бирдан.
 Камол деди: «Тўғри иш бу: совғага совға,
 қонга қону, ўлимга ўлим!
 Отанг ўғлин юборибди менинг ортимдан!
 Мен отанга бераман ўғлим!»
 Камол ҳуштак чалиб белги берди тоғларга,
 шунда, мана, бамисли жайрон

Супургигул ўсиб ётган дарага илдам
 чоғиб тушди келишган ўғлон.
 Камол дер: «Бу — илғорчилар бўлинмасининг
 сардори ва сенга етакчи,
 Сен ўнг қўлсан бундан буён, унинг қалқони —
 ҳам укасан, ҳамда даракчи.
 Ё мен ўлсам, ё бир тукинг узилса сенинг
 биродарлик топади барҳам.
 Биргаликни сақлагайсиз ҳаёт сингари
 жанг чоғи ҳам, тинчлик чоғи ҳам.
 Мамлакатнинг осойиши, барқарорликни
 кўз нуридай аяглар доим,
 Баланд дорга ёки ўққа кетар муқаррар
 хиёнатга қадам босса ким.»
 Бу гапдан сўнг бир-бирига тикилиб қолди
 кўрқув билмас жасур икки ёш,
 Нон устида, туз устида биродарликка
 қасам ичиб бўлдилар қардош.
 Оллоҳ учун қилич сопи, пичоқ сопига
 ўйиб ёзиб номларини ҳам,
 Бир-бирининг қўлин тилиб, қонларин ялаб
 қондошликка ичдилар қасам.
 Полковникнинг ўғли сакраб минди байталга,
 тулпор минди Камолнинг ўғли,
 Сўнгра Букло қальасига қараб ёнма-ён
 йўл солдилар тўғридан тўғри.
 От чоптириб келди улар истеҳком сари,
 йигирма тиф ярқ этди бирдай —
 Тоғлик мардни қонга белаб қувонмоқ учун
 ҳар бир аскар турар эди шай.
 «Қайтинг! Қайтинг! — деб қичқирди полковник ўғли —
 қуролларни ташланг батамом!
 Кеча оқшом бир ўғрини қувиб кетгандим,
 бир дўст бошлаб келдим бу оқшом.»
 Қиёматда Рабб олдиға савол-жавобга
 Ер ила Кўк келгунича то,
 Ғарб Ғарб бўлиб, Шарқ Шарқ бўлиб қолавереди,
 ўринлари алмашмас асло.
 Аммо Ерда Шарқ бўлурми ё Ғарб бўлурми
 уруғ, ватан, қабила аро
 Зўр одамлар зўрлар билан тўқнашаверса
 тик келишиб, бошлаб можаро?

ГОМЕР БИЛАР ЭДИ АФСОНАЛАРНИ

Гомер дунёдаги ҳамма афсона,
 Асотирни ёдда тутарди маҳкам.
 Уларни ишларди у моҳирона
 Шундай ҳунар билан машғулман мен ҳам.

Бозорчи хотинлар, халқ вакиллари
 Уммон оша келган донолар, хуштаъб!
 Пайқарлар: кўҳна гап буларнинг бари
 Аммо жим тингларлар сизларга ўхшаб.

Гомер ишонарди: қилмаслар таъна,
 Айбламаслар уни худди ҳақсиздай,
 Кўз қисиб қўярлар фақат дўстона,
 Ва у ҳам кўз қисар худди сиз-биздай.

Габриэл РУА

Умр — оқар дарё

Роман

I БОБ

Бепоеён само пойида ястанган бу қаҳратон мамлакатнинг бирор бурчагида севишганлар учун хилват жой топилмасди. Ҳатто Арктиканинг ёз кечалари ҳам уларга бошпана бўлолмасди.

Оқ танлилар яшайдиган қишлоқдаги Веллер жамиятининг томи чириган эски омборхонаси яқинига иккита қопагон итни олиб келишди.

Эскимослар шунчалик гўл халқки, ота-оналари қизларининг ўз ҳудудларига юборилган америкалик аскарлар билан дон олишиб юришларига тўсқинлик ҳам қилишмасди. Лекин учрашув жойига келганда... Эскимосларнинг кулбасида хона ҳам, каравот ҳам бўлмайди. Ишқ ўйинлари бу ерда, кўпинча очиқ-ойдин, бирор гувоҳнинг мазаҳловчи нигоҳи остида кечаверади. Ўз сиру синоатларини, латиф кечинмаларини йўқотгач, одамлар ишқнинг ҳузур-ҳаловати ҳақида бемалол жирканч гапларни айтишга журъат этаверишарди. Улар ҳайвонларга ўхшаб дуч келган ерда: тундранинг дағал мохлари устида ва ҳатто куппа-кундузи тасодифий учрашувлар вақтида ҳам қовушаверардилар.

Америкалик аскарларнинг баъзилари соқчилар билан тил бириктириб, ётоқхоналарига қизларни олиб келишга уринишарди. Лекин бу ишлари жуда қимматга тушарди: улар олаётган жазолардан ҳатто қизларнинг ота-оналари ҳам қаттиқ норози бўлдилар. Нега дейсизми? Ҳирс ўйинлари ўта табиий ҳодиса-да, шунга ҳам ота гўри — қозихонами?..

Хулласи калом, бу совуқ ва машъум мамлакат ўзининг ҳеч бир кунжагида ишқий ўйинлар учун на вақт ажратди, на хилватгоҳ.

Кўксук дарёси бўйларида жойлашган эскимослар қишлоғи билан армия бараклари орасида бир жарлик бор эди. Йиллар давомида хилват пастқамликда қаердан келгани номаълум тупроқ уюми йиғилиб қолганди. Озгина бўлса ҳам, бу мўъжаз ва ажойиб жой теграсида ўт-ўлан ва дарахтлар илдиз отди. Қизиқ-да, дарахтлар! Ҳа, пакана, лекин шунга қарамай тарвақайлаб, бурушиб улгурган минти дарахтлар. Тағин бир-бирига чирмашиб ўсганини айтмайсизми?! Табиат қонуни шунақа-да, шароит, муҳит қанчалик оғир бўлса, дарахтлар ҳам яшаб қолиш учун шунчалик мослашади.

Бу чангалзорга кириб олиш билан иш битмасди: бегона кўзлардан яшириниш имкони туғилгани билан кирган одам бу ерда бошқа муаммога — одамзотга ёв

Француз тилидан
Саодат
ДОНИЁРОВА
таржимаси

Габриэл РУА француз тилида ижод қилувчи канадалик йирик ёзувчи бўлиб, 1909 йил 22 март Манитобада туғилиб, 1983 йил Квебекда вафот этган. У «Тасодифий бахт», «Жажжи дарё товуги», «Александр Шеневе», «Дешамбо кўчаси», «Сирли тоғ», «Аптамон кўчаси», «Умр — оқар дарё» сингари асарлар муаллифи. Габриэл Руа «Умр — оқар дарё» романи учун Давид мукофотини олган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

24

бўлган маконнинг макрли хуружига дуч келарди. Захдан чириган буталар гиж-гиж урчиётган ҳашаротларнинг макони эди-да.

Барибир америкалик аскарлар Форт-Шимодаги бу манзилга келганларидан бир-икки йил ўтар-ўтмас эскимослар қишлоғида жуда кўп дурагай болалар туғилди. Улардан бири эса гўё осмонларида нотаниш юлдуз пайдо бўлгандек, маҳаллий аҳолини ҳайратга солиш учун дунёга келди.

Тилларда дoston бўлган Арчибальд ва Винни Кумачук қизи Эльзанинг бошидан кечирганлари бунинг ёрқин далилидир.

* * *

Ўша куни қош қорайганда Эльза уч эскимос қиз билан кинодан қайтаётган-ди; у ерда Эжен ота ҳафтасига бир марта оқ танлилар учун, иккинчи гал эскимослар учун фильмлар намойиш этарди, нега деганда, турли ирқ вакилларини аралаштириш яхшиликка олиб келмайди, деб ҳисобларди у.

Насронийларга хос ибодатни бажо этгандан бери тинимсиз ҳазил-ҳузил қилаётган, завқу шавққа берилиб чуғурлашаётган қизлар қадамларини тезлатдилар ва шу аснода ҳувиллаб ётган чор-атроф жонланиб, уларнинг эҳтиросга тўла овозларидан нофоранинг гумбурлашини туюётгандек ларзага келди.

Вақтинчалик қурилган ёғоч уйларини аэродромнинг кўниш майдончаси билан боғлаш учун яқинда ҳарбийлар гудрон¹ кўйдирган йўлдан қизлар, худди кинода кўрган қаҳрамонларидек қўлтиқлашиб боришарди. Узунлиги бир мил²дан ошиқроқ, ўзгача манзара касб этган бу йўл тугаши билан ўнқир-чўнқир сайхонлик бошланарди, одамлар неча йиллардан бери топташларига қарамасдан, бу ерда негандир сўқмоқ изи кўринмасди. Бир қарашдаёқ одамлар ўзга ҳудудга, таъбир жоиз бўлса, «шаҳарга» келгандай бўлардилар. Ўзларидан-ўзлари қизлар шу ёққа келишни хоҳлашарди. Хулласи калом, бу жой Форт-Шимонинг ўзига хос сайилгоҳига айланди-қолди. Сув бетига майда тошларни ирғитишдан соатлаб завқланадиган қизлар энди дарё бўйларида кечадиган ўша ўйинларидан воз кечишди.

Улар учун энди бариси ўтмишга айланди. Киноларга боришни одат қилган бу қизлар учун кўраётган фильмлари мазмунини тушуниш ҳам шарт эмасди, ҳаёллари ишқий олишувлар тасвирига чулғанишининг ўзи у ерга боришлари учун кифоя эди. Ишқий фожеалар ёки телбанамо комедиялар жосусларнинг ёвуз ишлари ёки муסיқали фантазия фильмлари уларнинг кулгисини қистатарди.

Шу кеча Кларк Габлнинг эски фильми қизларни ҳаяжонга солди. Дунёдаги минглаб киномухлислардан фарқли ўлароқ, бу буюк артистни жуда хунук деб ҳисоблаган қизлар, яна ҳеч ким у каби севгилисини бунақанги аломат тарзда кучоқламаган деб ўйлашди.

Ҳаётда учраши амримаҳол бўлган ҳодисалардан иборат бу ишқий можарони тушунгиси келаётган қизлар равон қадамлар билан йулларида дуч келган тепаликка кўтарилдилар. Вақт ҳали эрта бўлса ҳам, бошлари узра поёнсиз самовот лов-лов ёниб, жилваланарди. Бу юртнинг ёзи ҳар оқшомда ўз-ўзидан сеҳрлидек туюладиган манзарани ажойиб ва фусункор бир томошани кўрсатарди. Олислардан яқинлашиб келаётган бу жонли нуқталар, заррадек бўлишса ҳам, яхлит ва мукамал ҳолда намоён бўлиб, пастда — уфқ пойида борлиқ билан қоришиб кетарди.

Шундай қилиб, узоқдан бир-бирига ўхшаш думалоқ ва паст бўйли тўртта одамнинг қораси кўринарди. Булар Эльза, Мари-Жан, Лили ва Мил Рид эдилар.

Бугунги эскимосларнинг ёрқин рангли миллий пўстинлари ва тюлень терисидан тикилган этикларига қараганда, жуда оддий ва кўримсиз, ҳозирда урфга кирган гулдор ип газламали кўйлак ва ҳилпираб осилиб турган свитерларни кийиб олган бу қизлар, гўёки шаҳардан қайтаётган эдилар. Тошларни ҳам ёрадиган бу қуруқ фаслда эскимослар юртида магазинларда талаш бўладиган резина этиклар уларнинг оёқларини безаб турарди; бу этиклар эскимослар заминининг ўнқир-чўнқирларига чидамасдан тезда титилиб кетарди. Аммо ҳеч нарса калта ва қалин сочлари ўрилган, юзлари лўппи-лўппи бу сулув мавжудотларнинг беғубор бўлиб

¹ Гудрон - нефть қолдигидан иборат сақичсимон модда.

² Мил — узунлик ўлчови (географик мил — 7420 м., денгиз мили -1852 м.)

қолишларига ҳалақит беролмасди. Ўша кечаси ўзлари кўрган фильмнинг маъносини тушунмоқчи бўлаётган тўрт дугонанинг кунботиш томонга қараб кетаётганини кузатиш мумкин эди. Улкан дарахтлар остидаги майсаларга юмалаб, тинимсиз бўсалардан ҳушини йўқотадиган, шоҳона либосларга бурканган маъшуқалар ҳақидаги жанубнинг бир саргузашти Арктика музликларигача етиб келганига ақл бовар қилмасди.

— Қизик, аммо мен ажнабий бир кимса билан ўпишишни сира ҳам истамасдим, — деди Мари-Жан.

— Бунга журъат этиш учун ҳойнаҳой кучли эътиқод керак бўлади, — деди халғача чўмиб Эльза.

Қоронғи чўкаётган шом яна жунбушга келди. Ҳадемай қоронғулик янада куюқлашади. Ҳадемай асфальт йўл тугайди. Ва дугоналар соҳилдаги катта ҳудудда чўзилиб ётган эскимос кулбалари томон йўл олишади.

— Одамларнинг нега бунчалик ғалати кучоқлашишларига сира тушунолма-япман-да, — деди Мари-Жан. Лили ҳам бу фикрга қўшилди. Аммо Мил Риднинг бу ҳақда ҳеч қандай тасавури йўқ эди. Ўпишишни табиий ҳол деб билган ўзгача дунёда бўса яхши муомила воситаси ҳисобланиши ҳақидаги Эльзанинг фикри дугоналарига ғалати туюлди. Бу ҳақда бирор жўяли гап айтиш учун қизлар ҳали ёшлиқ қилишарди.

— Ҳар ҳолда бу ҳақда бирор тасаввурга эга бўлиш учун ҳар нарсага тайёрман, — деди Эльза ярим чин, ярим ҳазил оҳангда. Эльзанинг бу гапларини масҳара қилган дугоналари ҳазил аралаш уни муштлаб қўйишди. Улар уччала дугона ўнгга, Эльза эса дарё ёқалаб тўғрига кетиши керак бўлган жойга етиб келишди.

— Қўрқаяпсанми? Сени кузатиб қўяйликми? — сўради ширинсўз Мари-Жан.

Қўрқув! Ўз юртларида ҳамма нарсаси очиқ-чочиқ осмон тагида эскимос қизи хавф-хатар сезиши мумкинлиги куни кеча уларга кулгили туюлиши мумкин эди.

Пастор¹нинг ва руҳонийнинг қишлоққа эртaroқ қайтиши лозимлиги, кечки пайтда йўлда ёлғиз қолмаслик ҳақидаги тавсиялари, ҳамда кинолардаги қизларнинг ўғирланиши тасвирланган воқеалар уларнинг осуда қалбида аллақандай безовталиқ уйғотганди. Аммо аслини олганда бу оддий безовталиқ эмасди. Ҳар ишда ҳозир у нозир, чексиз ва поёнсиз осмон пойида ким ҳам бу қадар безовталаниши мумкин?

Эльза ширин гапириб дугоналарининг таклифини рад этди.

Қуюлиш жойларидан бирида чиройини кўз-кўз қилиб оқаётган Кўксук дарёсидан таралаётган ёруғликдан митти дарахтлар чулғаган қайғули манзара қайтадан ёришиб кетди. Дарёнинг шовуллаб оқаётгани аниқ эшитиларди. Эльза диққат билан дарёнинг шовқинига қулоқ тутди. Кинони ажиб бир тушдек яхши кўрадиган Эльза эскимослар юртининг асл воқелигини оддий бир мисолда учратишдан жуда севинарди; оралиқлари узоқ-узоқ бўлган эскимосларнинг ғариб кулбалари, дарё бўйидаги йўл, дарёнинг шовқини эсини таниганидан буён уни ҳаяжонга соларди. Мана шу туришда у, узоқда — сувда акс этаётган, орасида ўзининг қадрдон уйи, чироғи ҳам қўшилиб чарақлаётган бир талай майда шуълаларни кўриши мумкин эди. Гўё узоқ вақт кўришмай юргандек кулбада йиғилган оила аъзолари бир лаҳзада Эльзанинг кўз олдида намоён бўлди: қорачироқ ёруғида гўё унутилишлари олдини олиб, бурунги одамларни, уларнинг имо-ишораларини акс эттириб, тинмай ҳайкал ясаётган буваси, эски мотори тез-тез бузиладиган қайиғини синчиклаб тузатаётган отаси, ҳақиқий уйдан кўра ўтов ёки иглу² да яшаётганидан қувониб, мамнуллигидан кўзларини катта-катта очиб, думбаларига қараб ураётган онаси кўз олдида намоён бўлди.

Интиқ бўлиб кинога талпинувчи ва ҳамиша уйга қайтишга шошилувчи ҳам фақат Эльза эди.

— Вау-вау!³ — деб дугоналари билан хайрлашди-да, Эльза йўлида давом этди.

¹ П а с т о р — насронийлар роҳиб.

² И г л у — Шимолий Америка эскимосларининг муз бўлақларидан ясаладиган уйи.

³ В у с - в у с (ингл.) — хайр.

Ҳашаротлар чақмаслиги учун юзини рўмолча билан беркитиб, бутазорда яшириниб олган йигит илондек тўлғонарди. Қоп-қора, чириллаши қулоқни тешгудек бу қонхўр ҳашаротлар гултожини туяётган боларилардек аскар атрофида ғужғон ўйнарди. Ёз кечасининг димлигидан бўғилиб, нафас олиши учун ниқобини олганида, ҳашаротларнинг ёпирилиш хавфи туғилаётган бунақанги кутишдан ҳам азоблироқ синов бормикан?

Йигит ҳеч қачон бу қадар йирик пашшаларни кўрмаганди. Абадий музликлар мамлакатада ёз фаслининг бу қадар иссиқ бўлишидан таажжубланган йигит, Миссисипи дарёси ортидаги қариндошларига ёзган мактубларида чекаётган азобларидан нолирди. «Жин ургур, бу ерда юртимиздагидан ҳам жазирамалироқ кунлар бўлар экан, ишонинг!».

У эшитилар-эшитилмас жазирама иссиқни, пашшаларни ҳамда Арктиканинг қисқа ёзида теграсидаги дунё ҳаётидек жунбушга келаётган ўзидаги ёшлик эҳтиросини беихтиёр лаънатларди.

У уччала қизнинг узоқлашиб бораётганини, Эльзанинг эса тобора ўзига яқинлашиб келаётганини билди. Сукунат қўйнида осуда оқаётган қудратли дарё шовқини йироқдаги нафис товушларга қўшилиб кетмоқда эди. Бирдан Эльза пайдо бўлди. Ўйноқлаб келаётгани учун унинг иккита қилиб ўрилган сочи елкасига ёйилиб кетди. Ёноқлари лўппи-лўппи, оёқлари калта эскимос қизи нигоҳи жозибали эканига қарамасдан, жанубдан келган навқирон йигитга хуш келади даражада сулув эмасди. Аммо атрофни ҳадемай зулмат қоплайди, ўйлаб ўтиришга вақт йўқ, қолаверса, қизи тушмагур ҳам орастагина кўринаётганди.

Йигит қўлини чўзиб, қизнинг йўлини тўсди.

— Hello, baby!

Пешонасигача бостириб аскарча қалпоқ қилиб олган йигитнинг ярми ёпиқ юзини Эльза кўролмади. Лекин шунда ҳам у мулоимлик билан жавоб берди:

— Hello, аскар йигит!

Кеч бўлишига қарамасдан йигитнинг қора кўзойнак тақиб олгани уни таажжубга солди. Бироқ аскар йигит Эльзани бутазорга судраб, лабига лабларини бошиб улгурганида, айтмоқчи бўлган гапи ҳам бўғзида қолди:

Эльза айна чоғда йигит ҳақида фақат унинг ёшлиги ва юраги эса худди қафасга тушиб қолган жонивордек типирчилаётганидан бошқа ҳеч нарсани билолмасди.

Талмовсираб қолганини инобатга олмаса, бўлиб ўтган воқеа кинолардагидек галати, ҳаётдан йироқ ва ҳақиқатга мос келмасди ҳам. Бу гамбода бутазорнинг ўртасида бир оз топталган ясси жой бор эди. Гўё бу ерда бошқалар ҳам қовушишган-у, исбот тариқасида ўзларидан бу изни қолдиришган. Аскар йигит Эльзани ўша жойга итариб юборди-да, ўзини унинг устига ташлади. Дақиқа сайин қуюқлашиб бораётган чивинлар галаси уларга ёпирилди. (Қизиқ, мабодо одамлар ва жониворлар қони бўлмаганда, улар қандай кун кечирарди?) Аммо Эльзанинг юзига ҳашаротларнинг ниши асло таъсир қилмасди. Аскар йигитнинг юмшоқ ва пушти ранг биلاق ва бўйинлари чивинлар ҳамласига дош беролмаётганини қиз кўриб турарди. Йигит сўкинди. У тўхтаб, шоша-пиша чивинларни ҳайдашга уринарди. Бурни билан нафас олаётиб, чивинларни ютиб юборгани учун йигитни қаттиқ йўтал тутди. У нафас ололмай қолди. Буни кўриб, Эльза ўзини кулгудан тўхта толмади. Болаларга хос бу беғубор кулгуси гўё таҳқирлаётгандек, йигит Эльзанинг оғзини қўли билан беркитди. Қўподлик ҳам, шафқатсизлик ҳам қўлидан келмайдиган йигит фақат шошиларди. Эльза ҳатто ўз ота-онасининг бунчалик тез мурод ҳосил қилишганини кўрмаган. Балки шунинг учунми, Эльза хиёл олдин кинода кўрган воқеасидаги ишқий ўйиннинг давомидек туюлган бу онларни тушунолмай, таажжубланди.

Воқеанинг хотимаси везиқ бўлди. Қизни бутазорга қанчалик тез олиб кирган бўлса, шундай шошқалоқлик билан йигит мўр-малаҳдек ёпирилган чивинлар қуршовидан чиқиб кетди. Бутазор четига чиққач, Эльзага бир нималар деди ҳам.

¹Салом, қизалоқ (ингл.).

Миннатдорчилик изҳор қилдим-ей? Рўмолча билан оғзини тўсганча тушунар-сиз талаффузда айтган унинг сўзларини қиз тушунмади. Аини вақтда у Эльзанинг қўлларига ёғимланган пулларни тутқазиб, дарё ёқалаб югуриб кетди.

Муюлишда тўхтаб, орқасига ўгирилди. Аммо анча олислаб кетгани учун Эльза қорайган уфқ томон кетаётган баланд бўйли одам қорасидан бўлак ҳеч нарсани кўра олмасди.

Ҳар қалай, у йигитнинг қўлини кўтариб хайрлашганини пайқади.

Бу хайрлашув дўстона хайрлашувга ўхшаб кетарди.

II БОБ

Июль ойида шовуллаган Кўксук дарёси бўйида рўй берган ўша воқеадан кейин ҳомилали бўлиб қолган Эльзанинг қалбида кўрган киноларидаги каби ғира-шира тасвирлардан ўзга хотирасида ҳеч нарса қолмади. Аммо бир неча ой ўтиб, бўйида бўлгани кўзга ташланадиган бўлиб қолди.

Қизнинг на хафалигини, на хурсандлигини билиб бўларди. Бу ҳар кимнинг бошига тушиши мумкин бўлган ҳодиса эди-да. Аммо бу иш тўйдан кейин бўлса кўнгилда ғашлик уйғотмасди. Ҳозир бунинг акси бўлди. Тўғри, Эльзанинг ота-онаси ранжиганларини билдирмадилар. Фақат қизларига пичинг қилиш билан кифояландилар, холос.

— Ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўришга сал шошилибди-да!

Қаҳратон қиш келиб барча-оила аъзолари бир хонага тикилиб қолишди. Ёзда кемалардан қиммат нархда сотиб олинган ёқилғи гуриллаб ёнаётган печка кулбанинг қоқ ўртасида жойлашган эди. Бир амаллаб сотиб олган гулдор читдан онаси ўзига қишқи байрамларга мўлжаллаб кенг кўйлак тикаётганди. Қайиғининг моторини ёзги кунлар учун асраб қўйган отаси эски тўрини ямамоқда. Тўнкариб қўйилган ёғоч қути устида Эльзанинг укаси уй вазифаларини бажараётганди. Мактабда ўрганган дарсларининг ғалати парчаларини, яъни «мушук хуриллаётти, мушукдан ташқари ҳеч ким, ҳеч қачон буни кўрмаган», каби мисраларни укаси баланд овозда такрорлаётгани қулоққа чалинарди.

Қиш кириб келиши биланоқ қария Гадеус тумшуқларигача сайқал бериб қордан катта-катта бойқушларни ясай бошларди. Ҳар замонда гўё илҳом парисини кутаётгандек, чол бошини эгиб, қўлларини кўтарганча, шамолнинг кулбани ғичирлатиб тебратишига қулоқ солар ва яна қайтадан эгов билан қушни майда тошчалардан тозалашга киришарди. Бу оилада ёлғиз шу чолгина йиллар давомида хаёл сураар, аммо ўз ўйларини ҳеч кимга ошкор этмасди. Ўз кечинмаларига асир бўлаётган Эльза тобора буvasига тортмоқда эди. Қизларидаги бу ўзгариш отаси Арчибалд ва онаси Виннига уни қалака қилиш учун баҳона бўлди.

— Мана, яна бир дарбадар руҳ ўз севгилисини қидириш учун кетаяпти.

Эльза бунга жавобан елкаларини қисар ва шартта ўгирилиб, хўмрайганча ўз норозилигини билдирарди.

Аммо бир ўзгариш яққол кўзга ташланарди: энди Эльза аввалги шўх ва қувноқ қиз эмасди, у тунд, камгап ва ичидагини яширадиган одамга айланганди.

Шифонинг энг яхшисини вақт деб биладиган ота-онаси уни тинч қўйишни афзал кўришди.

Хуллас, фақат пасторгина Эльзанинг аҳволини юракдан ҳис қила билди.

* * *

Тешик этикларидан ўтаётган совуқдан қалтираб, бемақсад, кўзларида изтироб акс этиб, руҳан эзилиб, хаёл сураётган Эльзани пастор қалин қор қатламлари остида қолиб кетган дарё ёқасидаги ўша бутазорда учратди. Пастор Эльзанинг аҳволи чатоқлигини анча олдин, бир неча ҳафта илгари черковда пайқаган эди. Эльза аввалгидек пасторнинг Парвардигори Олам ҳақидаги оятларини у қадар иштиёқ ва ишонч билан тингламай қўйганди.

Энди пасторга бу ўзгаришнинг сабаби аён бўлди. Унинг қаттиқ жаҳли чиқди.

- Эльза, ким сени бу кўйга солди?
- Эльзанинг қабиладошлари бўлмиш йигитлар айбдор бўлишлари мумкин эмасди, чунки улар дарҳол ҳомилага даъво қилган бўлишарди.
- Демак, айбдор — америкалик аскарлардан бири экан-да?
- Бу воқеанинг гўё ўзига алоқаси йўқдек, Эльза пасторга бефарқ нигоҳини қадади.
- Ҳа ҳам демади, йўқ ҳам.
- У сени мажбур қилдими?
- Баланд бўйли бу ориқ одамга қараб:
- Йўқ, — деди Эльза.
- Аслида ҳам у йигитни зўрлаганликда айблай олмасди.
- Эльза, сен, ўзим рози бўлдим, қаршилик кўрсатмадим, демоқчимисан?
- Қиз бош чайқади. Йўқ, ундай эмас. У, пастор айтганидек, рози ҳам эмас эди... Чиндан ҳам бу воқеа ниҳоятда чигал эди. Эльза бошини кўтариб эркин ва шовуллаб турадиган катта сув оқими ўрнида пайдо бўлган қор уюмларига боқди. Норози қиёфада лабларини бурди. Бутазорда кечган ўша бир неча лаҳзалик саргузаштига шунчалик аҳамият бериш шартмиди? Кошки эди, қаршилик кўрсатгани ёки кўрсатмаганининг ўзини ўзи билса.
- Ҳар ҳолда сен балоғат ёшига етмагансан. Ундан ташқари қонун ҳам америкалик аскарларнинг эскимос қизларига тегажоглик қилишини ман этади. Ахир сизларга «аскарлардан узоқроқ юриш»ни минг марта тайинлагандим-ку, — деди жигибийрон бўлиб пастор.
- Мен улардан узоқда юргандим, — деди Эльза болаларча соддалик билан.
- Бир оздан сўнг пастор жаҳлидан тушди. Унинг ҳам ҳафсаласи пир бўлгандек эди.
- Эльза, унинг исми нимаиди?
- Қиз узоқдаги тартибсиз муз тепаликларига тикилди. Унинг юзида бефарқлик акс этди. Қиз оёғи билан катта тошни жойидан силжитди.
- Мен унинг исмини билмайман.
- Ҳатто, исмини билмайман дегин!
- Қиз елкасини қисиб, жавоб берди:
- У менга исмини айтмади. — Билса нима, бирон нарса ўзгариб қолармиди? Исмини айтгани билан ўзи эсида қолган бўлса экан.
- Ҳеч бўлмаса афт-ангорини эслай оласанми?
- Қизнинг саволлардан толиққани кўриниб турарди. Йигитнинг афт-башарасини эслай олишига ўзи ҳам ишонмасди.
- Менимча, унинг кўзлари кўм-кўк эди, — деди у.
- Кўм-кўк кўзлар! — такрорлади пастор. — Яна нима?
- Сочлари малламиди-ей...
- Ҳиёл бўлса ҳам аниқлик киргандек бўлди. Менга қара, Эльза: америкалик аскарлар қишлоққа келганларида ёки сафланиб ўтиб кетаётганларида, уларни кузатишга ҳаракат қил. Кўрсанг, менга ўшани кўрсатасан, — деди у.
- Пастор у йигитни на боланинг отаси ва на сенинг ошиғинг деб айтолмади; бу сўзлардан биронтаси ҳам унга тўғри келмасди. «Гуноҳкор» деб аташни ҳам истамасди, чунки ўртада фарзанд бор эди. Фарзандли бўлишни гуноҳ деб бўладими?
- Шу пайтгача лоқайд бўлган Эльза бирдан жонланиб сўради:
- Агар у мени танимаса-чи?
- Бу ҳақда ўйламасанг ҳам бўлади. Бошингга тушган бу кўргиликда унинг ҳам айби бор. Жуда бўлмаса, у болани тарбиялашда сенга ёрдам беришга мажбур этилади. Энг муҳими, бу бошқа аскарларга сабоқ бўлади, — деди пастор.
- Сабоқ! Балким пастор аслида жазолаш ҳақида гапираётгандир? Яна кўпчиликнинг ичидан айнан шу йигитни жазолаш учун танламоқчими?
- Эльза бу ҳақда ўйлаб кўришни айтиб, қумли соҳил бўйлаб юриб кетди.
- Эртасига ҳам, ундан кейин ҳам қиз аскарлар ўтадиган йўлга чиқмади, чиқишни истамади, аскарлар эса ҳар куни ҳаво очкилигида ҳам, бузилганида ҳам, сержантнинг left, right, left, right¹ деган бақирлиқлари остида шамолга қарши юриб кетардилар.

¹ left — чап, right — ўнг. (ингл.)

Уларнинг учрашуви тасодифан рўй берди.

Кунлардан бир куни онаси тайинлаган майда-чуйда нарсаларни Гудзон қўлтигидан харид қилиб қайтаётган Эльза орқасидан пиёда аскарларнинг қорни гижирлатиб келаётганларини эшитди. Аввалига йўлни бўшатиб, четга, ўзи ботиб кетаётган қордан ҳам юмшоқроқ жойга чиқиб олмоқчи бўлди, аммо пиёда аскарлар қисми яқинлашгач, пасторнинг гаплари ёдига тушди-ю, сафланиб кетаётган аскарларга ҳадиксираб кўз ташлади. У йигитнинг мовий кўзларини қидирди, аммо барча кўзлар мовий эди. У малла сочларни қидирди, афсуски ўтиб кетаётган барча пиёда аскарларнинг шапкалари сап-сарик эди. У навқирон йигитни қидирди, лекин йигитларнинг ҳаммаси бирдек навқирон эди. Қадамлар остидан сочилаётган қор зарралари тегмаслиги учун кўзларини қисиб олган Эльза умрида илк бор ўзини ноқулай ва танҳо сизди.

Бироқ тўсатдан пиёда аскарларнинг ўртасидаги бир нигоҳ қизнинг нигоҳи билан тўқнашиб, бардош беролмасдан, пастга қарагандек туюлди. Бошқа йигитлар қизга бемалол ва лоқайд боқиб ўтишди. Аммо фақат шу йигитгина саросимага тушганга ўхшарди. Шу йигит эмасмикан? Пасторнинг гапи бўйича, мабодо Эльза йигитни танигудек бўлса, зобитга бир имо кифоя экан. Бироқ қиз иккиланиб қолди. Навқирон америкалик аскарнинг кўзлари қайтадан қизга термулганча, ғалати нигоҳи билан ундан ёмонлик қилмасликни ўтиниби сўраётгандек туюлди. Қиз ўша куни йигитнинг юраги унинг юраги қаршисида гурс-гурс ургангани эслади. Қиз, айниқса, кундузнинг кўзи юмилганда, қумлоқ соҳилда йигитнинг эшитилар-эшитилмас меҳрибонларча шивирлаганини эслади.

Ахир адашмаётганига ўзи ҳам унчалик ишоналмаяпти-да. Эльза маъюс тортиб, аскарни ўтказиб юборди, йигитнинг боқишлари буткул ўзгарганди. Қор яна гупуллатиб ура бошлаганди; қиз майда қадамлар билан анчагача аскарлар ортидан юриб борди. Энди бу йўлни бутун қиш давомида ва ҳатто, бўронлар пайтида ҳам очиб кўядиган бўлишганди. Аммо Эльза бу йўлдан юришни ёқтирмасди. Борди-ю, бу йўлдан ўтиб қолгудек бўлса ҳам, атайлаб эмас, алоҳида сўқмоқ очишга эринганидан шундай қиларди.

Шу кундан бошлаб, Эльза бошига тушган бу савдо ҳақида чурқ этмайдиган бўлиб қолди.

Худди қишлоқ ҳақида қайгурмайдиган суғур каби Эльза ҳам ҳеч нарсани ва ҳатто яқинда дунёга келадиган гўдагини ўйламаётгандек эди.

— Ҳеч бўлмаса, ҳамширага учрашгин. Фарзандингни ҳам, ўзингни ҳам ўйлагин-да, — деб маслаҳат берди пастор.

Ҳар сафар сабил ҳомиласи ҳақида эслатганларида аввалгидек Эльза ҳамон афтини буриштириб кўярди.

Бироқ болани дунёга келтиришни қатта воқеа деб ҳисоблайдиган оқ танли аёллар каби, яъни кинолардаги комедияда иштирок этаётгандек, Эльза ҳам ҳамширалар кўригидан ўтиб, ҳар ойда оғирлигини ўлчатиб, қон ва пешоб топширарди.

Авваллари қиз бу ҳолдан кулган бўларди. Энди бўлса кулмасди ҳам, ранжирмасди ҳам. Энди унга унча-мунча гап таъсир этмай ҳам кўйганди.

Ана шундай кайфиятда Эльза ҳомиладорликнинг сўнгги кунларини ўтказди. Кучли қор бўрони бўлиб ўтган тундан сўнг аскарлар тозалаб ўтган йўлдан Эльза бўғчасини кўтарганча этикларини базўр судраб кетиб борарди.

Тўлғоқ азобидан башараси ўзгарган Эльза кўзини шифтдан узмасдан, дод-фарёдсиз туғди. Ҳамма нарса унинг назарида бирдан ўзгаргандек бўлди. Бу ўзгариш бош ҳамшира мадмуазель Бургузининг янги туғилган чақалоқни Эльзанинг қўлига мажбуран тутқазганида сезилди.

— Беғуноҳ бу гўдакка бир қараб кўйсанг-чи! — деди у.

Эльза болага қаради ва шу заҳоти ҳайратдан тош қотди. Гўё ҳаво етишмаётгандек нафаси бўғилди.

Боланинг кўзлари баҳор осмонидек мусаффо эди. Эльзанинг узоқ вақт бўм-бўш ҳувиллаб ётган қалби энди ҳайрат ва меҳрга тўлиб, бошқатдан жўша бошлади.

Ўғил туғилганидан сўнг ҳаммага Эльза қайтадан дунёга келгандек туюлди.

III БОБ

Бугдойранг эскимос аёлдан, яъни ўзидан туғилган бу олтинсоч мовий кўзли чақалоққа нигоҳи тушиши биланоқ Эльзанинг вужуди оналик меҳри билан тўлдиқўйди.

Олти ойлигида гўдакнинг тўлишиб, дўмбоқлашганини кўрган Эльзанинг ҳайратини ифодалашга сўз топиш қийин эди.

Гўдакнинг кўзлари ҳамал ойида қорли булутлар сузиб ўтаётган осмондек мовий эди. Сочлари эса гўё ҳозиргина тухумдан чиққан ўрдакчаларнинг паридек майин бўлиб, анча ўсиб қолганди. Болье хонимникида оқсочлик қилиб юрган пайтларида, Эльза бекасининг чақалоғи сочларини ўз бармоғига қай тарзда ўраганини кўрган эди. Аммо айнан шу нарса ўзининг ҳам бошига келиши мумкинлигини ўйламаганди ҳам. Ҳа, ҳаёт шунақа. Ҳайратлар силсиласидан иборат.

Э, нима бўлса бўлмайди! Жингалак сочлар! Эльза ўзининг сочларини ушлаб кўрар, сочлари ўзига кўримсиз, беўхшов ва дағалдек туюларди, сўнг жигаргўшасининг сочларини авайлаб силаб, жилмаяр ва юзи бахтдан ёришиб кетарди. У ўғилчасининг олтинранг сочларини бармоғига қайта ўраб, унга янада майинлик ва нафислик бағишлашга интиларди. Гўдак эса, бугдойранг онасининг эркалалашларига қаршилик қилмас, аксинча, гоҳо онасига қўшилиб қиқирлаб куларди.

Бир куни Эльза ўғлига энг чиройли кийимларни кийдириб, ҳамқишлоқларига кўз-кўз қилмоқчи бўлди. Яъни, у ўғлини католик жамиятининг Эжен ота хонадонидан эскимосларга ўтган-кетганларида дам олишлари, чекишлари, ўқишлари ёки карта ўйнашлари учун ажратилган хонага олиб борди. Бу хона ҳаммиша гавжум бўлар эди. Аммо Эльза гўдагини олиб борган ўша кеча хона одамга янада тўлиб кетди. Кўзларида фахр ва ифтихор жилва қилиб туришига қарамасдан, ўзини камтар кўрсатишга интилаётган Эльза чеккароқдаги девор тагига қўйилган суянчиқсиз курсига ўтирди ва ўғилчасини елкасидан авайлаб суянганча тиззасига ўтқазиб олди. У болага мовий либослар кийдирган эди. Эльза ўғлини кийинтиришда, бошқа барча масалалардаги каби, оқ танлилар маслаҳатига амал қиларди, айниқса, мадмуазель Бургузининг фикри қатъий эди: қизчаларга пушти ранг, ўғил болаларга мовий либос кийдириш зарур.

Эльзанинг кўзига яқин бўлган ўғли аломат либоси билан рангоранг кийимдаги болаларини тиззаларида ёки ёнларида олиб ўтирган оналарнинг диққатини тортди.

Ҳамма бу фаройиб болага тикилиб қолди. Жажжи инсон эса жуссасини кўтарганча, онасининг тиззасида оёқларини типирчилатиб, атрофини қуршаб олган бугдойранг одамларга қошларини чимириб, разм солди. Бирдан олқишга чоғланаётгандек қўлчаларини кўтариб, фавқулудда севинчдан учиб тушди-да, кийкириб чапак чала бошлади. Боланинг кулгуси жарангдор ва истеҳзоли эди. Гўё болакай: «Ё тангрим, қандай галати одамлар даврасига тушиб қолдим», деб ҳайрон бўлаётгандай эди.

Шу тариқа болакай Жимми кейинчалик ҳар мақомга солиш учун оз сонли эскимос халқининг қалбини забт этди.

Аммо Эльза аёлларнинг ҳавасини келтирмоқчи бўлганидан пушаймон бўлди: чунки кейинчалик улар гоҳ дўқ қилиб, гоҳ илтимос билан «Жиммини ҳеч бўлма-са чорак соатга» бериб туришни сўрайдиган одат чиқаришди.

— Ўзларингда ҳам бола бор-ку, ўшаларни аллаланг, ўшаларни эркалатинг, — дерди ич-ичидан гурурланиб Эльза, сир бой бермай.

Дарҳақиқат, бу аёлларнинг ўз фарзандлари бўлиб, уларнинг сочлари силлиқ ва сийрак, кўзлари кўмирдек қоп-қора ва айёр бўлса-да, барибир оналари уларни ер-кўкка ишонишмасди.

Аммо тенги йўқ Жиммини бир қўлга олишнинг лаззати бошқача-да. Бунинг сўз билан айтишнинг иложи йўқ. Уни қўлга олганларида, худди ер юзидаги энг ноёб, ягона нарсани ушлагандек, аёллар ўзларини бахтиёр ҳис этардилар.

— Болани эркалатиб, жуда талтайтириб юборманглар, — дерди Эльза.

Аммо болани «бериб туришга» рози бўлмаганига қарамасдан, Эльза аёлларни истаган пайтларида кулбасига келиб, чақалоғини эркалатишларига қаршилик кўрсатмасди.

Эльзанинг кулбаси ҳам унга ўхшаб кўп ўзгаришларни бошидан кечирди. Бир вақтлар бу кулбада ҳамма хаёл сураб ва ҳамма, шу жумладан Эльза ҳам, кийимларини, егуликларини, чиқиндиларни аралаш-қуралаш қилиб кулба ичига ташларди, аммо якшанба кунларининг бирида, саҳарда Эльза лаш-лушлар орасидан кийиш учун либос излаб, тоза ва ораста бўлиб, Парвардигор хузурига – ибодатхонага шошилди. Шу кундан бошлаб, ҳеч ким Арчибалд ва Виннининг эски кулбасини таниёлмай қолди.

Буваси ёрдамида Эльза авваллари ёғ солинган иккита ёғоч қутига тахтадан ясалган токчаларни қўшиб, пластик симчалар ўрнатиб, боласининг ва ўзининг кийимларини солиш учун қулай бўлган ажойиб жавонлар ясади.

Деразаларни ҳошиялаш учун гулдор пластмасса етарли эди.

Шифтда осилиб турган айиқ териси ортидаги хона бурчагини тозалаб, Эльза ўзига маскан қилиб олди. Бу ерга тупуриш ёки ифлос кучукларни киритиш ман этиладиган бўлди.

Бу ўзгаришларни риёкорликка йўйиб, масҳара қилиб кулган аёллар уйларига қайтгач, ўзларидаги ифлосликни кўриб, жавонлар ва пардалар сотиб олиш учун яхшигина чиқимдор бўлдилар.

Яна Кўксук дарёси бўйидаги хонадонда чақалоқнинг қандай чўмилтирилиши теварак-атрофдагилар учун озмунча завқли иш бўлмади.

* * *

Эльза ўғлини тайинли бир вақтда чўмилтиргани учун бир дақиқа ҳам кечикмаслиги зарур эди: чунки бу борада Бургузи хонимнинг маслаҳатлари қатъий эди: «Эльзагинам, болам соғлом ва бахтли бўлсин десанг, унинг тарбиясига бошдан яхши эътибор бер. Болани истаган пайтингда эмас, аниқ бир пайтда чўмилтириш зарур».

Албатта, бу оқилона маслаҳатлари бутун бир эскимос халқини гўдак пойига бош уришга мажбур этганига Бургузи хоним сира ҳам ишонмаган бўларди, аммо айнан шундай бўлиб чиқди.

Эрталаб қарийб соат ўнда Кўксук дарёси ёқалаб кулбалардан йўлга чиққан аёллар кўзга ташланарди. Аёлларнинг бир вақтда уйдан чиқиши ҳеч кимни ҳайратга солмасди, чунки бир қишлоқ бўлиб яшаганларидан бери эрталабдан то кечгача бир-бирлариникига бориш уларнинг сира жонларига тегмас эди. Аммо аёлларнинг бир-варакайига бир тарафга йўл олиши илгари сира бўлмаган ҳодиса эди.

Аёллар тўп-тўп бўлиб уфққа туташган йўл четидан кетиб боришарди. Уларнинг кулгулари ва ғийбатлари узоқдан кулоққа чалинарди. Аёлларнинг кўпчилиги болаларини етаклаб олишган, кучуклари ҳам изма-из боришарди. Хуллас, бу намойиш ҳар куни дунёдаги энг мусаффо самога байрам тусини берарди. Аёллар кечикиб қолишларидан хавотирланиб шошилишарди, чунки Эльза барча юмушларини соатга қараб бажарар, ҳатто бир дақиқа ҳам кеч қолишларига тоқат қилолмасди.

Ўзлари билан болаларини ҳам олиб, еттигадан-саккизтадан бўлиб келган аёлларнинг баъзилари курсиларга, баъзилари тик турган ҳолда девор тагидан сафга тизилишарди.

Хона ўртасидаги стол бўм-бўш эди. Товалар, ун халта, чой ва шакар қутилари, идиш-товоқлар, овқат қолдиқлари — бариси стол остига қўйилганди. Боласини чўмилтираётганда тоза жойга эга бўлиш учун Эльза нарсаларнинг жойларини ўзгартириб қўйганди.

Кўнгли юмшоқ Виннифред ҳам индамай томошаталаб ҳамқишлоқлари орасидан жой оларди.

Шундан сўнг ҳар кунги маросим бошланарди.

Аввал Эльза печкадан яхшилаб тозаланган оппоқ лағанни олиб келарди. Сўнг лағанга иссиқ сув қуярди. Кейин хушбўй, оппоқ совунни, упани ва нозик толардан ясалган мўъжазгина тароқни олиб келарди.

Бу нарсалар стол устига тартиб билан терилиб қўйиларди. Кейин Эльза шифтга арқон билан боғланган оёқчалар учун махсус тешиклари ва суйанчиғи бўлган арғимчоққа солиб, боласини ечинтира бошларди.

Гўдакнинг ғунчадек нозик чуқчаси кўринганида аёллар бир-бирларига бурилиб, сирли жилмайишарди. Қип-яланғоч чақалоқни кўриб, оналар ҳаяжонларини яширолмасди. Ана шу меҳр риштаси аёлларни фарзанд кўришнинг лаззатию азоби, туғилиш ва ўлимнинг фарқи ҳақида ўйга толдирадди. Қип-яланғоч гўдак уларга бошқача таъсир қилар, гўё бу яланғочлик инсон қалбининг жинсий алоқага бўлган майлини кучайтиргандек бўларди. Бошида қийқириб кулган аёллар маросим охирида жиддийлашишар, уларнинг чиройли қора кўзларида шарм-ҳаё акс эта бошларди.

Боласига боқаётган синчков нигоҳлардан қизганганиданми, Эльза ўғлини кўли билан тўсганча дарров сувга соларди.

Сувнинг ҳароратини у, олдиндан, Болье хоним гўдагини чўмилтираётганида тирсаги билан ўлчагандек, чамалаб қўйганди.

Баъзи ғийбатчи аёлларнинг Эльзани Болье хонимга тақлид этишда айблашидан кулгиси қистарди.

Бунга жавобан Эльза бир куни келиб бу ҳамманинг ҳам бошига тушади деб жавоб берди, аёллар эса бунга тушунмай пиқирлаб кулишди, бу воқеа келиб-келиб Эльза масҳара этилган пайтда эмас, балким узоқни ўйлаб, ҳеч ким унинг устидан кулмай қўйган чоқда юз берди.

Эльза боласига авайлаб совун суркар экан, бола кўли билан сувни шалоппатар, Эльзанинг энгил-бошини жиққа ҳўл қиларди. Боланинг жарангдор кулгиси сокинликни ларзага соларди.

Боласининг малла сочлари қуриганидан сўнг, Эльза маҳлиё бўлган аёлларга сочни жингалак қилиш жуда осонлигини ғурурланиб намоиш этарди. Бармоққа ўралган соч толасига бир бор тароқ урилса бас, зар кокил жингалак бўларди-қоларди.

Ана шундай қувончли лаҳзалар билан эскимослар қишлоғида бу куз ҳам ҳашпаш дегунча ўтиб кетди. Аммо, бошқа кулбалардаги йиғилар-чи, улар уйларига қайтганларидан сўнг деярли барча аёллар болаларининг сийрак қора сочларини жингалак қилмоқчи бўлардилар. Ҳар қанча бардошли бўлмасин, бечора болалар оналари кўринишлари биланоқ ўзларини панага уришарди. Бироқ чор-атрофи бийдай очиқ қишлоқда кошки яшириниш учун қулайроқ жой топила қолса.

IV БОБ

Пастор ҳукуматидан олиб берган, ота-онасининг ёрдам тариқасидаги бир оз ва ундан ташқари қария Тадеуснинг ҳайкалчаларини сотиб, чин дилдан инъом этган пулларнинг барини сарф қилганига қарамасдан, ҳар куни эрталаб Эльза боласига яна бирон нарса сотиб олиш иштиёқи билан уйғонарди. Айни пайтда Эльзанинг ишқи, таъбир жоиз бўлса, Қутб доирасига қарама-қарши бўлган Гудзон қўлтиғининг магазини пештахтасидаги, яъни катта, ярқираган ойна ортидаги пластмассадан ясалган қўғирчоқнинг устидаги мовий нейлон қишки костюмга тушган эди. Бу ердан ўтиб кетаётиб, Эльза қадамларини секинлатар, эски свитери киссасидаги сўнгги чақаларигача битталаб санар, сўнг бу ердан ҳафсаласи пир бўлиб қайтиб кетар эди. Пастор бу пештахта олдида яқин йўламасликни маслаҳат қилганига қарамай, Эльзанинг бундай қилишига журъати етмасди. Гоҳида қуёш нурида денгиз каби жилоланаётган бу пештахтани кўрмаслик учун узоқдан айланиб ўтишга тўғри келарди. У пасторнинг бу дунёдаги пулсиз ҳеч нарсани ва ҳатто эркинликни ҳам сотиб олишнинг иложи йўқлиги ҳақида айтганлари айни ҳақиқат эканлигини тушунди. Эльза анча вақтдан бери ишга таклиф қилиб ялинаётган Болье хонимни кига хизматкор ёрдамчиси бўлиб қайтадан ёлланишга қарор қилди. Энди бир соат кечикса ҳам, фикридан қайтишга баҳона топилиши мумкинлигиндан чўчиб, режасини амалга оширишга киришди. Эльза бориши лозим бўлган, узоқдан кўриниб турган хонадондан кўзини узмай йўлга тушди. Бундай уйлар бу ерларда камдан-кам учрарди. Эшик ва деразалари олдиндан яслиб, сўнгра қия тепаликка олиб келиб қурилган бу уй гўё бу ерларга қандай келиб қолганига ўзи ҳам ҳайрон бўлаётгандай туюларди. Ҳар гал узоқ шаҳардан келтирилган бу йиғма уйга кўзи тушганида Эльза ўзини ҳар сафар кичрайиб қола-

ётгандек ҳис этарди. Тушдан сўнг, одатдагидек, кенг дераза олдида ўтирган Болъе хоним бу шафқатсиз ва кимсасиз ялангликдан илдам қадам ташлаб келаётган ёлғиз тирик жон — паст бўйли Эльзани кўрди. Ўлгудай зериккан хоним учун Эльзанинг бу ташрифи мисоли фалакнинг унга қилган эҳсони эди.

Аммо Эльза Болъе хоним ихтиёрида бўлиб, унинг болаларига қараш учун ўз боласини ташлаб қўйиши лозимлигини тушунганидан сўнг, изига қайтмоқчи бўлди. У соддалик билан Жиммини бу қулай иссиқ уйга олиб келиши мумкинлигини ва ўгли кичик бир бурчақда жимгина ётиб ҳеч кимга халақит бермасдан фароғатда яшашини ўйлаганди!

— Буни хаёлингга ҳам келтирма, бечора Эльзагинам. Бу тор уйда яна битта йиғлоқи, бақироқ бола ортиқчалик қилади!

Ҳар бир хонасида дераза ва эшиклари бўлган бу тўрт хонали ҳашаматли уйини хоним нега «тор» деб ҳисоблаганини Эльза тушунолмади ҳайрон бўлди. Бу сўзларни эшитганидан сўнг у деворларга боққан ҳайрат тўла нигоҳини саросима ичида пастга олди.

У боласининг ювошлигини ва умуман йиғламаслигини айтишгагина журъат этди, холос.

— Ҳамма шунақа дейди, — деди ҳасратланиб Болъе хоним. — Аммо гўдаклар доим бирон жойи оғриси йиғлайди. Гоҳ ичи оғрийди, гоҳ тиши чиқади. Ахир, улар нима учун дунёга келдилар, деб ўз-ўзимиздан сўраш вақти келмадимикан?! Нима деб ўйлайсан, Эльза?

Зўраки кулимсираган бодомқовоқ Эльза кўзларини Болъедан олиб қочди. Бу билан, у шу ҳам савол бўлди-ю, демоқчи бўлди. Аслида бу қишлоқдагилар айтганидек, Болъе хонимнинг асаблари қасаллигидан далолат эмасмикан?

— Вақтида келишга ҳаракат қилишинг керак, — деди хоним бир оз ялинчоқ оҳангда, буйруғининг бажарилишига у қадар ишонмасдан.

Аммо бу масалада Эльза ўзини буткул розидай кўрсатди. Аввалгидек кундуз соат ўн иккиларгача ухлайдиган вақтларим ўтди, деди у ўз-ўзига. Энди у бутунлай ўзгарган эди, тартиб-интизом, вақт деган нарсаларга риоя қиладиган бўлди. Ҳатто ҳар куни кечқурун соатининг кўнфирағини бураб қўярди.

* * *

Бошда ҳамма нарса яхши кетаётганди. У эртасига қайтадан бошланадиган ва ўзига шахсан алоқаси бўлмаган юмушлар ҳақидаги саросимали хаёлга бормасдан супуриб-сидирарди. Умрининг бир қисмини ўз уйида супуриб-сидиришга сарфлашга чидаш мумкин, лекин бегона хонадонни супуриб-сидиришдан ҳам аҳмоқона ва фойдасиз машғулот борми? Ҳар беш дақиқада соатга қараб руҳи кўтариладиган Эльза барибир бориб-бориб яна ўз уйига қайтишига имони комил эди.

Шунчаликка қарамасдан у Болъе хонимнинг Андре ва Карол исмли болаларига ўз фарзандидек қарарди. Уларнинг Эльзага жуда илакишиб қолишганининг боиси ҳам шунда эди. Эрталабданоқ улар Эльзанинг келишини пойлаб дераза олдига келиб туришар, юзлари юқоридан кўриниб турарди. Тепаликдан битта-битта юриб кўтарилаётган Эльза яқинлашиб келгани сайин севишиб кулаётган гўдакларнинг чеҳраларини кўриб аёл ич-ичидан қувонарди.

Минг афсуски, ёнида Эльза бўлишига қарамай Болъе хоним бу ерларга кўни-колмади. Осмони бепоён бу очик ўлка уни ютиб юбораётгандек бўларди. Ҳатто Эльзага ҳам ўзи каби қафасга тушган маҳбусдек қарарди.

— Зерикаяпсанми? — деди у бир куни Эльзанинг доира шаклидаги деразадан қора нуқталардек ёйилиб кетган эскимослар қишлоғи томон тикилиб турганини кўриб.

— Майли, борақол, фақат тез қайтиб кел, уйингдагиларни кўриб, кўнглингни хотиржам қил-да, фирра изингга қайт, — деди у.

Болъе хоним одам оёғи тегмаган оппоқ қорга из солиб бир дўнгликдан иккинчисига ўтиб, кўринишидан қуюн учириб кетаётган думалоқ жандага ўхшаган Эльзанинг қораси ортидан қараб қолди.

* * *

Қариндошлари ёнида қолган бола онасини шодон кутиб оларди, аммо Эльза умид қилганидек, завқу шавқ билан эмас. У бувиси Виннифред ва буваси Тадеус билан кун бўйи бирга бўлишга, бувасининг тиззаларида жимгина ўтириб, тева-рак-атрофга ўзгача бир мамнуният билан термулишга одатланиб қолганди.

Вақт ўтиб у онасининг орқасидан йиғлаб қоладиган бўлди.

Невараси ўзининг қўлида қолаётганидан қувончи ичига сиғмаётган Виннининг қўлидаги бола онаси томон талпинар ва ўғлининг юзида акс этган бу норозилик аломатлари Эльзага қаттиқ таъсир қиларди. Агар тартиб ўрнатилмаса, Винни боласини ўзига ўргатиб олиши мумкинлигини тушунди. Ўша куни Эльза хизматга кўнгли нотинч ҳолда кетди, аммо безовталигининг тагида бошқа бир гап бор эди. Ҳамма нарсадан қўл силтаб, боласига қараш унинг учун афзалроқ кўринди.

Бироқ биринчи маошини олиши биланоқ, у дарҳол магазинга чопди ва бу ҳақда ўйлаб кўришга улгурмасидан пулини ишлатиб қўйди. Эльзанинг ҳавасини кўзғатаётган бошқа нарсаларга суқланиб тикилди.

У яна бир оз ишлашга қарор қилди.

* * *

Эльза бир неча ой мобайнида нигоҳини соатдан узмасди. Ўз табиатига бу қадар зид яшаганидан ҳафсаласи пир бўлибми, феъл-атворидан энг яхши фази-латларини йўқота бошлади.

«Хатоси, ўзининг катта хатоси», дерди оёқларини қимирлатганча ерда ўтир-ган Винни. Эльза онасига разм солди. Онаси умр бўйи бамайлихотир, хотиржам яшади, ҳамма вақт бориға қаноат қилиб, яхшироқ яшашга интилмади ҳам.

Эльзага келсак, у бошқа бир аёлнинг хизматини қилишдан аввал ўз уйини то-залаб, сўнг боласини чўмилтирарди. Бу ишларнинг осон эмаслигини одамлар та-саввур қила олармиди! Сувни иситиш, умумий ётоқхона бўлган кулбани ўз вақ-тида тозалаб туриш иштиёқдан кўра кўпроқ интизомни талаб қиларди. Ҳали уй-ғонмаган кимсаларни уйғотиши, ётганларнинг устидан сакраб ўтаётиб абжирлик кўрсатиш, ўзини йўқотмасликка ҳаракат қилиши лозим эди.

Бурунги замонларнинг оғир хотираларидан нуқул хаёллари пароканда Вин-ни, аста-секин эсини йиғиб, у ёқ-буёғини тартибга келтириб, эснаганча Жимми-ни кейинроқ ювинтиришга ваъда берарди: ахир бу жуда шошилинич иш эмас-ку! Кичкинтойнинг ифлос бўлишга ҳам вақти йўқ эди.

— Ҳа, кун ботганда, бунга ҳожат бўлмаганда ювинтирасиз, — дерди Эльза кесатиб.

Кўрпага ўраниб олиб, қолганларнинг ҳам яна бир оз ухлашига ижозат бера-ётган Винни тонг саҳарлаб бундай сўзларни эшитганидан норози бўлар, қизининг нуқул иши бошидан ошиб ётгани яхши эмаслигини ўзига ўзи уқтирарди, Эльза-нинг ҳам, ўзига ҳеч қарамайдиган, оғзида битта тиши қолмаган кекса онасига лоқайд нигоҳ ташлаб, наҳотки шу менинг онам бўлса, деб ўйлаб қолган пайтла-ри бўларди. Ихтиёрларида озгина вақт борлигига қарамасдан, она-бола деярли ҳар куни эрталабдан тараққиёт ҳақида баҳслашиб қоларди. Тараққиётга мослаш-маганликда айбланган Винни ахийри чидолмади. У феъл-атвори оғир бўлган она-си Марига ҳеч қарши гапирмаганини фахрланиб тилга олди. Эльза катталарга ҳурмат билан қарашни ундан ўрганса бўларди-ю, аммо минг афсус, ҳозир бошқа замонлар, ҳамма нарса ўзгарган.

Бунақа ўгитлардан кейин Эльза асабий ҳолда уйдан чиқиб кетарди, у йўқот-ган вақтининг ўрнини қоплаш учун йўл бўйи югурарди. Кун давомида икки хо-надон орасида бўзчининг моксицидек зир қатнаганидан Болье хоним ҳам раҳми келиб, уни ҳайдамасди. Фақат йўқотган вақт ўрнини қоплаши учун Эльзага бир кунлик қозон-товоқларни ювдирарди. Гап шундаки, бу хонадондаги барча идиш-товоқларни бир кунда юғиб улгуриш жуда қийин эди: кошки бу сабил қолгур идишлар ҳам озгина бўлса, нақ бир дунё, деб ўйларди Эльза. Болье хоним чойга меҳмон чақирган кунларни эса айтмаса ҳам бўларди.

* * *

Бу фикр Элизабет Больедан чиққани йўқ. Аксинча, тунд осмон кўриниб турадиган дераза олдидаги хонтахтада ўтириб ўзининг меҳмонларга чой қуяётгани ва кўнглини ёзиш учун ғийбат қилаётганини кўз олдига келтириб, хоним ўзини таҳқирлангандек сизди. Кўнгли баттар вайрон бўлди. Аммо меҳмон бўлиб келган аёллар бу ҳувиллаган ўлканинг инсон қалбига бўлган ажойиб таъсирини айтиб, аёлда меҳр уйғотишга ҳаракат қилардилар.

Йиғилиш байрамона тусда ўтиши учун Эльза оддий қора кўйлак ва хуснини очган жимжимадор тўр билан ҳошияланган оппоқ пешбанд тақар, бошига оппоқ тўр тож кияр эди. Бу тарзда кийинган Эльза, бир лаҳза бўш бўлган чоғида ўзини томоша қилиш учун Болье хоним хонасидаги катта тошойна томон чолиб кетарди.

Ойнада ўзини кўриб, мамнун бўлган Эльза анча вақтгача гўё ўзи ҳам ишонмаётгандай ўзига маҳлиё бўлиб қоларди. Аммо бу дамлар унинг ҳаётида катта из қолдирмайдиган ширин орзуларга тўла бўларди.

Эльза бу «teu parties»¹ ларга кўрилган тайёргарликлардан завқланарди: нафис дастурхонлар, хушбичим қулоқли пиёлалар, чеккаси юмшоқ бўлишига қарамасдан ейилмай қоладиган оппоқ нондан тайёрланган сэндвичлар. Ҳаётнинг шундай латиф томонларини ўрганишга имконияти бўлганидан Эльзанинг димоғи осмонда эди.

Эльза учун энг ёқимсиз нарса — бу хонимлар олдида қўлидан тушириб юборишидан чўчиб, чой идишларга тўла патнисни кўтариб туриш эди. Бу хонимлар Эльзага бегона эмасди, чунки уларни ҳар куни магазинда, чанг кўчада ёки тиззадан келадиган қорда кўравериб кўзи тўйган, аммо кўчалик либос билан Болье хонимникидаги йиғилишда ўтириш унда кинодаги воқеаларда иштирок этаётгандек ўзгача таассурот уйғотарди.

Сочлари дид билан қулоқлари орқасига қилиб таралган, юзлари қора қалайидай ялтираб, хушрўй кўринишга уринганиданми, лабларини қимтиб олган Эльзани кўришлари билан хонимлар таққа суҳбатларини тўхтатишар ва «Салом Эльза, ишларинг қалай? Боланг яхшими?» деб ҳол сўраган бўлишарди.

Эльза ўғлининг тиш ёрганини ёки чипқон чиққани учун кечаси билан йиғлаб чиққанини айтарди.

Бу хонимлар ғайритабiiй бир тарзда, ўзига ўхшаб нотинч кўринганларидан, Эльза ҳам, ўз навбатида, улардан болалари ҳақида сўрарди.

Бу ўлкада ҳамма бир-бирини миридан-сиригача биларди. Бойми, камбағалми, бундан қатъи назар, ҳеч ким ўзи ҳақида бирон нарсани пинҳон тутолмасди. Улар учун бу тариқа савол-жавоблар одатдаги ҳол эди: — Ишларингиз яхшими? Ҳа, яхши, раҳмат, — каби сўрашувлар бу ердагиларнинг аксарият хафақонлигидан дарак берарди. Чунки хонимлар Арктиканинг чекка бурчагида ҳам маълум бўлган нарсаларни айтишарди ё бўлмаса ўзгартириб айтишга ҳаракат қилишарди, бунинг эса фойдаси йўқ эди.

Эльза ошхонага қайтиб, юпқа идишларни авайлабгина юварди, чунки азбаройи бармоқлари қаттиқроқ ботганидан бир неча идишни синдириб қўйганди.

Ниҳоят, кеч тушганидан кейингина у уйга қайта оларди. Аммо бу дабдалардан ва нафосатлардан сўнг чироқ тутунига тўла кулбаси кўзига ҳар сафар тор кўриниб кетарди. Ишдан қайтгач, Эльза уйини супуриб-сидиришга киришарди.

— Мен ҳозиргина тозаладим-ку, — дерди хафа бўлиб Винни мудом ёзгириб турадиган қизини кўриб.

Чироқни ўзига яқинроқ тортиб, Эльза тикиб-чатишга киришарди. У полиция бошлиғининг бой хонадонига ўхшатиб ҳужрасини бежаш истагида ёнарди.

У иккинчи ва учинчи маошини хунук полларини қоplash учун линолиум ва вақт ўтиши билан микроб ва чангга тўлиб кетган эски пўстақлар ўрнига иссиқ жун чойшаблари сотиб олишга сарфлади.

Ота-онасиникига бир неча кунга келган Арши бу ўзгаришларни кўриб ранжиди ва:

— Нега пўстақларни ёқтирмай қўйдинг? — деди у Эльзага дабдурустан.

— Пўстақларни ювиб бўлмайди, — деди Эльза ҳам қуруққина қилиб. Арши ҳам нима дейишини билмай мум тишлаб қолди.

¹teu parties — чойхўрлик

Жимми бир ёшга тўлганида юра бошлади. Кейин, кулбада қўлига илинган нарсани оғзига солишга уринадиган қилиқ чиқарди. Шундагина Эльза хонада болалар учун кераксиз талай нарсалар борлигини кўрди: аммо уларни қаерга жойлашин? Фақат битта йўли бор, у ҳам бўлса, Болье хонимникида кўрганидек, гўдагини солиш учун манеж сотиб олиши керак.

Бирон-бир эскимос оиласида у ҳеч қачон эркинликка бўлган бундай тажовуз-ни кўрмаганди. Ҳатто тартибга қаттиқ риоя қиладиган Тадеус ҳам, Эльзага ўз оёқчалари билан қаерга хоҳласа ўша ерга бора оладиган ва бундан олам-олам завқланадиган болани бундай имкониятдан маҳрум қилиш яхши эмаслигини айтди. Бундай маҳбусга қарагандан кўра, барча ишларини йиғиштириб қўйиб эртдан-кечгача бола боқишга тайёрлигини айтди.

Аммо Эльза ким яхши кўришини бола жуда яхши билишини ҳам айтди. Кулбани деярли эгаллаб олган манежга солиб қўйилаётганда бола уйни бошига кўтариб қичқирганча Винни ёки Тадеус томон талпинарди. Ногаҳон қичқириқдан сесканиб тушган эскимос чол норози қиёфада бошини буриб оларди. Винни эса болани қаршилик кўрсатишга ундарди.

Кунлар шу тарзда ўтаверди, бироқ бир кун аҳвол жиддий тус олди: ўз вақтида етиб келишга улгурмаган Эльза эшиқдан кириб келди-ю, болани ўз ҳолига қўйиб юборилганини кўрди. Кичкина манеж йиғиштирилиб, ташқаридаги майда-чуйдалар устига ташлаб қўйилганди. Юзлари дағал Жимми кучуқлар билан бадбўй балиқдан пиширилган таомни титкилаш билан овора эди. Гўё болага қараётган Винни ерга ўтириб хотиржамлик билан чекканча, Кўксук дарёсини томоша қиларди. Ҳаво яхши бўлганидан, эшикни очиб қўйилганди. Тадеус ҳам бочкалар уюмига суяниб, ўзини офтобга соларди. Эльзанинг укаси завқ билан осмонга тош улоқтирарди. Нима бўлганда ҳам Эльза анчадан бери уларни бу қадар қувноқ ҳолда учратмаганди. Агар ўз кўзи билан кўрмаганида бу бошқа гап эди. Эльза йўқ пайтларда ҳамма бахтиёр ҳис этар экан-да ўзини. Бу нарса, шубҳасиз, унга сғир ботди. Эльза ювинтириш учун болани тутишга ҳаракат қилди, бироқ Жимми қулоқни тешгудек қичқириб, уни муш-тлаб уриб, қочиб кетди. Оила аъзолари Эльзанинг сира йиғлаганини кўришмаганди, қарашса, боёқиш аёлниг ёноқларидан дув-дув ёш тўкиляпти. Доим хушчақчақ Эльзанинг бу тариқа кулба ўртасида ўкириб йиғлаши ҳақиқатан ҳам жуда ғалати эди. Бошқалар нима қилишларини билишмасди. Тадеус бўлса, гўё нима гаплигини билиш учун кўзини олислардаги ясси қари тоғларга тикди.

Бирмунча фурсатдан кейин Винни гап нимадалигини тушунгандай бўлди, эртдан бошлаб ҳамма нарса жойида бўлади дея ваъда қилди-ю, уйни тартибга келтира бошлади.

— Барчанинг кўнглини оламан деб ўлиб кетса ажаб эмас, аммо шунга қарамай у яна бир бор уриниб кўради, — деди Винни.

Онасининг бу тахлит мулоҳазасидан Эльзанинг энсаси қотди, йиғлашдан тўхтаб, онасига разм солди. У гўё онасини умрида илк бор кўраётгандек эди. Азбаройи кўп овқат еганидан ва кўп ухлаганидан семириб кетган, доим чекиб ёки оғзида бирон нарса шимиб юрганидан милклари тўзган, умуман инсонлик қиёфасини йўқотган бу эскимос аёл тимсолида у деярли ашаддий душманини, жуда бўлмаганда эзгу мақсади йўлидаги ғовни кўрди.

У яна бир бор болани тортиб, бағрига босмоқчи бўлди, аммо бола ўзини бивисийнинг кучоғига ташлади. Бундай ғалабадан хижолат тортган Виннининг тундранинг кўҳна тошларига ўхшаш буришиқ юзлари қувончдан ёришиб кетди.

V Б О Б

Эльзанинг бахтига якшанба кунига ҳали вақт бор эди. Эльзанинг дилида гоҳо одамзод шу кун нафақат кундалик юмушларга ўралашиш учун, балки инсон қалбини юксакларга элтувчи ва осойишталик бахш этувчи ҳаётларга вақт ажратиш учун дунёга келган деган ўй пайдо бўларди. Эрта тонгда дид билан кийинтирилган боласини олиб, пуштиранг чит қўйлак кийган, тим-қора сочлари калта қилиб қирқилган Эльза черков томон йўл оларди.

Ўғли оқ танли бўлгани учунми ёки олдиндаги нарсаларни кўрмоқчи бўлганиданми, Эльза боласини кўпинча опичмасдан қўлида кўтариб оларди.

Уфққа туташган соҳил бўйлаб кетиб бораркан, Эльзанинг маъсум ва тасодий жозибасини кўриб, ҳамма бенхтиёр ўзига ўзи шу саволни берар эди: бу ҳаётнинг ҳақиқий тасвиримикан? Бу ерда сохталик йўқмикан?

Мабодо, ибодат пайтида боласи зерикиб йиғласа ёки безовталанса, овутиш учун онаси уни тебратта бошлар ва қулоғига сеҳрли Тангри сўзларини яхшилаб уйиб олиш зарурлигини пичирлаб уқтирарди.

Умри давомида ҳаётнинг энг даҳшатли зарбаларини ҳамда кўнглини эритувчи ошошаларини кўравериб, дийдаси қотган пастор ҳам Эльзанинг боласини кўриб аяжонга тушар ва боланинг улар орасида яшаганлиги ҳақида нима деб ўйлашни ҳам билмасди. Якшанба кунларининг бирида ибодат чоғи Эльза ва унинг боласини кўзи тушган пасторнинг дилида аллақандай ички бир зўриқиш пайдо бўлди ва инсоний севги ҳақида гапира туриб шундай деди: «Ҳеч нарсани олдиндан билиб бўлмайди. Бу кўпинча ўзлигини кашф қилишга олиб борувчи сирли йўлдир. Кимир бу шўрлик заминга нодир гул ҳада этади, бошқа биров бўлса...»

Бу сўзларни эшитиб черковдагилар ўйга толишди. Кўзлари олисдаги чироқ нурувласидек заиф милтиллаётган, қорачадан келган бу содда одамлар она-болага араб жилмайиши ва бошларини тасдиқ маъносида қимирлатиб, пасторнинг сўзларини маъқуллашди. Бундан ҳам ҳаққонийроқ нарса борми? Ахир севгида ирон нарсани олдиндан кўриб бўлмайди-ку.

Сўнг бу фикрнинг натижасини кўргандек, ҳамма Эльза томон бурилди ва сийимий табассум ила сўзсиз қутлашди.

Эльза эса камтарлик билан ерга қаради. Ўзини ва боласини бегуноҳ деб биланларни учун ўзини улар оёғига ташлашга ҳам тайёр эди.

Аммо у кундан-кунга озиб-тўзиб борарди. У, бамисоли ишлари юришмаганидан хафа бўлиб, тинмай ўзини ўтдан-чўққа беҳуда урадиган оқ танли аёлларга қўшаб борарди. Жунбушга келган асабларини тинчлантириш учун у ҳатто яшиқча бўлса-да, черковда ҳам тинмай сақич чайнарди. Пастор ҳам уни четга чақириб насихат қилмоқчи бўларди-ю, аммо сира бунга имкон топилмасди: Эльзанинг юзида номаълум бир изтироб соясига кўзи тушиб, пастор оғиз очиб бир нима дейишга журъат этолмасди.

* * *

Йўллар ўнқир-чўнқир бўлгани учунми ёки онасининг қўлларида сайр қилиши истагани учунми, ўғли ундан кўтаришни талаб қиларди.

Улар ёз осмони остида сайр қилишарди: онасининг нозик бўйнига ўтириб олган ўғли ўзини чавандоз, Эльзани бўлса юк ташувчи жонивор тасаввур этиб, ўғулларини силтаб, ҳай-ҳайлаб тез-тез юришга ундарди. Эльза кулиб, бунга бўйсунар ва ўғлининг кулгусини эшитиш учун ҳатто йўртиб чопарди.

Эльза ҳали ҳам Болье хоним хизматида эди. Бола билан фақат якшанбада сайр қилиши мумкин бўлган Эльза, ҳар гал уни шу қуни черковга олиб борарди. Кейин улар эскимос кулбалари ёнидан ўтиб, қумли соҳилнинг кўзга ташланмайдиган хилват бир бурчагига етиб келардилар.

Бироқ бу мўъжаз қўлтиқ орасидан силлиқ, аммо қаҳрли қояларга суйкалиб Кўксук арёси оқиб чиқарди. Ярим доира шаклидаги мунгли қоялар ўзига хос девор ҳосил қилганди. Жимгина оқаётган бу дарёнинг ниҳоятда паст овозини илғаш истаги Эльзанин бу жойларнинг тинчлигини қадрлашга ўргатган бўлса ажаб эмас. Ўй-хаёлларини пинҳон тутадиган барча одамлар каби, у ҳам ёлғизликка интиқ бўлиб, якшанба кунлари ҳеч қачон оилавий йиғинлар бўлиб турадиган жойларга бормасди.

Жиммига ҳам бу жой ёқарди. Черковдан чиқишлари биланоқ ойисининг бўйнига миниб оларди-да, бошқа тарафга бурилса, оёқлари билан ойисининг биёнинларига тепа бошларди. Аммо онасининг жўрттага орқага қайрилганини кўриб, Киммининг бирдан меҳри ийиб кетарди-да, онасини маҳкам қучоқлаб оларди. Унинг сўнгги кулба ёнидан, буларни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ қари ва одамона Сара турадиган энг сўнгги кулба ёнидан ўтиб кетганларидан сўнг уларга фақат дайдиб юрган кучукларгина дуч келарди. Эльза ўзининг бежирим туфлиларини ечиб, бўйнига осиб олганди.

Йиллар юки қаддини дол қилиб қўйганига қарамасдан ҳорғин нигоҳини мусаффо осмонга тикканча ясан-тусан қилиб олган Эльза елкасида боласи билан оёқяланг дарё ёқалаб кетиб борарди. Унинг назарида кўҳна дунё пайдо бўлгандан бери вақт босқичма-босқич ўз интиҳосига етгандек туюлмоқда эди. Одатдагидек, ўз жойларига етиб келишлари биланоқ, Жимми онасининг елкасидан сакраб тушди-да, тошлар оёғига ботишига қарамасдан олдинга қараб чошиб кетди. У қоқила-қоқила дарё ёқасида жойлашган пастаккина қоятош томон яқинлашиб борди. Бола қоятош устига чиқиб, худди катта одамлардай, кўзларини теварак-атрофдаги манзарадан узмас, гўё нигоҳи билан бутун борлиқни қамраб олади-гандек эди. Гоҳо қўлларини орқасига қилиб, ғалати кўринишда хаёлга чўмарди. Эскимослар қишлоғидаги шовқинлар, аразлар ва шўхликлардан халос бўлган Жимми бу ерда бирданига юввош ва хаёлпараст болага айланиб қоларди. Кўпинча, еру-кўкни томоша қилиб бўлганидан сўнг, у онаси томон бурилиб, гўё унинг ёнида эканлигидан хурсандлигини билдирмоқчидек жилмайиб қўярди.

Ўғлига мафтун бўлиш билан бирга Эльза ҳеч ким Жиммини шундай дақиқаларда ва бу ҳолатида кўрмаганидан афсусланарди.

Кейин у тамадди қилиш учун жой ҳозирларди. Эльза теварак-атрофни томоша қилиб иштаҳаси очилган Жиммини чақирар ва ўғлининг бўйнига Болъе хонимникида кўрганидек қилиб тиккан ошхўракни тақиб қўярди.

Эльзанинг бу тарздаги ғалати қилиқларини кўриб, Винни қизининг феъл-атворидан ажабланарди.

Улар кетишаётганда эса Винни остонага келиб кун бўйи уйда ёлғиз қолишидан нолиб, ҳасратланганча уларни кузатиб қўярди: тайёр уй-жойи, қозон-товоғи бўла туриб, азбаройи тамадди қилиш ниятида бунақа ноқулай ва хилват жойга келиш фақат ақли суюлганларнинг миясига келиши мумкин.

Она-бола силлиқ тошнинг икки тарафига қулайгина жойлашиб олиб, дам-бадам қўлларини қумга артиб тамадди қилишарди. Кўзларининг рангига ҳамоҳанг либос кийган Жиммига Эльза нуқул кийимини ифлос қилмасликни ёки гижимла-масликни эслатгани-эслатганди. Эльзанинг ҳаёти ўғлига қимматбаҳо либослару Болъе хоним болаларига олиб берадиган ғаройиб ўйинчоқлардан сотиб олиш билан ўтиб борарди. Бироқ ўғли билан танҳо қолган, кийимларининг бежиримлигига йироқ осмондан ўзга ҳеч қандай гувоҳ бўлмаган шундай дамларда Эльза ҳатто ўзига ҳам номаълум ва ажиб бурчни бажараётганидан бахтиёр эди.

Овқатланиб бўлганларидан сўнг у ўғлини дарё сувида чўмилтириб, яланғоч ҳолда бир неча дақиқа чоптирар ва офтобда баданини қуритарди. Жиммининг дид билан жингалак қилинган, анча ўсиб қолган малла сочи Эльза католик миссиясида кўрган санамлар боши атрофидаги зарҳал доирага ўхшаб кетарди.

Бола чарчаган ёки меҳри жўшиб кетган пайтларда дарё ёқасидаги майда тош уюми устида ўтирган онаси олдига борарди. Онасининг ҳолатига разм солган Жимми унга тақлидан қўлларини қорнида чалиштириб, узоқларга тикилиб қарар, буни қойил қилиб бажарганидан ўзича завқланарди.

Биронта ўткинчи, гарчи бир-бирига ўхшамаса ҳам бирдек хаёлот оламига фарқ бўлган бу икки жонни кўриб, ҳайратдан ёқа ушлаши тайин эди. Ана шундай осойишта дамларида Эльза кейинчалик ҳаётидан рози бўлиб, боласида атроф оламга қизиқиш уйғотишга ҳаракат қила бошлади.

Масалан, майда тошчани кўрсатиб, уни нозик тумшукли қушга ўхшатарди. Ҳақиқатан ҳам офтобнинг ўткир нури томон қаратилган кулранг тош бирдан Тадеус эртақларидаги сеҳрли тошларни эсга соларди. Бундан таъсирланган Жимми эскимос буварисининг кўнглига жо бўлган қанотли мавжудотларни излаб топмоқчидай, тупроқни қўллари билан кавлай бошларди. Ёки Эльза бирон ташландиқ дарахтнинг бўлагидан унинг қайси наслдан келиб чиққанлигини, унинг ўзига хос нафосатини кўрсатишга тиришарди. Ҳар қанча тушунтирмасин, вақт ва денгиз суви емириб тугатган бу дарахт парчаси дарахтдан кўра кўпроқ жароҳатланган қандайдир махлуқ қолдигига ўхшаб кетарди.

Боланинг ҳамма нарсага ҳам ақли етавермасди. Аммо сўзлаётганда Эльзанинг кўзлари одатдагидан ҳам кучлироқ порлаб кетарди. Бодомқовоқ онасининг қора кўзларида тобора авж олаётган эҳтирос Жиммини асир этаётганмикан?

Бир куни Эльза ана шундай жўшиб гапираётганида, ўгли ранглари товланиб турган чиройли тошчаларни ҳис этмоқчи бўлгандек, кўзларини сийпаш учун аста онасига яқин борди.

Шу тариқа тушки ҳароратдан Жиммини уйқу элитарди. У онаси елкасига суняиб пинакка кетарди. Эльза ўглини кўлларига олганча оҳиста ва узоқ аллаларди. Ўғлининг ярим юмуқ уйқули кўзларида у сўнгги пайтларда ҳеч кўзга ташланмаган меҳр ва эҳтиром учқунларини кўргандек бўлди. Беихтиёр боласининг отаси бўлмиш америкалик аскар эсига тушар ва у ҳам ҳозир Жимми каби пинакка кетганмикан, деб ўйлаб қоларди. Боланинг кўзларига боқар экан, гўё ундан Эльза кимнингдир изларини қидираётгандек туюларди.

Дарё томондан салқин шабада эсаётганига қарамай, чивинлар уларни ҳамон тинч қўймаётганди. Эльза тинмай ухлаётган боласининг юзидан чивинни ҳайдарди. Оёқлари тезда увишиб қоладиган Эльза уйқуни базўр енгмоқда эди.

Шундай осойишта кунларда Кўксук дарёси осмонидан сузиб ўтаётган пағапаға булутлар каби ўтиб бораётган умрини ўйлагани сайин Эльзанинг тасаввурлари бир-бирига қоришиб кетмоқда эди.

VI БОБ

Орадан бир йил ўтгач, мункайиб қолган пастор якшанба кунларининг бирида дарё ёқалаб Сараникига борар экан, одатдаги хилват жойларида дам олаётган она-болани дарҳол пайқаб олмайди. Эшикни қия очиб ижозат сўраётгандек, пастор аввалига индамай турди, Эльза жилмайганидан сўнггина секин унинг ёнига бориб чўкди. Қўлларида тошчалар билан сув олдида турган барча одамлар каби пастор ҳам паришонхотирлик билан дарёга отган тошчаларининг сув юзасида югуришини ёқтирарди. Кўпдан бери у бу ўйин билан шуғулланмаган эди: қандайдир хусусияти билан қалбларни овунтира оладиган болаларга хос бу қадимий ўйин пасторга аллақандай ўзгача ором бахш этарди.

Пастор бўлар-бўлмас нарсани кўнглига олавермайдиган киши, албатта кўп нарсага эришиши мумкинлиги ҳақида ҳозиргина хаёлига келган фикрини эскимос жувонга изоҳлаб берди.

Бола уларнинг олдидан чошиб ўтиб кетди.

— Жимми катта бўлиб қолибди, — деди пастор.

— Бугун у уч йил-у, беш ой ва яна икки кунлик бўлди, — деди Эльза қувониб.

Эскимосларга хос бўлмаган бу хотирлашдаги аниқликни кўриб пастор меҳр билан жилмайди, чунки эскимосларнинг кўпи неча ёшга кирганини ҳам билмасди, ҳатто Сара ҳам ўз ёшини тахминан айтарди.

Ғира-шира эса қолган ўша гап туйқусдан эсларига тушиб қолгандек, иккови кўзларини бир-биридан олиб қочди. Қизиқ, Жимми туғилишидан олдин боласига нисбатан дилида қанчалик нафрат ҳисси кўзигани Эльзанинг эсида бормикан? Бугазор қўйнидаги ўша бирпаслик ишқий олишувни Эльза аҳён-аҳён бўлса ҳам хотирлармикан?

Виждонни азобга солувчи бу нохуш хотираларни фақат пасторгина Эльзанинг хаёлида жонлантира оларди. Ҳасратидан чанг чиқиб турган Эльза ўжарлик билан юзини терс бурди. Унинг юзидаги бу ифода дарёнинг ўз сарчашмаси томон терс оқишидек нотабиий эди. Аммо пасторнинг Жиммини ҳаяжонланиб кузатаётганини кўриб, ўзи ҳам завқланди, боласига хайрихоҳлик билан қарагани учун унинг кўз ва лабларида миннатдорона табассум жилваланди. Эльзанинг ифтихор акс этган юзига разм солиб қараркан, пастор унинг қаттиқ чарчаганлигини сездди, чунки бечора Эльзанинг ҳаётида бахтиёр онлар камдан-кам бўлар эди-да. Бир юмушни тугатиб ҳам эскимос аёлларининг кўллари барибир бўшамасди, Эльзаники эса, ўн чандон деяверинг. Дам олиш кунда ҳам жувоннинг бундай куйиб-пишишига пастор чидаб тура олармиди? Узоқларга тикилганча у қизни хўп койиди. Ҳар нарсани ўзига олаверса, оқибати яхши бўлмаслигини, адойи тамом бўлиб қолишини тушунтирди.

Бунга эса Эльза таажжуб билан норозлик билдирди:

— Нега? Ахир киши яхшироқ яшашга интилиши керак эмасми?

— Йўқ, интилиш керак, аммо меъёри билан, сабр қилиб, — деди пастор.

Пастор қуёшдан қувват эмиб, муздай суви узра буглар муаллақ осилиб турган сокин, кенг дарёга ўйчан назар ташлади.

— Эльза, турмуш қуришни ўйлаб кўрмадингми? Боланг билан сенга ғамхўрлик қиладиган ўз миллатингдаги яхши бир йигит билан турмуш қуришни истамайсанми? — деб сўради у.

Бирдан Эльзанинг юзида акё этган қаҳрли ифодани кўриб пастор ҳайрон бўлди.

— Йўқ, зинҳор! — деди Эльза.

Қизик, унинг бу қадар қатъий қарорга келишининг сабаби нима экан-а?

Қиёмга келган куннинг эркаловчи нурида шўх-шан ўйнаб юрган яккаю ягона ўғлидан кўзини узмаган кўйи Эльза юрагимга шу боламдан бошқа ҳеч кимга жой йўқ, деб айтди. Жимми тугилибдики, эртаю кеч Эльза бир пас шу боладан ортганини эслаёлмайди.

— Сирасини айтганда, сен фақат шу ўғлинг учун яшаянсан. Аммо уни сендан олиб кетишган куни ҳолинг не кечади? — сўради пастор.

Оналарга хос қизғанч ила Эльза беихтиёр атрофга олазарак назар ташлади.

Пастор мийиғида кулиб деди:

— Қўрқма, ҳозир эмас, бир кун келиб дейман-да.

Бир кун эмиш! Эльзанинг бундай гапларни эшитишга тоқати бор эканми? Эльза диққатини бир ерга жамлашга уриниб юзлари жиддийлашди, аммо мияси пуч хаёлларга ва уйдирмаларга шунчалик тўла эдики, ҳали етиб келмаган кунларни тасаввур этишга ожизлик қилди. Ҳатто эртага нима бўлишини билмасди. Тўғри, у оқ танлилардан талай яхши хислатларни, яъни эрта туришни, дангасалик қилмасликни, юмушларни тўғри келган вақтда эмас, балким соатга қараб бажаришни ўрганди, аммо бир нарсани — уларнинг келажак учун бўлган ғалати ва доимий безовталигини ўрганолмади. Ўрганолмасди ҳам. Ушбу дам олиш кундаги қувончли лаҳзаларининг тўсатдан бўлиниши Эльзани саросимага солиб қўйди ва шоша-пиша тошчаларни ҳар томонга ота бошлади.

Сийрак сочларини тўзғитаётган илиқ шамолга юзини буриб, пастор келажакда юз бериши мумкин бўлган ҳодисаларни қизга тушунтиришга уриниб кўрди. Сухбат асносида пасторнинг ҳам хаёли қочиб, силлиқ тошчаларни бир-бир итқи-тарди. У эрсиз аёлнинг ҳадемай вояга етиб қоладиган асов ўғилни тарбиялашдаги қийинчиликларни бир-бир кўз олдидан ўтказмоқда эди.

У қизнинг юзида осойишта, шу билан бирга масхараомуз табассумни кўрди. Эльза марҳум бувасининг келажак зарбаларига тайёр бўлиш ҳақида берган маслаҳатларини эслади. «Етарлича озиқ-овқат ғамлаб, тундра бўйлаб узоқ сафарга отланган киши биринчи кунданоқ эга бўлиши мумкин бўлган нарсалар ҳақида ўйлайди, аммо кейинчалик бешинчи, ўнинчи кунларга келиб, унинг чарчоғи ортади. Ҳар кун омадига қараб, ё яхши, ё ёмон ов бўлади», — дея кўп такрорларди буваси.

— Тўғри, Эльза, — деди пастор, — сен оддий ва мард аждодларинг каби биринчи кунданоқ оғир юкларни елканга ортганинг йўқ, кераксиз ташвишларни ўзинг ўйлаб топганингни сезгандирсан?

У боланинг бежирим либосига, қизил коптогига, сувга тегмаслиги учун бир тўда майда тошлар уюми устида ётган чарм тўфлисига разм солди.

— Ҳеч кимга керак бўлмаган нарсаларга эга бўламан деб охири йўқ бу йўлда бекорга абгор бўлишингдан кўрқаман, — деди қария сўзида давом этиб.

Эльза ҳайрон бўлиб пасторга қаради ва соддадиллик билан деди:

— Ахир бу Жимми-ку!

Аёл қалбининг нидосидек янграган бу қисқа жумладан пасторнинг бирдан шашти пасайди.

— Ҳа, тўғри! Ҳеч қачон бошқа Эльза бўлмаганидек, Жимми ҳам битта бўлади. Бу чексизликда қум зарраларидек кўп бўлишимизга қарамасдан, ҳаммамиз ва ҳар қайсимиз алоҳида мавжудотмиз, — деди у.

Шу тариқа ўйлар билан улар тирикликларига шукроналар қилишди. Аммо қалби пок бу инсон ҳамон ўзини босолмай, бўлажак қийинчиликлардан яна бир бор Эльзани огоҳ қилишдан ўзини тия олмади.

— Болангни бир ўзинг тарбияласанг, ундан тезда маҳрум бўлиб қолишинг мумкин, чунки болаларнинг оналарини ташлаб кетиши одатга айланиб қолган, — деди у.

Бирдан Эльзанинг кўзлари жавдираб, нозик, бугдойранг кўлларини қаерга қўйишини билмай саросималанди. Хўш, у нима қилиши керак?

— Эльза, илгари сен беташвиш яшар эдинг. Энди бўлса ғамбодасан. Озгина бўлса ҳам аввалги ҳолингга қайтолмайсанми? Ўзинг қандай ўсган бўлсанг, болангни ҳам шундай тарбиялаб қўя қол, — насихат қилди мулоимлик билан пастор.

— Ифлос маконда ичак-чавоқларни ейиш учунми? — деди зарда билан Эльза.

— Жуда кўпиртириб юборасан-да. Гап болангни Виннидан ҳам, сендан ҳам, Тадеусдан ҳам номус қилмайдиган қилиб тарбиялашинг ҳақида кетаяпти. Энди тушунгандирсан? — деди пастор.

Ростини айтганда, Эльза ҳеч нарсани тушунмаётганди. Бундай ўлиб-тирилиб уринишлари эвазига мақтовга сазовор бўлиш ўрнига, оёқости бўлишининг сабаби нима? Унинг айби нимада? Аммо Эльза пасторнинг келажак олдидаги инсон бурчи ҳақида айтган гаплари ва беташвиш бўлишга чорловчи маслаҳатлари ўртасида қандайдир зиддият борлигини сизди. Гўё қайғули, аммо қизиқарли бир ҳикоятни айтиб бермоқчи бўлгандек, бирдан Эльзанинг кўзлари ўйнади, унинг кўнглидаги гапни англагандек, пастор кутилмаганда деди:

— Тўғри, гапларим бир-бирига зид келаятибди. Аммо одамлар бу ҳақда ўйлай бошлашлари биланоқ панд еб қоладилар. Мана, мени айтди дерсан. Зиддиятлар бориб-бориб ишончга айланади-да, улар олға интилишади.

Бемаҳал озиб-тўзган қилчўп жуссасини ростлаб, пастор ўрнидан турди, нозик бўйни ва сочсиз тақир боши олис тундрадаги одамларни кўриб, бирдан жон берадиган ғалати қушларга ўхшаб кетарди. Аммо пастор ўша қушларга ўхшаб ўткир нигоҳини ўгириб олмади, балки бу бийдай чўлда нимаинки учраса, барчасини шурига жо қилар эди.

V II Б О Б

Кўксук дарёси ёқасидаги ўша куннинг Эльза ҳаётига солган сояси балки ҳеч қачон тарқамаслиги мумкин. Вақт ўтиши билан пасторнинг сўзлари унинг кўнглига маҳкамроқ ўрнашиб, баъзи бир нарсаларга ақли ета бошлаганидан сўнг кўпроқ безовталанадиган, ташвишланадиган бўлиб қолди. У ўзининг бола тарбиялаш услубини буткул ўзгартириши лозимлигини англади.

Агар олдини олмаса, бир кун келиб, оқ танлилар ҳақиқатан ҳам Жимминини ундан тортиб олишлари мумкин — нега деганда Жиммининг томирида ўшаларнинг қони бор-да. Эльза эса ўғлига бўлган оналик ҳуқуқларини яхши билмасди. Пастор эҳтиёт бўлиш лозим, деб жуда тўғри айтган эди. Жонини ҳам аямай йиққан бор будидан воз кечишни ўйласа, Эльзанинг бадани жимирлаб кетарди.

Ҳақиқатан ҳам, кузда сувнинг айнан қайси пайтда музлашини кўз билан кўриш мумкин бўлмаганидек, у ўтиши лозим бўлган мустаҳкам кўприк олдида тураркан, беихтиёр хаёлига жўнаб кетиш керак деган ўй келди. Жўнаб кетиш? Эльза учун бу фақат бир маънони, у ҳам бўлса эски Форт-Шимога қайтишни англади.

Эски Форт-Шимо бу ердан узоқ эмасди, ҳар ҳолда у бу ердан кенгайиб, бора-бора шовқинли қўлтиққа қуйиладиган Кўксук дарёсининг нариги қирғоғида эди.

Сувни кечиб ўтганлар бамисоли бошқа дунёга келиб қолгандай бўлардилар.

Эски Форт-Шимо ҳақида Эльзанинг эсида қолгани, у ердаги ўт-ўланлар бу ёқдагиларига қараганда анча баланд бўлиб, дарахтлари узоқроқ яшарди. Болалигидаги эски эскимос қишлоғи ҳақида ўзи кутганидан ҳам кўпроқ хотираларга эга эканлигини кўрди. Унинг миясига ўрнашиб қолган бу хира хотиралар қандайдир мунгли мусиқадек элас-элас ёдига келарди.

Бу ҳақда у отасига саволлар берди, аммо фақат Тадеусгина ўтиб кетган кунлар ҳақида гапиришга кўпроқ мойиллик сизди.

— Бува, авваллари у ерда ҳаёт қандай эди? — қария хотираларига эҳтиёж сезганларидан хурсанд кўринарди.

— У замонлар муқаддас ва тинч замонлар эди, болагинам. Гудзон қўлтиғининг кемаси йилда бир марта таъминот учун қирғоқларимизга келарди. Кейин

то янги йилгача ҳеч ким оқ танлилар ҳам, бошқалари ҳам қорасини кўрсатмасди. Албатта, мен бизлар билан бирга яшаб, оғир ва енгил кунларимизга шерик бўлган оқ танлиларни назарда тутмаяпман, чунки ҳеч ким уларни бегонадек кўришни хаёлига келтирмасди. Компаниянинг Том Мак Дугал исмли вакили умрининг йигирма йилини бизлар билан ўтказди, яна пасторимиз Элиас Симпсон ҳам узоқ вақт бизлар билан яшади.

Ўтмишни хотирлаб, Тадеус дарё бўйидан олган тошдан аллақандай ҳайвон шаклини ясай бошлади. Унинг сўзлари босиқ ва ўйчан ҳаракатлари билан ҳам-оҳанг эди. Тадеус ҳар доим тинчлик ва муроса тарафдори эди.

Бола бувасининг ишини яхшилаб кузатиш учун унга яқинроқ келиб ўтирди: юзлари тюлень терисидек бужмайган бобөсининг бирин-кетин турли мавжудотлар шаклини осонлик билан ясаётганига у бутунлай маҳлиё бўлиб қолди.

— Бува, бугун нима ясаяпсиз?

Қария боланинг бошига қўлини қўйди.

— Нима ясаб берай?

— Мени. Менинг ҳайкалимни! — деди Жимми дарҳол калласига келган фикрни баён қилиб.

— Сени? — ажабланди буваси.

Бутун вужуди билан унга томон бурилиб қараб турган невараси Тадеусга бошқача кўриниб кетди.

— Билмадим, қўлимдан келармикан? Сенинг юз тузилишинг ва бурнингни яшаш ҳазилакам иш эмас. Янги нарсани ўрганиш учун эса мен қариллик қиламан.

Айтгани бажарилмагани учун Жимми оёқлари билан тепиниб, инжиқлик қилиб гингшиди.

Қария Тадеус болаларни тинчлантиришни жуда яхши биларди.

— Аввало юзингни тушимда кўришим керак, энг яхши нарсани ўрганмоқчи бўлганимда доим шундай қиламан. Тайёр бўлгач, бир кун эрталаб уйғонаманда, мос келадиган тошни топиб, сенга иккита ўйинчоқ қундуз ясаб бераман.

Буни эшитиб, Жимми суюнганича ташқарига отилди ва уйлари атрофидаги майда тошлар уюмини титкилай кетди. Тадеус Эльзанинг эътиборидан илҳомланиб ҳикоясини давом эттирди. Ўтган кунлардан эсида қолган нарсаларга одамлар ҳозир ҳам қизиқар экан-да. Ҳадемай ўзи ва бошқа санокли қариялар оламдан ўтишлари биланоқ, бу хотиралар ҳам беиз йўқолиши турган гап.

— Ҳозир танқид қилиш, қоралашдан бошқани билишмайди. Айтишларича, компания бизларни эксплуатация қилиб, меҳнатимиз ҳисобига бойиғанмиш. Бу гўё кўнғироқнинг акс-садосига ўхшайди. Аслида компания бизлардан мўйналаримизни сотиб оларди, бизлар эса ўзимизга керакли нарсаларнигина сотиб олардик. Масалан, биринчи кунданоқ бу марҳаматнинг бизларга нимани англатишини тушуниш учун аввало марҳаматсиз ҳаётни тасаввур қилишга ўрганиш керак. Бизлар бировнинг марҳаматини ҳеч қачон унутолмаймиш.

Чол бир дақиқа ўйга чўмди ва юзида сезилмас табассум зоҳир бўлди.

— Аммо мен ўзимча энг катта марҳамат — чой эмасмикан, деб қўяман! Буни-си ҳам майли. Гапираверсам, ҳайрон бўларсан. Лекин қаҳратонда чой бизлар учун бир нажот эди-да! Жуда кичкиналигимда бир кун кечкурун марҳума волидамнинг менга иссиқ, ширин чойни зўрлаб ичиргани эсимда. Чойга қарагим келмасди, чунки уни иситмага қарши ачық ўтлар қайнатмаси деб ўйлагандим. Онам бўлса кулимсираб: «Вой, кўзичоғим-ей, аввал ич, кейин биласан!» — деди. Ҳақиқатан ҳам, татиб кўрдим-у, яна ичгим келди. Умримизда биринчи марта ҳақиқий иссиқлик вужудимиз ва қалбимиз тўригача кириб келди, ҳеч қачон бизлар бундай иссиқлик туймагандик. Эсимда бор: Иглуда давра қуриб ўтириб, чой ичиб, қандайдир мастана қувончдан ўзимизга келолмасдик.

Шу он остонада пайдо бўлган Жиммининг овози эшитилди:

— Нега менинг қундузчаларимни ясамапсиз?

— Ҳозир, — деди Тадеус ва гапида давом этди, — аслида ҳаётимизни остин-устун қилган океан ортидаги ўзаро уруш эди. Америка нима учун бу урушга аралашганлигини ҳеч ким билмайди ва у нималигини ҳеч ким билмайдиган нарсани эшитиш учун еримизга кузатув пунктини ўрнатди. Шундан сўнг ёшларимиз

америкаликларнинг машиналарида ишлаш учун ёлландилар. Кейинчалик Гудзон компанияси ҳам дарёнинг бу томонига кўчиб ўтди. Нима қилиш керак? Компания кўчаётган дақиқада! Эскимослар билан компания тарихи битта, — хулоса қилди қария. — Илгарилари компания эскимослар олдига борарди, энди бўлса эскимослар уларнинг магазинига чопади. Мен нимани ҳам билардим.

— Балки эски Форт-Шимода эскимослардан бирон киши қолгандир? — сўради Эльза.

— Ҳа, қолганлар ҳам бор, биласанми, баъзан менинг уларга ҳавасим келади. Ҳеч кимга ўхшамайдиган айёр ва ёввойи Ренар исмли бир қария бор эди. Яна Эбенезер ва қари хотини ҳам бор... Иан бор... Ҳеч ким уни бу тарафга оғдира олмади, на Гудзон кўлтиги компанияси, на дин. Гоҳо бажонидил унинг ўрнида бўлишни хоҳлардим. Тўғри-да, ҳеч кимга ҳисоб бермайсан. Бамисоли қоядаги бургутдай. Ҳе йўқ, ҳар ҳолда, қояда шамол ва озодликдан бўлак ҳеч нарса бўлмайди, на оила, на бола-чақа, на меҳру-оқибат. Аслида бу ёки одамзод тарихи. Бу икки нарса, яъни кенгликларда озод ва мағрур ҳаёт билан қафасдаги ҳаётдан қайси бирини танлаш осон иш эмас, — хулоса қилди Тадеус.

Бир кун кечқурун Винни одатдагидек ўтмишни шарафловчи мақтовлар орасида сўз қотди. У лабларида сигарет билан ерда деворга суяниб ўтирганча эрининг йиртилган кийимини ямаётганди. Тутундан кўзлари ачишиб, хиралашганидан Винни тикишини юзига яқин келтириб, таваккалига тикаётганга ўхшарди.

— Келинлар, ўтмишдаги гўзал ҳаётимиз ҳақида гаплашайлик. Мени кулдирманглар. Биласизларми, ўша гўзал ўтмиш замонларда уч боладан иккитаси чақалоқлигидаёқ оламдан кўз юмарди. Ўзим ҳам қанча болам ўлганини аниқ билмайман. Ҳақиқатан ҳам ажойиб замонлар эди! Нариги қирғоқдаги эски қабристонни бориб кўринг! Улардан қолган қабртошларини ўқинг! Унда кўмилганларнинг энг кексаси эллик ёшида ўлган Давид Колюк. Эсимда бор, у ҳақда шундай фаройиб гапларни гапиришдики, одамнинг ақли бовар қилмасди. Унинг бундай узоқ умр кўриш сирини ҳам ҳеч ким билмасди. О, ўша ажойиб замонлар ҳақида гапиришайлик-да!

Винни омон қолган сўнгги тишларидан бири билан ипни узиб, чуқур хўрсинди. Унинг кўнгли бўш бўлиб, ўтмишдан қаттиқ нафратланарди. У фақат қандай қилиб сабр-тоқат ва қаноат билан бу узоқ йўлни босиб ўтиб, улардан нафратланиш ёки инкор этиш даражасига етиб бориш мумкинлигини тушунолмасди. У яна айни ўзининг ҳамма ёмон кўришда айблаётган тараққиётни ҳимоя қилаётганидан ҳайрон эди.

Бошқа бир кечада у ерда ўтирганча, яна ўша кийимни ямаётиб, тараққиётнинг яхши ва мақтовга сазовор жиҳатларини тасвирлаб берди. Аввало, қўл чўзсанг етадиган биринчи эрмак — черковдаги ибодатни, сўнгра, католик миссиясидаги кино томошани, кейин эса, янги ва муҳташам, тоқчалари бир-бирисидан чиройли қилиб тўлдирилганидан, ҳатто ўзи ҳам бир соат тўхтаб, томоша қиладиган, супермаркет магазинини олайлик. Унга ҳар кирганида совуннинг янги хилдан ёки ҳаваси келиб, таъминни кўриш учун янги тур консервадан харид қиларди. Яна самолётларнинг кўниш майдончасини олинг. Сўлим ёз кечаларидан бирида келган ҳукумат раҳбарларининг самолётдан тушаётгандаги, таажжуб ва ҳайрат тўла қиёфаларини кўриш кинодаги қандай томошадан кам? Ахир онда-сонда учрайдиган бундай эрмакни эътиборга олмаслик мумкинми? Бетоб бўлган пайтларида ахлоқона қилиқлари, малҳамлари ва бошқа тутуриқсиз хатти-ҳаракатлари билан ҳаммага отнинг қашқасидек бўлиб қолган ҳамширани айтмайсизми? Дарёнинг бу тарафида бўлиб, эски Форт-Шимони, яъни баланд ўтлар орасида сўнгги кунларини кечираётган Форт-Шимони ва шамолнинг дилга фараҳ бахш этувчи овозини эслаганда кўнгилга олға интилиш сиғармиди?

Бу гапларни айтаётиб Эльзадан бекитиқча конфет бермоқчи бўлган Винни Жиммини имлаб чақирди. У Жиммини эрталабдан кечгача ширинликлар билан сийларди. Винни қувлик ва пасткашлик нималигини билмасди, аммо Жимми уни кучоқлаб, онасидан зиёд яхши кўришини айтганидан сўнг, Винни тиззаларини шапатилар ва тишсиз оғзини катта очиб кула бошлар эди, шунда у ўз афсулларидан наша қилган ялмоғизга ўхшаб кетарди.

Ҳақиқатан ҳам бу ерда гап фақат Эльза ҳақида бўлиб, бу тентак қизга бир кун тараққиёт зарурдек, эртасига кераксиздек туюларди, Винни эса тараққиётга эшикни ланг очиб берди: «Сен озодлик истайсанми, мана, ол уни!».

Бироқ ўртада бола бор эди, Виннининг қариб, бужмайган ва букчайган тана-сида янги бир ҳис, севиш ҳисси уйғониб, бу шубҳасиз, бахтдан кўра кўпроқ азоб-ларга гирифтор қилса ҳам, ундан сира ажрагиси келмасди.

* * *

Ёш бека Эльзанинг фикрини мулоимлик билан рад этди, Эльза ҳам ортиқ тикилинич қилмади.

Шундай қилиб, Эльза ёз ўтиши биланоқ бу йилги имкониятини ҳам бой берди.

Элизабет Болье чуқур қайғуга чўмганди. Учинчи фарзанди туғилди-ю, у гўё бе-хосдан боши берк кўчага кириб қолгандек бўлди. У ўзи бу ерда бўлгани билан ҳаёлида ҳаммадан ажралиб, ўзга бир оламда яшарди. Энди у ҳеч кимни чойга так-лиф этмас, бунинг кераги ҳам йўқ эди! Унинг ҳамма нарсадан кўнгли қолганди. Доим маъюс ва ўйчан ҳолда ойнаванд дераза ёнидан бир қадам жилмай, кўзлари-ни совуқ уфқдан узмасди. Қиш эрта келганидан қор билан қопланган теварак-ат-роф янада яланғоч кўринар, қоя ва сариқ мохлардан тортиб ёзнинг кўрки бўлмиш ҳамма нарса эндиликда қор остида ётарди. Осмон ва ер туташиб кетган бу дашту биёбонда кулбаларнинг тутунлари ачинарли, тўпори усуллар ёрдамида совуқ би-лан жон олиб-жон бериб олишаётганга ўхшарди. Уйдаги ҳарорат ва қулайликлар-ни тарк этиб, юксакликлардаги қаҳратон ҳавога сингиб кетаётган бу ингичка ту-тун ҳалқаларини қандай гам кўпроқ сезаётганини ҳеч ким билмасди.

Ҳар замонда комил ишонч билан бўлса-да, Элизабет бор кучини тўплаб бир зайлда кечаётган ҳаётга қайтишга уринарди. У дўстлари бўш вақтлари ўқиш учун юборган бир тўда китоблардан бирини олиб озгина ўқирди. Бу китобларда гап ҳаётнинг тутуруқсизлиги ва яшашга нафрат уйғониши хусусида борарди. Баъзан кўнгилга ором бағишловчи парчалар учрарди: аммо китоблардаги ҳаёт бу ерда-ги ҳақиқатдан азбаройи йироқ бўлганидан у ҳеч нарсага ишонмайдиган бўлиб қолганди. Сўнг аёл пластинка танларди: Арктиканинг қашшоқ кенгликлари бағ-рида муъжазгина хонани энгил кўшиқнинг мафтункор оҳанглари эгаллаб олар-ди. Бу шўх куй ҳам юрагини тиглаб, Элизабет пластинкани тўхтатарди. У дераза ёнига қайтиб, ўзи истамаган ҳолда яланғоч манзарага тикилиб қоларди. Қуёш-сиз кунларда қор кўкимтир рангда товланарди. Шамол ўйган узун тоғ тизмала-ри гўё чексизлик қаърида қотиб қолган сермавж денгизга ўхшарди.

— Эльза, — у бирдан ёрдамга чақираётгандек нидо солди.

— Ҳа, хоним?

Элизабет Болье ўзи ёрдам кутаётган эскимос чўрисида кўз ташлади.

«Зерикиш», бу сўзни ҳатто Эльза ҳам тушунарди.

Аммо бошдан-оёқ гўзал ва қимматбаҳо нарсаларга чулганган хоним нимадан ҳам зерикиши мумкин?

Элизабет шаҳарларнинг гавжум кўчаларини, кўнгилочар борди-келдиларни, одам тўла магазинларни кўз олдига келтирарди. Эльзада бу ҳақда тасаввур уй-ғотишга уриниши бефойда эди.

— Ўтир, — деди у Эльзага ҳиммат қилаётгандек, — мен билан гаплаш!

Ўтирмоқ, суҳбатлашмоқ! Эльза бу илтимосга ўз истаги бўйича бўйсунмасди. Супуриб-сидириб, уй ишлари билан овора бўлиб чопиб юрган Эльзага бу унча тўғри келмасди. Бир дақиқагина нафасини ростлаб, ўйга толган пайтлари бўла-ди, ўшанда ҳам чала-чулпа, тушунарсиз бўлган ўзгача дунё ҳаётида яшаш ҳақида хаёл суради.

Ниҳоят, Эльза юмшоққина оромкурсилардан бирининг чеккасига чўкди: у кўлларини чалиштириб чиройли қора кўзларини Элизабетга тикди.

— Бирон нарсани айтиб бер, Эльзагинам. Нима айтсанг, ўзинг биласан.

Гўё шуларда ёзилганлардан бирор нимани айтиб берсаммикан-а, дегандек Эль-за китоблар ғарамига қараб қўйди.

— Йўқ, ўзинг гапир, — ялинди хоним. — Ҳаётинг ҳақида бир оз гапириб бер. Эс-кимосларнинг бурунги ҳаёти ҳақида гапириб бер. Бирон нарса эсингда қолганмикан?

Йиқилиб тушишдан кўрққандек Эльза ўзи ўтирган юмшоққина оромкурсининг четидан маҳкам ушлаб олганди. Илгариги ҳаёт. У кўзларини очганча оёқ учида тураркан, қўлларини чўзиб, гўё баландда жойлашган бирон нарсани олмоқчи бўлаётгандек, хотираси саҳифаларини варақлар ва бирдан тим-қора кўзларида сеҳрли нур жилваланарди.

— Авваллари, менимча, Иглуда совқотиб, оч қолардилар. Аммо совуқ ҳам, очлик ҳам азоб бермай қолган чоғда кулардилар, — деди у.

— Йўғ-ей! — деди дарҳол юмшаб Элизабет. — Қизиқ, нега шундайкин, Эльза? Нимага сизлар кулишларинг мумкин?

Эльза елка учириб кўярди. У бундай нарсаларни унутиб юборган ёки ҳеч қачон билмаган ҳам. Балким у фақат ҳозиргидан ҳам жарангдорроқ ва самимийроқ кулгини эшитгандай бўлганини айтиши мумкин эди. Эльза ниҳоят гадойга садақадек ўзига берилаётган уй ишларини бажарар ва иссиқ кийинган болаларни сайрга олиб чиқарди.

Аммо у бекасининг чигаллашган ташвишидан ўзини ҳимоя қилолмасди. Болье хонимнинг бу қадар гам чекишига сабаб нима эди? Ахир унинг ҳамма нарсаси: бири биридан ширин болалари, чор-атроф кафтдагидек кўришиб турадиган данғиллама уйи, саноксиз гиламлари бор, деворларига суратлар осилган бу уйнинг шинамлигини айтмайсизми, айниқса, уни жонидан ортиқ яхши кўрадиган эрининг ҳар кун кечкурун хизматдан қайтиб, меҳрибонлик билан саломлашишини айтмайсизми: «Азизам, бугун ўзингни бироз яхши ҳис қилаяпсанми?» Форт-Шимодаги энг севимли ва энг эрка бу аёлнинг гами ва азобининг чеки йўқ эди. Нимага деганда тушунарсиз бу гам Эльзани ҳам ўз дардидек мудом безовта қиларди. Оқ танлиларнинг гами шунақа халос топиб бўлмас бедаво дардга ўхшаб кетарди. Баъзан унинг назарида бу гамга тараққиёт бўлаётгандек кўринарди. Шунда Эльза бунга инсон иродаси тоб беролмай қолиши мумкинлигидан юраги орқага тортиб кетарди. Вақт ганиматада Кўксук ортига қочиб кетиш керак, деган қарорга келарди.

Аммо Элизабет ҳар сафар яна бир оз қолгин, деб ўтиниб сўрарди.

— Ҳеч бўлмаса қор эригунча қол.

Бироз туриб, яна кўшиб кўярди:

— Ҳеч бўлмаса қушлар қайтгунча қол.

Ниҳоят кунларнинг бирида, тушдан кейин, эшик орқасида айтадиган гапини қайта-қайта такрорлаб, машқ қилди-да, Эльза бошқа кута олмаслигини ва ҳозироқ жўнаши лозимлигини билдириш учун келди.

Болье хоним, олдиндан билишига қарамай, айрилаётганларига сира ишонгани келмай, ҳўнграб юборди.

— Сен ҳам мени ташлаб кетяпсан-а!

Дард тўла йиғидан Эльза бошқа ҳар қандай оқ танлининг қайғусидан кўра кўпроқ таъсирланди. Шунда ҳам у мағрурона қаддини ростлади, чунки умрида илк бор оқ танли одам ҳузурда у ўзини инсондек ҳис қилди. Мабъулантириб кўйишни инobatга олмаганда, бу хайрлашув хонимнинг ҳам қаддини бир қадар ростлади.

— Эльза кетиши керак, — деди у ўзи ҳақида ҳеч қандай ҳуқуқлари бўлмаган киши ҳақида гапиргандек. — Гарчанд шундай қилиш керак бўлса-да, бир умрлик дугонаси бўладиган яқин кишисини ташлаб кетолмайди у.

VIII БОБ

Ёзда оз-моз бўлса ҳам нафис баргларга бурканган пакана дарахтларнинг шитирлаши қулоққа чалинарди. Шимолнинг совуқ ва жозибали дарёсини кўришга анчадан бери орзуманд бўлиб, Каролина ва Флориданинг олтин пляжларидан қайтиб келган қушлар соҳилларда саф-саф бўлиб, соатлаб дарёга тикилар эди. Ниҳоят, Эльза ва боласининг жўнаши учун ҳамма нарса тайёр бўлди. Уларни кузатиш учун Тадеус, Виннифред, бир неча ҳамсоялар чиқишди.

Арчибалд уларни таъмирланган қайиқда олиб бормоқчи бўлди. Бир неча бор уринишдан сўнг мотор юриб кетди. Жўшқин табиатли Кўксук дарёсининг қиргоққа келиб урилаётган мавжлари узра қайиқ тинмай чайқаларди. Эльза бошини кўтариб, олдиндаги бахтсизликни башорат этиб, онасининг зор-зор йиғлаш ўрнига соҳилда бошқалар билан бирга сукут сақлаб турганини кўрди. Аммо унинг

ғамгин ва сўлгин юзи жуда кичрайиб қолганга ўхшарди. Бу қашшоқ ва зерикарли ҳаётда Жимми нодир тухфа бўлиб, ҳатто онаси ҳам уни «unbelievable»¹ деб эр-каларди. Ўгли бўлса жўнаётганидан хурсанд бўлиб, бувиси билан хайрлашишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмаётганди. Ушбу дамларда бечора аёл Эльзадан гина қилишга қодир эмасди.

Эльза ўғлини туртиб:

— Ҳеч бўлмаса, бувингга хайр дегин, — деди.

Ярим хафа, ярим хурсанд бир ҳолатда Жимми қўлини силкитганча, кичқириб хайрлашди.

— Хайр, Винни буви!

Бувиси бўлса унга меҳр билан қараб қўйди.

Қайиқ сузиб кетди. Қирғоқдагилар учун у сув ихтиёрига топширилган арзимаган бир тухфадек эди. Муздек ҳавони ёрганча елдек сузилиб бораётган қайиқда ўзини чиндан қушдай ҳис қилмоқда эди. Бир оз шундай сузиб боришди-ю, бироқ тўсатдан мотор ўчиб қолди. Оқим қайиқни суриб кетди ва кучли гирдобда чир айлана бошлади. Бу ҳам етмагандай, денгиз сувининг қайтиши уни ўзи билан олиб кетаётганди. Эльза эшакларни маҳкам ушлаб, бутун оғирлиги билан таяниб қайиқни тўхтатмоқчи бўлди. Арчибальд яна бир бор бензин қуйганидан кейингина мотор ишлай бошлади. Шунақа арзимаган кўнгилсизлик ҳам Кўксук дарёси нечоғлик хавфли эканидан дарак бериб турарди. Бундан ташқари у ўтмиш йилларни, ҳали асло хотирасидан ўчмаган ғарибона умрини ҳам эсига солди.

Арчибальд қайиқни буриб олганида улар анча узоққа бориб қолишганди. Шундан кейин мотор яна бир бор ўчди. Охири тушдан сўнг улар ҳувиллаб ётган қумли қирғоқда тўхташди. Мотор ўчиши билан улар бамисоли дунё яралганидан бери бедахл турган сукунатга дуч келишди. Бола бошини кўтариб атрофга қаради-ю, ҳайратдан донг қотиб қолди. Табиатнинг бундай беқарорлиги Жиммига ўзгача таъсир этишини Эльза аллақачон сезганди.

Арчибальд ҳам ўзини йўқотиб қўйганга ўхшарди. Ҳар гал бу оламда унга ҳаводек зарур бўлган мотори қурмағурнинг далда берувчи шовқини тинганида унинг кенг ва очиқ чеҳраси бирдан тундлашарди. Мотор шовқинига одатланиб қолган қулоқлари қумлар орасидаги сувнинг билинар-билинемас чапиллашини ҳам илғаб оларди. Балки бу кимсасиз макон бир неча йиллар олдин ушбу ўлканинг энг гавжум қишлоқларидан бири бўлгандир. Кулранг қоялар пойидаги тахтадан қурилган бутхона ва ҳужраларини, яна унда-мунда деразаларига тахталар қоқиб ташланган ва эшикларига миҳлар урилган ўнтача ўзни ҳисобга олмаганда, бу муз саҳросига қараб туриб ҳар қандай одамнинг ичи ачир эди.

Кекса тентак Иан даставвал бир миля наридаги қояли соҳилнинг бир четида яшарди. Бу қирғоқдаги тўлқинлар кучли бўлганидан Арчибальд у ерга боришга журъат этолмади.

У лаш-лушларни қайиқдан тушира бошлади: булар ўралган палатка, ухлайдиган қоп, озиқ-овқат ва ўзи Эльзага совға қилган милтиқ эди.

Арчибальд юкларни Ианнинг кулбаси ёнига олиб бормоқчи бўлди. Аммо Эльза Ианга лаш-лушларсиз учраб, яшириқ кутиб олинмишига умид боғлаган эди. Нарсалар бир-икки кун шу ерда қолса, ҳеч нарса қилмайди, деб ўйлади у.

Арчибальд қизининг гапига қаршилиқ кўрсатмади. Агар Эльзани совуқ кутиб олишса, шу ерда олов ёқсин, оловдан унинг қаердалигини билиб топиб олишади.

Қизининг ўйламай қилган бу ҳаракати унга маъқул келмаётганди. Аммо ҳар кимнинг ихтиёри ўзида. Унинг фикрича, бошларидан кечирган бу оғир дамларда ҳеч нарса уни бу меҳмондўст бўлмаган қирғоқда ушлаб қололмасди. Қанча тезроқ бу қирғоқдан кетса, шунча яхши бўлади. Унинг бошида фақат бир фикр, тезроқ шаҳарга қайтиш фикри бор эди.

— Хайр, омадинг келсин, қизим.

Қайиқ узоқлашди. Эльза Жиммининг қўлидан ушлади. Икковлари энг енгил юкларини елкаларига ортиб, кулранг қояларга тирмашдилар. Қоянинг ҳамма

¹unbelievable — Ажойиб, нодир (ингл.).

ёғидаги эгри-бугри жойларда ўтлар кўринарди. Она-бола ўтмишдаги воқеаларни эртақдек эслатувчи ғира-шира хотираларга берилиб, сукут сақлаб боришарди. Бир неча дақиқадан сўнг Эльза бу сукунатни ёқтириб қолди. Тўсатдан бу сукунатни аллақандай аянчли товуш бузгандай бўлди. Улар иккинчи қоянинг чуққисига чиқишди. Ана шунда Эльза бу ғалати шовқиннинг қаердан келаётганини тушунди. Олдинда, кичик бир ўтлоқдек пастқамликда кўздан яширин эски қабристон ястаниб ётарди. Кираверишдаги иккита ва қабрларнинг у ер-бу ерида бир нечта дарахт қабристонни гўёки кўриқлаб турарди. Шамол ҳар сафар уларнинг барглари тортқилаганида ўша шовқин қулоққа чалинарди.

Эльза жон-дили билан шовқинни тинглади. Эски Форт-Шимо ҳақида у жуда кўп ёмон гаплар эшитганди. Аммо Форт-Шимо дарахтлари ҳақида унга бир оғиз ҳам гапиришмаган-а?

Дарахтларнинг шигирлашига ҳамоҳанг яна бир неча қадам ташлаган Эльза уларнинг нега бу қадар ёқимли эканликлари сабабини тушунмоқчи бўлди. Улар ернинг бир оз чуқиши туфайли ва бу жойларга қасқандир келиб қолган тупроқ уюмида илдиз отганга ўхшардилар.

Дарахтларнинг кўркамлигини фақат шу ҳолат билан изоҳлаб бўлмасди. Бирон киши уларга ғамхўрлик қилган чамаси ва шубҳасиз, ўша одам бу ўлкада яшаган биринчи оқ танли бўлса керак.

Эльза ўша одамнинг дарахтлар учун ҳамма ёқдан тупроқ излаганини, қишда уларни лишайник ва мохлар билан ўраб асраганини, ёзда эса дарёдан сув ташиганини, хуллас, буларнинг барисини у, шубҳасиз, дарахтлардан кўра, бу дунёдан ўтиб кетган қайсидир инсон хотирасига бағишлаганини, энди бўлса улар оламшумул муҳаббатнинг эҳтиросга тўла гувоҳларига айланганини кўз олдига келтирди.

У Жиммининг қўлидан тутганча, қабристонга кирди. Шуниси қизиқ эдики, гўё четдан биров келганда, бир гуруҳ одамнинг чеккароқда пичир-пичир қилишидек, бу дарахтларнинг шигирлаши ҳам улар яқинлашишлари билан янада сирлироқ тус олаётганди.

Қабрларда об-ҳавонинг инжиқликларига қаршилик кўрсатишга уринаётган тахта хочлар бор эди, аммо қабртошлардаги сўзлар ўча бошлаганди.

— Вақтида келибмиз, — деди Эльза сирли оҳангда.

У ҳар ер-ҳар ерда тўхтаб, омон қолган қабрлардаги сўзларни қийинчилик билан ўқирди. Ҳар ҳолда шу масалада Винни ҳақ экан. Бу ўлкада ҳаёт оқ танлилар учун ҳам, эскимослар учун ҳам қисқа кечади. У Англиядан келган қандайдир Бланк оиласига тегишли бўлган хилхона ёнига келди. Бир тўп тахтадан ясалган хочлар ачинарли тарихни сўзлаб беради: Эмили ва Жорж Бланкнинг сеvimли ўғли бўлган Давид ўн бир ойлигида ота-она бағридан юриб олинган; Давиднинг бу дунёдан етти ой-у ўн икки кунлигида кетган синглиси, уч ёшлигида ўлган Элеонора. Ниҳоят, ўттиз икки ёшида нариги дунёга равона бўлган Жоржнинг хотини Эмили.

Балким Эмили Бланк туфайли ҳам бу қабристон дарахтларининг жони яшовчандир.

Олис ўтмишдаги бу нотаниш қайғули ҳаёт Эльзага қаттиқ таъсир қилди.

Аммо бу ташландиқ қабристон бурунги оғир ҳаёт билан биргаликда дунёда камдан-кам учрайдиган дўстона тотувлик ҳақида ҳам сўзларди. Бу ерда эскимослар ва оқ танлилар бир хил хочлар тагида, бир хил ингичка тахтачалар ҳамда пичоқда гул ва нақшлар маҳорат билан ўйилган панжаралар билан ўралган жойларда ёнма-ён ётишарди. Оқ танлилар бу ерга нодир маҳсулот бўлган камтар арча дарахтини келтиришди, санъаткор бўлишларига қарамасдан, эскимосларнинг моҳир қўллари бу қимматбаҳо маҳсулотга ишлов бераётганида қалтираган бўлса ажаб эмас.

Эльза ўйланиб йўлида давом этди. Бирдан у ўтлар орасида тебранаётган хочда ажи-бужи ёзилган номни ўқиди.

— Жимми, — жонланди у. — Қара. Бу ерга бувингнинг онаси кўмилган. Мен у ҳақда гапирганларини эшитганман. Мана у қаерда экан, унинг исми Жессика эди.

— Қаерда? — сўради Жимми атрофга ҳайрон ва изланувчан нигоҳ ташлаб. — Менинг катта бувим Жессика қани?

Эльза ўглининг анча олдин, ёшлигида ўлиб кетган эскимос аёлни гўё кўринади.

ган тирик одамдек излаётганини кўриб кулди. Аммо бирдан кулгу унинг юзини тарк этди. Балки ўтмишнинг қандайдир кўпол оғоҳлантириши ахийри унга аёнлик бергандир? Бир неча дақиқадан сўнг қабристонга қоронғилик чўкди. Қабристон қоронғилашаётган осмон тагида янада ваҳималироқ кўрина бошлади.

— Кетдик, тезроқ юр, — деди Эльза Жиммини эшик томон судраб. — Иан амакинигига кеч тушмасдан етиб бориш учун шошилайлик.

Жимми бувиси ва онасининг бу саёҳат ҳақидаги ва Иан амакининг ёмон феъл-атвори ҳақидаги гапларни эслади.

— Иан амаки бизларни ҳайдаб юборадими?

Эльза ўзини устидан кулмоқчи бўлаётгандек кўрсатиб, тўхтади ва ўғлининг жингалак сочларини тузатди.

— Йўқ, йўқ, Иан амаки меникига келган бу чиройли бола ким деб сўрайди, — деди у.

Аммо ўзининг бунга ишончи комил эмасди. Ғамга чўмган қояларнинг навбатдаги қатламидан ўтишга шайланган Эльза умри фақат йўлда ўтган ўз миллатининг бурунги аёллари изидан бораётганга ўхшарди.

І Х Б О Б

Тор йўлдан ялангликка чиқишлари биланоқ она-бола хароба кулба ёнидаги пастак қоятошда ўтирган Ианнинг сал нарида тумшуқларини ерга тираб ётган асл зотли бешта итидан бирининг абзалини тузатаётганини кўришди.

Шубҳасиз, Иан ҳам уларни кўрди: ахир, бу жойларда аёл кишининг, устига-устак норасида бола етаклаган аёлнинг пайдо бўлишига қандай ҳайратланмаслик мумкин? — Аммо у ҳеч кимни кўрмагандек бепарволик билан ўз ишини давом эттирди.

Бу жойларнинг ёввойилиги юракни ғам-андухга тўлдирар эди. Хароба кулба ёнидаги денгиз бўғози каби кенг ва ҳайқириб оқаётган бу дарё неча асрлардан бери қояли қирғоққа урилиб, уни ўйиб, ғалати шаклга келтириб қўйган. Кулба ортида сақланиб қолган, куюшда қорайган қафаснинг учи ингичка ходаси ҳавони тинимсиз тирнаганидан, узун-қисқа фарёд қулоққа чалинарди. Ўзини ҳамон кўрмаганга солаётган Иан томон боришдан олдин Эльза бир зум иккиланиб қолди. Ҳар ҳолда Ианнинг биринчи бўлиб гапирмаслиги аниқ эди. Шунда Жиммининг қўлини маҳкам ушлаб олган Эльза хушчақчак кўринмоқчи бўлиб, асабий бир қувноқлик билан деди:

— Салом, Иан амаки, Форт-Шимодагилар ва оиламиз сизга салом йўллашди.

Киприклари бир боғлам моҳдек нотекис ва аралашиб кетган Иан уларга яқинлашди.

— Форт-Шимо? Ўзи қаерда у? Фақат бир жой бор, у ҳам бўлса, шу ер. Айтмоқчи, сен кимсанки, мени амаки деб чақираяпсан?

— Иан амаки, мен Арчибальд ва Виннифреднинг қизи Эльзаман.

— Хўп, яхши? Бу-чи? Ҳар ҳолда уни Арчибальд пуштидан деб айтмасанг керак? — деди Иан Жимми томон юзини буриб...

Эльза боласининг қўллари қалтираганини сезиб, дадиллашди.

— Бу бола ўғилчам Жимми эканлигини жуда яхши биласиз.

Одамови бўлиб қолган Иан Жиммига бепарво нигоҳ ташлади.

— Илгарилари оқ танилар ва эскимослар бир-бирларини тушуниб, қонларини аралаштирмасдан яшардилар, — деди у узоқ-узоқларга, денгиз томонга боқиб.

— Нима бўлса, бўлгандир. Бу ҳақда ҳадеб гапиришнинг нима кераги бор? — деди Эльза.

Совуққон бўлса ҳам, кўзларига диққатини жамлаб Иан Эльзани жимгина кузатарди.

— Мендан нима истайсан, тўғрисини айт!

— Бир неча кун... бир қанча вақт... балки бутунлай бизларни боқинингни...

Мен илгариги одатларимизни ўрганишга ҳаракат қиламан.

— Кир, — деди ниҳоят Иан. — Қолганини кейин кўрамыз.

Чиндан ҳам бу таклиф, киришга сўралган ижозат, ҳар ҳолда рамзий эди... Эльза янги тутилган балиқ ва Канада арчасининг бўйи анқиб турган қушни ўтовда яшай бошлади.

Иан ўз уйини Эльзанинг супуриб-сидиришига ижозат бермас, шунинг учун унинг бадбўй ҳидлари анқиб турган кулбасидан кўра, ўзининг маконини минг марта афзал кўрувчи ёш жувонда бу кулбага кириш истаги кундан-кунга кучаярди. Иан овга ёки балиқ тутишга кетганда, у нарсаларнинг жойларини ўзгартирмасдан кулбани сал-пал тозалашга журъат этарди. У Ианнинг кирларини ювиб, уларни ҳар доимги аниқ жойига қўярди.

Иан ҳеч нарсани сезмас ёки кўришни истамас эди.

Деярли ҳар куни у Эльзанинг эшиги ёнига овланган ёввойи қушларини ёки балиқларини қўйиб кетарди. Аёл ташлаб кетилган нарсаларнинг бир қисмини олар қолганини яна Ианнинг бўсағасига элтиб қўярди. Охири бу ҳолдан Эльзанинг тоқати тоқ бўлди. Бир куни у бу сўққабош одамга Жиммидан овқат бериб юборди. Иан болани қувиб солмади. Эльза ўжар жувон эди: айтганини қилдирмасдан қўймасди.

Эшиги очиқ бўлишига қарамасдан, ҳамиша ўғрилар маконидек қоп-қоронғи ва тутун босган кулбага киришдан аввал Жимми кўзларини қоронғиликка мослаштириш учун остонада бир зум тўхтаб қоларди. Бироздан сўнг болакай сонсаноксиз, бетартиб ҳолда уюлган нарсаларни кўрди. Жиммининг нигоҳи тўрда ўтирган Ианнинг ғалати ва сирли юзига тушди. Бу оддий, қашшоқ ва ифлос кулбада ярмини итлар гажиб ташлаган, Ианнинг одатдаги ўтирадиган жойи бўлмиш оромкурсининг борлиги таажжубланарли бир ҳол эди.

Бола Ианга яқинлашди. Иан Жиммининг кўнглини олмади ҳам, кўксидан итариб ҳайдамади ҳам. Бу тош қотган одам болакайни сеҳрлаб қўйди. Бир куни Жимми яқинроқ келиб, уни яхшилаб томоша қилишга журъат этди. Қоронғи гор рўпарасидаги осмон рангидек мусаффо кўзларнинг диққат билан қарашига Иан қилт этмасдан дош берди.

— Сен каби қора одамни ҳеч қачон кўрмаганман. Сен Арчибальддан ҳам қора-роқсан, — деди Жимми.

— Арчибальд тутқунликда яшаётган бир қул, — деди нафрат билан Иан.

Ианнинг гапирганидан ниҳоятда ҳайратланган Жимми анча вақт нима дейишини билмай қотиб турди. Бола нигоҳини олиб қочиб, узоқ-узоқларга боқаётган бу одамга анча вақт сукут сақлаб туриб, бирдан ҳайрат билан деди:

— Сен аламзадасан, сен ҳамиша ачиқланиб юрасан.

Фақат шундагина Иан сезгир болакайнинг кўнглини кўтармоқчидек пастга қаради.

— Ҳа, жудаям аччиғим чиқаяпти.

Жимми онасига Иан амакисининг жаҳли чиққанлигини айтганини хабар қилиш учун кувониб чиқиб кетди:

— Фақат бизлардан эмас, сендан ҳам эмас, — деб ўғлини тинчлантирди Эльза.

Шунга қарамасдан, Иан уларга ҳатто қайрилиб ҳам қарамасдан ҳар куни ўтовнинг олдидан ўтиб кетарди. Аммо бир куни кечқурун у кулбасининг омонат эшигини қаттиқ ёпиб олди, бу ҳол шамол эсмаган ва ҳашаротлар кам бўлган ёз тунида рўй бергани учун ҳурматсизликнинг энг юқори белгиси ҳисобланарди. Шубҳасиз, бу фақат бир синов эди. Аммо эртасига Иан саҳарда ўтов олдига келиб тўхтади. Иан узоқдаги нотинч сувнинг кенг уфқига разм солганча ўз таклифини буйруқона оҳангда изҳор этди.

— Агар бу йигитча чин дилдан истаса, мен уни балиқ овига олиб бораман.

Аммо Эльза безовталаниб, талмовсиради. У Ианнинг қайиғига ишониб бўдмаслигини, дарё оқимига етиб бориш учун сузиб ўтиладиган ораликнинг хавфлиликни билдирди: яна у ўғлининг тиниб-тинчимаслигини, шўхлигини ҳам жуда яхши биларди. Эльза ўтовнинг эшик ўрнида ишлатиладиган қопини суриб, ҳозирча сокин кўринаётган, аммо салгина шамол кўтарилиши биланоқ тўлқинланиб, ҳаракатга келадиган денгизга узоқ тикилиб турди. Эльза сўққабош бу эркакнинг уни синчиклаб кузатаётганини сизди. Ниҳоят, у розилик аломати сифатида бошини эгди. Эльза «Кауак»¹ сақланадиган ва ораси ўн дақиқалик йўл бўлган жойга уларнинг

¹«Кауак» — эскимос қайиқи.

биргалашиб кетаётганлигини кўрди. Аёл кичикроқ бир дўнгликка кўтарилиб, осмонга туташ томонга кетаётган Жиммининг ҳамроҳи қўлидан ушлаганини, эркак ҳам ўз навбатида бу қўлни қўйиб юбормаганлигини кўрди. Энди бир-бирига боғланган Жимми ва Иан чексиз уфқ томон йўл олганча, хиёл ўтмай қаршиларидаги қияликдан пастга тушиб, кўздан ғойиб бўлишди.

Кун бўйи аёлнинг юрагини эзаётган безовталиқ тарқалмади. Аммо у баланд жойга чиқиб, гўё кейинроқ борганда кўриниши мумкиндек туюлган, қайиқ сузиб ўтган хавfli ораликқа қарашдан ўзини тийди. Аёл дам олмасдан тикишга, шох-шаббаларни йиғишга ва ниҳоят, «ваппоск»¹ ёпиш учун хамир қоришга ўзини мажбурлади. Кейин у олдиндан қиздирилган қоятошга нон ёпа бошлади. Хамиртуруш солинмаган қаттиқ ноннинг хушбўй ҳиди ҳар томонга таралди.

Кун ботар пайтида аёлнинг хиёл шовқинни ҳам эшитишга мойил қулоғи узоқдан Жиммининг ҳаяжонга тўла овозини илғай олди. Ўғлининг фақат ўзини жуда бахтиёр сезганида ёки ўзини гапини тинглайдиган одамани топган пайтларидагидек тўхтамасдан гапираётганини Эльза сездди.

Ниҳоят, улар икковлашиб, қияликнинг тепасида пайдо бўлдилар. Иан елкасида узун таёққа арқон билан боғланган бирталай балиқни кўтариб борар ва ҳатто Жиммининг елкасида ҳам кичикроқ таёққа боғланган бир нечта балиқ бор эди. Обдон чарчаганига қарамасдан, Ианнинг қадамларига мослаб юришга ҳаракат қилаётган бола сукут ҳамда ҳайрат билан тинглаётган ҳамроҳидан кўзини узмасдан, жарангдор, куйловчи овозда тинмай гапирар эди. Иан ҳар замонда бошини эгиб, унинг гапини маъқулларди.

Шундагина Эльза ўтовга қайтиб, ерга ўтирди ва юзига ширин табассум югурди. Узоқ вақтлардан бери илк бор у ўзини хавф-хатардан холи сездди. Эльза ўзини ажойиб, аммо бир оз мураккаб бир китобнинг сўнгги саҳифасини очаетгандек ҳис қилди. Пастор ҳақ эди: шу тарзда яшашга ҳаракат қилиш керак.

Х БОБ

Кузда Эльза Ианнинг кулбасига кўчиб ўтди. Янада иссиқроқ бўлиши учун мўйналар билан ўраб қўйилган ухлайдиган қопини қўйишга кичикроқ жой ҳам бор эди. Иан ёрдамида у янги Форт-Шимода йўқолиб кетаётган ҳунарни ўрганди, яъни Жиммига буғу терисидан либос, сўнг бу либосга мос этиклар тикди. Жимми ниҳоятда қувонганидан, ҳатто ётадиган пайтида ҳам бу кийимларини ечгиси келмасди. Гоҳо Эльза унга қараб, ўғлининг аввалгидай озода юрмаётганига, унга яхши қаролмаётганига амин бўларди. Аммо шунга қарамасдан ўғли энди бўлар-бўлмасга аччиқланавермасди.

Уларнинг бу яқин-атрофда бирорта кўшнилари йўқ эди. Эски Форт-Шимонинг энг сўнгги аҳолиси, туя ҳаммомни орзу қилгандек, аввалги обод қишлоқни қайта тиклашни хаёл қилиб магазин ва ташландиқ черков ёнида яшаётган маъёс ва камгап одамлардан иборат эди. Жиммининг Ианнинг кучукларидан бошқа қадрдон дўстлари йўқ эди ва улар ўртасида кундан-кунга кўнгилни юмшатадиган боғланиш пайдо бўлаётганди.

Қор ёққан кунларнинг бирида, эрта саҳарда эшик ёнида Жимми ўзи учун мўлжаллаб ясалган кичкина чанани кўрди. У чанани эскимослар одати бўйича, орқадан оёқларини конькига маҳкам ўрнатиб, ўзининг Яппи ва Турбийон исмли сеvimли итларига овози билан далда бериб, ҳайдашни ўрганди. У узоқ йўлга кетаётган одамларга тақлид қилгандек якка ўзи сайрларга чиқиб кетарди. Қаттиқ совуқ турганда қайтарма қалпоқли мўйнасига ўраниб олган Жиммининг юзи қувончдан ёришиб кетарди.

Аммо бу аснода ҳаёт кечириб улардан ҳеч қачон бекор ўтирмасликни талаб этарди. Иан кунни ов қилиш ва қопқонларни текшириш билан ўтказарди. Эльза тиним билмасдан вақти-вақти билан денгиз қирғоққа чиқариб қўйган ёғочларни ташиш учун соҳил бўйига борарди.

² «В о п п о с к» – оширмасдан пишириладиган нон.

Бир куни Эльза узоқларда чўккан кеманинг бир тўсинини топиб келди, уни бўлақларга бўлиб, иложи борича тежаб-тергаб сарфлади, чўкиб кетган кеманинг бу парчаси олов атрофидаги қанчадан-қанча завқли кечаларнинг, орзу-умидларнинг гувоҳи бўлмади дейсиз. Эльза бу хаёлини Ианга айтди, Иан бўлса елкасини қисиб қўя қолди. У бунақа ўхшатишларни тушунмасди.

Сўнги йилларда кўнглида оқ танлиларга ва уларнинг хатти-ҳаракатига нисбатан адоват уйғонаётган бўлса ҳам Иан Таврот ва Инжилга содиқ эди.

Руҳоний Хуг Патерсон узоқ иккиланишлардан сўнг, янги Форт-Шимога кўчиб ўтган қавми қошига бош олиб кетишга қарор қилгандан бери, Иан черковга бормай қўйганди.

У якшанбани ўзига хос тарзда ўтказишни қанда қилмасди. Шу куни у ювинар, сочларини бармоқлари билан наридан-бери тарарди. Кейин янги черковнинг кўнгироқ овозини баъзан шамол олиб келадиган пайтда, Иан суяччиқли чарм курсисига ўтириб, Инжилдаги муқаддас воқеалар тасвирланган китобни очарди. У тасвирларга ҳамда варақларнинг у ёқ-бу ёғига синчиклаб тикилар ва ёзувларнинг ўқилишини эшлашга ҳаракат қиларди. Олдинлари пастор бу китобни кўп мартаба ўқиб бергани учун унинг овози ҳали-ҳануз хотирасида жонланарди.

Кулбада бу китобдан ташқари яна бир қанча китоблар бор эди. Бу китобларнинг курсилар ва кулбанинг ҳар жойида сочилиб ётишининг ўзи ҳам битта тарих. Қабристонлик Жорж Бланк китобларни жуда севар ва унинг Шотландиядан бир вақт келиб қолган китоблар тўла жомадони бор эди. Улимидан олдин уларнинг қадрига озгина бўлса ҳам етадиган кимсага совға қилиш иштиёқида ётганиданми, Ианнинг отасига таклифини айтиб, «уларни олишни истайсанми?» деб сўраганди.

Бунақа инъомни қабул қилишининг ўзи бўладими?! Ўша пайтларда тез-тез кўчишга тўғри келгани ва китобларнинг анча жойни эгаллашини ҳисобга олганда, уларга эғалик қилиш катта масъулият талаб этарди. Гудзон қўлтиғининг кузатув нуқтасида қисқа ёз кечаларида ўзининг ва яқинларининг бир оз бўлса-да, ўқишни ўрганганлари, отасини Бланк оиласига миннатдорчилик ҳисси боғлаб тургани ҳамда китобларга бўлган меҳри учун отасининг иккиланганини Иан эсларди. Улар шунга келишдики, саёҳатлар давомида Ианнинг отаси аниқ жойга қўйилган китоблардан хабар олиб туради. Отаси ўлганидан кейин Иан ҳам, ўз навбатида, китоблардан хабар олишга мажбур бўлди. У ўтин етишмаган пайтларда уларни ёқмоқчи бўлганини Эльзага айтди. Аммо бунга журъат этолмади, саҳифалар таркибида аллақандай ҳаёт мавжуд, деган ўй унга тинчлик бермасди. Энди Эльза, агар истаса, қиладиган иши бўлмаса, кечкурун ёки бўронли кунларда ўша китобларни ўқиши мумкин. Кулбада ёғоч сандиққа жой топилди ва сандиқ бу хонадоннинг йиғиладиган хонатахтасига айланди. Шифтда осиглиқ чироқ бор эди. Чироқнинг шуъласи кулбани чароғон қилиб, кўзларнинг нурини ўзига тортарди. Ҳар замонда олов таъсирида ёғоч ичидан сизиб чиқадиган бир томчи сув гўё аччиғи чиққан ҳайвон боласи чинқириғидек овоз чиқарарди. Эльза баланд товушда «Ivanhoe»¹ни ўқий бошлади. Аввал ҳам эшитганига қарамадан, бу ривоятни биламан деб юрган Иан уни ўзгача қизиқиш билан тинглаётганидан ўзи ҳайрон бўлди. Биринчи гал эътибор билан тингламаганиданми, у ярим чин, ярим ҳазил қилиб, бунини Эльза тўқиб чиқарди деб айтди.

Бурчақлари йиртилган бу эски китобларга у ёш пайтларида кинога нисбатан ҳис қилган қизиқишидан ҳам кучлироқ иштиёқ сездди. Чунки завқ олиш манбаи эндиликда жуда яқин, ишончли ва балким, аслоқ бўлганидан Эльзанинг ўзи ҳам ундан фойдаланишга мойил эди. Китобнинг уч ёки тўрт бети кетма-кет йиртилган жойига келиб қолган Эльзанинг ҳафсаласи пир бўлганини айтмаса ҳам бўлади.

Ианнинг фикрича, бунчалик хафа бўлиш шарт эмасди: бу воқеалар маромини тушунишга ҳалақит беради, ахир китобларнинг шу ҳолатда уларгача етиб келганлигининг ўзи ҳам бир мўъжиза эди-да.

Бундан ташқари, китобни бошқа бир китобхонанинг ўқиганлигини билдирувчи ҳар қандай белгидан у жуда ҳаяжонланиб кетарди: гапларининг тагидаги чиқиқлар, ҳошиядаги қайдлар ҳамда зич ёзилган ёзувларни англашга ҳаракат қиларди. Шунда унга гўё тундрада жойи ўзгариб қолган тошларни ёки босилган мохларни пайқаган ҳолда, кимнингдир ҳувиллаган чексиз худудларни кесиб ўтгани-

¹ Ivanhoe – Инжилдан

ни ва бу одамнинг юриб кетаётганини кузатиш камдан-кам кишиларга nasib этганини ёлғиз ўзи биладигандек бўлиб туюлди.

Бир куни кечкурун ўқишни давом эттиришдан олдин, бир дақиқага нафасини ростлаган чоғида лампа ёруғида Жиммининг ҳаяжонли нигоҳини кўриб қолди. Унинг ҳолати эртакларни севиб эшитадиган барча болаларникидек эди. Жимми яна ва яна тинглашни истарди. Ўткинчи йўл ва чорраҳалари бўлмиш китоблардан фойдаланишни учун Эльза унга ўқишни ўргатишга қарор қилди.

Ўша кундан бошлаб, худди илгарилари чўмилтириш ишида фойдаланилган стол каби, ёғоч сандиқ ҳам Жиммининг ихтиёрига берилиб, чироқ яқинроқ қўйилди. Жимми ўз исмини бигиз билан тошга ёзишни ўрганди. Азбаройи севинганидан тилининг учини лаблари орасидан чиқариб, ўз исмини узунасига Жимми Кумачук деб ёзишни яхши кўрарди.

Аммо Эльза тошдан бошқа ёзадиган ҳеч нарса бўлмаганидан хафа бўларди. У ўғлига қоғоз ва қалам харид қилишни хоҳларди.

Қоғоз! Қоғоз!

Бошида Иан қаршилиқ кўрсатди.

— Бугун қоғоз, эртага яна бирон нарса истаб қолар! Ундан тош яхши-ку!

— Тошни почта орқали хат қилиб жўнатиб бўлмайди, — деди Эльза.

— Бирон киши тошни жўнатиб кўришга уринмаган-да! — деди Иан.

Охири у Эльзанинг талабларига бўйсунди. Шундай қилиб, у зарур нарсаларни харид қилиш учун нариги қирғоқга борганида, қоғоз олиб келишга ваъда берди. Агар Иан қаттиқ туриб олганида эди, ҳилвираган варақларсиз ҳам кун кечириш мумкин бўлар эди.

— Қаламлар ҳам олгин, — қўшиб қўйди Эльза.

Иан тўнғиллаб қўйди. Албатта, қоғоз бўлганидан кейин қаламлар ҳам керак-да!

Ниҳоят, Кўксук дарёсини қоплаган муз устидан юриб ўтиш мумкин бўлган даражада қотди.

Бир кун тонг саҳарда чанага итларни боғлаган Иан янги Форт-Шимода ошланган териларини сотиб, бир йилга етарли озиқ-овқатга алмаштириб келишни айтди. «Эльза ҳам бирга боришни хоҳламаймими? Ёки қолгани яхшироқми?» Эльза мулоимлик билан бошини чайқади. Агар уларни бирга олиб борса, қолиб кетишлари мумкинлигидан Иан хавфсираётганини у сезд.

* * *

Иан олиб келган қоғоз-қаламлар, егуликлар билан қишнинг қолган қисмини ҳам ўтказиш мумкин эди.

— Аввалига оилавий янгиликлар ҳақида, қариндош-уруғларинг яхши, — деди Иан, фақат Винни ҳукумат томонидан ҳафтада икки марта думбасига укол олаётганини айтди. У аллақандай ғалати касаллик билан оғриб қолибди, бу касаллик ҳақида ҳеч ким ҳеч қачон эшитмаган, бу касалликнинг номини ҳам эсидан чиқарган. Ҳар ҳолда унинг қони шакарга айланаётган экан, агар Виннининг умри давомида қанча каллақанд егани эсланса, бунга ҳайрон бўлмаса ҳам бўлади. Қандни яхши кўриши унга зарар қилибди-да, шу қанд туфайли у сўниб бормоқда. Аршига келсак, у Нордернинг Фробиснер Бейдаги эскирган самолётларини таъмирлашга ёлғанибди. Мана, яқинларимиз ҳақидаги янгиликлар шу. Дунёда содир бўлаётган янгиликларга келганда, улар яхши эмас, ҳа, у қадар яхши эмас.

Иан амлук¹ларини ечиб, деворга суянганча ерга ўтирди ва кулбада жиҳозларига аввалги пайтлардагига қараганда ўзгачароқ меҳр билан боқди. Ўчоқда кўп ишлатилганидан жуда қорайиб кетган кичкина чойнакда сув қайнарди, бу чойнак эсини таниганидан бери барча саёҳатларида унга ҳамроҳ эди.

Иан ёқтирганидек аччиқ чойни стаканга қуйиб берган Эльза уни ҳурмат билан койиб қўйди: чунки оз вақтда одатдагидан кўпроқ гапирганидан, унинг чарчаганини сезд.

— Хўш, дунёда қандай янгиликлар бор экан?

— Ақлдан оздирувчи хабарлар бўлганидан уларга ишониш мушкул, — деди у.

¹М у м л у к — эскимосларнинг буғу терисидан тикилган этиги.

— Шундай қилиб, иккинчи жаҳон урушида одамларнинг кўз ўнгида қаҳратон совуқда музлаган аскарлар, энди дунёнинг нариги чеккасида, Кореяда сув ичишга маҳкумдирлар, чунки бу давлат билан АҚШнинг можароси бор.

У қайтишдан олдин пасторнинг олдига бориб, урушни ва одамларнинг бу хавфли дақиқаларда ўзларини қандай тутишларини изоҳлаб беришини сўради. Ҳозирги замонда энг қиммат нарса — бу мудофаадир. Давлатлар тиним билмасдан бугун бошқа, эртага бошқа курул кашф этаяптилар.

Стаканни қўлларига ушлаб олган Иан тиззаларини букиб, маъюсланиб ўйга чўмди.

— Бизлар урушни кўрмаган энг сўнгги одамлармиз, чунки бизлар жуда қашшоқмиз ва босиб келинадиган йўллардан олисдамиз.

У аччиқ ва ғалати кулиб қўйди, аслида у камдан-кам куладиган одам эди.

— Мен кечаги кунгача шундай деб ўйлардим. Энди бўлса фикрим ўзгарди. Босиб олиш йўллари энди Шимолий Қутбдан ўтади.

— Йўллар! Шимолий Қутбдан!

— Болалигимда оқ танлиларнинг биринчи бўлиб, Қутбга байроқ олиш учун шошилаётгани ҳақида хабарларни эшитардик. Энди бўлса, улар бомбалари билан устимиздан ва остимиздан ўтиб кетадилар! Муҳтожликка келсак...

Унинг ғамгин нигоҳи аччиқ киноя билан вазминлашди.

— Бизлар жуда ҳам камбағал бўлсак керак. Бизларнинг муз қоплаган денгизларимиз, музлар билан қопланган еримиз остида хазиналар яширингандир, — деди пасторимиз, — бу узоққа чўзилмайди, то бегоналар келиб, қовлаб, тинтиб, остин-устин қилмагунча.

Кўзларини ҳайратдан катта очиб, унинг ёнига келиб гапларини диққат билан эшитаётган Жиммига Иан қаради. У кенг кафтини боланинг бошига қўйди.

— Оҳ, қанчалик ночормиз, — дея гапини тугата туриб, у ўзига хос истак билдириди, — Парвардигорим, бойликларимизни асрагин!

* * *

Қоғоз ва қаламнинг борлиги Эльзани мактублар битишга ундади. Авваллари, мактабда унга қандай мактуб битишни ўргатгандилар: қаерга санани, манзилгоҳни, кимга юборилаётганини ёзишни... «Тасаввур қилинги, йироқда сизнинг яқин кишингиз бор, ёки ўзингиз узоқларда бўлсангиз, яқин кишингизни янгиликлардан хабардор қилмоқчи бўласиз... Эльза ҳеч қачон бу тарздаги ҳолатга тушишини тасаввур ҳам қилиб кўрмаганди, аммо энди унинг мактуб битадиган одамлари пайдо бўлганлиги рост эди. У худди мактабдаги ўйиндек мактуб ёза бошлади: «Азиз онажоним», деб ёзди-ю, кейин қандай давом эттиришни билмай иккиланиб қолди. У Виннининг қанд касаллиги билан оғриганидан ташвишланаётганини қандай ифодалашни ўйлади. У онам бундан буён камроқ шакар ейди, деб умид қилади.

Аммо Эльзанинг узун қиш тунларида хира чироқ шуъласида битган узундан-узоқ мактуби Болье хонимга аталганди, — бироқ бу мактубни у бирон кун тугата олармикан?

«Қимматли канадалик хоним», — дея мардларча хатни бошлаган Эльза, охирида иккиланиб жуда қийналиб қолди. Ҳеч бир аёл ўша аёл каби ниҳоятда эркалатилмаган эди. Унинг қалб тугёнларини, ростини айтганда, Эльза ҳеч вақт унутмаганди ва бекасининг ҳаёти учун мавзу бўлмай қолди. У бекасининг манзарали деразасидан қуёшнинг ботишини томоша қилган дақиқаларда хафа бўлмасликни маслаҳат қилиб айтган гапини йигирма марта қайтарди: агар қуёш қипқизариб ботаётган бўлса, бу эртанги куннинг очиклигидан далолат беради. Эльза ўзининг аҳволи билан таққослаб бўлмайдиган вазиятда бўлган кишига маслаҳат бера олмаслигини ўйлади.

Айтмоқчи, ўзининг тақдирдан норози бўлган кишига, бахтли ва мамнун эканлигини билдириш бағритошлик эмасми?

У Болье хонимга ҳаётининг унча енгил эмаслигини билдириш ҳаёлига келгунча кўп уриниб кўрди. У ҳаётининг қийинчиликларини тасвирлашга уринди: ёқилиши қийин бўлган олов ҳамда унинг унча иссиқлик бермаслигини, ёқилаётган ўтиннинг денгиздан намиққанини, аммо барча қийинчиликларга қарамасдан, шунақа тўсинни ёндира олиш қандай омад эканлигини, сўнг ҳар куни овқатнинг не ҳас-

ратда пиширилишини эслаб ўтди. «Бироқ Жимми бу ҳаёт гарзидан наф топди, унинг юзлари қизариб, хулқ-атвори ҳам яхши бўлиб қолди».

Дилидаги гапларни ёзиб бўлганидан кейин, Эльза ҳасрат қилишнинг уддасидан чиқолмаганини билди.

Нима бўлганда ҳам мактубни у ўчириб ташлаш учун ёзмаганиди.

Эльза ёзишдан чарчаганлигини ҳис қилди. Ҳеч қачон у ёзиш-чизишнинг бунчалик чарчатадиган иш эканига ишонмаган бўларди. Қаламни қаттиқ ушлаганидан қўллари увушиб кетди. Мияси ҳам ғалати бўлиб, чарчоқ туйди. Булутлар оқимини узоқ вақт кузатиш бошқа нарса, аммо мулоҳазалар оқимига фарқ бўлиш, жўр бўлиб сўзлаш, сўзларга чўлганиш бошқа нарса экан. Гапнинг қоқ ўртасида қандай қутулиб чиқишни билмасдан, бошқа сўзларга мурожаат этолмаганидан «шу дақиқадан бошлаб бир умрлик дугонангиз Эльза» деб ёзди.

Х И Б О Б

Қаҳратон қиш узоқ чўзилган бу олис ўлкага кутилмаганда ёз илиқ келди. Ёғоч хочлар орасидаги ўтлар шамол таъсирида қайтадан майин шитирлай бошладилар. Уларнинг шитирлаши бу ерда яшаган эскимос ва оқ танлиларни бирлаштирган азобу-укубатларни ёдга соларди. Марҳумлар хотирасига эҳтиромдан янада илиқ тортган кичкина қабристон гўё шу қисқа фасл ичида янада жонлангандай бўлди.

Эльза егулик меваларни излаб ўтиб кетаётганида қабристондаги ярми ёввойи ўтлар билан қопланган тошга ўтиришни ёқтирарди. Кўзга кўринмас жуда яқин кишиларини сезиш туйғуси уни қамраб оларди. Эльза ўзини дилини ёритишга ҳам-суҳбат тополмаган марҳумларнинг сукутли дил розларига гувоҳ бўлаётгандек сезарди. Шу орада бели синганидан икки букилиб юрадиган аёлнинг келаётганини кўрарди. Бу эски Форт-Шимонинг тугаб бораётган жамоасидаги энг кекса эскимос аёл Инес эди. Тишлари тўкилиб битган, қулоқлари базўр эшитадиган, аввалги кўзлари нуридан асар ҳам қолмаганига қарамасдан, унинг мункайган қалтироқ боши хотираларга тўла эди. У қабрлар орасидан онасининг яъни шу ерга кўмилган биринчи эскимос аёлининг қабрини изларди. — Хиёл фурсат ўтмай онаси шу ерларда қашшоқликдан ўлган биринчи оқ танли аёлни қабристонда кутиб олди, — деди Инес. — бу ерларда ўша вақтларда бошқача ўлим йўқ эди. Эльза унга бу икки қабрни топишга ёрдам берди. Инес бундан ҳам оғирроқ замонларни, яъни ўликларни бепоён тундрада тошлар ёки шағал тошлари уюми тагида, бир оз вақт бўлсада бўрилардан асраш учун кўмган пайтларини эслади.

Кўпчилик норасида пайтларидаёқ оламдан ўтишига қарамасдан, ҳаётнинг давом этиши мумкинлигининг ўзи бир мўъжизадир, ўз исмини ҳам билмай туриб, ҳа, ҳа, баъзан ном қўйилмасидан олдинроқ ўлиб кетишарди.

Инес бошини сарак-сарак қилиб жўнаб кетарди. Гоҳида тўхтаб: «Энди бўлса, бирон нарсага ярашдан олдин ҳаёт сўқмоқларида узоқ адашадилар. Нимаси ёмон? Жуда ёш ўлишми ёки узоқ яшашми?» — деб сўрарди у заиф овозда. Кейин тўсатдан қулоғини шамол тебратаётган пакана дарахтлар томон тутарди.

— Кимдир бизларни кузатаяптими?

— Йўқ, бувижон, — уни тинчлантирарди Эльза. — Бу ерларда дарахтлардан бошқа ҳечвақо йўқ.

— Паст бўйли дарахтлар! — хўрсинарди Инес. — Мен уларнинг туғилганини кўрганман.

У қаердан келиб қолганини ҳеч ким билмайдиган Шотландиянинг ўзига хос либослари сирасига кирувчи шокилали қора рўмолга ўраларди.

— Сен кимсан? — деб сўрарди у Эльза билан бўлган ҳар бир учрашувда.

Эльза тишини тишига босиб, қайта-қайта ўзининг кимлигини айтарди.

Бир куни Жимми шу ерда бўлганида Инес унга парда қоплаган кўзлари билан қаради ва болаларга хос белгиларни кўришга роса уринди.

— Бу сенинг болангми? Уни қаердан олдинг?

— Америкалик аскардан, — деди оддийгина қилиб Эльза, Инес билан анчадан бери таниш бўлгани учун, унда кампирга нисбатан ишонч туғилганди. — Ўша аскар йигит бу ерларга совуқларда чиниқиш учун келганди, аммо эндиликда у Кореяда бўлса керак.

— Ҳа, кўриб турибман, — деди Инес, — ўша Кореяда ҳам, сен айтганингдек, у бола ташлаб кетган бўлса керак. Ҳамма нарса шу тарзда жой-жойига тушса керак-да.

— Нимани айтаяпсиз, бувижон?

— Ҳаётни, — деди Инес.

Қарилги туфайли бошини ердан кўтара олмайдиган кампир ўйланиб қолди.

— Агар аскарларни ватанларидан йироққа юборсалар, улар зерикадилар ва қолдириб кетиш учун болалар ясайдилар. Уруш ва қон аралашуви туфайли келажакда одамларнинг янги ирқи пайдо бўлса ажаб эмас. Илгарилари бир пасторимиз бор эди. У фақат ягона оила ва барча миллатларнинг чапишуви ҳақида гапирарди, — деб давом этди у.

Кампир хотиралари тубига етмоқчи бўлиб қийналарди.

— Дўстлашиш учун бошқа халқларнинг йўқлигини кўриб, биз унинг нима демокчилигини тушунмасдик, балким бизларнинг тинч ва осойишта яшаётганимиз сабаби айнан шундадир. Энди бўлса, фақат уруш ҳақида гапирганларини эшитамиз, аммо урушнинг ўзи нима? Сен уни бирон вақт кўрганмисан?

— Афсуски, йўқ! — деди Эльза.

— Сен ҳам кўрмаганмисан? Хўп, майли, бу ҳақда бошқа гапирмайлик. Балким кўрмаганимиз маъкулдир.

Кампир чарақлаган осмонни кўриш учун базўр бошини кўтаришнинг уддасидан чиқди.

— Бугун ҳаво яхши, — деди у. — Агар давлатнинг нафақаси бўлмаганида, мен бу дунёда бўлмасдим. Жуда ғалати-а: бизларни ҳеч қачон кўрмаган ҳукумат, ҳеч нафимиз тегмаса ҳам яшашимиз учун бирон нарса беради. Аммо бу билан ўлимни осонлаштириб бўлмайди-ку. Кун кечирриш учун имкониятнинг бўлганидан кейин ўлишинг қийин бўларкан. Аммо шунга қарамасдан одамлар бу дунёни тарк этишни афзал кўрадилар. Уф, — дерди у, — мен, умуман, ҳеч нарса тушуна олмаяпман.

Кампир оёқларини судраганича тўнғиллаб, ўлиб кетган одамларни эслаб, қабристонда ўзини яхшироқ сезишини айтиб, жўнаб кетарди.

Октябрь ойи кириб келгач, ботаётган қуёш рангига бўяш учун мохларни музлатар, тунларни сийпаларди. Нуроний тоғларни қайтадан кийинтиргач, улар осмонда осилиб турган гуллаган кичик боғларга ўхшаб кетардилар.

Бир куни Эльза Кўксук дарёси бўйида қад кўтарган қояларнинг чўққисидан бўлганида, нариги қирғоқдан бу қирғоқга йўл олган моторли қайиқни кўрди. Мавжланиб оқаётган тўлқинлар туфайли кеманинг кимга қарашли эканлигини аниқлаш мушкул эди. Ниҳоят, Эльза қайиқнинг полицияга қарашли эканлигини билди. Шу дақиқагача осойишта бўлган юраги безовталана бошлади.

На у, на қавмдошлари ораларида полициячи бўлишига ҳеч қачон одатланмаган эдилар, полиция деганда улар тўхтовсиз ўсиб бораётган тақиқларни кўз олдларига келтирардилар. Бироқ Эльза тез орада тинчланди: дарёнинг бу қирғоғида яшаётган қариялар орасида ҳеч ким ҳукуматнинг тазйиқига учраш учун жиддий гуноҳ қилиши мумкин эмасди.

У бирдан полициячиларда икки жуда яхши сифат мужассам бўлганини эслади: биринчиси — бу ҳукумат қонунларини ҳурмат қилиш, иккинчиси бўлса — қимматли Болъе хонимнинг дилкаш ва истараси иссиқ эри полициячи экани эди.

Бир тошдан иккинчисига сакраб, у полициячи қаршисига югурди.

* * *

Бу жойлардаги узоқдан қулоққа чалинадиган шитирлашлардан Рош Болъе ҳам қаттиқ таъсирланиб, қадамини шошилмай босарди. Аммо у бу кичик қабристоннинг асл келиб чиқишини билмаганидан, кўнглидаги завқни ногоҳ эркинликка чиққан кимсанинг нотаниш, ёқимли шовқинни эшитишдан деб биларди.

Полициячининг фикрича, осойишталик фақат шу қирғоқда ҳукмрон эди. Балким, бу ерга бирон кишини қамаш учун келмагани учун ҳам суюнаётгандир. Шубҳасиз, у нариги қирғоқда ҳам айтарлик кўп одамни жазоламаган эди.

Уч сакрашда қоянинг пойига келган Жимми узоқ вақтдан бери илк бор келган оқ танли одамни кўрганидан жуда қувонди.

Бироздан сўнг, кулимсираганча Эльза кўринди ва қайси қоядан тушганини яшириш учун ўзини гўё курсидан ёки хонанинг бир бурчагидан келгандек қилиб кўрсатди. Улар биргаликда чиқиб, қоянинг энг юқорисига жойлашиб, келишиб олгандек оқётган Кўксук дарёсини томоша қилишди.

Ниҳоят, Жимми Узоқлашганидан сўнг, Эльза ва унинг аввалги бекасининг эри ўртасида осойишта суҳбат бошланди.

— Ҳозир бекамнинг аҳволи қалай? Ғамгинлиги камайди? Ёки ҳали ҳам боғатган офтобни кўриб йиғлагиси келадими? — деб сўради Эльза.

— Афсуски, шундай, — деди полициячи хафа бўлиб. Ниҳоятда мазаси қочганини кўриб, ўтган кузда у хотинини ва болаларини туғилиб ўсган шаҳрига, жанубга жўнатди. Орадан кўп вақт ўтмай, Элизабет ҳақиқатан соғайди. У ўзига кўйлақлар сотиб олди, сўнгги урф бўйича сочларини қирқтирди, мактублари янада қувноқ ва мафтункор бўлиб қолди. У хотинини тузалган деб ўйлаб, қайтишига ижозат бериб қаттиқ янглишди. Қайтиши биланоқ яна дарди қайталади. Бу ўлка ўзининг яланғочлиги, оғир ҳаёти билан одамларнинг бевақт ўлишига сабаб бўлса керак... У бўлса...

Полициячи қояга ёпишган қатма-қат пўстлоқни олиб дарёга отди.

У бўлса аксинча, қуръалар ирғитилиб, ҳамма жойлар эгалланганлиги ва сохта мулойимлик ортида ашаддий рақобат сезиладиган жанубда ўзини ноқулай сезарди. Бу ерда у асл ҳаётга тўқнаш келиб, унинг қайғуга ботган юзини кўргандек бўлди. Шунини била туриб бу ерда инсонпарварлик кўпроқ эмасми, деб сўраши ўринлимикан. Ўзи ҳам, хотини ҳам қандай бўлсалар шундайликларича қолишлари наҳотки нотўғри бўлса. У хизматини жанубга ўзгартиришни бошлиқлардан сўрайди.

Полициячи қайрилиб, одамзод ташвишидан ғамга ботган кучуқлар каби Эльзанинг кўзлари тушунолмасликдан раҳм-шафқатга тўлганини кўрди.

У бошини чайқаб, бошқа сабаб билан Кўксук дарёсини кесиб ўтганини айтди. Эльза бирон нарсадан шубҳаланмаяптими!

Эльза оҳиста жилмайди.

— Йўқ.

— Жимми масаласида келдим, — деди полициячи.

Қоялар панасидаги салқин, осойишта кўллар каби товланаётган Эльзанинг кўзларида ҳеч қандай безовталиқ сезилмади.

— Ўғлим бирон ёмон иш қилгани йўқ, — деди у кайфияти яхшилигидан ёноқлари диркиллаб.

Полициячи ҳам ўз навбатида қаттиқ ачингандек бўлди ва бундан Эльза бироз безовталаниб, жиддий тортди.

— Жиммини мактабга юборишни ўйлаб кўрмадингми? — деди у.

Бу гапни эшитиб Эльзанинг юзи ёришиб кетди. «Бу ҳақда бош қотирмаса ҳам бўлади, — деди у. — Бир йилдан бери кўлимдан келганча ўзим мактабда ўрганган нарсаларни ўргатаяпман: ёзишни, санашни, тарихни, бошқа мамлакатларни. Агар ташрифчи истаса, Жиммини имтиҳон қилиши мумкин. У ҳозир кўп нарсани ўрганди».

У полициячининг эшитганларига қарамасдан, зериккан юзида ўзгариш сезилмаганидан ҳайрон бўлди. «Қонун бор, — тушунтирди полициячи. — Жиммининг ёшидаги болалар мактабга қатнашини талаб этадиган қонун. Кўксукнинг нариги қирғоғига кўчиб ўтиб, болани мактабга юбориш керак бўлади».

Бироздан сўнг, полициячи яна Эльзага қаради. Бир дақиқа олдин хушмуома-ла ва чин дўст сифатида қаршисида турган Эльзанинг кенг юзи энди тошга ай-ланди. Полициячи эскимосларни жуда яхши биларди: бунақа аҳволда уларни ҳеч нарсага кўндириб бўлмасди.

— Наҳотки, Жиммининг яхши ўқиб, бир куни ўзига мос бўлган лавозимга эри-шишини истамасанг!

Эльза кўзларини олиб қочди, туяқуш хавфни туйиб қумга бошини суққани каби қайсарлик қилиб қутуламан деб хаёл қилди.

Рош Болъе тавалло қилди:

— Тайёргарлигинг учун сенга уч ёки тўрт ҳафта муҳлат беришим мумкин... унгача Жиммини мактабга юбормасанг, албатта.

Кейин у ораларидан ҳеч гап ўтмагандек яна хушмуомала ва дардкаш одамга айланди.

— Сенга уй ва иш топишда ёрдам бераман. Наҳотки бурунги замонларга хос зери-карли, дўстларсиз кечадиган ҳаёт сенга, сенинг ёшингдаги ёш аёлга тўғри келса?

Ниҳоят, у бугун Эльзадан бирон жавоб ололмаслигини сезиб, кетишга тарад-дудланди.

— Куч билан олиб кетишга мени мажбур қилма.

Эльза уни кузатмади. Полициячини кетаётганини баланд қоядан кузатаётган Эль-занинг юзида умрида илк бор қонунга нисбатан норозилик аломатлари сезилди.

* * *

Мўйналар билан қопланган ўриндиққа ухлаш учун чўзилган Жимми шу кеча онаси чала ёнган ўтин чўғини шошилиб пуфлаётганини кўрди, унга нималар де-йишганини эшитди. Эшитган гаплари унинг учун мавҳум эди, шунда ҳам ўша гаплар туфайли уйларида вазият ўзгарди-қолди. Патагига қурт тушган Эльза, бир ерда ўтиролмаи, у ёқдан бу ёққа юрар, безовталаниб бир гапни қайта-қайта так-рорларди:

— У ўғлимни куч билан олиб кетишини айтди-я.

— Ҳали кўрамыз, — деди Иан. — Орамиздаги масофа уч-тўрт кунлик йўлга айланганида, бизларни қандай қилиб ушлашини томоша қилмоқчиман. Ҳадеб безовта бўлаверма. Қиш ва тундра биз тарафда. Фақат қор ёғиб берса бўлди, қуту-либ кетамиз.

— Аммо, Жимми ҳали ёш-да, узоқ йўлга чидай олармикан?

— Нимага чидамас экан?

Сўнг улар сафар учун биринчи навбатда керак бўладиган нарсалар маслаҳа-тини қилишди. Эльза ёза бошлади: чой, қанд, ун, гўшт, патронлар... Рўйхат кул-гили тарзда чўзилиб кетди.

Уйқу элитаётган Жимми милтиллаётган оловга тикилиб, ухлаб қолмасликқа ҳаракат қиларди. Йил давомида онаси ўқиб берган саргузашт лавҳаларига ўхшаб кетадиган бу қочиш вазиятидан у ниҳоятда суюнаётганди. Аммо унинг кўз ўнги-да бугун келиб кетган тиниқ кўзли одам жонланар ва унга нисбатан кўнглида табиий бир ишонч туйғуларини сезарди.

Х II Б О Б

Эртасига Иан башорат қилганидек кўп қор ёғди. Бу эскимос одам табиат куч-лари мадад берганига ишонганидан қувончи ичига сиғмасди. У тезда сафар та-доригини кўра бошлади. Бирталай гўшт ва балиқ қопга жойланди. Итлар учун алоҳида қопдаги музлатилган балиқлар чана орқасига боғланган эди.

Аёзли, аммо очиқ бўлган бир саҳарда улар йўлга тушишди. Итлар кундалик ҳаётни ташлаб, олисларга ундовчи мастона чақирик сезилган овозга жавоб бе-ришарди.

Жиммига келсак, у мўйналарга ўралиб олиб, чана ўртасида ўтирар ва фақат қувончдан чақнаётган кўзларигина кўринарди. Ҳар замонда шамол таъсирида қор уюми кўтарилиб, қуёш шуъалари жилва қилаётган юпқа зарралари билан уни ўраб оларди. Жимми қўлини мўйналар орасидан чиқариб, учиб кетаётган қор зарраларини ушлаб олмоқчи бўлиб, завқланарди. Чанадан бироз орқада кетаётган Иан чарчаш нималигини билмасди.

Улар қирғоқни тарк этишлари биланоқ бўм-бўш ва ярқираган текисликка чиқишди. Бу ҳар ер-ҳар ерида майда дарахтлар учраб турадиган қояли мамлакатнинг аёзли ва яланғоч сарҳадлари эди.

— Бу ерда эскимосларнинг мохлар билан қопланган ҳақиқий ватани — тундра бошланади, — тушунтирди Иан. Гўё бағри кенг, беқиёс диёрни тасвирлаётгандек, унинг овози меҳрдан жўшиб кетди.

Агарда саёҳатнинг биринчи кунни болакайнинг эсида бир умрга сақланиб қоладиган бўлса, у ҳолда яқинлашиб келаётган тундра тундида унинг қанчалик севингани ҳақида нима дейиш мумкин?

Қуёш эрта ботган пайтда чор-атрофни қоплаган қаҳратон совуқни ва поёнсиз дунёни кўриб Жимми иссиқ бошпана ва оловсиз қолганидан хафа бўлди. Аммо амакисининг осойишта ва ўйчан юзини кўриб тинчланди. Иан амакисининг чор-атрофга боқаётган жонли ва тийрак кўзлари бир қарорга келгандек туюлди.

Улар тўхташди. Иан катта ўткир пичоғи билан улкан музларни тенг парчаларга бўлиб, кеса бошлади. Эльза уларни тўплашга ёрдам берди. Тез орада Жиммининг кўз ўнгида томи думалоқ пастаккина уйча пайдо бўлди. Жиммига бу уйча фақат унинг учун ясалгандек туюлди ва умрида илк бор туйган бу қувончини у бақириб ва сакраб ифода этди. У ҳайрон бўлганидан пешонаси буришди, лабларига жилвали табассум югурди, қандай қурилганини кўрган бўлса ҳам, бу ерга иглунинг қаердан келиб қолганини тушунолмаётгандек ҳайрон боқарди.

Ҳаммалари ичкарига киришди. Оппоқ деворга илинган керосин чироқ майин ёруғлик таратарди. Эльза мўйналардан иссиқ ўрин тайёрлади. Учоқда чойнинг суви биқирлаб қайнай бошлади.

Қувончданми ёки музли оппоқ деворга илинган чироқнинг майин ва ўзгача нури аксланаётганиданми, боланинг кўзлари шу қадар чақнаганини кўриб, Иан каттиқ кулиб, деди: — Керосинни тежаб, чироқни ўчириб ҳам қўйса бўлади. Болакайнинг чақнаган кўзлари хонани жуда яхши ёриталяпти.

Бугунги воқеалар Жиммини қувонтираётганини кўриб, Эльза ва Иан яна узоқ вақт кулишди.

Мана шу болакай туфайли улар ўз болаликларининг пинҳон томонларини кўргандек бўдилар, чунки бу тор кулбада атрофларини қуршаган дунёнинг поёнсизлигини ҳис қилиб, девори, чегараси йўқ беқиёс ўлканинг олис-олисларига Жиммининг кўзи билан қараётгандек бўлишарди.

Ташқарида шамол кўтарилди. У чексиз тун қўйнидаги ягона иглу атрофида увилларди. Шамол кириш учун тешик излаётган итдек тўхтаб қоларди. Унинг фигони болада ўзи тўлиқ ишонадиган одамлар паноҳида, иссиқ уйда эканлиги ҳақидаги ишончни кучайтирди.

* * *

Учинчи куннинг ўрталарида саёҳатнинг таассуротлари ва манзаралари хиралашиб, Жиммининг томоғида кучли оғриқ пайдо бўлди. Баъзи дақиқаларда, чана ёнида кўринаётган Иан амакининг жуссаси унга Форт-Шимонинг баланд қояларидек қора ва катта бўлиб кўринарди. Гоҳо у қулоғида янграётган жарангдор ва ўч олувчи кулгу Иан амакигами ёки кишанлардан бўшаган шамолга тааллуқлими, билолмасди. Онаси боланинг пешонасига қўлини қўйиб, «Иан амаки, унинг иситмаси бор», деди. Ианнинг юзи янада тундлашди. «У ҳолда иложи борича тўхтамасдан қирғоққача борамиз, сўнг, агар зарур бўлса, Бафэн ерига кесиб ўтамиз».

Бу сўзлар иситмалаётган болада кутилмаган таассурот уйғотди. У: «Бафэн ери кўринаяптими, тез орада етиб борамизми?» — деб тинмасдан сўрарди.

Улар тўхташар ва яна жўнаб кетишарди. Энди Жимми вақтининг кўп қисмини йўқотишга маҳкум эди, чунки тасвирлар бир-бирларига мос келмасдилар. Масалан, у катта тезлик билан кетаётган чанада чўзилиб ётарди. Сўнг кўзларини очарди ва ҳеч нарсани англамасдан, бошқа иглуда онасининг безовталаниб, иссиқ чойдан бир хўшлам ичгин деб ялинаётганини кўрарди. У онасининг ўраб-чимраб ташлаган турли-туман мўйналаридан қутулмоқчи бўларди. У қорли шифтнинг тўсинида ўйнаётган оловнинг гўзаллигига мафтун бўлиб, кўзини пирпиратиб ётарди. Бир кун тунда у уйғониб онасининг ҳамда Иан амакининг баҳслашаётганини эшитди.

— Қайтиш керак. Давом этишга уриниш бу аҳмоқлик, — деди онаси.

— Сен ҳам бошқалардек қўллик учун туғилгансан, — қаршилик кўрсатиб деди Иан.

Аммо бир дақиқадан сўнг у юмшаб, кун ёришиши биланоқ қор тагидан доривор пўстлоқни излашни ваъда берди, унинг онаси бу пўстлоқдан иситмани туширадиган дамламани тайёрларди.

— Бу ҳақиқатан яхши дори бўлса керак, — деди заҳархандалик билан Эльза.

— Эски қабристон бирон нарсани билармиди.

Эндиликда Эльза олдин сайр қилишни яхши кўрган қабристонини айбларди.

Кейин у бироз ён босиб, ялина бошлади. Иан жавоб бермасдан сукут сақларди.

Ҳатто Жимми ўз фикрини билдиришга уринди. Иситма аралаш тушуниб бўлмайдиган сўзларидан онаси унинг Иан амакига қўлоқ солишни ва Бафэн ерига боришни сўраётганини сездди. Иситмани кучайтирувчи хаёлий қизиқишлар, олис ва нотаниш ер шубҳасиз уни ўз домига тортаётган сирли мақсадга айланди.

* * *

Охири Иан бу нолаларни эшитмаслик учун чиқиб кетди. Юзини шамолдан пана қилиб, уй — иглуга суяниб ўтирди. Тез орада у ёнида боши кўриниб турган, уйқуларида кераксиз дарахтга ўхшаб қолган итлари каби қорга бурканди. Вақт ўтиб борарди, у қимир этмасди. Бу зим-зиё тунда қордан оғирлашган киприклари тагидаги кўзлари аччиқ хаёлларга чўмганди.

Ниҳоят, Эльза ҳам ташқарига чиқиб, унга яқинлашди, узоқ вақт сукут сақлади, сўнгра қўлини чўзиб қор тагидаги қимир этмай ётган қора жуссага мулойимлик билан теккизди.

— Иан амаки, қайт, — деб ялинди у.

Иан бўлса бўронли тунда узоққа тикилишда давом этди. Ианнинг қор қоплаган юзидан Эльза қор зарраларини бармоқларининг учи билан туширди.

— Сен ҳал қиласан, сен бизларнинг бошловчимизсан, биз сенга бўйсунамиз, сен бошлиғимизсан...

Эльза иккиланаётганини сездирмади.

— ... ва отасисан...

Ниҳоят, тошдек қотган ярим музлаган жусса унга бурилиб қаради. Иан кенг кафти билан уни кучоқлаб ҳукмрона тарзда бағрига босиб деди:

— Ва эринг?

Эльза Ианни уйғонган жисмоний эҳтиёжи қийнаётганини ва қайғудан холи бўлиш учун қаттиқ совуққа чиққанини тушунди. Эльзанинг ҳам эркакга ташналикдан уйғонадиган туйғулари жунбушга келди. Улар олдинма-кетин уйга қайтишди. Ярим яланғоч ҳолда шошилиб қовушишди, шифтда уларнинг эҳтиросларини ифодаловчи катта соя акс этарди.

Жимми тўсатдан уйғонди. У шаклу-шамойилини тушуниб бўлмайдиган шифтдаги шарпаларни кўриб, кўрққанидан қичқириб юборди.

Хиёл ўтмай онаси ёйилган сочлари, очиқ кўкраклари билан ёнига ётиб, уни тинчлантирмоқчи бўлди.

— Бу ёмон туш. Бу ерда ҳайвон йўқ, — деди у.

Аммо ундан анқиётган ҳид Жиммининг кўнглини айнитди. У онасини ёнидан кеткизишга уринди ва сўнг узоқ вақт аччиқ йиғлади.

* * *

Кўпдан бери улар Форт-Шимога қайтиш йўлида эдилар, аммо Жиммининг иситмаси кучайиб кетганидан ҳуши ўзида эмасди. Энди уларнинг тўхташга, дам олишга, Иан амаки қурган мўъжаз уйча панасида бирга бўлишга вақтлари йўқ эди. Дам олмасдан олдинги интилиш керак эди. Кучуклар қоқилиб, нола қилардилар ва ўлардай чарчаганларидан бир-бирлари билан гижиллашиб, аҳволни янада кескинлаштирадидилар.

Йўтал хуружларидан кўкраги эзилиб, азобланаётган бола ҳар замонда кўзларини бир очарди: у қамчиннинг кўтарилганини, сўнг тушганини кўрарди, у тасмаларнинг ёрилганини, сўнг ҳолдан тойган итларнинг азобланаётганини эшитарди. Унинг кўзлари ёшга тўлганида аёз уларни шаффоф пуфакларга айлантириш учун киприк четида тутиб қоларди.

Онаси ва Иан янада безовталанганидан Иан Жиммининг яхши кўрган кучуғи Ярқини, яъни бош кучукни қаттиқ урди. Шунда раҳми келганидан кўз ёшлари шашқатор бўлиб, музлади ва боланинг кўзларини қоплаб олди.

Иан бирон сўз дейишга ҳам улгурмасданоқ, қор бўрони кўтарилди. Шамол Ианни гўё ердан юлинган бир қисим ўтларни итаргандек, орқасидан итарарди. Шунга қарамасдан, Иан қаҳру-ғазаб билан бош-кеги йўқ йўл томон олдинга интиларди. Кучуклар, чана, қор уюмлари — бариси, олдинга қараб интилишлари-га тўсқинлик қилиб, азобларди.

Эльза боласининг кўзларини қамаштираётган музни эритди. Жиммига бошларидан кечаётган бу кўргулик — онаси унга бир вақтлар кўрсатган, — Одам Ато ва Момо Ҳавонинг уялиб, боғни, ердаги жаннатни ташлаб кетаётгани тасвирланган манзарани эслатарди. Аммо Жимми учун улар ҳар қадамда орқага ўгирилиб узоқлашаётган ва бўрон савалаётган нотаниш боғ — Бафэн ери эди.

* * *

Улар тун чўкканда қирғоқлари музлаган Кўксук бўйига етиб келишди. Кейин юкларини бир оз энгиллатиб, қайиқни судраб, янги муз бўйлаб олдинга интилишди.

Музсиз жойга етиб келганларидан сўнг, қайиққа ўтиришди. Бу ўзига хос сохта қирғоқда улар ўлгудай чарчаган итларини ҳам ташлаб кетаётгандилар. Итлар ўзларини ташлаб кетилаётганларини сезиб, даҳшатли нола қилдилар.

Навбат билан ва баъзан биргаликда улар эшкак эшардилар. Сузиб ўтишнинг унча қийин бўлмаган пайтларида Эльза Жиммига қарар ва уни мўйналарга ўраб-чирмарди.

Улар узоқ вақт қор бўронлари ва музли сувларга чидашди. Шамолнинг улар томон эсган, сувларнинг қайтиши ва қуйилиши уларга мадад бўлди.

Ниҳоят, қарама-қарши қирғоқнинг музли бўйига қадам қўйишди. Улар қайиқни қирғоққа чиқаришди. Сўнг навбат билан Жиммини кўтариб, ўнқир-чўнқир ерга чиқиб олиб, авваллари итларга далда берганларидек бир-бирларига қисқа ва бўғиқ товушда буйруқлар билан далда бериб боришарди.

Тўхтовсиз ёғаётган қордан таралаётган ёруғлик бўлмаганида, ҳамма ёқ зимзиё бўларди.

Бирдан гўё тошқўмир чўғлари туннинг қаҳрли бўронини ўчириб, ҳар ён сочгани каби, қор учқунлари аллақандай шуълаларни ёндириб, ўчиришарди.

Булар узоқ вақтдан бери илк бора кўринаётган уйларнинг чироқлари эди ва уларни кўриб Эльза чин дилдан қувонди.

Тез орада хира бўлишларига қарамасдан чироқлар яхшилик аломати сифатида яна ёнди. Аслида ҳам Кўксук дарёсини кесиб ўтганларидан бери бу йироқдек кўринган хира чироқлардан фақат икки қадам нарида эдилар.

Биринчи учраган эскимос кулбасидан улар чана ва кучуклар олишди.

Кейин жўнаб кетишди. Энди уларнинг йўллари аниқ ва равшанроқ шуълалар билан ёритилганди. Сўнг ёруғ таралаётган эшиклари ва деразалари билан юлдузлар буржиги ўхшаб кетадиган шахсий электр токи билан ёритилган бир уй кўринди.

Жиммини қўлларида кўтариб, Эльза меҳмондўст остона томон чопди. Оқ кийимли аёл Жиммини қўлига олиб, каравотига ётқизди. Онаси ва Иан узоқлашганини кўриб, Жимми итларнинг ноласига ҳамда ўзи бошидан кечирган машаққатли тун давомида шамолнинг гувиллашига бир оз ўхшаб кетадиган кучсиз, аянчли оҳангда ёрдамга чақира бошлади.

Унинг чақирганини эшитиб ёш ҳамшира югуриб келди. Аста-секин Жимми қўрқмасликка одатланди. Баъзан эрталаб у уйғониб, онасининг катта, қорачадан келган мулойим юзини кўрмаганидан хафа бўлиб йиғларди.

Аммо бир куни эрталаб, у ўзига қараётган қизга жилмайди. Қизнинг кулранг кўзлари ва майин сочларида қуёш ўйнардди, қиз унга жуда яқин кишидек туюлди. Жажжи ёввойи ҳайвон қафасдан ҳуркиганидек каравотдан қўрққан Жимми энди уни тартибга келтиришни ўрганди.

Эртасига эшик ёнида пайдо бўлган онаси ўғлига журъатсизгина табассум билан боқиб, ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди, Жимми қизиқиб онасига бошдан-оёқ разм солди.

Тонг ёришаётгани учун деразадан келаётган ёруғлик нурлари таъсирида Элизанинг бир оз уялиқираган ёқимли юзи ярим қуриган дарахт рангига ўхшаб кетарди. Унга разм солган Жимми ҳайрон бўлди.

У онасини олдинги сафарлардагидек қувониб кутиб олмади. Бир-бирларини яхши кўрган дамларида Эльза боласини эркалатиб, бурнини унинг бурнига теккизарди ва ҳозир ҳам у шундай қилмоқчи бўлди, аммо орқага тисарилган ўғлининг қарашларида норозилик ва бесабрлик аломатлари сезилди.

* * *

Янги Форт-Шимони бутунлай ташлаб кетишдан олдин Иан бола билан сўнгги маротаба хайрлашиш учун келди.

Қийшиқ, ноўнғай курсига қисилиб ўтириб олган Иан болага нима дейишни ҳам билмасди.

Сукутда ўтган бу ташриф охирида Иан боланинг олтин соч толаларидан бирини ўзининг қисқа, қўпол, аммо чайир бармоқларига ўради.

— Мана, сен тузалдинг. Хавфдан йироқ бўлдинг, — деди у мағрур ва қайғули боқиб, — ҳар ҳолда Иан амакингга муҳтож бўлмайсан. Энди сенинг ўз ишларининг устаси бўлган бошқа устозларинг бўлади. Хўп, майли, оқ йўл, омадинг келсин, яхши ҳаёт кечиргин, одамларнинг кичиги!

Болакай яна бир соя ташлаган ажиндор юзга безовталаниб қаради.

— Иан амаки, — деди у бу ғам-андухдан таъсирланиб, — сиз бугун дарёга бормайсизми? Яна қайтиб келасизми?

Иан тасдиқ маъносига ўхшаб кетадиган тарзда катта бошини эгди. У кетишга тарадудланиб тозаланган паркет полдан тойиб кетмасликка ҳаракат қилиб, бир неча қадам ташлади ва унинг ҳаракатлари тик турган айиқнинг юришини эслатди. Жимми тўсатдан кулиб юборди. Эскимоснинг юраги шув этиб, ортига ўгирилди ва пешонасини тириштирди, сўнг унинг тунд қиёфаси юмшаб, меҳри товланиб жилмайди.

Касалхонадан чиқиб, жўнашидан олдин у яна бир бор орқасига ўгирилди. Олдий тахтадан ясалган ва оққа бўялган бу уй, бир тарафдан бош ҳамшира ва унинг ёрдамчиси хонаси бўлса, иккинчи тарафдан зарурат туғилганида енгил касаллар учун касалхона бўлиб хизмат қиларди. Иан бу ерда баланд бинони кўришни тасаввур этганди, шунга қарамасдан таъсирланиб, у бинога ҳайрат ва ҳурмат аралаш назар ташлади.

У йўлида давом этди. Анча узоқдаги тепалик ёнида у озгина тўхтаб турди: бу ердан оқ танлилар қишлоғи кафтда тургандек кўзга ташланади. Очиғини айтганда, қиш ва қашшоқлик чангалидаги йигирматага яқин, бир тўда ўйинчоқдек баъзилари ўнқир-чўнқир жойларда, бошқалари қоянинг ҳар ерида жойлашган бу уйларни беадоқ ҳудудга ёғилаётган юпқа қор пардаси кўриб бўлмас даражада тўсиб турарди.

Ианнинг назарида бу ерга одамлар бемақсад йиғилгандай эди. Яна бир кечани шу ерда ўтказса бўғилиб қоладигандек сиқиларди у. Одамлар Ианга унинг

матонатли, эркпарвар, кишиларни олдинга етакловчи шахс эканлиги ҳақида айтишганича бор, балки шундай ҳамдир, аммо у нима ҳам қила оларди? Бу дунёда ўз жойини топа олмаганидан унинг кўнгли қаттиқ ўксирди.

У Кўксук дарёси томон йўл олди, унинг ажодлари каби калта ва оғир гавдаси булутли сокин осмон пойида кўзга ташланарди. У оҳиста юриб борар, ўйчан юзида ва катта кўзларида чуқур мунг сезиларди. Қирғоқ бўйида тўхтаб, у қаршисида ястаниб ётган музлаган ўлкага боқди ва ўзича ўйга чўмди. Боланинг тузалганлиги бу яхши хабар, бунга шубҳа йўқ. Аммо уни ҳайратга солган нарса даволанишнинг қай тарзда олиб борилгани эди. Нозик билақдан бир неча бор эмлашса бас, муолажа тугайди-қолади. Бу ерда одамлар ўзларининг сабр-тоқатлари, ибодатлари, меҳрибонликлари билан нуқул азобдан бошлари чиқмасди, оқ танлилар эса гўё ўйнаётгандек, осонгина муолажанинг уддасидан чиқардилар: иситма тушар, бола яхши нафас олар, тинч уйқудан уйғонар ва кўзларининг чақнаганидан соғлигини кўриш мумкин эди. Пенициллин ёрдамида «улар» эркин одамларни абадий қарам қилиб оладилар!

Қора кўзлари билан музлар ўлкасига қаттиқ тикилган Иан йигирма ёшида ўлган биринчи хотинини, сўнг жуда ёш кетган иккинчи хотинини, қутқара олмаган болаларини ўйлади ва бошидан кечирган кунларининг аччиқ хотиралари унинг бўғзига тикилди.

У муз устида бир неча қадам ташлади. Кўзларини қўллари билан паналаб, узоқларга тикилиб, қайигининг изини қидирди. Тўсатдан қуёш тиги тунд куннинг пардасини тешиб ўтганидан уфқ ярақлаб кетди. Бу одам атрофида шамол қорларни тўзғитиб, ўйноқи латиф пардаларига ўраб-чирмаш учун учирарди. Қор зарралари орасидаги офтоб таъсирида кўринадиган манзара фусункор ва қаҳрли ўйиннинг аксидек кўринарди.

Иан гўё тўрға илакишган ва қутулмоқчидек силтанди. Сўнг, қатъий қарорга келиб, қирғоқни ташлаб кетди.

ХІІІ БОБ

Ҳадемай Эльза тузалган боласини касалхонадан олиб кетади. Ўша дақиқаларга ҳам озгина қолди: ҳозир эса қаердан топгани ҳаммани ҳайрон қилаётган меваларга, яна соҳил бўйидан Тадеус бир зумда ажабтовур мавжудотларга айлантирган, табиат сайқаллаган ғалати майда тошчаларга ва денгиз ҳадяларига қучоғини тўлдириб келаётгани учун ўғли уни қувониб кутиб оларди.

Шу кунларда Жимми ҳамширанинг ёрдамчиси бўлмиш кўзи кулранг, оппоққина бир қизга меҳр қўйди. Ўша қиз ва Жиммининг иноқлиги ўзини четга чиқариб қўяётганидан далолатдек туюладиган кулгунни эшитишдан чўчиб, Эльза уларга кўринишдан олдин қадамини секинлатарди.

Кейин ҳаммаси орқада қолди. Эльза ўғлини олиб кетди. Қолаверса, у қайтадан ҳаётга йўл олди.

Ҳақиқатан ҳам, у яна бир бор оқ танлиларга қўшилиш учун елкасидаги милтиғини дадиллик билан алмаштирди.

Ростини айтганда, оқ танлилар қўлларидан келганча унга ёрдам беришди, Рош Болье жўнаб кетишдан олдин унга тикиш машинасини совға қилди; католик миссияси бўлса, обрў-эътиборини ишга солиб, унга Консенинг ёз давомида ҳукумат эҳтиёжлари учун ишлатилган кулбаларидан бирини олиб беришга муваффақ бўлди. Пастор ҳам ўз навбатида Эльзага бир қанча жиҳозлар тақдим этди, Гудзон қўлтиғи магазини директорининг хотини бўлса, Эльзага бу компания доврўгини бутун дунёга таратган бир жуфт мовут чойшаб тақдим этди.

Шундай қилиб, бўлаётган ишлардан ўзи ҳам ҳайрон қолаётган Эльза эртасига Форт-Шимонинг кўзга кўринадиган энг бадавлат ва энг яхши уй соҳибаси бўлмиш эскимос аёли бўлди-қолди.

Кўчиб келган кунни у бир муаммога, унча аҳамияти йўқдай туюлган, аммо кейинги бутун ҳаётига қаттиқ таъсир этган муаммога дуч келди — кулбасини қаерга жойлаштира яхшироқ бўлади?

Эскимослар қишлоғигами? Аммо у ҳолда Эльза «ҳамма нарсадан йироқда» бўлиб, балки фақирона кулбалари ёнида унинг жуда яхши жойлашганини кўриб,

ҳамқишлоқлари уни ёмон кўриб қолишлари мумкин. Бироқ оқ танлилар қишлоғида бу кулба диққат-этиборни, албатта, камроқ тортарди. Агар «у ерда» ҳамма нарсадан йироқ бўладиган бўлса, бу ерда, оқ танлилар қишлоғида ҳам бошқача тарзда кўп нарсадан маҳрум бўлиши Эльзанинг хаёлига ҳам келмади.

Қоя ҳар тарафидан тешиб ўтган бу майдоннинг пасту баландига қараб, ҳар ёнга сочилган уйлар жойлашган ерни қишлоқ маркази дейиш мумкин бўлса, ана шу ерда католик миссияси ва инглиз черкови орасида бир парча бўш жой бор эди.

Эльзанинг кулбасида ойнаванд дераза бор эди. У тикиш машинасини ёруғлик тушадиган томонга яқинроқ қўйиб, бир неча бор уринганидан сўнг уни ишла-тишни ва ҳатто керак бўлса, созлашни ўрганди.

Ўшандан бери, бу чанг йўлдан ўтиб бораётган ёшми, қарими, руҳонийми, пас-торми, оқ танлими, эскимосми, ким бўлишидан қатъий назар, ҳамма Эльзанинг эрталабдан кечгача тиним билмасдан эскимос сувенирларини ясаётганини дера-задан кўришарди.

Тўғриси айтганда, уддабурон Эльзанинг ҳаёти янги ўзанга тушиб олди, у бу йўлдан олдинги барча йўлларидагидек оғмаслиги керак эди. Эльза эрта уйғо-ниб, Жиммини ювинтирар, сочларини тарар, сўнгра энг яхши либосини кийди-риб, елкасига китоблар солинган сумкасини илдириб, мактабига жўнатарди: эс-кимосча жанда кийимлар бир четга олиб қўйилди. Эльза кулбасини йиғиштириб, каравотнинг тағларигача хўл латта билан артиб чиқарди. Кейин оёқ машинаси-ни юргиздириб, ишини бошларди.

Бир неча йиллар мобайнида Эльзанинг қўлларидан минглаб ўйинчоқлар чиқ-ди, шубҳасиз улар ҳали ҳам дунёнинг турли бурчакларида сақланиб қолган бўлса ажаб эмас. Булар жун газлама ёки юмшоқ тюлень терисидан ясалган тундранинг одатдаги ҳайвонлари ва сув бўйида ёки само қаршисида бош-кети йўқ хаёлларга берилган шу ерлик одамларнинг ҳайкалчалари эди.

Компания бу ўйинчоқларни узоқ шаҳарларда қимматроқ нарҳда сотиш мақса-дида Эльзадан сотиб оларди. Ҳайвонларни яшадан олдин Эльза Тадеусдан масла-ҳат сўрарди: ўлжасини пойлаётган айиқнинг кўзларидаги аллақандай ўй-хаёлни ёки баҳорнинг қуёшли кунларидан бирида теварак-атрофга илк бор тикилаётган ёш тю-леннинг нигоҳини ҳам моҳирлик билан кўрсата олган Тадеусни узоқ гапиртирарди.

Қўғирчоқлар масаласига келганда, у фақат ўз ҳис-туйғулари ва эҳтиросли та-саввурига таянди.

Зарҳалланиб товланаётган кечки осмон тагида Мари-Жан, Милред ва Лили билан бирга кинодан қайтаётганда қандай бахтиёр бўлган бўлса, ўшандай кўри-нишдаги лўппи юзли, қалин сочлари ўрилган паст бўйли қўғирчоқларни ясарди. Бу хотира уни қаттиқ ҳаяжонлантиргани учун эмас. Тикиш орасидаги қисқа да-қиқада бир нигоҳ ташлашга ҳаммиша вақти топиладиган уфқ ортидаги умрбоқий тоғлардек, бу хотира узоқ, жуда узоқ туюларди.

У ўйлаб ҳам ўтирмасдан қўғирчоқларига эскимослар миллий либосини кийдир-ди. «Бундан ўзга либосда қандай жозиба бўлиши мумкин?» Миссис Берд ҳеч қачон бу либосларни кийишга рози бўлмаслигини Эльзага тушунтиришга роса уринди.

Кейинроқ у ўн-тача «парка», яъни қишки миллий курткаларни «Hudson's Bay point blankets»¹ фирмасига тикиб берди: бу миллий кийимлар бир вақтлар келган америкалик аскарларнинг юртларида катта этибор қозонди. Эльза бу паркалар-ни қора йўл-йўл чизикли қизил мовут чойшаблардан ва қизил ёки яшил чизикли оқ чойшаблардан бичди.

Питобург шаҳрига бориб келган Форт-Шимолик бир киши одамлар орасида Эльза тиккан либосни кийган саёҳатчини учратганини айтди. Эльза бунга ишон-масдан иккиланарди, чунки бу унга жуда ғалати туюларди. Дарҳақиқат, ҳаёт ақл бовар қилмайдиган воқеалардан иборатдир.

Жимми келишидан олдин у тикиш-чатишни бир четга қўйиб, ҳаётнинг бир маромдаги оқими ҳам сўндиролмаган куннинг анча вақтини ошхонада куйма-ланиб ўтказарди.

Таом тайёрлаш жуда кўп ҳаракатни талаб қилишига ким ҳам ишонарди. Эльза

¹Hudson's Bay point blankets — Канада Шимолида фаолият кўрсатувчи фирманинг номи.

болалик пайтларида оила аъзолари билан бирга ерга ўтириб, катта товоқдан тўйгунча таом еган вақтларини эслади. Фақат бир хил таом, хом тюлень ёки хом балиқ гўшти одатда ўша пайтларда ҳафталар давомида ейиладиган егулик ҳисобланарди.

Оқ танли болалар билан бирга ўсаётган Жимми кўпинча уларникида меҳмонда бўлар ва улардек фақат чопилган мол гўштини истеъмол қиларди.

Эльза ўғлига бошқача гўшт едириб кўришга уриниб кўрди, аммо Жимми ликопдаги овқатни назарига илмасдан суриб қўйди. Осмондаги ойдек жуда узоқдаги ўтлоқларда боқилган, бу ерларга самолётда келтирилган мол гўштнинг нархи жуда баланд бўларди. Бироқ бу гўшт меҳмонхонада, яъни тахтадан қурилган уйда мавжуд бўлиб, у ҳам бўлса самолётдан туширилаётганида гала-гала ҳашоратларни ҳайдаб, бош кийимларини шамол учириб юбормаслиги учун маҳкам ушлаб олган ва бир вақтлар Виннини жуда қулдирган амалдорлар учун мўлжалланган эди.

Эльза ҳамиша хизмат ҳақини олиб қоладиган меҳмонхона эгасидан гўшт сотиб оларди. Пулини тўлаганидан кейин у гўштнинг анчагина қисмини меҳмонхона музлатгичида қолдириб кетарди. Чунки бу гўштнинг ташвиши кўп эди, у иссиқда дарров ҳидланарди. Ёз келганида Арктикада озиқ-овқатларни асраб бўлмасди. Эльза турқи совуқ меҳмонхона эгасидан оз-оздан гўштни олиб кетарди ёки баъзан ҳамма гўштни бирданига олиб кетиб, бир-икки кун ўтганидан сўнг, гўшт эригач, уни Пэрлар музлатгичига қўярди, улар музлатгичдан фойдаланишига бажонидил рози бўлишарди. У гўштни бир жойдан олиб, иккинчи жойга қўйиб сақларди ва авваллари тундрада бутун бир оила бир ой кун кечирishi учун старли маҳсулотлардан Жиммига бир бор бифштекс пишириш учун анча куч ва санъатини ишлатиб сарфларди. Ночор яшаётган Пэрларникига келганида, уларнинг овқатини кўриб, негадир ийманар ва қачондир музлатгич сотиб олишига умид қиларди. Аммо ҳозир энг муҳими, электр ўтказиш учун керакли нарсаларни топиш эди, бу эса дарров амалга ошадиган осон иш эмасди.

Эльза ажойиб кунларни бошидан кечирди, аммо у танлаган йўлда ҳар бир кичик янгилик, бошқа ўнта янгиликни келтириб чиқарарди. Ундан ташқари Жимми деярли ҳар куни ундан кока, сақич ва майда-чуйдалар сотиб олиш учун пул сўрарди. Гудзон қўлтиғи Эльзага бир қўли билан бераётган нарсасини, иккинчи қўли билан тортиб олаётганга ўхшаб кетарди.

— Ҳаёт ҳамиша шундай бўлган, Жанубда бундан ҳам баттарроқ. У ерда кечирилаётган аҳмоқона ҳаёт тарзи ҳақида тасаввурга ҳам эга эмассан, — деб эзмаланарди миссис Берд.

Болье хоним бўлса, у ердаги ҳаётни энг яхши ҳаёт деб таърифлаганди.

— Бу гапларга ишонмагин, — дерди баланд бўйли инглиз аёли, — мен у ерда энди асло яшамайман.

Берд хоним мамлакат тили бўлган инглиз тилида Эльзанинг бир оз бўлса-да гапира олишини мақтади. Аммо Болье хоним ғамгинлигининг акси бўлган жуда хушчақчақ янги полициячининг хотини Лэкуйе хоним бўлса, француз тили мамлакат тили, деб таъкидларди. Бу вақтда Эжен Ота эскимослар жонли тилининг алифбесини тузиб, уни мамлакат тили деб даъво қиламан деб, кўзларини ишдан чиқарди.

Бу можаронинг моҳиятини чақишга вақти бўлмаган Эльза учун барча одамлар уни тушунишса бас эди.

* * *

Куннинг энг яхши пайти бу чошгоҳ ҳисобланарди. Чошгоҳда Жимми бошқа нарсалар қатори самолётда келтирилган ва олдиндан кесилган оппоқ нондан қилинган бутербродни ейиш учун ушланиб қоларди. Бу нонни татиб кўришдан Эльза ўзини тиярди, чунки кейинчалик шу нон бўлмай қолган пайтларида қийналишни хоҳламасди. Тадеус бир вақтлар: «Бугунги куннинг нонини еган одам кечаги куннинг нонини ея олармикан?» — деганди.

Чўзилгандан чўзилган куни ортда қолган Эльза шомда қоронғилашаётган осмон қаршисида кичкина бир гуруҳга бирлашиб ўйнаётган болалар томон овози борича қичқирди:

— Ҳой! Жимми! Вақт бўлди.

Баъзан у ўғлининг қулоқларини чўзиб қўяр, баъзан эса ўғли дарров етиб келарди.

Эльза уйларининг эшигини кечқурун ёпиб қўярди. Шунда Иан амакиникидан ҳам сирли ва илиқроқ бўлган хоналари керосинли чироқ ёруғ нур таратганида жуда ёришиб кетарди. Керосинли чироқ Эльза яхшилаб тозалаган юмалоқ столни бутунлай ёритарди. Ҳақиқатан, унинг уйи шу қадар озода ва саришта эдики, қариндошларидан ҳеч ким бу ерда беш дақиқадан кўпроқ қолишни истамасди. Улар магазинга бораётиб ёки қайтаётиб, нафас ростлаш учун, ёки атрофни мароқ билан кузатиш учун Эльзаникида тўхтаб ўтардилар.

Ёлғиз Тадеусгина бағри кенг бўлгани учун анча узоқроқ қолишга мажбур бўларди. Ташрифти давомида чурқ этмаса ҳам Тадеус кулбага кираётганида ёки чиқаётганида, ҳатто ҳаво очик пайтларда ҳам, беихтиёр кираверишдаги пол латтага оёғини артарди. Бир куни Эльза шу арзимасдек манзара гувоҳи бўлди ва бу хатти-ҳаракат қариндошлари билан ўртасида пайдо бўлган жарликни кўришига имкон берди.

Баъзида кунлар давомида кўп нарсага эга бўлиш жонига теккан Эльза ҳатто катта кулба сотиб олишга бўлган иштиёқининг сўнгганини сезарди. Агар у эртанги мавҳум ҳаёт томон назар ташласа, ўзининг бутун борлигидан, ўз-ўзидан узоқлашаётганини ҳис этарди. Дарҳақиқат, у ўзини нималар кутаётганини ҳам билмасди. Агар у ортига, келаётган томонига назар ташласа, энди унақа ҳаётга қайтиш ўзи учун мумкин бўлмай қолганини кўрарди. Шундай қилиб, у мавҳум келажак томон интилишга маҳкум этилганди.

Шунга қарамай Эльза, Жимми ёлғиз ўзига тегишли бўлган дақиқаларда, гўё сеҳрлангандек, тўғри йўлдан бораётгандек бўларди. Жимми дафтарларини очиб, уй вазифаларини бажарарди. У онасидан бирон сўзни ёзишда ёрдам сўраган пайтларида, агар Эльза уддасидан чиқса, ҳеч нарса унинг ҳаяжонланган йирик юзидан акс этган бахтга тенглаша олмайдигандек туюларди.

Охири ётадиган пайт ҳам келарди. Кун давомида жуда инжиқ ва гап уқмас бўлиб қолган Жимми, онаси уни ўрнига ётқизиб, ҳар куни давом этувчи ҳикоясини айта бошлаганида тинчланарди. Болалигидан кечган воқеаларни ҳикоя қилаётиб, Эльзанинг ўзи ҳам содда ва ишонувчан бўлиб қоларди.

Ниҳоят, Жимми уйқуга кетгач, Эльза унинг инжиқликларини ва оғир талабларини кўтармаган пайтларидаги аразларини унутиб, ўғлининг пок ва беғубор юзига, пешонасига тушиб турган соч толасига разм соларди.

XIV БОБ

Жиммининг дўстларидан, яъни ҳиндилар масаласи бўйича масъул шахснинг ўғиллари Боб ва Жюль, Гудзон қўлтиғи директорининг ўғиллари Жон ва Алистарлардан кам ери бўлмаслиги учун Эльза унга ўн бир ёшга тўлганида велосипед олиб берди.

Ярми тўқ қизил, ярми йилтиллаган сариқ рангда товланувчи товушли велосипедлар пастгина бўлиб, уларнинг рулларида пластмассадан ясалган кўзни қамаштирувчи ранго-ранг ҳайвонларнинг тишлари ҳилпирарди. Болалар тинмасдан чириллаб сигнал берувчи қурилмани ишлатишар, аммо уларнинг йўлларида довдираб қоладиган ночор итдан бошқа бирон жонзот кўринмасди.

Улар ёнма-ён ёки бир-бирларининг орқаларидан қувлашиб ҳарбийларнинг эски, аммо эндиликда ўнқир-чўнқир бўлиб кетган йўлида бемалол мусобақалашиб учун боришарди, чунки бу велосипед учун мос ягона йўл эди.

Сочларини шамол тўзгитган бу болалар кучлари борича велосипед тепкиларини босиб, йўлнинг поёнига келишарди, сўнгра велосипед филдиракларига шикаст етказувчи майда тош йўл бошланганлиги учун орқаларига қайтардилар. Ана шу белгиланган чегарада бу гуруҳнинг келиб-кетишини кўриш учун важоҳатли итлари қуршовида келган бир тўда, ҳайратдан кўзларини катта очган эскимос болалар, гапнинг пўсткаласини айтганда, навбатчилик қилишарди.

Шу ёз давомида эскимос болалар кўринишлари биланоқ оқ танли болалар ва «шаҳар»ликларнинг тўдаси келганини кўрган ҳинду болаларнинг бари бир-бирига кўнглик очадиган томошани кўрсатишдан зерикмадилар.

Велосипедчиларнинг келишини маълум қиладиган, кулоқларни қоматга келтирувчи шовқин эшитилиши биланоқ Эльза қисқа фурсатга бошини ишдан кўтарди. У йўлга диққат билан қарарди. Муайян бир пайтда Жимми пайдо бўларди. Ўша лаҳзада у уйи томон қараганида эди, онасининг шодон, аммо шу билан бирга безовта юзини кўрган бўларди. Кайфияти яхши бўлган чоғларида уйи ёнидан ўтиб кетаётиб, Жимми қўлини кўтарар ва онасига «Хелло» деб кўярди.

Ўғлидан мамнун бўлган Эльза қувониб жилмаярди. Эльзанинг сўлгин, ёноқлари бўртиб чиққан юзига иссиқ қон югуриб, ёшартириши учун бундан зиёд яна нима керак? Аёл чарчоқларини унутиб, қайтадан кўнғироқлар ясашга киришарди. Ҳаммаси жойида эди. Ҳозир Жимми Алистарнинг «тўдасида» эди: у инглизчани ва бошқа минг турли нарсаларни ўрганади. Эртага у француз тилида сўзловчи болалар томонига ўтади, бу унинг учун керакли ва фойдали бўлади.

Шу ёзда Эльза Кўксук дарёсини тинглашга бир дақиқа ҳам вақт тополмади. Ҳар куни у ўзига ўзи дарё бўйига бориш лозимлигини эслатарди, чунки ўтиб кетган ёз давомида бирон марта таскин берувчи бу шилдирашга кулоқ тутолмаганидан ҳаётининг мазмуни йўқолгандай бўларди. Аммо энди унинг электр токи ишлаб чиқарадиган генератор деган қурилмаси бўлиб, тараққиётнинг бу ютуғи уни асоратга солганди. Олтмиш вольтли лампочка тикиш машинасини азбаройи равшан ёритганидан, Эльза алламаҳалгача тикиш билан машғул бўлиши мумкин эди. Қўғирчоқларга талаб жуда катта эди.

Мистер Берд айтганидек, *customevs*¹ ларнинг кўнглини қолдирмаслик лозим эди. Ундан ташқари Жимми шу кунларда кавбойлар аслаҳа-анжомини кўз остига олиб юрган ўша витрина ёнидан бир вақтлар Эльза ҳам ўтиб кетаётиб қишки либосни кўриб, ҳавас қилган пайтларидаёқ балки буларнинг ҳаммаси бошлангандир. Болани унча кўп койимаслик керак, у онаси изидан бораётганди, Эльза ўғлини ўзини тушунгандек тушунарди.

Аммо, нима бўлганда ҳам кейинги пайтлар умридаги энг бахтли онлар эканлигига у иқрор бўлиши керак эди, чунки ўғли америкалик аскарларнинг эски йўлида велосипед ҳайдаб юрганида, ёки ўзининг назорати остида ўлгудай чарчаганидан муштларини туғиб ухлаб ётган чоғидами, ҳар ҳолда Жиммининг қасрда эканлигини билган Эльза бирон дақиқа ҳам безовта бўлмасди.

* * *

Кузда Винни, таъбир жоиз бўлса, эскимослар удумига кўра, ернинг қоқ ўзида вафот этди: ҳар ҳолда сўнги дақиқаларда ўз уйида, ўлан тўшагида бўлиш унга насиб этмади. Умрининг энг яхши дамларини дарёнинг оқийшини кузатишга бағишлаган, папирос қолдиғи лабларига ёпишиб қолган, нигоҳи дарёга қадалган бу аёлни қумлоқдаги зангалаган кузовга суянган ҳолатида топилди. У ўлганида ҳам тириклигидагидек юзида чарчоқ ва ҳаётдан безганликнинг ифодаси акс этиб, ўнг кўзи эса, сигарет тутунидан ёпилиб қолганди. Тириклигида аксига олиб ана шу тутун етишмасди.

Бу содда, бечораҳол аёлнинг жанозаси пайтида рўҳоний Хуг Патерсоннинг чин кўнглидан айтган таъсирчан, кишига сабр ато этувчи сўзлари янграши ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаганди. Виннининг ҳаёти ҳақида гапираётиб, балки пастор Йоркширнинг қумли ялангликларига ўтган ўз болалигини, босилиб зичланган ердаги кулбасини, гули сариқ, тиканли ўсимликларни, кучли шамолларни эслатгандир? У Виннининг ҳаёти ҳақида ўз инсоний қайғуси орқали, ич-ичидан билгандек гапирди.

Шўринг қурғур бу аёл ҳақида илк бор яхши гап эшитаётганидан ҳайрон бўлиб, оғзи очилиб қолган бир тўда эскимосга диний қарашлар фақат ўзиб кетиш учун курашдан, яхшироқ нарсага эришишга интилишдан, буткул ўзгаришдан иборат эканлигини айтиб, Виннининг ҳам бу қонун ва бурчга ўзича мослашганлигини таъкидлади:

Нарсаларнинг ҳаракатланувчи оқимида ҳақиқий тараққиётни ажратиш оқ танлиларга осон эмаслигини пастор қайд этди. Эскимослар учун ҳам бу муаммо минг

¹ *customevs* — Мижоз (ингл.)

бора қалтис ва оғир эди. Винни ҳам камдан-кам инсонларга насиб этадиган замоннинг бешафқат қайғули домига илинди: нимани ўзгартириши керак? Нимани асраб-авайлаш керак? У қўлидан келганча курашди, кўпинча хато қилди, аммо барча саъй-ҳаракатлари ўзгаришга интилиш билан ўтди, энди бу унга сарҳисоб қилинади.

Ҳайрон бўлган Арчибалд ўз-ўзидан пастор ким ҳақида бу қадар ҳурмат билан гапираётганини тушунмоқчидек бўларди. Деярли сўқирга айланган Тадеуснинг чиройли ва осуда юзидан, гўё инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатни маъқуллаётгандек, табассум аримасди.

Эльза учун бу маросим магазиндаги каталогнинг рангли суратига қараб, очилган гуллар тасвирланган матодан янги кўйлак тикилишига баҳона бўлди. Ингичка пошнали туфли кийган Эльза қалин сочли бошига Болье хоним кетиш олдидан совға қилган ғалати шапкачалардан бирини кийиб олганди. Болье хоним ўшанда шундай деганди: «Азизам Эльза, ҳамма шапкачаларни бу ерга олиб келаётганимда, миямда қандай ўйлар ҳукм сурганини билганингда эди?» Илк бор узун шим кийган Жимми онаси ёнида туриб, тинмасдан курсига сакраб чиққани ва ибодат мўзилганидан черковда ёки қариндошлари олдида зерикканлигини ва ҳеч кимни менсимаслигини намоёиш этаётганидан Эльза безовталана бошлади. Ўғлининг эр-каликларига чидайверадиغان Эльза бугун уни тартибга қақирришга мажбур бўлди.

Эльза хафа эди. Онасининг ўлими унга ўзи кутганидан ҳам қаттиқроқ таъсир қилди. Ахир, Эльза онасига ҳаётлигида унчалик эътибор бермаганди-да. Балки бу чиройли сўзлар одамларни Виннининг қандай кун кечирганига эътибор бермаган ва лоқайд қараган ана шу бепарволик ҳолатидан уни ниҳоят уйғотгандир.

Энди Эльза онасини «кўриб турарди». Шамол йўналишига қараб, сигарет тунидан олдин ёки кейин орқасини ўгириб соҳил бўйлаб кетаётган онасини кўз олдига келтирарди, чунки анча вақтлардан бери бу ер ягона кўнгил очадиган жойига айланганди.

Кунлардан бир кун Винни ҳарбийларнинг эски йўлида Жимминини ярим эриб кетган эски конфетни бермоқчи бўлибми ёки эркалатиш учунми тўхтатмоқчи бўлди. Бесабр Жимми бўлса шамолдан ҳам ўзиб кетиш учун ўша пайтлардаёқ анча заифлашиб қолган бувисини туртиб, ҳамдираклатиб юборди.

Эскимослар юртининг бепоён ва сокин ҳудудларидаги биргина манзилда яшаган, аммо ҳаммиша йўлда бўлган онасининг ёлғиз ва ночор аҳволда юриб кетаётгани Эльзанинг кўз олдидан кетмасди. Бирдан Эльзанинг нигоҳи жиддийлашиб, гўё унга жуда таъсир этган аллақандай манзарани кўрмоқчидай олдинга энгашди. Наҳотки, у келажакдан аёнлик бераётган Эльза ўз авлодларининг ниҳоясиз ва танҳоликдаги тантанали юришида бир кун келиб Виннинг ўрнини олишини кўраётган бўлса? Меҳрибон қариндошлари қуршовида, ёнида ўғли бўлишига қарамасдан, барибир у ғамгин ва ёлғиз кўринарди.

Марҳумга абадий осудалик тилаб, руҳоний Хуг Патерсон видолашув нутқини тугатди.

Бу сўзлар Эльза учун мавҳуммида ёки умрини йўлда ўтказган бечора Виннини назарда тутганда, ҳамда шу ерда ҳозир бўлганларга нисбатан қўллаганда ўша сўзлар ғалати туюлдимми? Эльза пасторга талмовсираб қаради ва нигоҳидан пастор унинг ҳар куни қайта-қайта уринишига қарамасдан, қандай яшаш лозимлигини тушунолмаётганини, билолмаётганини уққандай бўлди.

Бу нарсани биладиган одам бормикан? — деб Эльзага пастор нигоҳи билан жавоб бергандай бўлди!

Х V Б О Б

Шу йили ёзда Жиммига онаси бейсбол ўйинининг анжомларини, яъни қўлқоп, ниқоб, қаттиқ тўп ва таёқ олиб берди. Шаҳарга бориб келган Алистар, болаларга ўргатганидан буён, уларнинг бу ўйинга қизиқиши кучайиб, велосипедларини буткул ташлаб қўйдилар. Эски ҳарбий йўлнинг қоқ ўртасида болалар бейсбол ўйнардилар ва ҳар замонда фақат руҳонийнинг жипи ёки Нордернинг энгил автомашинаси ўтиб кетаётганида йўлни бўшатишарди.

Кичик бир дўнглик тўсиб тургани учун деразадан Эльзага болалар кўринмасди, аммо уларнинг эҳтиросга тўлиб ҳисобни санаётган овозлари қулоғига чалиниб турарди. Шу боис, қош қорайганида Жимми уйга қайтгач, ким ғолибу ким мағлуб эканини биладиган Эльза, кўпинча менсимасдан унга ўйин қоидаларини тушунтирадиган ўғли билан ўйин ҳақида гаплашишдек бахтга сазовор бўлиш учун ўзини бейсбол ўйини қоидаларини тушунадигандек қилиб кўрсатарди.

Ҳамиша унга далда берувчи пасторнинг иборасига кўра, айнан ёзда Эльзада «ҳаётни ўзгартиришга» мойиллик сезилди, аммо унинг ўзига ҳаётни ўзгартиришнинг иложи йўқдек туюларди. Бир марта бўлса ҳам ўз ўзанига тушиб олган дарёга ўхшаб унинг ҳам бундан буён денгиз томон оқмасликка ҳаққи борми?

Онаси ўлган кезларидаги либосларини ҳамда баланд пошнали туфлисини кийганига қарамай, Жиммидан ҳам бўйи паст бўлган Эльза, ёшлик чоғларидаги каби заррин кечаларнинг бирида католик черковидаги эскимослар учун ажратилган хонага борди. Остонадан қадам қўйиши биланоқ, у хонадагиларга ийманибгина табассум билан боқди. Хотини яқинда вафот этган Вильям шу ерда эди. Эльза ёқиб қолганидан, ундан ёниб турувчи кўзларини узмасди. Эльза бу кўзлардан хафа бўлмади, нигоҳи Вильямнинг нигоҳи билан тўқнашганида, у дарҳол кўзларини олиб қочди, аммо юзини ёритган ва таниб бўлмас даражада яшартирган қизларникидек ҳаяжонли табассумини яшира олмади.

«Ben Hur» фильмининг намоиши тамом бўлганидан сўнг, бу йигит Эльзани кутиб олиб, сукут сақлаганча, у билан ёнма-ён кета бошлади. Икковининг ҳам боши эгик бўлиб, бир-бирларига ҳар замонда маъноли табассум билан боқишар эди. Эльзанинг вужуди қандайдир янги бир ҳис-туйғудан титраб кетди. Бу ҳиссиёт на Ианнинг уни даҳшатга солган фожиавий эҳтиросига, на америкалик аскар билан ҳайрат ва қўрқувдан иборат бўлган қўшилув пайтидаги ҳиссиётига ўхшарди. Унинг қалбида уйғонган бу ҳиссиёт кумда янги баргнинг ёки гулнинг оҳишта очилаётгани каби ўзига хос ҳаяжон эди.

Аммо бу орада пайдо бўлган Жимми эскимос йигитга қаҳрли назар ташлади ва уларнинг ораларига тушиб олди. Балки ўғлининг кўнгли ниҳоят онасига бўлган золимона ҳукмронлиги барҳам топиши мумкинлигини сезгандир? Балки унда онасига нисбатан ҳар замонда пайдо бўладиган оний меҳр уйғонгандир? Ҳар ҳолда ўғил онасининг қўлидан ушлаб, фильм ҳақида минг хил нарсалар гапириб, ўзини онасига меҳрибондек кўрсатди. Камгап Вильям ва сергап ўғли ўртасида бўлишга ҳаракат қилаётган Эльза тўсатдан янги танишининг улардан орқада қолиб, узоқдан афсусланиб қараб турганини кўрди.

Бир неча кун давомида ўша кечинма таъсиридан қутула олмаган Эльза паришонхотир ва ўйчан кўринарди. Умрида илк бор у муҳаббатни эслатувчи ҳиссиётни бошидан кечираётганди. Хиёл ўтмай Эльза Вильямнинг Жеймс қўлтиғидаги қишлоқлардан бирида истиқомат қилувчи ёшгина бир қизга уйланганлигини эшитди.

* * *

Ерлар музлаганида Эльза Жиммига хоккей ўйинчиларининг либоси ва анжомларини совға қилди, аммо қишлоқдаги оқ танли болалар команда тузиш учун озчиликни ташкил этишарди. Жон ва Алистар ўқишларини давом эттириш учун шаҳарга кетдилар. Бу йили навбат полициячининг болаларига келди: Жимми ёлғиз қолди.

Албатта, эскимос болалар омади юришган пайтда уларни менсимагани учун Жиммидан гина қилишмасди, аммо унинг ўзи уларга аралашгиси келмас ва мактабдан чиқишлари биланоқ, синфдошлари билан базўр хайрлашарди.

Жимми тез орада баланд бўйли, ориқ, ингичка ва билаклари нозик ўспиринга айланди. Эльза ҳеч қачон бундай баланд ва озгин бўлиб ўсган болани кўрмаганди ва гўё бу ўсишнинг охири йўқдек туюлиб, юрагини қўрқув босарди. Эльза эса семириб, ўзига қарамай қўйган пайтларида бошини эгиб юриши ва оёғини судраши билан онаси Виннига жуда ўхшаб кетарди.

«Ben Hur» — Машҳур америкалик режиссёр ва актёр Кларк Гэблнинг фильми. Ben Hur — римлик гладиаторнинг исми.

Айни пайтда Жимми ғамгин ва маъюс бўла бошлади. Жимми кулбанинг тўрида китоб ўқир ёки соатлаб ўзини ўқийётган қилиб кўрсатарди. Шанба кунлари баъзида онасидан рухсат сўрамай кун бўйи йўқ бўлиб кетарди.

Эльза фақат бир маротабагина бўсағада туриб, ўғлидан егулик олмасдан, қаерга кетаётганини сўрашга журъат этди, аммо ўгли онасига жаҳл билан бир қаради-ю, чиқиб кетди. Онасидан хиёл баланд Жиммининг осмон мусаффолиги акс этган мовий кўзлари эндиликда Эльзага музларнинг тиғини эслатарди.

Бир куни Эльза ўғлини узоқдан кузатишга қарор қилди, ўгли қадамини секинлатганида яккам-дуккам буталар орасига яшириниб олиб, у анча йўл босди. Шу тарзда ўғлига кўринмасдан, у дарё бўйидаги эскимослар қишлоғига етиб келди. Бирдан ўгли ғойиб бўлди ва Эльза бир неча дақиқа яширинмай юрди, аммо тўсатдан буталар орасидан онасини айғоқчиликда айблаганча ўгли кўринди. Ҳеч бўлмаса, энди уни тинч қўйса бўлмайдими? Ўғлининг кўзларидаги чуқур қайғуни кўрган ва ўзини бу тушуниб бўлмайдиган изтиробнинг айбдоридек сезган Эльза эзилиб кетди ва ночор уйига қайтди.

Ўғлининг билдирмасдан Тадеуснинг олдига бораётганини Эльза кейинчалик билиб олди ва унинг қалбида умид учқунлари пайдо бўлди.

Чунки ҳеч ким бу сўқир чолдек, ҳатто, пинҳон нарсаларни кўрсатишга қодир эмасди.

* * *

Чиндан ҳам Жимми, кўпинча сўқир бобосининг ишини томоша қиларди. У оҳиста кириб келганини на бирон шовқин, на бирон сўз билан ошкор этмасдан узоқ вақт ўтирар ва шу йўл билан бувасининг сезиш қобилиятини синамоқчи бўларди. Аммо у ҳар сафар ҳеч қандай иккиланиш сезилмайдиган жуда табиий овозда берилган саволни эшитарди!

— Бугунги қушларим ҳақида нима дейсан, Жимми?

Ёки:

— Бугунги калхатнинг тумшуғи ҳақида фикринг қандай? Унинг тумшуғи етарлича қайрилганми? — дерди.

Баъзан Жимми чиндан ҳам кўзи ожиз бувасига ёрдами тегишига ишониб, маслаҳат беришга рози бўларди.

— Калхатнинг тумшуғи бир оз каттароқ чиқибди.

Тадеус нозик бармоқлари билан калхатнинг тумшуғини, думини ва бошқа аъзоларини оҳиста пайпаслаб кўриб, дерди:

— Балким сен ҳақдирсан. Қанотлари-чи?

— Қанотлари жуда яхши чиқибди.

Қариянинг юзи унинг фикрини мақтаганларида, жилмайдиган ёришиб кетарди.

Аммо баъан кайфиятининг бузуқлигидан Жимми гапиришни ҳам истамай қоларди. Бувасининг ғадир-будур қўллари жонли ҳайкалларни ясаш учунми, ёки жазолаш учунми кўтарилганини набираси кўриб турарди. Аммо бу қўллар тоҳида руҳий тушкунликка учрарди.

— Бугун мен «кўраяпман».

Қўшнилари Тадеуснинг ҳол-аҳволдан хабар олишарди: унга овқат беришар, кўримсиз кулбасини супуриб-сидиришар, ҳеч қачон қаровсиз қолдирмасди. Аммо қандай қилиб кўришига ёрдам беришлари мумкин? Табиат ҳаётидан дарак берувчи шамол ёки ўтлоқнинг шитирлаши сезгир қулоқларига чалинмаганидан Тадеуснинг кайфияти бузилиб, эшик бўсағасида кўпинча алланарсани кутиб, зерикиб ўтирарди. Кунлардан бирида сездирмасдан келган Жимми қариянинг қўли ишга бормай ўтирганини кўриб, индамай чиқиб кетмоқчи бўлганида, Тадеуснинг овози уни тўхтатди.

— Кичкинтой! Бир оз ўтирмайсанми?

— Кичкинтой?! — аллақандай истеҳзоли илжайиш билан қайтариб деди Жимми.

— О! Сенинг қадди-бастинг жуда дарозлигини биламан. Бурунги ва ҳозирги эскимослар орасида ҳеч кимнинг бўйи сеникидек баланд эмас. Бизларнинг ичимизда энг бўйи узун сенсан, — деди Тадеус.

Бувасининг гапларини тинглаётган Жиммининг қиёфаси тундлашди. Бироқ бирдан у бир қарорга келиб сўради:

— Тадеус, кичкиналигимда қиёфамни ўхшата олмаслигингни айтардинг. Энди мен ҳаммангиздан узунман, Тадеус, айт-чи, мен қаердан келдим? Нима учун мен шу ердаман?

— Чироғим, қаердан келганингни ва қаерга кетаётганингни билмайман, аммо Парвардигорнинг сени нима учун орамизга қўйганини билсам керак, деб ўйлайман.

— Хўш, нима учун у мени ораларингизга қўшиб қўйди?

— Бизнинг қувончимиз ва чексиз ҳайратимиз учун, — деди меҳр билан Тадеус.

Бир куни Жиммининг синф раҳбари Эльзани мактабга чақириб, шикоят қилди.

Эльза ўзи болалигида ҳамиша қувониб борган мактабидан буткул фарқ қилувчи ажойиб, кенг бинога кирди. Иссиқсевар ўсимликларга бошпана сифатида ишлатиладиган шишалардан ясалган ойнаванд эшиклардан қараб бораётган Эльзанинг кўзи ялтираган синф хоналарига тушди. Аммо Эльза қўрққанидан ва безовталанганидан, бафуржа томоша қила олмади. Унинг қўрқувига асос бор эди. Қаттиқ норози бўлган ўқитувчиси Жиммининг ўзи бир муаммо эканлигини ва бу муаммони ечиш учун қандай йўл тутишни билолмай қолганини айтди.

Эльза ўзини тушунганга солиб, тўғри йўл топишга уриниб кўришини вазминлик билан айтди, аммо бу босиқлик Жиммини айблаётган ўқитувчисининг, аслида уни гуноҳкор деб ҳисоблаётган кўзлари билан тўқнашган заҳоти чилпарчин бўлди.

Сабр косаси тўлиб-тошган Эльзанинг қўлларида умр бўйи, туну-кун тўплаган бир тўда эскимос қўғирчоқларидан бўлак, ҳеч вақо қолмади.

Онасини кўриб, қочиб кетмоқчи бўлган Жиммининг у билан юзма-юз келганда гаплашишдан ўзга иложи қолмади. Эльза ўзини қаттиққўл онадек тутмоқчи бўлди:

— Нега мактабдан қочасан? Шундай чиройли мактабдан-а! Шундай қувноқ ва ёруғ мактабдан-а! Бизларни бошқараётган ҳукумат қанча пул сарфлаган мактабдан-а!

Жимми онасига ачиниш билан қараб, гапини бўлди. Бу мактаб фақат эскимослар учун қурилган. Бу пандавақилар билан бирга бўлиш унинг жонига теккан. Дўстлари кетганларидан бери унинг учун бу мактаб зицдонга айланган.

Уят ва ҳайратдан Эльза гап тополмай, қотиб қолди. Кечқурун ўғлини овқатлантираётиб, Эльза яна шу мавзуга қайтди. Эскимослар билан бир мактабга боришни истамаслигининг сабаби нимада? Ахир улар Жиммини яхши кўришадикун. Оқ танлилар ўзларини ундан юқори деб билган бўлсалар, ўзларига ёмон.

Аммо Эльза бирдан гапларининг беҳудалигини сизди. Авваллари ҳам унга музлаган йўлдан ўтиб бораётган аскарлар разм солаётгандек туюларди. Ҳа, бугун ҳам Жиммини улар етти ёт бегонадек кузатаётганига шубҳа йўқ эди.

Анча вақтдан сўнг Жимми Эльзадан:

— Ҳақиқий онам ким, туғруқхонада мени алмаштириб қўйишмаганмикан? — деб сўради.

Эльза ўзининг ёшлигида кинохонадан қайта туриб, турли хаёллар сургани каби, ўғлининг ҳам уни она сифатида тан олишдан орланиб, алланарсалар ўйлаб тўқганини сизди.

Ниҳоят, кунлардан бир куни у ўғлига ҳақиқатни айтишни лозим топди. Ўзининг ожизлигини сездирмаслик учун у тикув машинаси ёнига ўтирди. Эльза қўлларини қовуштирганча, ҳаяжон билан ўз қиссасини бошлади: Арктиканинг гўзал кечаси, заррин осмон, кинодан қайтишмоқда. Ўзи истамаган ҳолда Эльзанинг кўзлари кулимсирар, балки вақт ўтиши билан унинг хотиралари юмшадимикан ёки энди у ўзининг ёш ва содда бўлган пайтларига хайрихоҳлик билан қарайдиган бўлиб қолдими? Юраги гурс-гурс урган навқирон аскар билан бўлган учрашувини ўғлига айтиб берди. Жиммининг безовта ва чанқоқ нигоҳини сезган Эльза, ўзи истамаган ҳолда воқеаларни тўқий бошлади: йигитнинг айтган сўзлари, ўзининг жавоблари, қандай қилиб биргаликда қулганлари, қўлтиқлашиб сайр этганлари, истараси иссиқ бу чиройли йигитнинг унга Миссисипи дарёси ортидаги ҳаётини айтиб берганларини... ва ўзининг берилиб тинглаганларини тўқиб таш-

лади. Улар турмуш қуроладилар, чунки қўмондонлик аскарларга эскимос қизлар билан турмуш қуришга ижозат бермасди. Эльза билан навқирон аскар ўз ҳиссиётларига берилиб, бир куни кечкурун турмуш қурдилар.

— Қасерда? — сўради Жимми кўполлик билан: тўсатдан деразадан анча олисда кўриниб турган яланғоч қояга нигоҳи тушган Эльзанинг елкалари чўкиб, ўзи ҳам ишона бошлаган воқеалар маромини йўқотди.

Сўнгра Жимми миссисипилик аскарнинг исмини сўради.

Қалин туман орасига тушиб қолган қушча каби оғир хотираларга ботган Эльза базўр ўзига келди. У бу йигитнинг исмини унутганлигини, эсда сақлаши қийин бўлган исм эканлигини айтди.

Ўтмишга бўлган саёҳатдан аранг қайтган Эльза ҳушини йиғиб олди ва ўғлининг велосипедига миниб, гўё бу йўл уни қасергадир олиб бориши мумкиндек эски йўл томон кета бошлади.

Узун асфальт йўлдаги яккам-дуккам нимжон ўтлар эскимос чолнинг тақир даҳанидаги соқолни эслатардилар.

* * *

Бироздан сўнг юмалоқ ва силлиқ юзли кўғирчоққа кўзи тушган Эльза, беихтиёр ишга киришди, аммо бирдан кўли ишга бормаё қолди. Шляпасини кийиб олган Эльза қасёққа боришини ҳам билмасдан боши оққан томонга, аммо қишлоқ томон эмас, балким ўнқир-чўнқир йўлдан сукунатга чўмган диёри бўйлаб, Кўксук дарёси томон йўл олди.

Кўксук дарёси бўйига келиб, атрофга синчков назар ташлаган Эльза ҳеч кимни кўрмади. Шунда у чўккалаб, оқасётган сувга қаради ва фикрини жамлашга ҳаракат қилди. Бошига тушган бу ташвиш диний сабоқларга ҳам, ҳаммага берилган жавобларга ҳам сира боғлиқ эмасди, гўё бу Эльзанинг шахсан ўзи ечиши лозим бўлган ягона муҳим муаммо эди. Эльза шу қадар чарчаган эдики, ҳатто чуқур қайғу ва изтироблар ҳам тин олган пайтида мизғиб олишига ҳалақит беролмасди. Болье хоним ҳасётга қизиқиш уйғотиш мақсадида ҳадя этган шляпаларнинг бирини кийиб олган жафокаш Эльза шамол эсадиган томонга бурилиб ўтирганида, бир дақиқага кўзи илинди.

Уйғонгач, Эльзанинг изтироб тўлган қалбида шамол учириб кетган қимматбаҳо шляпасининг йўқолганига қайғуриш учун ҳам жой топилди. Шляпасини тополмагач, Эльза судралиб, уйига қараб кетди, ахир у уйдан бошқа қасерга ҳам бориши мумкин эди? Шубҳасиз, Жимми ҳам келажакда гам-аламни, тугённи, изтиробларни бошидан кечириб, охир оқибатда ўз уйига қайтади.

Ҳақиқатан ҳам, очликдан силласи қуриган Жимми уйда эди. Эльза остонаданок, ўғлининг томоғида тиқилиб қолган луқмасини шошилиб юганини кўрди. Бир бурда нонни яширишга уринаётган Жиммининг қовоқлари шишиб, юзлари тупроқ аралашган кўз ёшлари билан ифлосланган эди. Ҳар сафаргидек, Эльза ўғлига артиниш учун сочиқ берди. Сўнг жовонни очиб, таом пишириш учун зарур масаллиқларни олди.

Улар бир оғиз ҳам гапирмадилар. Таом тайёр бўлгач, ўғил стол ёнига ўтириб, онасининг овқатни олиб келишини кутди. Ўғлига кўз қири билан қараб, Эльза егуликларни дастурхонга қўйди. Ўғлининг дилшиқаста кўриниши Эльзага қаттиқ таъсир этганидан, у Жиммининг гўдаклигида пешонасига тушиб турган сочларини тузатаётган пайтларидек, беихтиёр пешонасига қўлини чўзди. Аммо ўғлининг совуқ нигоҳи уни бу ниятидан қайтарди.

Бу кеча Эльза кулбанинг бошқа бир бурчагига, ерга тўшалган айиқ терисига ухлагани чўзилди. Аммо совқотганиданми ёки ўзини ёлғиз ҳис қилганиданми, бола туғилишдан олдин тиззаларини иягига тегизиб ётгани каби, аёл ҳам гўжанақ бўлиб ётди.

У Жиммининг тун бўйи йиғлаганини эшитди. У ўғлини юпатиб, барча қайғуаламлар ўткинчи эканлигини айтмоқчи бўлар, аммо бунга журъати етмасди ва энди ҳеч қачон етмаслигини сезарди.

XVI БОБ

Самолётларга ҳамиша маҳлиё бўлган Жиммининг Форт-Шимога ҳафтада уч марта қўнувчи Вискаунт самолётининг келиши ва кетиши пайтида қўниш майдончасига югуриб келадиган одати бор эди. Балки томирларида оқаетган эскимос қонидан мерос бўлган табиий зеҳни туфайли Жимми ҳаво йўллари жамиятининг механикларига аралашиб, уларнинг қандай ишлаётганларини кузатар эди. У анчагина моҳир бўлиб қолганидан ишини тезроқ тугатмоқчи бўлган бир хизматчи ёрдамлашиб юборишини сўради. У зийраклик билан ёрдамини аямади ва ўзи ҳақида жуда яхши таассурот қолдирди. Уни бу ютуғи билан табриклашди: Жимми ниҳоятда севинди ва шундан кейин ҳар бир бўш дақиқасини устахонада ўтказадиган, ҳеч кимдан хизматини аямай ўзи ҳам бирон нарсани ўрганишга интиладиган бўлди. У беқийс механик бўлган буваси Арчибальд ва тоғаси Лоранс изидан бораётганга ўхшарди.

Уйда бўлса, ҳамон онасини камситишда давом этарди. У фақат ювиниш, онаси тайёрлаб қўйган тоза либосларни кийиш ва ухлаш учунгина кулбага кирарди. Бу тор кулбада бирга бўлсалар-да, улар етти ёт бегонадек яшашда давом этдилар ва таъбир жоиз бўлса, бир-бирларининг ўй-хаёл ва ҳис-туйғуларидан беҳабар эдилар.

Баъзан кичик бир ишора билан ҳамма нарса ўзгариб кетади, деб ўйлаган Эльза ўзига нисбатан Жиммининг қалбида меҳру-оқибат сўниб қолиши мумкинлигига ишонмас ва осмоннинг очилишини кузатаётгандек, ўғлининг тунд чехрасини кўз узмасдан пойларди.

Бир куни кечкурун аэродромда иш тугаганига қарамай ўғли уйга қайтмади. Тез орада бу очик ва кенг ўлкада барча елиб-югуришлар тўхтаб, ҳамма уй-уйига қайтди. Гужанак бўлиб олган Эльза ўғлининг қайтишидан далолат берувчи қадам товущларини яхшироқ эшитиш учун баъзан нафасини ичига ютарди.

Ниҳоят, Эльза жойидан туриб, остонага борди ва ғира-шира қоронгуликдаги манзарага боқди. Теварак-атроф Шимолда, шаффоф туннинг хира шуъла таратаётган саҳарларигача давом этадиган кечанинг ғира-шира ёруғлигига чўмгандай эди. Бу ёруғликда узоқдаги шарпаларгача илгаш мумкин бўлса-да, Эльза ҳар тарафга боқиб, бирон одам шарпасини кўрмади. Юлдузсиз осмон, ҳаёtsiz замин, хиралашган уфқ, бари-бариси Эльзага аллақандай ваҳимали сокинликдан таъсирланиш оқибатидек туюлди. Эскимосларга итларни боғлаб қўйиш ҳақида берилган буйруққа қарамасдан, лоақал икки ёки учта кучук дайдиമാган кун бўлмасди. Энди эса Эльза биронта итнинг соясини ҳам кўрмасди.

Кўзига саҳродек кўринган она диёрига боқиб, Эльза ўзига азоб бераётган бир саволни қайта-қайта такрорларди: «Ҳақиқий дўстлари бўлмиш эскимослардан ўз ихтиёри билан узоқлашган Жимми қаерда ва кимникида ўзига бошпана топди экан? Бирор марта оқ танлилар уни аслида ўзлари қатори одам деб ҳисоблашганмикан?»

У эрталаб ҳаво йўлларига қарашли бўлган бинолар атрофини изламоқчи бўлди. Ишлаётган одамлар орасида Жиммининг йўқлигини кўриб, унинг безовталиги янада ортди. Аммо ўғлини суриштириш учун уларнинг олдида боришга журъатмасдан, таажжубланиб қараётганларини кўриши биланоқ, гуноҳкордек бошини эгиб узоқлашди.

Ўғлининг болалигиданоқ ўзига ўхшаб, ҳаяжонли дақиқаларда Кўксук дарёси бўйига паноҳ излаб келиши ёдига тушди. Эльза соҳил бўйига бориб, у бошидан-бу бошигача юриб, Жиммини излай бошлади. Кун бўйи, дарё бўйида бетиним изғиган Эльза, ўғлининг сувга, булутларга, хаёлларга бўлган мойиллигини, табиатидаги эскимосларга хос бўлган тарафидан олганмикан? — дея ўз-ўзидан минг маротаба сўрарди. У ўғлига фақат бир нарсани, аммо яшаш учун катта ёрдам бериши мумкин бўлган нарсани берди.

Йул устидаги кулбаларга кирган Эльза хоналарга ташна ва қайғули нигоҳ ташлар, сўнг изоҳ бермасдан жўнаб кетарди. Изоҳга ҳожат йўқ эди! Ҳамма тушуниб, унга бир нафас ачиниби ёки шунчаки масҳараомуз нигоҳ ташларди.

Эльза яна бир кечани остонада соядек, қимир этмасдан, «тиқ» этган товущни пойлаб ўтказди.

Худди ўз акслари каби хира ва ноаниқ бўлган бир қанча юлдузлар узоқда, қоп-қора хира осмоннинг қўйнида йилтиллашарди. Кўнглига ҳеч нарса сигмаганидан Эльза бошини чангаллаганча остонада ёнбошлаб тунни ўтказди. Гўё бахтли онларининг тасвирларини намойиш этишдан бўлак вазифаси йўқдек, мияси унга Жиммининг ёш ва шўх бўлиб, уни яхши кўрганлигини ва буни ҳаммага намойиш этган пайтларини кўрсатарди. Бу меҳрибонлик сувратларининг кўз ўнгидан ўтиб кетаётганини кўрган Эльза булар йўқотган нарсаларининг тасвири эканлигига сира ҳам ишонгиси келмасди. «Бошида нарсалар очик-ойдин кўринса, бу улар энди қўлингизда бўлмагани учундир», — деган Виннинг сўзларини ногоҳ эслаган Эльза хотираларини душманларни ҳайдагандек ҳайдашга уринди, аммо барча уринишлари бефойда эди, ёқимли хотиралар денгизда ёки дарёда сув кўпайган маҳалдагидек унинг қалбига тошиб келарди. Эртасига эрталаб, у бош устадан ўглини суриштириш учун ҳаво йўллари жамиятининг устахонасига боришга қарор қилди.

«Ҳақиқатан ҳам, Жиммига бир гап бўлдим, икки кундан бери кўринмай қолди-я, деб ҳайрон бўлаётгандим», — деди у. У Эльзага полицияга хабар беришни маслаҳат берди.

Кетаётиб айтадиган сўзларини имо-ишоралар ёрдамида баланд овозда машқ қилиб бораётган Эльза бу билан Жиммини ташвишга қўяётганини тушунмаётганди. Тасаввурда бой хотира қолдирган Больеларнинг эски уйларига келгандагина Эльза буни тушунди. Рош Больенинг ўрнига тайинланган одам дилкаш ва очикқўнгил бўлишига қарамасдан, Эльзанинг ўтмишидан умуман беҳабар эди. У ҳар доим Жиммининг узун бўйли ва кўк кўзли эканлигидан ҳайратланиб юрган бўлса керак. Оналик туйғуси унга айтадиган гапларига эътибор бериши лозимлигини, чунки бахтиқаро ўғлининг келажаги ана шу нарсага боғлиқлигини ёдига соларди ва Эльза ўзининг бу қадар мушкул ҳамда мураккаб вазиятда паст кетишидан жуда кўрқарди. У тепаликдаги бинога кўтарилишга журъат этмасдан, у ёқдан-бу ёққа бориб келар ва бу хатти-ҳаракати билан тепадан туриб кузатаётганлар эътиборини тортиши мумкинлиги хаёлига ҳам келмасди.

Дарҳақиқат, ойнаванд дераза ёнида ўтириб, шаҳар рўзномаларини варақлаётган Морис Лекуйе узоқда, қояли майдонда, таниш паст бўйли жуссани кўрди, ахир ким ҳам пошнали туфли ва ғалати шляпалар кийиб олган Эльзанинг ўзига хос юришини билмасди? Шундай аёлни унинг олдига киролмай иккиланаётганини кўриб хавотирлана бошлади. Жиммининг йўқолиб қолганлигини унга хабар қилишибди. Айтмоқчи, кимдир жўнаб кетаётган самолёт бортида Жиммини кўрган экан. Унинг самолётга ортилган юклар орасига яшириниб олганини тасаввур қилиш қийин эмасди. Эндиги гап Робертвал полициясини огоҳлантиришда эди, шубҳасиз, қочоқни ушлашга кўп вақт кетмайди.

— Робертвал? — қайтариб сўради хафсаласи пир бўлган Эльза.

Ўғлининг юклар орасида яширинганини эшитиб, Эльза юзидаги хайратни яширолмади. Аммо, энди у қийин вазиятда қолди. Жиммини қайтишга кўндириш учун Робертвалга ўзи борса қандай бўларкин?

— Қайтишга рози бўлса! Ўғлинг неча ёшда? Ўн бешдами?

Розилик аломати сифатида у пастга қаради.

— Ҳар ҳолда буни ўғлингдан сўраб ўтиришмайди. Ҳозирча сен оила бошлиғисан...

Унинг тушқун аҳволини кўриб, полициячи ёрдам бермоқчи бўлиб, меҳрибонлик билан уни койиб қўйди.

— Албатта, бу менинг ишим эмас, лекин сен ўғлингни наҳотки жиловлаб ололмайсан?! Сен унинг бирон илтимосини ҳеч рад қилганмисан?

Полициячига аламли нигоҳ ташлаган Эльза аввалига унинг гапига эътироз билдирмоқчи бўлди. Лекин бир зумда жаҳлидан тушди. Бошини ўйчан силкитиб, узоқларга тикилганча Эльза бу айбловларни маъқуллагандек бўлди.

Шу кун кечаси полициячи унга одам юбориб Жиммининг топилганини хабар қилди. Робертвалда уни юриш-туришидан, машиналарга қизиқишидан ҳамда ўсмирлар тўдасига қўшилиш учун қадам-бақадам уларни кузатаётганидан топиб олиш қийин эмасди.

Бу қизиқарли тафсилотлардан Эльза ўғли бориб кўрган ва уни мафтун этган ғалати жойни тасаввур этишга ҳаракат қилди. Бу ўз қишлоғида кўриб эриша ол-

маган нарсани олиш учун фақат бир восита эдимиз? Аввало у, бу машиналар ни-мадан иборатлигини яхши тушуниши лозим эди.

Эльза ювиниб, таранди, ўғлининг топилганидан суюниб, оғзи қулоғида унинг келишини кутди, аммо қаттиқ шамол сочларини тўзитди, аста-секин лабларида-ги табассум ғойиб бўлди.

Жимми самолёт эшиги ёнида кўринди. У ўн йилга қариганга ўхшаб кетарди. Унинг ажин босган пешонаси, қисилган лаблари Эльзага бир кунги ўзи учратган жазоланган америкалик аскарларни эслатди. Қочганида онаси кўпроқ ўз тарафида бўлганига ва ҳар ҳолда куч билан олиб келишларига сабабчи бўлмаганига Жимми ҳеч қачон ишонмасди.

Шу дақиқадан бошлаб, у ўғлининг ўзи учун ўлганини ва қочиш масаласи — бу вақт ҳал этадиган нарса эканлигини тушунди. Жуда бўлмаганда, ўғли билан тил бириктириб, шу йўл билан унга фойдаси тегишига ишониб, аждодлардан унга мерос бўлиб қоладиган изларни адаштириш йўллариини ўргатиш билан фойдаси тегишига ишонарди.

Онда-сонда сирлашиб қолган пайтларида, у ўғлининг мақсади АҚШ га кетиш эканлигини тушунди. Ўғли у ерни дунёдаги барча қувончлар мужассам бўлган диёр, деб тасаввур этарди. Унинг ҳамшиша мурасимсиз кўринадиган чеҳраси Америка ҳақида гап кетган пайтдагина ёришиб кетарди. Ўғлини хурсанд қилиш учун Эльза дуч келган масалада ўша мамлакат ҳақида яхши гаплар айтиб, ўзининг у билан бирга АҚШ-га боришга уриниб кўриш учун йўлга тайёр эканлигига шаъма қиларди.

Онаси бир марта хиёнат қилгани учун, умуман, ишонмай қўйган Жимми ўзининг хаёлий орзу-умидларини озгина бўлса ҳам сездириб қўйди. Ўғлининг ўзи билан гаплашганидан хурсанд Эльза унинг энг бемаъни ниятларини ҳам маъқуллашга тайёр эди. Улар орасидаги бу чала тотувлик дақиқалари узоқроқ давом этганида эди энг беқиёс дақиқалар бўлиб қолиши мумкин эди. Келаси йили Жимми ниятини амалга оширишга жиддий киришди ва албатта биринчи уринишдан оқ, катта шаҳарга, яъни Монреалга, қидирув ишларини олиб бориш қийин бўладиган жойга кетиб қолди. Форт-Шимо полицияси Эльзага ҳужжатларини юқорига жўнатганини ва бу иш уларга қарашли эмаслигини хабар қилди.

Ойлар ўтса-да, ўғлидан ном-нишон топилмади. Баъзан Эльза бундан ўзича фахрланиб кўярди. Полициячиларни ва бошқаларни роса югуртирсин, ахир бу уларнинг жазоси-да! Эльза ўғлининг ниҳоят америкалик аскарлар юртига бориб, ўзига ўхшаган, кучли, бахтиёр ва кўзларида совуқлик бўлмаган америкалик аскарларни топганини тасаввур этарди.

Эльзага Жимми мақсадига етсагина, уни кўра олиши мумкин дек туюларди. Агар, ўғли мақсадига етса, бу ҳақда онасига хабар қилиш истаги пайдо бўлади. Нима дейишса ҳам у ўғлини жуда яхши биларди: қачон у бирон нарсани топиб олса, онасига кўрсатиш учун орқасига қайтарди. Эльза хотираларига чўмган пайтларида ўғлининг баланд овоз билан қичқираётганини эшитиб қоларди: «Қаранг, менда нима бор!» Чопиб келган Жимми кўллариини очиб, сув ва бўронлар сайқал берган кичик тошчани кўрсатарди.

XVII БОБ

Секин-аста Эльзанинг мақсадсиз ҳаёти издан чиқди ва уни олдинга интилти-рувчи, ҳаёти мазмунини ташкил этувчи қандайдир бир куч чил-парчин қилди. Гоҳида дангасалиги тутарди ва шубҳасиз табиатидаги бу ҳаёл суриш одатини авваллари фақат оналик меҳру-муҳаббати кучи билангина енгиб ўтолган эди.

Умуман, тикиш ишларини ташлаб қўйган Эльза орадан бир неча ой ўтгач, пули тамом бўлгандагина баҳоли қудрат кун кечирини учун, тикув машинасини сотди. Мари-Жан тикув машинасини олиб кетаётганида Эльза фақат бир лаҳзагина гафлатдан уйғонгандек кўринди. Ҳаёти ва хотиралари шиддаткор ноаниқлик билан курашаётгандек, Эльза эски тикув машинасига тикилиб қолди. Аммо бу ҳол узоқ давом этмади. Аёлнинг юзи яна ҳам тундлашиб, лоқайд бўлиб қолди. Тикув машинаси кетидан у нафис жун чойшабларини ва пардаларини арзи-маган пулга сотиб юборди.

Шундай қилиб, Эльза ўз маконига айлантириш учун тинмасдан меҳнат қилишни бошлаган биринчи кундагидек, кулба бўм-бўш бўлиб қолди. Эльза яланғоч деворларга боқиб, зум ўтмай вайрон бўлган бу хонадонни безаш билан ўтган умрини ўйлаётганга ўхшарди.

Эльза ўз уйини ташлаб кетишга мажбур бўлди. У эскимослар қишлоғига қайтди. Қумлоқ соҳилдаги ҳамқишлоқларидан анча узоқда бўлган, бир қанча йиллардан бери ташлаб қўйилган бир кулбага жойлашди. Истаган киши бу кулбага жойлаша оларди. Эшиги ёпилмайдиган, томидан чакка ўтадиган бу кулбани Эльза бир амаллаб эпақага келтирди. «Бирон хизмат борми?» — деб хабар олган қўшнилариغا Эльза «йўқ» деб жавоб қайтарди: ахир бир вақтлар унда керагидан ортиқ нарсаси бор эди, аммо ўшанда ночор яшаганлар ҳозир ундан яхшироқ яшаётган эдилар. Олдинги шоҳона макони ва илгари кечирган фаровон ҳаёти Эльзага говдек туюлар ва қандай қилиб бу говларга чидаганини тушуна олмасди. Ахир яна ким учун азоб чекмоғи лозим? Тадеус ҳам, Винни ҳам дунёдан кўз юмишган, Иан эса ғойиб бўлган ва ҳеч ким, ҳеч қачон Бафэн ерига етиб бориш-боролмаслигини билолмайди. Арчибальд ва Лоранс Фробиснер Бэйда ишлаётгандилар ва ҳеч қандай хат-хабар йўлламаздилар. Баъзи қушлар жуфт бўлиб умрбод бирга ҳаёт кечиришади, аммо одамлар оиласи бўлса, бирпасда вайрон бўлади. Дарёдан бошқа ҳеч яқини қолмаган Эльза тошларга ўтириб ёки ётган қўйи уйининг тирққишидан мўралаб сувнинг оқишини тингларди.

У ечинмасдан ухлайдиган бўлди. Эльзанинг энди йиғиштирадиган каравоти ҳам, егулик тайёрлаш учун бирор масаллиғи ҳам йўқ эди, энди жуда оч қолганида қўлига нима илинса, ўшани ерди. Фақатгина бир одатини, яъни кир ювишни у сираям қанда қилмасди: турли чиқиндилардан ёқилган оловга сувни иситиб Эльза дарё бўйида кир юварди. Баъзан у қоп-қора тутуни қўланса эски резина гилдиракларини ёқарди. Аёлни олов ёқаётгани узоқдан элас-элас кўзга чалинарди.

Эльза анча вақт яқшанба кунлари ювиниб-тараниш одатини тарк этмади, у тоза қўйлақларининг бирини қийиб, иложи борича дарёдан узоқлашмасдан, одамларни четлаб, черковга йўл оларди. Черковдаги энг чекка курсига жойлашиб олган Эльза ибодат пайтида пастордан кўзларини сира ҳам узмасди. У одамларнинг қизиқиш ва жонкуярлигидан қочиб, ҳамқишлоқларига дуч келмаслик учун черковдан ҳаммадан кейин чиқиб кетарди.

Ейишга ҳеч вақоси қолмаган чоғлардагина оқ танлилар олдига иш сўраб боришга мажбур бўлувчи Эльза икки ёки уч кундан ортиқ вақт талаб қиладиган ишга деярли рози бўлмасди. Ўз уйига қарамай қўйган Эльза илгариги паст бўйли очиккўнгил меҳнатқаш қизни эслатувчи кўтаринки ғайрат билан оқ танлилар хонадонини ёғ тушса ялагудай қилиб тозалаб қўярди. Бир куни католик черковини супуриб-сидираётганида Эжен ота бошқа одамлар каби Эльза ҳам ўзига қарамай қўйганини юзига солиб, ибодатхонада қолишни таклиф этди; унинг тайин маоши, аниқ иш жойи, моддий таъминоти бўлишини айтди. Эльза пасторни гўё муҳожирнинг гапларини тинглаётгандек афт-ангори ўзгариб, пешонасини тириштириб тинглади. Маош, иш жойи, моддий таъминот!.. Буларнинг энди унга нима кераги бор?!

Сокин дарё бўйида қолиб, ўзини дарё каби озод ва эркин сезиш ҳуқуқини Эльза иш ҳақиға алмашармиди?

Аммо баъзан оғир иш кунларидан сўнг у базўр одатий хаёлларига қайтарди. Хотиралар Эльзани безовта қилар, озодлик ва покизалик каби орттирган кўникмалари қайтадан уйғониб, унинг ҳаракатларида асабийлик сезила бошларди. Қайтиб келган азоби ҳамда қалбида уйғонаётган ҳаётни ўзгартириш истагини лаънатлаб, букчайиб олдинга қараб бораётган Эльзанинг ихтиёрида ўзгарувчан, мавҳум, амалга ошмайдиган мақсад сари элтувчи, озор берувчи кунларгина қолган эди.

Аммо йиллар Эльзага яхшилик қилиб орзу-ҳавасларини ва ўкинчларини сўндирдилар. Америкалик аскар йигит келган ва ўғли борган олам билан боғлагани учунми, Эльза бахтли кунларидан эсдалик бўлиб қолган радиосига жуда ўрганиб қолган эди. Гоҳо аёл радиосини лаш-лушлари ва ҳайвонларнинг терилари орасида йўқотиб қўярди. Ўзга олам одамларининг ҳаммиша ҳайратга солув-

чи хатти-ҳаракатлари ва гап-сўзларини яна бир бор эшитмоқчи бўлган Эльза бир-оздан сўнг радиосини топиб оларди.

Шундай қилиб, бир кун кечкурун, Вьетнам деб аталувчи бир мамлакатга америкалик аскарлар қисмлари юборилганлиги ҳақидаги хабар уни ларзага солди.

Америкалик аскарлар ҳақидаги хабар Эльзанинг қаддини ростлади. Аёлнинг юзларига жон кирди. Гўё ўжарлигига яраша радио воқеаларни аниқроқ изоҳлаб берадигандек аёл қаршисидаги радиога еб қўйгудек тикилди, аммо узоқдаги овоз бошқа воқеаларга ўтиб кетди.

Барибир эмасми: кулбасида ногоҳ янграган нотаниш мамлакатнинг бу номи бошқа жойга кетмай, шу ерга узоқ вақт мобайнида осойишталик олиб келди.

Эльза бир зумда радиоси бор энг яқин қўшнилариникига югурди. Бу гаройиб хабарни улар эшитмадилармикан? Йўқ, деб жавоб беришди улар, ажабланарли жойи йўқ; фақат оқ танлиларнинг совуқ уруш деб аталувчи ҳар доимги эски гапларидир. Қўшниларнинг гапларидан кўнгли тўлмаган Эльза тушунтириб бериш учун пасторнинг олдига борди.

Пастор уни Кэмбридж талабасининг чоғроқ хонасини эслатувчи кичик «study»¹сида қабул қилди. Кўксук дарёсининг бўйларида иккови сўнгги бор учрашганларидан бери орадан қанча сувлар оқиб ўтди! Соқлари оқарган, қари руҳоний Хуг Патерсоннинг нафақага чиқмоқчи бўлган пайтлари бўлгани учун у қадрдон дўсти билан видолашаётгандек ва теварак-атрофдаги мунгли манзарага кўчмоқчи бўлаётгандек термуларди.

Аввалига у қалтироқ овозда Эльзани жуда яхши кўришини айтиб, уни ўзига қарамай қўйганликда айблади.

«Ўзига қарамай қўйиш ёки «ўзини йўқотиб қўйиш» каби айбловларни Эльза умри давомида кўп эшитганди. Бу сафар Эльзанинг Вьетнамга бўлган қизиқиши зардасининг қайнашига йўл қўймади.

Эльзанинг бу ҳолатини болаларча эркалик деб ўйлаб, кўнгли юмшаган қари пастор, базўр қаддини ростлаб, бош бармоғи билан стол устидаги глобусни айлантирди. У бир нуқтани кўрсатиб, ўша Вьетнам эканлигини айтди.

— Сернам, ҳавоси жуда иссиқ мамлакат, — деб таърифлади пастор. Ҳамма нарса жуда тез ўсади: лианалар, қамишзорлар, қалин сербарг дарахтлар ҳамда ботқоқликлардаги гиж-гиж қайнаб ётган ҳашаротларнинг ҳаёти...

Қаранг-а! Эльза она диёри каби қорли бир мамлакатни тасаввур этганди ва америкалик аскарлар ҳақида янги хабарни эшитган аёлнинг хотирасида полицияга хабар қилмасликни илтижо этувчи мовий кўзлар жонланди, аммо бу кўзлар ниёда аскарникими ёки Жимминикими, у билмасди, чунки эндиликда бу икки нигоҳ хотирасида чаплашиб кетган эди.

Эльзанинг анча йиллардан бери унутилган, бахтли онларидаги қувончи жўш урган жарангдор кулгуси янгради. Янгиликларни эшитган аёл Жиммининг ўша мамлакатга кетган аскарлар орасида эканлигини сизди. Қардан билишини ундан асло сўраманг, аммо Эльза ўғлининг америкалик аскарларга қўшилганига ишончи комил эди. У ўғлининг Вьетнамга борганлигини ботинан ҳис қилди. Бу хислат унга Виннидан мерос бўлиб қолган бўлса ажаб эмас, чунки қариганида воқеаларни олдиндан билишга эҳтиёж сезмаган онасининг кўз ўнгида тақдири бирдан намоён бўларди. У ерда ҳаво иссиқ бўлса янаям яхши: Жиммининг аҳволи жойида бўлади.

Форт-Шимога етиб келган ойномалар орқали Эльза кейинчалик вьетнамликларни ўз халқига жуда ўхшатди, айниқса, эскимос аёлларнинг кўзларига ўхшаш, аммо боқишлари ғамгин ва узоққа чорловчи бодом кўзларни айтмайсизми! Эльза вьетнамликлар ҳаётини акс эттирувчи лавҳалар ва суратлар йиғга бошлади.

Бир кун Эльза Жиммининг худди отаси каби кечаси зерикканидан тортинчоқ бир қизни четга тортиши мумкинлигини тасаввур этди. Қонхўр ҳашаротлар гиж-гиж қайнаб ётган қалин қамишзор яшириниш учун қулай жойдир. Ҳаётда ҳамма нарса қайтарилади, Эльза Вьетнам қизларининг расмларига диққат билан

¹«Study» — Бу ерда «кабинет» маъносида (ингл).

қаради. У бир қизнинг расмини танлаб, бу қиз Жимми оқшомлардан бирида севган қиз деб ўзини ишонтирди. Неварасининг дунёнинг нариги бир бурчагида туғилишини, уни кўришнинг иложи йўқлигини Эльза биларди: пировардида ҳаёт кинодагидан ҳам фаройиб ва кутилмаган қирраларини намоян этар экан.

Одамлар ҳақидаги нохуш хабарлардан у асло беҳабар қолмасди, бу хабарлар Эльза учун кулгули «make believe»¹ манбаи эди. Бу хабарларга чексиз уфқ ортидаги куёш ботишига, дарёга содиқ бўлгани каби вафодор Эльза уларни сабр-тоқат билан черковдагидек қўларини қовуштирганча, кулбасининг тўрида кутиб оларди.

Эльза радиодаги бу хабарларнинг шиддат билан янграшига қўйиб берарди: оқ танлилар ибораси билан айтганда, ҳалоқатлар, келишмовчиликлар, дипломатик хабарлар, шпionage, жанжаллар, юқори савиядаги учрашувлар... биронтаси ҳам аёлга таъсир этмасди, Вьетнам ҳақида гапирилгандагина унинг юрагига ўт тушарди.

Эльза бу урушда ким томонида эканлигини билишни ҳам истамасди: сирли тропик ўрмонларига ташланган ва душман қўлига тирик тушсалар ҳалок бўлишлари аниқ бўлган бечора америкалик аскарлар томонидами ёки осмонларидан ёндирувчи, ўлдирувчи, нафас қисувчи заҳарли нарсалар ёғилган, юз тузилишлари ўзига ўхшаган одамларгами? Умри давомида уруш ҳақида кўп эшитганига қарамасдан гап нима ҳақда бораётганини Эльза ҳеч тушунмасди. Ахир қандай қилиб ёшлигида соғлом ва идроки фаҳлмамаган нарсани энди, тамаки тутунига фарқ бўлиб, турли ўйдирмаларни тўқийётган пайтида тушуниши мумкин?

Ҳар замонда сотиб оладиган пивоси Эльзанинг ташналигини қондиrolмасди. Бир марта татиб кўрганидан сўнг пайдо бўлган бу янги эҳтиёж Эльзани зиддиятли аҳволга солди: чунки ичимликни татиб, ҳақиқий аҳволни унутмоғи учун, аёл аввало воқелик билан тўқнашиб, қишлоққа қайтиши, дуч келган жойда ишлашга рози бўлмоғи даркор эди, у ҳолда тутуруқсиз ва чексиз хаёлларининг ипини топиш анча мушкул бўларди.

Икки ёки уч шиша пивони ичиб, бир пачка сигаретни чекиб олганидан сўнг, нигоҳлари сўнган Эльза дарё бўйига борар ва ўзини аллақандай хушчақчақ ва озоd сезарди. Тараққиёт кашфиётларининг биронтаси ҳам Эльзанинг назарида бу беҳуш қиладиган неъмат билан тенглаша олмасди.

Кўксук дарёси бўйларида ҳамшиша ёлғиз ва тинимсиз юривчи Эльза, гўё умрининг сўнгги маррасига, поёнига етганга ўхшарди. Эльзага ҳаёти узоқдаги ғамгин, кексайган тоғлар ортидаги дарё каби ҳориб, мангуликдан оқиб келаётгандек туюларди.

Баъзан у ўзида «етиб боришга» интилиш ҳиссини сезарди. Бу орада узоқ тундрадаги биродарлари билан хайрлашиб, пастор ҳам оламдан кўз юмди ва дунёнинг бир бурчагида, поёнсиз осмон қаршисида, йиғлаганларидан кўз ёшлари музлаб қолган уч сафдоши олдидаги ўлимгина пасторга муносиб эканлигини жамоа аҳли тан олди.

Пасторнинг ўрнига тайинланган руҳоний бутунлай бошқача одам эди. Келиши биланоқ у кутиб олиш учун черковга келган эскимосларга жуда нохуш гапларни айтди. Унинг гапларига қараганда янги замонлар келганмиш. Одамлар орасида улар ўрнатган эски ғовлар йўқ бўла бошлабди. Рим католиклари, инглизлар, яҳудийлар ва бошқалар ажратиб қўйилган ака-укалар бўлиб, энди ягона оилага бирлашишлари лозим экан.

Ҳайрон қолган бечора одамлар бу гапларнинг маъзини чақиб олишга уриндилар, ўз ораларидаги тўсиқларни ҳеч қачон сезмаган одамлар, мабодо улар мавжуд бўлса, йўқ бўлишини Худодан чин дилдан тиладилар.

Аммо черковда гап фақат бирлашиш ҳақида кетиб, бу масалада ҳатто Парвардигори оламдан илтижо этилган бир пайтда, икки мамлакат ҳукуматларининг талашуви қайтадан бошланди.

«Эскимослар бизларга қарашлидир. Улар бизга бўйсундилар», — деди бир ҳукумат.

«Ҳечам-да, улар бизнинг ҳудудимизда, улар бизники», — деди иккинчи ҳукумат.

Ана шунда, эскимослар орасида улар фақат ўзларига қарашли эканликларини ва уларни тинч қўйишларини талаб қилувчи ғаламислар пайдо бўлди.

¹ «make believe» — Фантазия, хаёлот. (франц.)

Оқ танлилар қишлоғида гап нуқул шу жанжал устида борарди ва юмушларидан бўшаб уйига қайтгач, Эльзанинг боши говлаб, ҳеч нарса тушунмасди.

Кунлардан бир кун Эльза соҳилда тасодифан учратиб қолган бир нуроний файласуфдан бунинг сабабини сўраганида, бурунги эскимослардек айёрлик билан боқиб, чол унга ғалати жавоб берди.

— Ҳукуматлар орасидаги бу жанжалдан бизлар фойда кўрамиз, — деди чол кулимсираб.

— Нима учун, буважон?

— Чунки иккала томон ҳам ўз томонига оғдириш учун кўпроқ нарса беради.

Эльза бу ғалати вазият ҳақида ўйлаиб қолди.

— Ҳа, тушунарли. Аммо ўз тарафларига нима учун оғдирмоқчи бўладилар?

Бундан улар қандай фойда кўрадилар?

— Бунданми? — деди қария қўлларини осмонга кўтариб.

Ана шуни билолмай, файласуф мулоҳазаларининг гирдобига тушиб қоларди. У узоқ Шимол кутбининг музикларигача етиб борган одамларга боқарди. Улар нари борса, икки ёки уч минг эскимос бўлиб, шамолга ташланган уруғларга ўхшаб кетардилар, шамол бўлса, бу уруғларни ҳеч қачон бир жойга тўшлаб ололмасди.

— Жуда кўп ўйладим, аммо бунинг сабабини билолмадим. Уларнинг нега бизларни яхши кўриб қолганларини сира ҳам англай олмаяпман, — деди чол.

Дунёда уруш хавфи кучайган бир пайтда Эльзанинг радиочаси бузилиб қолди. Жимжитлик унинг дилини вайрон этиб, танҳолигини сездирди, чунки бу муҳаббат хабарлар Эльзанинг ўзига хос йўлдошларига айланган эди.

Радиосининг бузилган механизмларини тузатиш учун Эльза яна ишга ёллангани лозим эди, аммо у ўзини нохуш сезарди, чунки яқиндагина бронхит хасталигидан фориг бўлган, бу касаллик яна қўзғолиб қолиши мумкин эди. Ҳар эҳтимолга қарши тамакини ғамлаб қўйган Эльза қисқа муддат иш топиш ҳақида ўйлади ва икки ҳафтани иккилашиб ўтказди, энди Вьетнам хабарлари ҳам унинг кўнглига таскин бермай қўйганди.

Кейин қишлоққа бориб, ёз бошланганлиги туфайли унга кераксиздек туюлган айиқ терисини бир кўзача тамакига алмаштирди. Энди бу нозиккина гавдани Кўксук дарёси бўйларида ҳар доим учратиш мумкин эди. У елкаларини қисганча олдинга қараб, баъзан жуда тез, баъзан судралиб, аммо ҳеч қачон ҳеч қаерда тўхтаб қолмасдан, гўё уфқнинг четидаги сирли ва қудратли, номаълум бир учрашувни кутаётгандек ва агар йўлда тўхтаб қолмаса, албатта бу учрашувга етиб бориши аниқдек шошиларди.

* * *

Қирқ ёшларида Эльза қари кампирдек бўлиб қолди. Рангсиз либосларда, замин каби кулранг эски этикларда, бир кўзи одамларга қараган, иккинчиси бўлса ҳаминча тамаки тутунига ғарқ бўлган Эльза кундан-кунга раҳматли онасига ўхшаб борарди.

Бир кун Виннини жуда яхши билган ёши улуг икки аёл дарё бўйидан келатган бир томчи сувдек Виннига ўхшаб кетадиган қиёфани кўриб, бирданига ҳайратдан қичқириб юборишди.

— Бўлиши мумкин эмас! Виннининг айнан ўзи! Наҳотки, Винни ерга қайтиб келган бўлса!

Тўлқинлар шовқинига қарамасдан, аёлларнинг гапларини эшитган Эльза, онасига жудаям ўхшашни ҳоҳламай қаддини ростлади ва энди ёши қайтганидагина ич-ичидан изза бўлиб, онасини тушуна бошлади.

Аммо бир оз юргандан сўнг у яна эгилиб, оёқларини судрай бошлади. Қаддини ростлаганида адашганларини сезган аёллар фикрларини ўзгартирган бир пайтда Эльзанинг қадди яна букилганини кўриб, қувонишди ва бир-бирларига қараб дейишди:

— Ҳа, бу Винни. Айнан Виннининг ўзи.

Аммо бу вақтга келиб, одамлар орасидаги жойи пастда бўлса ҳам ҳеч ким, ҳеч қачон бошқаларни жамоат олдида ошкора кўкка кўтариб мадх этмади. Агар шафқатли пастор ҳаёт бўлганида эди, у яна бир бор «Муҳаббат борасида ҳеч нарса олдидан кўриб бўлмайди», деган бўлармиди?

XVIII БОБ

Қандай воқеа рўй берганини тушуниш учун, аввало Форт-Шимо аҳолисининг кўпчилиги ўз кулбаларида осмонда учиб кетаётганларнинг овозини радио орқали тута олиш имкониятига эга эканликларини эътиборга олиш керак. Кичкина самолётлар ва гоҳида улканлари ҳам бу диёр узра учиб ўтишарди. Экипаж аъзолари ердаги бирталай уйни кўрарди: у қишлоқдан бирон кишини танир ёки кимгадир мактуб етказиши лозим бўларди. Ёки учувчи булутлар орасида ёлғиз бўлганидан зеркиб, ўзини қаерга қўйишни билмасди. Ҳар қалай кўпинча, осмон саёҳатчилари ерликларга мурожаат этишарди. Бу турдаги мулоқотлар ҳеч кимни хайратга солмасди. Одамлар, таъбир жоиз бўлса, самонинг улар билан гапиришишига одатланиб қолишган эди. Бу сафар нотаниш овознинг кучли америкача талаффуз билан нафақат тирикларни, балки ўлиб кетган одамларни ҳам номманом қақираётгани уларни ваҳимага солди...

Сўнгра микрофонда қарс-қурс, шовқин-сурон орасидан одамларнинг номлари эшитилди:

— Тадеус, меҳрибон қария. Тадеус, Сиз ҳалиям тирикмисиз ва тошдан ажойиб ҳайкаллар ясаяпсизми?

Бир неча йиллар илгари қазо қилган ҳамқишлоқларининг биридан ҳол-аҳвол сўраганларидан базўр ўзига қелган одамлар, яна ҳаёт бўлган бир одам сўралганида баттар ажабланишди: сўнг овоз яна уларни ўтмишга чорлаб чалкаштирди.

— Иан, салом кекса Иан, Гудзон қўлтиғи, Полиция, Қонун, Тартиб, мактаб ўқитувчиси — барингизга салом, — деди овоз.

Энди овоз ерликлар устидан кулаётгандек туюлганидан одамлар ўзларини таҳқирланган ва ҳақир сезишди. Ҳар ҳолда бир нарсадан кўнгил очмоқчи бўлган нотаниш бир йигитнинг беғараз кулгусини одамлар эшитгандек бўлдилар.

Шу вақт давомида Америка ҳарбий ҳаво кучларининг разведка самолёти кимнидир излаётгандек, қишлоқ узра учиб, иложи борича пастроққа шўнғирди.

Қишлоқнинг бир неча оқ танлиларида, шу жумладан, Эжен отада ҳам радиопередатчик бор эди.

Самолётдаги овоз сўнги марта «салом»ларини изҳор қилганда, Эжен ота алоқага чиқди:

— Бу ердагиларнинг барисини танийдиганга ўхшайсиз, сиз кимсиз, ахир?

Бир неча лаҳзалик жимликдан сўнг, қаттиқ шовқин эшитилди, сўнг узоқдан овоз келди:

— Сиз ҳурматли Эжен ота бўлсангиз керак? Надре, ишларингиз яхшими?

— Раҳмат, яхши, — жавоб берди руҳоний. — Аммо сиз ўша...

— Бир америкалик учувчи дўстингиз, — жавоб берди овоз.

— Форт-Шимодаги одамларни жуда яхши танийдиган дўстингиз?...

— Форт-Шимо? Бўлиши мумкин!... Саёҳатларим давомида бундай жойлардан қанчасини кўрганман. Эжен ота, сиз аввалгидек, ҳамма вақт Форт-Шимодами-сиз?

— Сиз-чи? Қаердан келаяпсиз? Қаерга бораяпсиз?

— Хелло! Қаердан келаяпман? Ўзим қатнашган Вьетнам урушидан қайтдим, ишонинг. Қаерга кетаяпман? Айни дақиқада топшириқ билан Арктикага юборилишим ажойиб диёрингиз узра учиб ўтишимга сабаб бўлди...

Ердаги одамлар осмонда бировнинг икки марта чуқур хўрсинганини эшитдилар ва Отахон Эжен Вьетнамда бўлган бу америкаликни янгиликларидан хабардор эди.

— Бу ерда ўлим кўпларни йиқитди. Тадеус ўлган. Ианни ҳам, ҳамма нариги дунёда, деб ўйлаяпти. Бошқаларнинг аҳволи ҳам айтарли яхши эмас. Улар ўлгудай зерикканлар. Бу ердаги ҳаётнинг нақадар зерикарли ва гамгинлигини ҳеч ўйлаб кўрганмисиз?

Осмонга янада баландроқ кўтарилган самолёт анча вақт жавоб бермади.

Одамлар самолёт энди учиб кетади, деб ўйлашди, аммо у Куансенинг эски кулбаси узра яна бир бор айланди. Хуллас, самолётдаги одам яна гапира бошлади. У бир оз истеҳзоли меҳрибон овозда деди: «Хелло, меҳрибон...» Қолган икки уч сўз эшитилмай қолди. Баъзи бировлар «меҳрибон онажоним» деганини эшитган-

дек бўлдилар. Кимгадир «яқин кунларда сен билан учрашаман» дегандек туюлди. Отахон Эжен бўлса радиопередатчигида «Бир кун сен мен ҳақимда янгиликлар эшитасан» деганини тутиб олгандек бўлди.

Шу билан ҳаммаси тугади. Самолётни кўзлари билан кузатмоқчи бўлганлар кўчага югуришди, аммо у кўринмай қолди. Бу воқеани муҳокама қилиш учун барча кулбалардан одамлар йиғилиб, бирпасда ҳаяжонланган оломонга айланишди. Эльзани табриклагани бориш фикри уларни ҳаракатга келтирди.

Йўлда улар Эльзанинг радиоси бузилганини ва барчасидан беҳабар бўлиши мумкинлигини эсладилар. Ҳаётнинг бу зарбасини қаранг! Дунёнинг бир четида самода номи тилга олинган Эльзанинг танҳо ўзи бундан беҳабар эди. Одамлар шошилиб, чоғиб бу воқеани муҳокама этар ва ҳар бир киши қалб истаги ҳамда тасаввурига кўра, қўшиб-чатгани учун ҳеч қачон бу воқеанинг аслида қандай бўлганлигини билиш мумкин бўлмай қолди.

Улар кутганидек, Эльза уйда эмасди. Очiq эшик, йиғилмаган фақирона ўрин, миҳга илинган ранги ўчган эски кўйлақлар нохуш кайфият туғдириб, бу ердан чиқиб кетишга ундарди. Қўшнилар Эльзани излай бошладилар. Кутилмаган бу янгиликни хабар қилмоқчи бўлганларида Эльзанинг аллақандай чекка, топилмас бир бурчакка яшириниб олганини қандай изоҳлаш мумкин!

Соатлар давомида ўй-хаёлларни сувга оқизиб, ярим қотиб қолган юзларидан ҳеч қандай маъно ўқиб бўлмайдиган Эльзани одамлар олдин кўрмай ўтган жойларидан, бир қоя панасидан топишди. Эльза ҳатто шу чекка бурчакка келиб, уни жуда безовта қилганидан орқасини ўгириб, шовқиндан сақланиш учун бошини қўллари билан бекитишга мажбур этган ўша самолётни кўрган эди.

Аммо қўшнилариининг биринчи сўзларидан, у бу самолётда яқин бир дўсти борлигини олдиндан сезгандек бўлди. Ҳамқишлоқлари сўзлаб берган бу воқеага у нафақат ишонди, балки ҳақиқат уларнинг эса қолганидан ҳам зиёда, деб ўйлай бошлади.

Ўша жойда ҳамма билан бирга бўлмагани учун Эльза чеккан афсус ва надоматларнинг чеки йўқ эди.

* * *

Айтиш мумкинки, ўша кундан бошлаб Эльза бу воқеанинг шоҳиди бўлган одамларга уни сўзлатиш билангина яшади.

Одамлар унутган тафсилотларни эслашар, деб умид қилган ва неча бор айтиб берганларига қарамасдан, бу воқеани қайта-қайта тинглашга муштоқ бўлган Эльза гоҳ у, гоҳ бу кулбада тўсатдан пайдо бўларди.

Шундай қилиб, бир кун кимдир ўзини танитиб: «Мен Жимми Кумачук Эльза Кумачук билан гаплашмоқчиман», деганини эслади.

Бу янгиликни эшитиб, Эльза ҳаммадан йироққа, дарё бўйига хабар нашидасини истаганча суриш учун чоғиб кетди.

Аёл ўзида уйғонган бу ҳаяжонни босишга ҳам уринмасдан, дарё бўйида соатлаб юрди.

Бошқа кулбадагилар учувчининг ўзини танитганини инкор этишди ва Эльза воқеа тафсилотларини яширишга уринаётгандек туюлган бу одамларга ёмон қараб қўйди. Ҳақиқатни билишга бўлган бу золимона ва шафқатсиз эҳтиёж устига қурилган орзулар аёлни қайта-қайта келишга ва ўз фикрини маъқуллашга мажбур этарди.

— Наҳотки, у ўзини танитмаган бўлса? Эсланг, яхшилаб эсланг.

Баъзан авваллари ҳақиқатни яширмаслик мақсадида йўқ деган одамлар, энди уни хурсанд ёки хафа қилиш мақсадида «ҳа» дейишарди.

Кўпинча Эльза шундай савол берар эди:

— Овозидан бахтлидекмиди?

Бу оддий савол барчани ҳаяжонга соларди. Онанинг интизорлик билан кутишидан таъсирланган баъзи одамлар ўша овоз уларга жўшқин ва масрурдек туюлганини айтишди ва улар аёлни шартан кетиб-парти қолган юзида олдинги Эльзани эслатувчи аллақандай ўзгаришни кўриб, тақдирлангандай бўлишарди. Бошқалар бунини инкор этишарди. Отахон Эжен бўлса, бошини чайқарди. Осмон-фалакдаги бу мақтанчоқлик унда жуда эрта издан чиқиб кетган сурбёт бола

ҳақидаги таассуротларни уйғотган эди. Эльза энди ҳеч қачон бу воқеа ҳақида сўрамайдиган бўлди.

Энди у ҳеч кимда бўлмайдиган маълумотларни сўрайдиган бўлди.

У қаерда яшайди, қачон келади, у бориши лозим бўлган манзилгоҳнинг номи нима? Нима учун унинг гапларига кўпроқ эътибор беришмади?

Бу мўъжизавий ҳодиса энди ҳеч кимни хайратга солмай қўйди. Таъбир жоиз бўлса, осмондан тушган, кунлардан бир кун осмону фалакка меҳр қўйган ўғли кўкка кўтарилган эди: ҳаётда ҳамма нарса бир-бирига узвий боғлиқ.

Дарё бўйидаги сайрлари пайтида Эльза Шимол томон учиб кетаётган ўткинчи самолётларни меҳр билан кузатарди. Отаҳон Эженнинг гапига қараганда, бомбалар юкланган бу самолётлар баъзан умуман кўринмасдилар. Аёл юзини офтобдан бекитиб юксак-юксакларга тикилар, чарақлаётган осмонда учиб кетаётган нуқта-ни изларди. Эльза ўғлининг мўлжални олиб, балки бу ердагидек ясси ва очиқ ялангликларга аниқ бориб тегадиган бомбаларни ташлаётганини тасаввур этарди.

Эльза ҳамқишлоқлари олдига қайтиб келарди. Кейин у ёки бу кулбанинг тўрига ўтириб олиб, ўзининг узлуксиз саволларини такрорларди. Ўғлининг аҳволи қандай эди? У яна бу ердан ўтиш-ўтмаслигини айтдимиз? Балки бир кун у кириб келар?

Эльзанинг бу қадар тинимсиз суриштиришларидан сабрли ҳамқишлоқларининг ҳам тоқатлари тоқ бўлди: Улар Эльзадан қутулиш, уни тинчлантириш учун ҳар қандай саволга жавоб беришга рози эдилар.

Аммо Эльзанинг ўзи айтмоқчи, нимага таяниши лозимлигини билиши зарур эди: мабодо ўғли қайтиб келадиган бўлса, вақтини бекор ўтказмасдан тайёргарлик кўриши лозим: каттароқ кулбани сотиб олиши, уни таъмирлаши, жиҳозлаши, пардаларни илиши, қолаверса, баланд пошнали туфлида юришни қайтадан ўрганиши, эски шляпаларининг бирини тузаттириши лозим эди. Шунда амалга ошириши лозим бўлган ишларни кўриб, бу озиб-тўзган жон, гўё ҳаммадан ўғли фақат хаёлла-ридагина қайтиб келса яхшироқ бўлармиди, деб сўраётгандек туюларди.

Ойлар, ниҳоят, йиллар ўтди ва ҳеч ким энди бу ҳақда гапирмай қўйди, бу воқеа одамларда бурунги кино томоша кечалари каби таассурот қолдирди, ўша кечаларнинг бирида олтинланиб товланган, қош қорайган пайтда Эльза, Мари-Жан, Милдред ва Лили кинодан жуда таъсирланиб, ўзлари кўрган ишқий манзаралар ҳақиқатда бўлганми ёки тўқиб чиқарилганми? — деб баҳслашган эдилар.

* * *

Тишларининг ярни тўкилиб кетган, букчайиб кетганидан камонга ўхшаб қолган, ўнг қовоғи осилиб, папиросини ҳаммиша тутатиб юрадиган Эльза кун бўйи вақтини бебош Кўксук дарёси ёқаларида ўтказарди. Ўз уйларида камдан-кам бўладиган ҳамқишлоқлари назарида Эльза бедаво кўчманчи ҳисобланарди: уни уйдан ҳеч қачон топиб бўлмасди.

Аммо одамлар кўпинча қалин қор орасида ҳамда изғирин билан курашаётган, шамолга қарши ёки шамол йўналиши бўйича юриб кетаётган аёлнинг ориқ жуссасини кўришарди.

Ёз келиши биланоқ одамлар йироқлардаги заминнинг энг текис сайқалланган кўҳна тоғлари тизмасига туташган осмону фалаклари пойида Эльзанинг янада тўзиб, янада букилиб юрганини кузатишарди. Кеч кириши билан у ўзининг бетиним ҳаракатини тўхтатарди. Эльза қимирламасдан оламнинг ўша дақиқалардаги сеҳру синоатига узоқ вақт маҳлиё бўларди. Сўнгра товланаётган майда кўкиш тошни, қуш тухумини, оламни кезиб юрадиган уруғларни ва гўдак сочларидек майин, сариқ, ингичка ўсимлик толалари сингари арзимас майда-чуйдаларни олиш учун энгашарди.

Эльза уларни турли ҳаслардан тозалаб, пуфларди, кейин бу майда-чуйдаларнинг ўзига хос товланиб ажиб бўй таратишидан юзлари ёришиб кетарди.

Алексей КОЛЬЦОВ

Кулиб боқсин бахт ва муддао

ЕТИМ ҚИЗ

Қитиқламанг, имламанг ҳам,
Жушқин ёшлик орзулари!
Фойиб бўлинг, учинг илдам
Уйсиз етим қиздан нари!

Ҳорғин бошим узра бот-бот
Нега энди сиз сарсари?
Нега елни айлаб қанот.
Учмагайсиз юртдан нари?

Гўзал тушлар кўрсам фақат
Хурсанд эдим мен бир замон;
Лекин умид кўп хиёнат —
Этди шавқим айлаб яксон.

Ўнгимда-чи ўзим якка,
Кўз ёшларим тўкиб фақат,
Ишонмайман эркинликка,
Насиб бўлмас, йўқ фароғат.

Қитиқламанг, имламанг ҳам,
Ёрқин қувонч орзулари!
Фойиб бўлинг, учинг илдам
Уйсиз етим қиздан нари!

ЙЎЛОВЧИ

Булут тошиб эсади еллар,
Шовуллайди саҳро ўтлари;
Тун қоп-қора парда сингари,
Зулумотда сўнги йўқ йўллар.

Азиз АБДУРАЗЗОҚ
таржимаси

Алексей Кольцов (1809-1842) воронежлик майда савдогар оиласида таваллуд топган. Кольцовнинг шеърларида рус деҳқонларининг оғир қисмати, машаққатли турмуши ва ташвишлари, билан бир қаторда меҳнат сурури халқона оҳангларда тараннум этилади. Унинг кўпгина кўшиқлари халқ тароналарига айланиб кетган. А.Кольцов шеърларидан С.Есенин сингари шоирлар илҳомланганининг ўзиек унинг ижоди катта аҳамиятга моликлигидан далолат беради.

Бепоен чўл уфқида яллиғ
 Сеҳрловчи бир юлдуз янглиғ:
 Тасодифан ёқилган чироғ
 Тун қўйнида ёнар ярқироқ.
 Мен — кеч қолган, якка умидсиз
 Йўловчиман кар чўл қўйнида.
 Бир жой топиб тунаш ўйида
 Яғир отим қистайман ҳар кез.
 Йўл олганман у чироғ сари;
 У қувнатар бир бахт сингари.
 Тун қўйнида ким шундай ҳушёр
 Кўз тикмишдир қайдасан деб ёр,
 Ким шундайин мижжа қоқмасдан,
 Вақтни пойлаб ва йўқотмасдан,
 Хуржун осиб мендек хокисор,
 Яғир отда чайқалиб нимжон,
 Тунда ўтга дуч келмиш қачон?
 У юлдузмас, унда ўчоқ бор,
 Бўтқасини пишириб унда,
 Аравакаш куйлар бу тунда.

КУЗ

Кузак етди; нам билан тўлиқ
 Булут келар денгиз устидан;
 Табиатнинг қовоғи солиқ,
 Салт далалар маҳрум тусидан:
 Тим ҳаворанг тўн киймиш ўрмон,
 Туман уриб ер узра жавлон,
 Кўз ўнгимни айлар зимистон.
 Ўлиб, музлаб бормоқда борлиқ;
 Намозшомдай қорайди уфқ;
 Қош чимириб олди ёруғ кун.
 Қуяр ёмғир зўр, бениҳоя;
 Одамларга бўлди ҳамсоя
 Ғашлик, уйқу, ялқовлик бутун.
 Бедаво чол дарди худди куз;
 Мен учун ҳам худди куз қадар —
 Доим тузсиз ҳамда кўнгилсиз
 Тўпланиб гап сотса аҳмоқлар.

ҲАЁТИМ ҲАКИДА САВОЛГА ЖАВОБ

Кўк денгиздай бутун ҳаётим —
 Шамоллар-ла курашиб доим
 Қайнаб, тошиб солади ғовға,
 Сапчиб турар шовқинли долға.
 Бўлар еллар тингани замон
 У ҳам силлиқ, кўк шоҳисимон.
 Баъзан бот-бот бузилса ҳаво,
 Ғашлик солар бор нарса дилга;
 Кулиб боқса бахт ва муддао,
 Ҳаёт яна тушади йўлга;
 Гоҳ ҳар ёндан йиғилиб ҳасрат,
 Бошда турар булутдай қат-қат,

Худди қора тўлқиндай у он
 Кўнглим бўлар совуқ, хафақон;
 Баъзан бирдан рўшнолик замон
 Келиб қолар, — кўнглим шу нафас
 Қувонч билан бўлар ҳамнафас!
 Унга яна кўринар борлиқ
 Гўзал, иссиқ, жонлик, жим, очиқ,
 Мисоли тинч кўл кўзгусидек, —
 Алам йўқдек, бўлмағусидек.

ҚАРИ КАЗАК

Нега бунча тез бўлдинг гумдон
 Чапдаст ёшлик, казакча давр?
 О, фанимат, қимматли умр,
 Қайлардасан, қайдасан бу он?
 Бир замонлар дадил қўлимда
 Ярқирарди шамшир беомон.
 Казакка хос жўшқин кўнглимда
 Мардлик ўти гуриллаб чунон,
 Ўчмас эди, ёнарди ял-ял.
 Қилич тутиб, ҳайиқмай, дангал
 Ташланардим не оловларга,
 Гала-гала келган ёвларга.
 Чопиб, янчиб бир-бир, беомон,
 Келтирардим барчага қирон.
 Бир замонлар душман тўдаси
 Рўпарамга келганда бир бор,
 Мук тушарди қатор ва қатор,
 Кенг водийни тутиб ноласи.
 Асар ҳам йўқ энди у кучдан!
 Ёшим ўтди, мана, етмишдан.
 Қадам қўймиш кўпдан кулбамга
 Мадорсизлик билан кексалик.
 Қалтираган қўлларим билан
 Ажалимни кўриб эринчоқ,
 Келса дейман ўлимим тезроқ.
 Бир замонлар, жанг тутаган он
 Кутар эдим соврин тегишин.
 Энди бурлак чайласи макон,
 Кутмоқдаман ўлим келишин.
 Мозоримга бўлиб нигорон,
 Бунда ётмай беном, бенишон,
 Бундан кўра шараф-шон ила
 Ўт, тутунда жанг майдонида
 Ўлсам эди ёв қиличидан,
 Номус билан кетардим чиндан.

ИШОНЧДАН ҚАЙТИШ

Билдим! Ҳаёт ўхшамас зинҳор
 Ҳаёл, китоб ривоятига:
 Ёвузликнинг тамғасин бекор
 Босмаганлар унинг бетига.
 Аввал қалбдан этароқ қабул,

Ҳар бир тонгни топаркан маъқул,
 Сахийликни исроф қилардим,
 Қучоғимни очар эдим кенг,
 Барчани ҳам билиб дўст ва тенг!
 Вақти келди: тушундим мен ҳам,
 Ёш юракни этган асир, маст
 Бу аввалги кўрган тушиммас,
 Ё хаёлмас ширин ва мубҳам...
 Билдим, хешлар совуққон, айёр,
 Дўстлар — хоин, сохта, риёкор;
 Бир тўп одам — бир тўда нодон;
 Бу дунёда умидлар ёлғон;
 Аҳд-вафода ёлғон, сохталик;
 Маъсум кўзда маккор бир назар,
 Олий идрок — туманга тўлиқ,
 Аҳмоқликдан беради хабар...
 Худо олсин! Дунёдан ҳайҳот,
 Яширинча уздим умидим;
 Қалбан топдим ўзга бир ҳаёт,
 Орзумни ҳам унга кўчирдим:
 Кезмоқдаман эркин, ягона,
 Ерда яшаб, ерга бегона.

ЧОЛ ҚЎШИҒИ

Эгарлаб минай
 Учқур отимни,
 Мисоли лочин
 Қўш қанотимни.

Дала, қир ошиб,
 Кезай элларни,
 Қайтариб келай
 Ёшлик йилларни!

Ёш йигит бўлиб
 Келай қайтадан,
 Гўзал қизларни
 Севай қайтадан!

Афсус, ўтмишга
 Йўл йўқ, бу аён!
 Қуёш мағрибдан
 Чиқмас ҳеч қачон!

ҚУВНОҚ СОАТДА

Қадаҳлар тўлсин!
 Қуйинг лабо-лаб!
 Қувонч — бир лаҳза,
 Ичайлик яйраб!
 Куйланг, дўстларим,
 Авжда мисли бонг!
 Бизни шод ҳолда
 Кўра олсин тонг!
 Бир соатликдир

Бу ёшлик гўё.
 Ҳозирча бўлсин
 Базму, кайф-сафо!
 Ким билсин, дўстлар,
 Не бўлур эрта?
 Бизни шод ҳолда
 Кўрсин тонг эрта!
 Куйланг, дўстларим,
 Авжда мисли бонг!
 Қадаҳлар тўлсин,
 Қуйинг лабо-лаб!
 Олинг баробар,
 Ичайлик яйраб!
 Бизни шод ҳолда
 Кўра олсин тонг!

МЕН КИММАН?

Бир зарраман, борми қимматим?
 Меҳнат севган бир юмушқорман,
 Бахт йўлида барча меҳнатим,
 Аммо афсус, йиғи одатим.
 Не излайман? Неларга зорман?
 Қай диёрда, нега дарқорман?
 Одамлар бор, ўлгунча худди
 Шу саволлар билан боши банд;
 Менга нима! Улар донишманд,
 Ҳар тўғрида баҳслашсин жиддий
 Мен дономас, ақлим калтадир.
 Менга зарур оз нарса билмоқ;
 Ғадир-будур йўл бўйлаб ҳар чоқ
 Кўр сингари босаман бир-бир;
 Тентаклардан куламан ортиқ;
 Гўзалларга бўламан ошиқ;
 Бахтсизларга йиғлайман дилдан,
 Лекин ўзим билмайман, кимман...

ЎРМОНЧИНИНГ КУЛБАСИ

Дарё орти, қоронғи ўрмон,
 Унда бордир мўъжаз бир макон.
 Ёп-ёруғдир қўш деразаси,
 Қўш табақа зўр дарвозаси.

Кирмасин деб жин ё алвасти,
 Етмасин деб шохдор дев дасти,
 Кирмасин деб ялмоғиз кампир
 Ё ўткинчи бирор баҳодир;

Дарвозага қулф осилгандир,
 Эшиги ҳам зич ёпилгандир.
 Ким яшаркан бу ерда ёлғиз,
 Атрофдаги манзилдан олис?..

Бирор фақир балиқчимикин?
 Паҳмоқ соқол қароқчимикин?
 Бунда ўрмон соқчиси бедор,
 Хотини бор, кенжа қизи бор.

Яратганга қилиб илтижо,
Хазинасин асрар доимо.
Кўпдан бери бунда муқаррар
Подшоҳлик ўрмонин асрар.

Бирорта бой ололмасин деб,
Тўрт деворга қамалмасин деб,
Чор атрофга таниқли боён
Човут солиб бир кун ногоҳон;

Этмасин деб сўнгра асира,
Оқмасин деб кўз ёши сира,
Чол бечора қизни авайлаб,
Кулбасини қулфлар атайлаб.

ИЗТИРОБ

Фаришталар, этинг ато
Лочинга хос қанот менга!
Сокин тунда тез, бехато
Етай ёрим маконига!

Ишқ билан маст қўлларим-ла
Ёр бўйнидан кучай маҳкам.
Кўзим қора кўзлари-ла
Висол айлаб тўйсин бу дам!

Гулга қўнган бол аридай
Кўксига боз қуяй чанқоқ.
Ишқ лаззати ҳеч аримай,
Ухлай кайфим бўлиб тароқ.

ГУЛ

Табиатнинг эрка ижоди,
Эй гул, сен-ла гўзалдир водий.
Бир нафаслик баҳор савлати,
Тилсиз чўлда йўқ шон-шавкатинг.

Нечун шунча қирмизи тусинг,
Шабнам тақиб очилмиш ҳуснинг,
Нафасларинг жонлидир гўё,
Муқаддасу хушбўй, мусаффо?

Кимникисан бепоён чўлда;
Қишлоқлардан олис бу йўлда?
Чўллар узра қилгувчи наво —
Қушлар учун яралдингми ё?

Ўт-ўланлар, сукунат аро
Юракларга бўлай деб даво,
Қушлар учун пишмадингизми,
Мева бўлиб тушмадингизми?

О, ўроқчи! Иш бошламасдан,
Ўроғингни ишга солмасдан,
Қўшиқ айтиб чақир ёримни,
Келсин куйлаб дилда борини!

ИККИ ХИЛ ХАЙРЛАШУВ

«Шундай қилиб сен,
Барно қизгина,
Бира тўласи
Икки йигитдан
Айрилибсан-да.
Хўп, айтгин менга
Биринчисидан
Айрилганингни,
Хайр, — деганингни».

«Унисидан мен
Айрилдим хурсанд;
Хайрлашган дам
Кулдим роса ҳам...
Лекин бечора
Шўр пешонасин
Кўксимга босди;
Шу ҳолда узоқ
Юм-юм йиғлади;
Рўмолчасини
Жиққа ҳўл қилди
Қайноқ ёш билан...
— Майли, — деди сўнг. —

Худо ёр бўлсин. —
Отига миниб,
Сўнг елиб кетди,
Ўзга юртларга
Бош олиб кетди».
«Унинг ҳолига
Қолдингми кулиб?
Кўз ёшларига
Ишонмадингми?
Хўш, айт-чи энди,
Доно қизгина,
Бошқаси билан
Ажрашдинг кейин
Хўш қандай қилиб?»

«Бошқаси — бошқа...
У йиғламади,
Лекин ҳали ҳам
Йиғлайман ўзим.
Оҳ, мени шундай
Совуқ кучдики...
Шундай ҳам қуруқ
Сўз сўзладики:
— Биласанми, мен
Кетяпман, лекин
Тезда келаман;
Дийдор кўришиб,
Иккимиз яна,
Тўйгунимизча
Йиғлаб олармиз. —
Бундай қуруқ гап
Дилга сиғарми?»

Қўдини силтаб,
Хайр ҳам демай,
Ҳатто бегимга
Тиклаб қарамай,
Отини қистаб
Кетди жадаллаб».

«Энди эсингда
Қолгани қайси?
Қай бири яқин
Кўнглинга, барно?»

«Аввалгисига
Ачинаман, рост;
Лекин севганим
Кейинги йигит».

ҚЎШИҚ

Оҳ, нега мени
Зўрлаб бердилар
Суймаганимга,
Қари одамга.

Наҳотки онам
Аччиқ кўз ёшим
Артиб туришга
Ишқибоз бўлса;

Наҳот отам ҳам
Оғир ҳолимга,
Ғам-андуҳимга
Ишқибоз бўлса!

Юраклари тарс
Ёрилар балки —
Бир кун бир ўзим
Борсам бутунлай.

Унда эримдан
Инъом бўлажак
Чеҳрамда алам,
Қалбимда фарёд.

У кун тақдирни
Қарғаманг зинҳор,
Бахт келажак деб
Ўйламанг зинҳор!

Кема карвони
Келиб мабодо,
Қоп-қоп олтинни
Тўкса ҳам ҳатто.

Кеч бўлар унда,
Қишда ўт ўсмас;
Қор ёғиб турса,
Гуллар очилмас!

Журжи ЗАЙДОН

Ал-Амин ва ал-Маъмун

Роман

30 б о б

МАЙМУНАНИНГ АҲДИ

Биз ал-Маъмун саройини Салмон билан бирга тарк этгандик. У икки кун муқаддам хўжайинини излаб топиш баҳонасида саройдаги аёллар билан хайрлашиб, чиқиб кетган, тез орада ё Беҳзод, ёки у ҳақда яхши бир хабар билан қайтиб келишини ваъда қилган эди. Аввалги бобдан ўқувчиларимизга маълумки, Салмон ваъдасини бажара олмади.

Саройдагилар туни билан ухламай чиқишди, тонг отгач эса табибнинг, ҳеч бўлмаса хизматкори Салмоннинг келишини сабрсизлик билан кута бошлашди. Кеч кирди, аммо на унисидан ва на бунисидан дарак бўлди. Аёллар бадтар безовта бўлиб, ўзларини қаёққа қўйишларини билмай қолишди.

Эрталабдан Зайнабнинг иситмаси кучайиб, ҳаммани хавотирга солиб қўйди. Таом беришса, емади, боши айланиб, бадани увишиб, титрай бошлади. Дононирнинг бўладигани бўлиб, амирзода қизнинг тақдирдан хавфсираб, неча бор: «Саройдаги табиблардан биронтаси келиб кўрсин», деб ялинса ҳам, Зайнаб: «Беҳзоддан бошқаси бўлмайди», деб ўжарлик қилаверди. Табиб кўрингудек бўлса, дарҳол хабар беришсин учун йўлларга ва дарёнинг нариги қирғоғига хизматкорларни жўнатишга тўғри келди. Бу ташвишлар ҳаммаларини адоий тамом қилди. Айниқса, Маймунага қийин бўлди: у бошқаларнинг таъна-ю маломатларидан чўчиб, ғам-ҳасратини ичига ютди. Соатлаб дераза ёнидан кетмади, маҳбубини отда ёки қайиқда келишини кутиб, гоҳ катта йўлга, гоҳ дарёнинг нариги томонига қараб, кўзлари толди. Аммо севгилисидан дом-дарак йўқ! Кутавериш ҳолдан тойгач, ранги ўчган, қони қочган ҳолда хонасига кирди ва ўзини тўшакка ташлади. Эҳтимол, юзинчи марта ўз-ўзига савол берди: «Нега Беҳзод шу тобгача саройга қайтиб келмади?» Кечаги хайрлашув пайтидаги воқеалар кўз ўнгидан бир-бир ўтди. Қанийди, Беҳзод тезроқ кела қолса! Ҳамма-ҳаммасини ипидан-игнасигача суриштириб-билиб оларди. Кун ботиб, хонани зулмат чулғай бошлади. Ёлғизлик бадтар юрагини сиқмоқда эди. Айвон томон аста юриб бораркан: «Мана, ҳозир Беҳзоднинг келгани тўғрисидаги хабарни эшитаман», деб ўйлади. Ҳа, инсон орзуси ушалмаслигини билса ҳам барибир унга ишонади. Маймуна ҳам: «Беҳзод албатта келади, у ахир, менга ваъда берган-ку!» деб ўйларди. Қиз айвондан ўтиб, сарой дарвозасига яқинлашди. Шу ердан туриб, Дажла сатҳида сузаётган қайиқларнинг ҳаракатини кузатди. Ахир, улардан бирида Беҳзод бўлиши мумкин-да! Неча бор маҳбуби кўзига кўрингандек бўлди, аммо бошқа одам бўлиб чиқаверди.

Энди Маймуна деразаси дарёга қараган айвон чеккасидаги ўриндиққа ўлтириб: «Беҳзод бу оқшом келармикан?» дея фол очди. У гоҳ тушкунликка тушар, гоҳ яна Беҳзоднинг келишига умид боғларди. Ана, осмонда, ётоғига бош қўяёт-

¹ Давоми. Боши ўтган сонда

ган қуёшнинг хирагина нурида қушлар тўда-тўда бўлиб учиб юрибди. Анави қуш дарахтга қўнса, Беҳзод келиши турган гап! Аммо бундай бўлмади. Манави қушча ўнг томонга учса, яхшилик аломати... Йўқ, қуш чапга бурилди. Демак иш чаптоқ, маҳбубини бугун кўра олмайди! Бутун борлиқ қоронгуликка чўмгунига қадар қиз дарёга қараган дераза ёнидан жилмади. Бир гал соҳилда, нақ дарбоза ёнида қадам товушини эшитгандек бўлди. Шунда юраги ҳапқириб кетди, деразадан бошини чиқариб, ташқарига қаради, ҳеч кимни кўрмай, яна умидсиз, ўзини ичкарига олди. Ниҳоят, ўрнидан туриб, Зайнабнинг бўлмаси сари йўналди. Беморнинг тўшаги олдида Аббода, тепасида Дононир ўлтирарди. Зайнабни иситма тутиб, икки юзи лов-лов ёнарди. Хонага сукунат чўккан. Дононир Маймунанинг кириб келганини кўриб, шивирлади:

— Аҳволимизни кўриб турибсиз... Зайнабнинг иситмаси тушмаяпти. Беҳзоддан бўлса, дарак йўқ.

— Ҳа, жуда ҳаяллаб қолди, — нафасини ростлаб деди Маймуна. — Зарур иши чиқиб қолганга ўхшайди, чамамда...

— Қизик, Салмондан ҳам дарак йўқ, — гапга аралашди Аббода. — Ахир у, Беҳзодни албатта излаб топаман, деб сўз берганди-ку! Беҳзод Мадоинда бўлса керак. Аспида эрталаб ўзим йўлга чиқсам бўларкан.

— Агар тонггача қайтиб келмаса, бирон кишини Мадоинга жўнатамиз, — деди Дононир.

— Яхшиси, эртага у ёққа бувимлар билан ўзим бораман! — дадил сўзлади Маймуна. — Ишончим комил — уни ўз уйдан топамиз!

Дононир эътироз билдирди:

— Йўлда қийналиб қоласиз икковингиз ҳам.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Аббода. — Беҳзодни қаердан топишни биздан яхши биладиган одам йўқ. Шаҳар бизга яхши таниш. Беҳзоднинг уйи қаердалигини ҳам аниқ таниқ биламиз. Тонггача келмаса, эрталаб Маймуна икковимиз йўлга тушамиз!

— Оллоҳ ўз паноҳида асрасин! — деди Дононир. — Қани, яна кутайликчи... Агар келишмаса, саройдаги қайиқлардан бирини шайлаймиз. Қайиқчилар-у хизматкорларни чорлаймиз. Саййидамиз ўжарлик қилмаганида, сизларни бунчалик овора қилиб ўлтирмасдик. Сарой табибларидан биронтасини аллақачон чақирардик-қўярдик.

3 1 б о б

ДАЖЛА БЎЙЛАБ

Маймуна бувиси билан ал-Мадоинга боришидан хурсанд эди. Аммо буни бошқаларга сездирмаслик учун гўё ўз ташвишлари билан машғул кишидек суҳбатга қўшилмай ўлтирди.

Кўп ўтмай ҳаммалари ўз бўлмаларига тарқалишди.

Тонгда Зайнабнинг аҳволи бир оз энгиллашди, иситмаси тушди. Шунга қарамай Маймуна: «Ал-Мадоинга борайлик», деб бувисини ҳол-жонига қўймади.

— Ал-Маъмун саройида бизга кўп яхшилик қилишди, биз ҳам уларга яхшилик билан жавоб қайтарайлик, — деб бувисини кўндирди. Аббода ҳам рози бўлди.

Дононирдан:

— Бизга бир қайиқни созлаб беришса, ал-Мадоинга етиб олсак, — деб илтимос қилди.

Дононир бу ҳақда саройбонга фармойиш берди. Чошгоҳгача катта бир қайиқ шай қилинди. Бир неча хизматкор билан қайиқчи уларни кузатиб қўядиган бўлди. Аббода билан Маймуна қайиққа чиқишди. Дарғага қайиқни жануб томон ҳайдаш-ни буюришди. Дарға қайиқ бурнини жанубга тўғирлади. Эшкакчилар елканни баланд кўтаришди. Қайиқ оҳиста сузиб кетди. Маймуна чап тарафга ўлтириб, учқур отига минган Беҳзодни кўриш умидида қирғоқдан кўз узмасди. Аббода ҳам табибни йўлда учратиб қолишлари мумкинлигини ўйлаб, дарёни кузата бошлади.

Орадан бир неча соат вақт ўтди. Қайиқ дарё оқимидан кўра кўпроқ йўловчи шамол таъсирида илдам сузиб борарди. Маймунага эса у жуда сокин ҳаракат

қилаётгандек туюлар, ал-Мадоинга тезроқ етиб олишга ошиқар эди у. Аббода невараси ёнида ўз хаёли билан банд, индамай ўлтирар, эшкакчилар билан хизматкорлар ҳам сукутда эди. Фақат сувнинг бир маромда шопиллаган товушигина қулоққа чалинарди.

Бирдан орқа тарафдан шовқин-сурон, бақирӣқ-чақирӣқ овозлари эшитилди. Маймунанинг кўзи уларни тез суръат билан қувиб, етиб олаётган қайиққа тушди. Унинг икки ёнидаги тилларанг ўймакор нақшларига беихтиёр маҳлиё бўлиб қолди. Қайиқ тумшугини ёғочдан моҳирона ишланган фил ҳайкалчаси безаб турарди. Маймуна бувисига қараб: «Жуда чиройли экан-а!» деб эди, Аббода ҳам қайиққа разм солиб қараркан:

— Вой, бу халифанинг қайиғи-ку! — деб юборди. — Эҳтимол, ар-Рашиднинг қайиғидир? Ҳа, ар-Рашиднинг бешта шундай қайиғи бўларди. Бири арслон, бошқаси-фил шаклидаги ҳайкалчалар билан зийнатланган эди. Бургут, илон, отга ўхшаш ҳайкалчалар ўрнатилган қайиқлари ҳам бор эди. Халифа уларни ясаш учун усталардан пулни аямаганди.

Маймунанинг юраги бирдан ҳапқириб, икки юзи оппоқ оқариб кетди.

— Шўримиз қуриди! — қичқирди у. — Анавилар бизни таъқиб этишмоқда! Уларга нима керак ўзи?

Аббода неварасига: «Елканнинг ортига беркиниб тур!» деб ишора қилди. Сўнг дарғага қиргоқ томон сузишни буюрди, чунки халифа қайиғига йўл бўшатиш зарур эди. Дарға ҳам шундай қилди. Аббода рўмоли билан юзини ёпиб, неварасининг ёнига ўтиб, яширинди. Ал-Аминнинг қайиғи тобора қинлашиб келарди. Шовқин аралаш қулоққа чалинган гап-сўзлардан қайиқдагилар бир тўда аскар ҳамда дайдилар эканлигини тахмин қилиш мумкин эди. Аллакимнинг ширакайф хо-холаши, сўнг яна бирининг:

— Қаранглар, нақд ўлжа-ку! — дегани баралла эшитилди.

— Яна сенга қанақа ўлжа керак! — эътироз билдирди учинчиси. - Кечагина нақд тўрт юз саксон дирҳамни чўнтакка урган бўлсанг! Хуросонда орттирган ўлжаларинг-чи? Ҳа, ношукурлик қилма! Мана биз, дайдилар, нолисак арзийди! На маош оламиз, на мукофот! Ўлжанинг эса озгина қисми тегади, холос!

— Э, қўйсанг-чи бу гапларни! Сиз, дайдилар, биздан ҳам бойроқсиз, -кулиб юборди бир йигит. — Омадингиз келиб қолса, бир неча ойлик маошимизни сизлар бир кунда топасиз! Мана, ҳозир ҳам ошиғингиз олчи келиб турибди. Анави хуросонликни қўлга туширсангиз, бас, мукофотнинг каттаси сизники!

— Хуросонликни тутиб берганимизда ҳам халифадан саҳийлик кутмаймиз! - ғазаб билан эътироз билдирди дайдилардан бири. — Кунимиз одам овлашга қолди. Ҳаммасининг нархи бир — ярим танга!

Аскар яна хо-холаб, хириллаган овоз билан жавоб қайтарди:

— Эй, тентак! Гап бошқа ёқда! Хуросонлик деганинг — зўр одам! Шунчаки қароқчилардан эмас. Нархи баланд унинг!

— Хўш, нима, хуросонликнинг бошида шохи борми? — ўжарлиги тутди дайдининг. Аскар дайдининг қулоғига алланималарни шивирлаган бўлса-да, аммо ширакайф овозидан Маймуна унинг нима деяётганини дарров илғаб олди.

— Ўша хуросонлик, — дерди аскар гўё овозини пастлатиб, — амир ал-муслиминга жуда керак экан! Билдингми?

Маймуна елкан ортига яширинганча, қулоғига чалинаётган сўзларни зўр диққат билан тингларди.

— Эсинг жойидами? — деди учинчи бир одам. — Бу гапингни ал-Хариш эшитиб қолса борми, икковингни ҳам соғ қўймайди! Жанжални йиғиштиринг! Айтдим-ку, хуросонлик ғоят маккор, эҳтиёткор одам деб! Майли, ишқилиб овимиз бароридан келсин-да! Иншооллоҳ, бир нималик бўламиз ўшанда!

Ҳалифанинг қайиғи Маймуналар қайиғига етиб олди. Бояги одамнинг сўзлари Беҳзодга тааллуқли эмасмикан? Қиз ўрнидан сакраб туриб кетди — у маҳбубининг номини тилга олган кишини яхшироқ кўриб олмоқчи эди. Қайиқда аскарлар билан дайдилар аралаш-қуралаш бўлиб ўлтиришарди. Дайдилар ғирт маст, тинмай хахолаб кулишар, сўқинишар эди. Ҳаммаларининг қўлида қурол. Қайиқ қуйруғида ўрта бўй семиз бир киши савлат тўкиб ўтирарди. Афтидан, бошлиқ бўлса керак.

— Анави ким? — сўради Маймуна бувисидан ўша одамга ишора қилиб.

Аббода бошини кўтариб қаради.

— Ал-Хариш, — деди у неварасининг қулоғига шивирлаб. — Дайдилар пешвоси!

Шу пайт дайдилардан бири Маймунани кўриб қолди.

— Эй, оғайнилар, анави хурлиқога бир қаранглар, — бақирди у шериклари-га. — Хонанда бўлса кераг-ов! Қани, дарға, қайиққа лангар ташла-чи! Битта кўшиқ эштайлик!

Даҳшатдан Маймунанинг аъзойи бадани титраб кетди. Қути ўчиб, нақ юра-ги ёрилаёзди. Аббода бу қутилмаган балодан омон қолиш учун ўрнидан сакраб турди. У дайдилардан қочиб қутилиш ёки ҳимояланиш учун хизматкорларга фар-мойиш бермоқчи эди. Лекин шу тобда нариги қайиқдан:

— Кўп анқайма! Байроқни кўрмаясанми? — деган овоз эшитилди. Аскарла-ру дайдилар ўз қайиқларининг бир бурчига йигилиб, олдинда сузиб бораётган қайиқнинг қуйруқ томонидаги байроқни тамоша қила бошлашди. Байроқда ал-Маъмун шиори битилган эди. Халифа қайиғи узоқлашиб бораркан, ундан:

— Ал-Маъмун қайиғи... амир ал-муслимин биродари у... Майли. йўлидан қол-масин... бемалол сузаверсин, — деган сўзлар эшитилди.

Маймуна бир томондан хавф-у хатар ортда қолганидан суюнса, айна чоғда Беҳзоднинг тақдиридан бадтар хавотирлана бошлади. Дайдилар Беҳзоднинг изига тушганидан у энди гумон қилмасди. Қиз кўзлари тўла ёш, бувисига юзланди ва йиғламсираб, деди:

— Ҳолимизга вой! Анавилар Беҳзодни қидиришмоқда!

Маймуна Беҳзодга бўлган муҳаббатини шу пайтгача бувисидан яшириб кел-ганини ҳам унутиб юборганди! Бундан Аббода ҳам даҳшатга тушган бўлса-да, аммо сир бой бермади.

— Қўрқма, жоним, — деди у неварасини тинчлантириб, — улар бошқа бир одам-нинг кетидан тушишган кўринади. У ким бўлмасин, барибир, биз дайдилардан ўзиб кетиб, Беҳзодни огоҳ этмоғимиз даркор. У ёғи — парвардигорнинг қўлида!

Аббода дарғага елканни баланд кўтариб, ўзларидан тобора узоқлашиб бора-ётган дайдилар қайиғи ортидан иложи борича тезроқ сузишни буюрди.

3 2 6 0 6

МАЙМУНА БЕТОҚАТ

Қайиқ шитоб билан сузиб борарди. Маймуна тезроқ ал-Мадоинга етиб олишга ошиқар, чап қирғоқ ёқалаб кетаётган халифа қайиғига дам-бадам кўз ташлаб кўяр эди. Энди у қалб ҳаяжонларини бувисидан пинҳон тутмас, Аббода ҳам буни се-зиб, наварасини овутишга тиришарди:

— Қўрқма, Маймуна! Халифа қайиғи мабодо биздан ўзиб кетса-да, Беҳзод-нинг уйига улардан тезроқ етиб оламиз.

Кампир неварасининг ёнига ўтиб, кўзи етганча чап қирғоққа разм солиб қарай бошлади. Маймуна титраб кетди, йиқилиб тушмайин деб, бувисининг елкасидан ушлаб олди. Қайиқ кўпириб оқаётган сувни куч билан енгиб-сузиб борар, тепа-ларидаги елкан шамолда қаттиқ тебранарди. Ал-Амин қайиғи икки соатдирки, сал олдинда, деярли ёнма-ён сузиб борарди. Аббода кенг, тақир қирғоққа тики-либ қараркан, баланд бир иморатга кўзи тушди.

— Ана Хусрав саройи! — деб юборди у қувончи ичига сиғмай. — Ал-Мадо-инга ҳам етиб олдик! Қудуқнинг чиғиригини кўрясанми? — юзланди у дарғага. Дарға «ҳа» дегандек бошини қимирлатди.

— Қудуқнинг ёнига лангар ташлайсан! — буюрди Аббода. Сўнг Маймуна то-монга энгашиб, қулоғига шивирлади:

— Ана у жойда қирғоққа тушамиз! Пиёда юриб борсак ҳам, дайдилардан анча олдин Беҳзоднинг уйига етиб борамиз.

Елкан туширилди. Дарға бирдан қайиқнинг ҳаракатини секинлатди. Бир неча дақиқадан сўнг қайиқ Аббода кўрсатган жойда қирғоққа ёндошди. Кампир Май-мунанинг елкасига суяниб, аста ерга тушди. Дарғага:

— Бизни шу ерда кутиб турасан! — деди.

— Бону қайтишларида бирон-бир киши ҳамроҳлигида қайтиб келмайдиларми? — деб сўради дарға ҳайрон бўлиб.

— Йўқ!

— Хизматингиз бош устига! — таъзим қилди дарға.

Қуёш уфққа силжий бошлаган. Аббода бу жойларда масофани яқин қилувчи тор сўқмоқларни, илон изи йўлларни яхши билар, шу боис тез-тез одимлар, Маймуна ҳам ундан ортда қолмасликка ҳаракат қилар эди. Аммо ярим соатлардан кейин кампирнинг мадори қуриб, нафаси оғзига тикилди ва ҳолсизланиб, йўл четидаги тош устига ўлтириб олди. Ишқ оташида ёнган Маймунанинг эса ғайрати жўш уриб, яна аллақанча масофага қадар югуриб боришга ҳам рози эди. Аммо бувисининг қарилигини унутаёзганди. Мана энди базўр нафас олиб, юзи ва бўйнига тушаётган терларини заиф қўллари билан артаётганини кўриб, буткул умидсизланди. Кекса бувиси бундан буёғига юриб бора олмаслигини, бироз бўлса ҳам ўлтириб, нафас ростлаши лозимлигини фаҳмлади. Оҳ, нега Маймуна қуш эмас! Қуш бўлсайди, қанотларини кенг ёзиб, бир зумда маҳбубининг масканига учиб борарди! Маймуна нима қилишини билмай, иккиланиб қолди: Бувисини шу ерда қолдириб, бир ўзи кетаверсинми ё унинг ҳордигини ёзиб, яна йўлга чиқишини кутиб турсинми? Йўқ, бўлмайди! Аввало, йўлни билмайди, кекса бувисини овлоқ бир жойда якка-ёлғиз ташлаб кетишга эса виждони йўл қўймайди. Маймуна аввалги фикридан қайтиб, бувисининг ёнига ўлтирди-да, юзидаги реза-реза терларини артиб, овутишга уринди. Аббода шунчалик ҳориб, толгандики, бир оғиз сўзлашга ҳам ҳоли келмасди. Ниҳоят, у тилга кирди:

— Борар еримиз жуда яқин, — оҳиста шивирлади у. — Ҳов, баланд хурмо дарахтини кўряпсанми? Ўша ерга боришимиз керак.

Шу аснода қуёш ортда, Дажланинг ғарбий қирғоғидаги дарахтзорлар орқасига яширинмоқда эди. Маймунанинг кўзи заволли қуёшнинг қолдиқ нурлари узра Аббода айтган дарахтга тушди.

— Эсингиздами, сайрларга чиққан пайтимизда шу хурмо дарахти остида дам олиб ўтиришни яхши кўрардик! — деб юборди Маймуна.

— Ҳа, баракалла, топдинг!

— Демак, Беҳзоднинг уйи яқин! Бувижон, ўрнингиздан туринг, кетайлик. Бироз юрсак, етамиз. Бўлмаса, иблис дайдилар бизни ортда қолдириб кетишади.

— Қўрқма! — неварасини тинчитди Аббода. — Улар ҳали қирғоққа чиқишмаган.

Ниҳоят, кампир ўрнидан кўзгалди. Бир-икки қадам ташлаб, оҳиста юриб кетди. Маймуна йўлда бораркан, сабри чидамай, Оллоҳдан нажот тиларди: «Ё, қодир Оллоҳ! Бувижонимга озгина куч-қувват ато этгил! Кўзлаган манзилимизга эсон-омон, тезроқ етиб олайлик!». Шаҳар четида жойлашган дўконлар ва расталарга қадар шу алпозда йўлда давом этишди. Дўконлар орасидан ўтиб, нақ Беҳзоднинг уйи олдида чиқиб қолишди. Қуёшнинг сўнгги нурларида ёпиқ эшикка кўзлари тушди. Уйнинг ёнида ҳеч ким йўқ эди. Узоқдаги дарё қирғоғига ўгирилиб қарашди. У томонда ҳам ҳеч ким кўринмади. Ҳа, дайдилар улардан ўзиб кета олмабди! Беҳзод яшайдиган уй эшигини тақиллатиб кўрмоқчи бўлишди. Аммо жавоб бўлмади. Аббода эшик қулфига кўзи тушиб, у ташқаридан қулфлаб кетилганига амин бўлди. Беҳзод уйида эмас! Аббода енгил нафас олди; «— Оллоҳга минг қатла шукур! Беҳзод қаёққадир кетибди! Дайдилар тутиб олиб бўлибди!», — суюниб кетди қиз. — Аммо ўзи қаердайкин ҳозир? Эҳтимол, Боғдоддир ё бошқа бир шаҳарга кетгандир?».

Аббода нафас ростлаш учун эшик олдидаги харсангга ўлтирди.

— Қўрқиб кетяпман, — деди Маймуна. — Уйига қайтаётганида тутиб олишса-я! Ё, Оллоҳ, ўзинг мадад бер! Бувижон, туринг, Беҳзодни излаб кўрайлик. Шу яқин-атрофда ўз иши билан юрган бўлиши мумкин. Уни топиб, хавф-хатардан тезроқ огоҳ этайлик!

— Ўзимиз-чи? Ўзимизни анавилар тинч кўярмикан?

— Унда нима қиламиз? — довираб қолди Маймуна. — Бувижон, Беҳзод дай-

дилар излаётганидан беҳабар, уйига қайтмаса осонгина қўлга туширишади-ку! Келинг, бошлаган яхши ишимизни охирига етказайлик. Ахир, Беҳзодга оз бўлса-да ёрдамимиз тегар, деб, шунча йўл босиб келдик, тўғрими?

Қиз шунчалик эҳтирос билан сўзладики, ўзи ҳам буни сезиб, шоша-пиша қўшиб қўйди:

— Келинг, унинг яхшилигига биз ҳам яхшилик билан жавоб қайтарайлик! Нима қилиб бўлса ҳам, уни хавф-у хатардан тезроқ воқиф қилайлик. Жонимизни бу йўлда аямайлик, бувижон!

Аббода неварасининг фидойилигидан севинди:

— Ҳақ гапни айтдинг! Қўлимиздан келганча Беҳзодга кўмаклашамиз. Аммо қандай қилиб?.. Қирғоқ томонда — аллақандай шовқин-сурон! Ё менга шундай туюляптими? Ҳа, дайдилар овозига ўхшайди! Ҳадемай бу ерга келишади! Тур, тезроқ жўнайлик, тагин бизга етиб олишмасин.

Аббода ўрнидан туриб, Маймунанинг этагидан тортиди. Қиз бувисига эргашиб, икковлари шарқ тарафга, қирғоқдан нарига қараб, йўлга тушишди. Бироз юришганидан сўнг улар кўз ўнгида уваланиб-емирилиб кетган девдек харсанглар — улкан сарой харобалари пайдо бўлди.

— Қадимги эронийлар давлатидан мана нималар қолибди! — деди Маймуна ўйчан ҳолда. — Бу — Шопур саройининг вайроналари эмасми?

Аббода бор кучи билан одимлаб борарди.

— Ҳа, жоним, — деди у. — Чиндан ҳам манави харсанглар Шопуршоҳ саройининг қолган-қутган харобалари ... Кейинроқ худди шу жойда Хусрав саройи қурилган. Унда халифа ал-Мансур ҳам бир муддат яшаган. У пайтда Боғдод шаҳрининг ўзи ҳам йўқ эди. Сўнгра Хусрав саройи ҳам вайронага айланди.

— Беҳзод шу харобалар яқинидаги уйга кўчиб келгани сабабини энди англадим, — деди Маймуна. — У қадимги улуғвор тарихимизга яқинроқ бўлай, деганда!

Қиз ўй-хаёлларга ботиб бораркан, бувисидан анча илгарилаб кетганини сезмади. Беҳзоднинг уйи ҳам анча ортда қолганди. Маймуна бувисига ўгирилиб, сўради:

— Эсингиздами, Беҳзод шу саройга тез-тез келиб, харобалар орасидан шифобахш гиёҳлар излашини айтганди. Ҳозир ҳам шу атрофда юрган бўлмасин тагин?

— Эҳтимол, — деди Аббода. — Кел, бутунлай қоронғу тушиб қолмасидан бурун Беҳзодни излаб кўрайлик.

33 б о б

ХУСРАВ АНУШЕРВОН САРОЙИ

Улар тез-тез юриб, шаҳарнинг шарқий чеккасида баланд кўтарилиб, юксалиб турган улкан сарой томон яқинлашиб боришарди. Сершовқин, гавжум маҳаллардан ўтиб олишгач, анча енгил нафас олишди. Рўмолларини нақ кўзлари устига тушириб-боғлаб, узун чоршабларига ўралиб-бурканиб олишганди, чунки одамлар таниб қолишдан қўрқарди.

Ниҳоят манзилга ҳам етиб келишди. Хусрав Анушервон саройи улар қаршисида тоғ қаби савлат тўкиб турарди. Хўмрайган харобалар бутун бинога тунд улуғворлик бахш этганди. Бу пайтга келиб, қуёш уфқ ортига яширинган, ғира-шира қоронғулик тун зулмати билан алмашинаётган эди. Кун ботиш онлари кишини дилгир қилади, боиси — кеч кириб бораркан, чор атрофни зулмат босиб, ёруғлик билан хайрлашув онлари келади, юрак сиқилиб, инсон ўз ёлғизлигини яққол ҳис этади. Ўз уйида, ўлан тўшагида, аҳли аёли ва уруғ-аймоғи билан ўлтирган бўлса-да, нохуш туйғуларга берилади. Агар, у яккам-дуккам харобалар қўққайиб турган тақир саҳрода адашиб қолган, тепасида бойкуш дам-бадам қичқариб турган бўлса-чи? Ҳаёт ғужгон уйнаган қадим замонларда ҳам бениҳоя салобатли кўринган манави сарой олдидан чиқиб қолган бўлса-чи? Ҳа, унинг деворларигина омон қолган, булар зимзиё тунни кўяверинг, ҳатто кўшпа-кундуз кўни ҳам аллақандай ваҳима солиб турарди.

Бу манзарадан ҳаяжонга тушган Маймуна қўрқув-даҳшат ҳиссидан йироқ эди. Ваҳоланки, сабоқ олса арзийдиган манзара эди бу! Харобалар тилга кирса, айтгарди: «Мана, инсоннинг ҳоли! Шу саройда яшаб ўтган аждодларни бир эсла! Улар орасида шаҳаншоҳлар, вилоят ноиблари, шаҳар ҳокимлари бўлган. Ҳатто

етти иқлим улар кўзига тор кўринарди. Зотдор отларини сайисхонадаги ёғочларга боғлаб, ипагу духобаларга беланиб, виқор билан одим отиб, ичкарига киришарди. Қанчадан-қанча шоҳлар, амирлар совға-саломлар билан, сулҳ тилаб келишарди бу ерга! Яна аллақанчаларини оёқ-қўлига кишан боғлаб-олиб киришарди...

Саройда гўзал хонимлар, эркагой болалар, пешкаш қилинган, сотиб олинган, асир тушган юзлаб қуллар ва ходимлар яшаган. Шоҳларнинг арзанда ўғиллари-ю, амирларнинг танноз қизларини айтмайсизми? Ҳаммалари шойи матолар кийиб-ясаниб, бошларини мағрур тутиб, рангин гиламларни бир-бир босиб юришган. Зарбоф болишларга суяниб, истироҳат қилишган. Қувноқ яллалар дилларга ором бахш этган. Деразалардаги гулдор дарпардалар ҳилпираб, қия очилган, маҳлиқо жориялар кенг ҳовлига аста назар солиб, от пойгаси-ю, чавгон ўйинини пинҳона томоша этишган. Ҳаммалари гўё дунё тургунча яшайдигандек ўйин-кулги қилишган». Ўша ўтмиш ҳаётнинг гувоҳи мана шу сарой олдида, Маймунанинг ёнида пайдо бўлиб қолса, нималарни кўрарди, денг? Харобаларнинг кавакларида ётган гала-гала калтақесаклар ва чаёнларни, титилиб, кукунга айланган, ўт-ўлан, тиканак босган гилам лахтақларини, кашта тикилган болишлар ўрнида ажриқлар-у ҳарсангларни, асрлар давомида емирилиб кетган устунларни, тўсинларни кўрарди у! Ҳатто доворак бўлса ҳам бу даҳшатли манзара қаршисида беихтиёр сесканиб, ўйга толган бўлурди. Маймуна каби нозик қизларни-ку қўяверинг. У атрофдаги вайроналарни кўриб, бирдан юраги сиқилди, бу ерларга келганига пушаймон бўлди. Аммо маҳбубини излаб топиш истаги, куч бағишлади, ёнида бувисининг борлиги эса кўнглини кўтарди, таскин берди. Аббода йўл азобидан қийналиб, чарчаган бўлса-да, Маймуначалик кўрқоқ эмасди. У ерда ётган устунга ястанди-да, нафасини ростлаб, неварасидан сўради:

— Ҳеч ким кўринмаяптими? Қулоқ сол-чи, киши овози келмаяптими?

— Ҳеч ким йўқ, — деди Маймуна. — Аммо Беҳзод шифобахш гиёҳ излаб, харобаларнинг ич-ичига кириб кетган бўлиши ҳам мумкин. Бу ерга атайин келган эканмиз, гумбаз ичига бир кириб чиқайлик. Ҳеч кимни учратмасак, ортимизга дарров қайтамиз-қўямиз. Хўпми?

Аббода баҳслашиб ўтирмади, неварасининг сўзи жўяли кўринди. Оёқ остидаги чанг тупроқ узра, бирон-бир чағир тош ёки тиканакни босиб олмаслик учун эҳтиёт бўлиб боришарди улар. Чор атроф сукунатда, ҳатто тиниб-тинчимас қушлар ҳам ўз уяларида ором олишарди.

Саройга кираверишда, нақ оёқ остида, эни ўттиз тўрт, чуқурлиги ўттиз икки тирсак келадиган ҳандақ бор экан, уни кўриб беҳосдан қотиб туриб қолишди. Гумбаз ичига кирар-кирмас, шабада эсиб, юзларига салқин урилди. Маймуна бирдан сесканиб, ўзини орқага ташлади: кимнингдир муздек бармоқлари юзини оҳиста силаётгандек бўлди. Кўрқиб кетганидан ранги ўчиб, ортига қаради. Ҳеч ким йўқ!

— Сенга нима бўлди? — деб юборди Аббода.

— Билмадим... — шивирлади Маймуна, — шабадада нимадир шитирлаб, совуқ нафасини сезгандек бўлдим. Бу — жинлар нафасимикан? Ундай десам, ҳозиргина ҳаммасёқ тинч эди. Манави овоз қардан келаётир? Нега бу ер шунчалик салқин?

— Сарой ичига илгари кирмаган одамдек сўзлайсан-а! — жилмайди Аббода.

— Тўғри, аввал ҳам бўлганман. Лекин жинлар маскани эмасми бу ер?

— Йўқ, жоним, — кулиб юборди Аббода. — Саройда инс ҳам, жинс ҳам яшмайди. Бу жойда салқин ҳаво гумбаз остидан доим пастга қараб елиб туради. Ҳали сени кўрқитган товуш ҳам шундан.

Саройни қурганларнинг сири бу! Яна кўп ҳунарларни билишган улар! Ҳаммаси ҳануз сирлигича қоляпти. Саройни шундай қуришганки, салқин ҳаво оқими кенг хоналар ичида бир маромда ўйнаб-айланиб турган. Ташқарида жазира, кишилар иссиқдан лоҳас, бу ерда эса муздек ҳаво деразалардан таралиб турган. Бу ҳам ўша замон меъморларининг иши. Кенг хоналарни шундай жойлаштиришганки, саратонда ҳам шабада эсиб турган. Хоналарнинг шакллари ҳам турлича бўлган... Кўрқаетган бўлсанг, яхшиси, орқамизга қайтайлик.

Улар саройнинг қадимги «Қуббали хона» деб аталмиш энг катта хонаси остонасида туришарди. Халқ Хусрав саройининг ўзини ҳам «Қуббатул шаҳаншоҳ» деб номлаган. Ривоятга кўра, мазкур хонанинг сатҳи жуда катта — энига ҳам, узунасига ҳам эллик тирсак бўлган. Унга ранго-ранг гулдор яхлит бир гилам тўшалган.

ДАҲШАТЛИ МАНЗАРА

Шаҳаншоҳлар замонида, шипи қубба шаклида ишланган хонанинг тўрида нодир тошлар билан безатилган олтин тахт турарди. Тахт устидаги туяқуш патли елпигич кўндирилган мўъжазгина қути рангин жилолари билан кўзни оларди. Тахтнинг икки ёнидаги юмшоқ ўриндиқларда ҳукмдорнинг маслаҳатгўйлари, вилоятларининг ноиблари савлат тўкиб ўлтиришарди. Ўша замонларда ёввойи кўчманчи бўлмиш мусулмон фотиҳлари саройни эгаллагач, мазкур қимматбаҳо ашё-анжомлар тез орада ғойиб бўлди-қолди. Араблар улкан хонага тўшалган яхлит гиламни парча-парча қилиб кесиб, ўзаро бўлиб олишди. Сарой емирилиб, харобаларигина қолди.

Маймуна осмонўпар деворларга қараб, уларда аллақандай ёзувлар борлигини кўрди, аммо қоронғуда нима ёзилганини ўқиб бўлмасди. Қиз бувиси чақирганини эшитиб, саройдан чиқишга шошилди. Аббода ҳақ - бу ғамгин, ташландиқ гўшада кимни ҳам топиб бўларди! Маймуна, айниқса, харобалар ичидаги ковакларни уя қилиб олган чаёнлардан жуда кўрқарди. У бувиси томон ўгирилмоқчи эди, бирдан сукунат ичра қадам товуши қулоғига чалинди. Қиз даҳшатга тушиб, турган жойида тўхтаб қолди, қичқирмоқчи эди, овози чиқмади. Кампир ҳам одам товушини эшитиб, чўчиб кетди, Жонҳолатда неварасининг билагига ёпишиб, харобалар ичкарасига судради.

— Дайдилар! — шивирлади у. Маймунанинг қўлини маҳкам қисиб. — Улар Бехзодни шу ердан излашмоқда! Худога шукур, у саройда эмас экан! Бизни кўриб қолишса, ўлдиришлари турган гап! Яхшиси, анави устунлар орқасига бориб яширинайлик! Ичкарига шунчаки бир қараб, ҳеч ким йўқ экан, деб қайтиб кетишлари мумкин! Шундагина омон қоламиз!

Улар йўлсизликда, чақир тошлар, ўт-ўланлар ва тиканлар устидан хатлаб югуриб, товуш чиқармай боришарди. Оёқлари остидан гала-гала каламушлар, эчкеларлар, чаёнлар сапчиб, ҳар ёққа ўзини отар, аммо аёллар даҳшат ичра буларни писанд қилмай, боришарди. «Овоз чиқармайлик», деб нечоғлик уринмасин, барибир, уларни тасодифан пайқаб қолишлари мумкин эди. Ниҳоят, бояги тахтхона тўридаги тахмоннинг олдиғача халлослаб-чопиб боришди-да, қалтираб-титраб, унинг ичига кириб олишди. Форслар қудрат чўққисига эришган замонларда Хусравнинг тахти айни мана бу тахмонда турган бўлса ажабмас. Тахмон тарафдан то хона эшикларигача қатор устунлар ўрнатилган бўлиб, булар хонага ташқаридан кириб келган одамнинг кўзига яхлит девор каби кўринар, хонанинг қолган қисми эса кўзга ташланмас эди. Аввалги эшик ўрнида ҳосил бўлган чуқур, зимзиё ўрага ўтакалари ёрилиб, қарашар экан, икковлари ҳам бу телбаларча қилмишларидан пушаймон бўлишди. Маймуна дир-дир қалтираб, бувисига маҳкам ёпишиб олди. Аббода қизнинг елкаларини силаб, овута бошлади, Оллоҳдан мадад сўради.

Бояги оёқ товушлари эшик олдида тинди. Маймуна кимнингдир аста шивирлаганини сезиб қолди. У ҳам мени биров сезиб қолмасин, деб ҳавфсираётгани биланиб турарди. Сўнг атрофга яна сукунат чўқди. Сал ўтмай чақмоқ тошнинг чирсиллагани қулоққа чалинди, нарироқда олов кўринди. Кимдир товуш чиқармай, хонага кириб кела бошлади. Бошдан-оёқ қоп-қора, енгсиз тўнга ўралиб олган баланд бўйли бир киши қўлида чироқ тутиб келарди. Қора тусдаги рўмол юзини яшириб турар, фақат кўзлари очиқ қолганди. Липилаб ёнаётган чироқнинг хира нурида бир қўлигина кўринарди. У лом-мим демай, одим отиб борар, у сингари тим қора, енгсиз тўн кийган бир неча киши унга эргашиб келарди. Маймуна баттар даҳшатга тушди. Чироқ ушлаб олган ҳалиги одам кенг хонани бемалол айланиб ўтиб, аёллар беркиниб турган жойга беҳосдан келиб қолиши эҳтимолдан ҳоли эмасди. Шуни ўйларкан, қизнинг бутун бадани музлаб кетди. Бувисини кучоқлаганча, тахмон деворига ёпишиб олди. Чироқ кўтарган киши хонанинг ўртасига бориб, чор атрофга разм солиб қаради.

— Одам иси келмаяптими? — сўради у. — Сездемингизми? Мен — сезмадим. Шу пайтда ким ҳам келарди бу ерга? Ҳали эшитганимиз сичқон ё каламушлар товуши. Улар бизни пайқаб, ўзларини ҳар томонга уришган...

У қўлидаги чироқни қасққа қўйишни билмай, у ёқ-бу ёққа қаради. Устунлардан бирининг кемтик жойини топиб, чироқни ўрнатиб қўйди. Сўнг чакмони остидан чап қўлини чиқарди. Кафтида қоп-қора мўъжаз қутича, у хира нур таратарди. Қутичани ҳам чироқ ёнига қўйиб, кишилар томон юзланди. Улар олти нафар эди.

— Ҳеч ким бу ерга келганимизни кўрмадими?

— Йўқ! — қисқа жавоб қилди кишилардан бири. — Дилингда не бўлса, тилингда чиқар!

Уларни бошлаб келган барваста одамнинг товуши Маймунага жуда таниш кўринди. Ҳа, бу-маҳбуби Беҳзоднинг овози эди! Қизнинг юраги дукуллаб ура бошлади, қоронғуда кўзлари чақнаб кетди. Ўнгимми ё тушимми? Шу аснода Беҳзод тўнини ечди. Қолганлар ҳам тўнларини ечиб, ерга чордона қуриб, ўлтиришди. Кийимлари боғдодликлар кийимига сира ўхшамасди. Яшил чакмон кийиб, қулоқ устидан яшил салла ўраб олишган. Жангга шайланган аскарлар каби қилич ва ёйлар ила қуролланишган.

Маймунанинг бутун диққат-эътибори сўзлаётган кишида эди. Гарчи у қизга орқасини ўгириб турган бўлса ҳам, унинг Беҳзод эканлигига Маймуна энди шубҳа қилмасди. Отини айтиб чақиришдан ўзини базўр тийди. Аббодага ишора қилди. Бувисининг кўзи ожиз бўлса ҳам, у Беҳзодни таниган эди. У неварасига: «Жим бўл!» деб пичирлади ва воқеанинг давомини кутиб, йиғилганларга бир-бир разм сола бошлади. Кийими ва юз-қиёфаларига қараганда, улар форс эди. Аммо биронтасини ҳам танимади.

Беҳзод қутичани авайлаб, қўлига олиб, мурожаат қилди:

— Мана шу қутичада сақланаётган нарса ҳаққи, шу мулоқотимизни ҳеч кимга айтмаймиз, деб қасамёд этингиз!

Озгин, тик қомат бир киши ўрнидан қўзғолиб, сўз олди. Ақл-заковатли, бир сўзли одам экани кўринишидан ҳам билиниб турарди. У деди:

— Қутича ичида нима яширинганини сир тутяпсан! Биз ўзимиз бошлаётган ишларни ипидан-игнасиғача билишни истаймиз!

Беҳзод чўнтагидан калит олиб, қутичани очди:

— Фақат шов-шув кўтармангиз! — деб огоҳлантирди. Қутича томон энгашиб қарар эканлар, беихтиёр сапчиб тушишди.

— Ҳа, ҳаммамиз Оллоҳ бандасимиз! Охир-оқибат сўзсиз унинг ҳузурига қайтурмиз! — деган сўзлар эшитилди. — Аммо бу — кимнинг калласи?

Беҳзод саволга жавоб бермай, тантанавор оҳангда гапира бошлади:

— Шу ондан бошлаб улугъ шаҳиднинг кесик боши муқаддас тимсолимиз бўлиб қолсин. Шаҳиднинг боши ҳаққи, яна бир карра қасам ичингиз! Токи мазкур йиғинимиз сир бўлиб қолсин! Бутун куч-ғайратимизни сарфлаб, мана шу шаҳид қони учун, ундан аввал қурбон бўлган бошқа юртдошларимиз қони учун адолатли қасос олайлик!

Беҳзод шу сўзларни айта туриб, қутичанинг қопқоғини ёпди ва ҳаммадан илгари тиз чўкди. Қуръоннинг илк сурасини қироат билан ўқиб, интиқом йўлида жонларини ҳам, молларини ҳам аямасликка сўз беришди.

35606

ШАҲАНШОҲ ХУСРАВ АНУШЕРВОН

Беҳзод ўрнидан туриб, қутичани авайлаб жойига қўйди. Чироқни баланд кўтариб, девор ёнига келди-да, ярми ўчиб-хиралашиб қолган расмга тўғрилади.

— Бу ерда нима тасвирланганини биласизми? — сўради у.

— Ҳа, — деб жавоб берди йиғилганлардан бири. — Хусрав Анушервон қўшини билан Византия шаҳри Антиохияни қамал қилаётган пайти!

— Ўшанда Хусрав галаба қозонган эдими?

— Ҳа!

— Оллоҳ мадади билан биз ҳам голиб бўлурмиз! Айтинг-чи, Анушервон чиндан ҳам одил эдими?

— Ҳа! У чиндан-да одил ва доно ҳукмдор эди!

— Сизлар унинг ворислари, ўғилларисиз, шундай эмасми?

— Шундай!

— Аббосийларнинг муавиялар устидан қўлини баланд қилиб, тахтга миндирган ҳам сизлар, тўғри эмасми?

— Ҳа, биз!

— Сизнинг аждодларингиз умум мақсад йўлида қон тўкишган, жонларини қурбон қилишган. Ҳа, улар Аббосийлар сулоласидан чиққан илк халифага сидқидилдан хизмат қилиб, буюк ишларни бажо этишган! Аммо уларга хиёнат қилишди, салгина шубҳаланиб, ўлимга ҳукм этишди! Абу Муслим каби давлат манфаати учун қайғурган зотлар билан ҳам шундай муомала қилишди! Хўш, бу зотлар қандай мукофот олишди, биласизми?

— Яхшилик ўрнига ёмонлик кўришди! — хитоб этишди ҳаммалари бир овоздан.

— Оллоҳ Абу Муслимни ғариқи раҳмат қилган бўлсин!

— Биз Абу Муслимнигина қурбон бермадик! Аммо у чиндан ҳам энг улуғ қаҳрамонимиздур! У ўзи тахтга миндирган, давлат асосини қўлига тутқазган араблар томонидан ўлдирилди! Қачонгача биз унинг учун, аждодларимиз учун қасос олмай юраверамиз?

— Сен бизни улуғ бир ишга даъват қиляпсан, аммо кимлигингни биз билмаймиз, — деб мурожаат қилди Беҳзодга улуғвор қиёфали қария. — Сен-форс фарзандисан, бунга имонимиз комил. Демак, бизнинг сафдошимизсан. Бизни тинчгина ўлтирган ўрнимиздан кўзгатиб, манави харобалар ичига бошлаб келдинг! Асл мақсаднинг не — бизни воқиф этгил.

— Одамлар бу ерни беҳудага хароба деб аташади, — бошини чайқади Беҳзод. — Асло! Бу маскан — ватанимиз улуғворлигининг жонсиз гувоҳи! Ал-Мансур маккорлик билан Абу Муслимни йўқотиб, мана шу деворларни бузишга буюрди, бироқ, улар ватанимиз мардлари сингари омон қолишди! Мен истардимки, ҳаммамиз айни мана шу харобалар ичида туриб, душманлардан интиқом олиш зарурлигини эсга олайлик. Мана, Анушервони одил, бизни кўриб, эшитиб турибди. Биз унинг тасвири олдида қасамёд этсак, онтимиз янада қутлуғ бўлажак! — Беҳзод шу сўзларни айтаркан, чироқни кўтариб, тасвирдаги шаҳаншоҳ юзини ёритди. — Қарангиз — у бизларга тирик инсон каби маломат назари билан боқмоқда! «Сизлар ватанимизни фатҳ этишларига йўл қўйиб бердингиз, халқимизнинг хўрланишига кўникдингиз! Шаънингизни ерга булғашди, асил фарзандларингизни авраб ўлдиришди, ўзингизни қул қилишди. Ё форслар, сизлар бу каби хўрланишларга қандай чидаб келмоқдасиз? Сиз ахир жаҳонга буюк қаҳрамонларни, донишманд-у саркардаларни етиштириб берган халқсиз! Рустам, Кайхусрав, Доро, Шопур, Парвез, Анушервон, Бузургмеҳр — булар бари сизнинг фарзандларингиз-ку! Сизлар Юнонистон ва Рум, Ҳиндистон ва сўд эллари билан жанг қилгансиз, шаҳарларини эгаллагансиз! Аммо ҳозир ҳам ҳокимият тизгинлари қўлингизда эмасми? Ахир бирларингиз-сиёсатда моҳир вазир, бошқаларингиз зийрак саркарда, яна бирларингиз улуғ олим, давлат арбоби эмасми? Хўш, нега ўзларингиздан заиф кимсалар олдида бош эгасиз? Ахир, улар сизни макр-хийла билан енгмаганмиди? Бундан буён ҳам уларга чидасангиз, авлодларингиз олдида яна юз карра, минг карра шарманда бўлмайсизми?» Анушервон бизга қарата шундай деган бўларди ва мен унинг овозини эшитиш учун сизлар билан бирга бу ерга келдим. Менинг кимлигимни билишни истайсизми? Агар, Абу Муслим учун қасос олишни истасангиз, шуни билингки, мен хуросонлик биродарларингиз вакилиман. Хўш, даъватимга қандай жавоб кутайин сиздан?

Беҳзод эҳтиёткорликни ҳам унутиб, овозини баландлатиб гапирар, бутун қиёфасидан шижоат ва мардлик барқ уриб турарди. Маймуна унинг сўзларини тингларкан, қувончи ичига сиғмас, маҳбубининг қасосга эҳтиросли даъвати уни гўё маст қилиб қўйганди. Қиз кутича ичида нима борлигини жуда-жуда билгиси келарди. Беҳзод йўлдошларининг ҳайратомуз хитобларига қараганда, кутича ичида бир беғуноҳ шаҳиднинг боши бўлса керак! Аммо у кимники? Маймуна Беҳзоднинг сўзларидан бениҳоя руҳланиб, яна унинг сўзларини интиқиб кутарди. Беҳзод сўзини тамомлаб, қўлида чироқ ушлаганча, қимир этмай тураб ва қаршисида ўлтирган ки-

шиларга тикилиб, жавоб кутар эди. Шу онда яна бояги чол ўрнидан турди:

— Мени хуросонли хуррабий биродарларимиз юборган, дедингми? — сўради у.

— Ҳа, мен бу ерда кўпдан бери яшайман.

— У ҳолда нечун илгарироқ бизга шундай даъват билан чиқмадинг?

— Мен қулай пайт келишини пойлаб турдим. Ҳар нарсанинг ўз фурсати бор. Шундай фурсат келди! Ар-Рашид қазо қилди! У бизни макр-хийла билан енгди. Халқимизнинг энг яхши фарзандини йўқ қилди, бинобарин, бизларни ҳам гўё бошимиздан жудо этиб, барча умид-орзуларимизни ер билан яксон қилди. Биз ар-Рашид ўлгач, зиёфат-у маишатинигина ўйлайдиган шуҳратпараст ўғилчасини ворис қилиб қолдиради, деб кутгандик. Аммо...

— Аммо биз Хуросонда форслар давлатига замин яратишга муваффақ бўлдик, — Беҳзоднинг сўзларини бўлди қария. — Ҳозирги халифанинг биродари ал-Маъмуннинг тахтга ўлтиришига оз фурсат қолди. Маълумингизким, у ал-Фазл ибн Сахл қўлида бир қўғирчоқ, холос. Бу одам эса ал-Маъмун ишончини қозониш учун ислом динига ўтди. Булар — ҳаммаси бўлажак ғалабамиз нишонлари. Ал-Маъмун ҳокимият тепасига келгач, осонгина ўз кўзлаган мақсадимизга эришур-миз, иншооллоҳ. Шундай эмасми?

— Айтмабидим, сизлар ҳатто ўз манфаатингизни ҳам ҳимоя этолмайсиз, деб? Анави шуҳратпараст ал-Амин ва маслаҳатгўйларининг хийла-ю найранглари рўёбга чиққудек бўлса, ал-Фазл ибн Сахлнинг барча уринишлари бекор кетади, шунин биласизларми? Ал-Мансур Абу Муслимни ўлдириб, хиёнат замирига ўз давлатини бунёд этгани, Ар-Рашид эса Жаъфарни саранжомлаб, ҳокимиятини сақлаб қолгани каби, бу йигитча ҳам энди айёрлик билан ал-Маъмунни тахт ҳуқуқидан маҳрум қилиб, ал-Фазлга зарба бермоқда!

— Ростдан-а? — деб юборди қария.

— Рост бўлганда қандоқ? — киноя аралаш жилмайди Беҳзод. — Сизлар бу ерда мудроқ босиб ўлтирсангиз, ал-Амин барчаларингизни асфаласофилинга жўнатади! Ал-Фазлнинг нияти оддий сиёсий хаёлдан ўзга нарса эмас! Токи уни амалда қўллаб-қувватламас эканмиз, аҳволимизга вой! Ушанда ал-Фазл ибн Сахлнинг исломга ўтгани ҳам, ал-Маъмунга сирдошлиги ҳам иш бермай қўяди!

— Ал-Маъмунни тахт вориси ҳуқуқидан маҳрум қилишганини аниқ биласанми?

— Мен сизлар сингари эрта-ю кеч мизғиб ётганим йўқ, — мағрур жавоб қилди Беҳзод. — Кўп йиллардирки, ўз манфаатларимизни тун-у кун ўйлаб, муҳофаза этиб келмоқдаман! Халифа саройида ўзимнинг кўз-қулоқларим бор. Ал-Амин хонадонидаги ҳар бир ишдан хабардорман. Қора халқнинг кайфияти ҳам, зодагонларнинг мақсадлари ҳам беш-кўлдек менга аён! Имоним комил: ал-Амин биродари ал-Маъмунни валиаҳдлик ҳуқуқидан маҳрум қилган. Буёғи нима бўлади, Оллоҳнинг ўзига маълум. Оддий халқ тақдирини сўраб ўлтирмай ҳам ҳал этиб юборишлари мумкин. Аммо сиз — ватанамиз юз-кўзисиз, фахри-ғурурисиз. Индамай, қўл қовуштириб ўлтириш сизларга ярашмайди!

Ҳаммалари бир сония сукут сақлаб, ер чизиб қолишди. Бояги қария биринчи бўлиб бош кўтарди.

— Ал-Маъмун ҳақидаги сўзларинг чиндан ҳам рост бўлса, демак, ишимиз мушкуллашибди, — деди у оҳиста гап бошлаб. — Сенга ёрдам бериш қўлимиздан келади. Аммо жуда эҳтиёт бўлишимиз керак. Бу — дин учун курашга айланиши керак, акс ҳолда авомни кўтара олмаймиз! Ишни бу ерда эмас, Хуросондан бошлаган маъқул.

— Ҳа, у ерда қўзғолон кўтариш осонроқ. Ахир, Хуросон-ишонган тоғимиз, суянган боғимиз! — қариянинг гапини маъқуллади Беҳзод. — Бизнинг ўз имонимиз бор, у оддий кишилар қалбидан жой олиши турган гап. Яшил сақарлот (чакмон)ларингиз имонимиз тимсоли бўлсин!

Қария тахт учун курашда Беҳзод шиа мазҳабидан фойдаланмоқчи эканини дарров фаҳмлади.

— Аббосийларнинг қора ранги ўрнини яшил ранг эгаллаб, халифот рангига айланган тақдирдагина ўз мақсадларимизга эришган бўламиз, — деди у. — Шу кунни наҳот яна узоқ қутишга тўғри келса?

— Худо хоҳласа, ишни Хуросондан бошлаймиз! Кейин қиличларимизни ишга соламыз. Ҳозир эса Боғдодда шиаликни маҳкам ҳимоя этингиз! Фурсат келса, ҳаммамизга муносиб иш топилади. Ҳақиқий тимсолимиз — мана у! — хитоб қилди Беҳзод қўлини қутича томон чўзиб. — Унинг ичига яна бир бошни солиб қўйишга ваъда бераман! Ушанда уни ҳам ўз кўзингиз билан кўриб, чеккан заҳматингиз, сарфлаган маблағингиз зое кетмаганига амин бўласиз!

36 боб

БЕҲЗОД УЙИ ҚАМАЛДА

Беҳзод эҳтиросга берилиб, жўшиб-тошиб сўзларди. Унинг қатъияти ва шижоати бошқаларга ҳам юқди — буни ўзлари ҳам сезиб туришарди. Гўё бир сония қадимги харобаларга жон кириб, ҳашаматли кенг хона сарой аъёнлари, саркардалар, аскарлар билан тўлиб кетгандек эди... Бу гапираётган киши ким бўлди? Хусрав Анушервоннинг ўзи эмасмикан? Ана, у ҳаммани зўр бериб курашга ундамоқда!

Албатта, улар илгари ҳам Беҳзодни танишарди, у Аббосийларни ёқтирмаслигини билишарди, аммо шу тобгача форс табиби араб босқинчиларидан интиқом олишга қасам ичган маҳфий хуросонлик биродарларнинг вакили эканлигини ким ҳам ўйлабди, дерсиз? Хуросон биродарларнинг тарафдорлари Боғдодда ҳам бор эди. Уларнинг энг машҳурлари — ҳокимият ва олтин соҳиблари мана шу оқшом йиғилиб, Беҳзод билан бирга Хусрав Анушервон саройига келишган эди. Улар Абу Муслим, Жаъфар Бармакий ва бошқа элдошларини қатл этгани учун халифаларни кўргани кўзлари йўқ эди. Улар маҳфий йиғинларида ўз ниятларини ошкор этишар, эртами-кечми тахтга ўлтирадиган Ал-Маъмунга умид боғлашар эди. Аммо ал-Аминнинг куни кеча кўрган айёрони тадбири — Ал-Маъмунни валиаҳдлик ҳуқуқидан маҳрум қилишини ҳеч ким кутмаганди.

Беҳзоднинг бу ҳақдаги сўзлари ўтга мой қўйгандек бўлди. Суҳбатдошлар ўзаро шивир-шивир қила бошлашди.

— Биз ўз қасамёдимизга содиқ қоламыз, — деди улардан бири. — Мақсадга эришиш йўлида одамларни ҳам, маблағни ҳам аямаймиз. Лекин, эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишимиз зарур.

— Ҳа, шундай, — деди Беҳзод ҳам. — Кундалик ишларингиз билан машғул бўлаверинг, аммо ҳозир-у нозир бўлиб туринг. Фурсати келгач, ўзим сизларни излаб топаман.

Беҳзод ўгирилиб, чироқни қутича ёнига қўйди-да, йиғилганларга яна мурожаат қилди:

— Энди тарқалишайлик. Бу — охири учрашувимиз. Келаси гал бошқа бир жойда ошкора тарзда яна дийдор кўришамиз. Имоним комил!

Ҳаммалари ўринларидан туриб, тўнларини барини қоқиб, кийишди-да, эшик томон йўл олишди. Беҳзод ҳам тўнини елкасига ташлаб, чироқни ўчирди-да, уни устуннинг кемти жойида қолдириб, дўстларига эргашди. Хонага зулмат чўкди. Маймуна энди ўзини тутиб туролмади, Беҳзодни чақиритиш учун ўрнидан сакраб туриб кетмоқчи бўлди, аммо Аббода қизнинг қўлини маҳкам ушлаб қолди, бошқалар чиқиб кетгунига қадар жим туришни буюрди. Бир сониядан сўнг у: «Товуш чиқармай, ортимдан юр», деб ишора қилди. Маймуна бувисининг ортидан индамай юрди. Асаби таранглашиб, титраб-қалтираб борарди у. Эшикка етиб қолганда кишилар Беҳзод билан хайр-маъзур қилиб, сакраб отларига минишганини ва ҳар ёққа тарқалиб кетишганини кўрди.

Беҳзод ёлғиз қолиб, айғир оти турган томон йўл олди, аммо оёғини узангига қўяр-қўймас, кўкқисдан қадам товушлари қулоғига чалинди. Кескин ўгирилиб, қоронғуда икки аёл кишини кўриб қолди.

— Ким бу? — ҳар галгидек хотиржам овоз билан сўради у.

Маймуна Беҳзодга ўзини отиб, қўлига осилиб қолди.

— Бу — мен, Маймуна, мана, бувим ҳам шу ердалар...

Беҳзод қизнинг қалтираб турганини кўриб, ҳушёр тортиди:

— Бу ерда нима қилиб юрибсизлар? — сўради у.

— Сизни қидириб келгандик, — деди Аббода ёшларга яқинлашиб. — Бизга жуда керак бўлиб қолдингиз. Саййидамиз, ал-Маъмуннинг қизи иситмага дучор бўлиб, сиздан бўлак табибга қаратмайман, деб туриб олди. Сизни кутавериш то-

қатимиз тоқ бўлгач, излашга тушдик. Қаерда туришингиз бизга маълум. Шу боис йўлга равона бўлдик...

Беҳзод қўли билан от абзалини ўйнаб, бошқасида қутичани ушлаганча, ерга қараб турарди:

— Аммо бу ерга қандай келиб қолдингиз? Айни шу жойдалигимни қандай билдингиз?

— Оллоҳнинг ўзи бизга йўл кўрсатди, — жавоб берди Маймуна. — Бир-бир сўзлаб берай десам, вақт зиқ. Ҳозир сиз ҳам, бувимлар икковимиз ҳам биров ором олишимиз керакка ўхшайди...

— Ундай бўлса, бизни кига марҳамат, — деди Беҳзод. — Аббода бону, албатта, сиз кўпроқ чарчагансиз. Манави отни минингда, йўлга тушинг. Биз эса ортингиздан пиёда кетаверамиз.

— Бўлмайди, — деди Аббода. — Отингиз ўзингизга буюрсин, уни мен эплаштириб мина олмайман. Сиз ўзи қаёққа бормоқчисиз?

— Уйга.

Аббода ваҳимага тушиб, ёш табибга икки қўли билан ёпишди:

— Зинҳор бора кўрманг!

— Нега?

— Хатарга қоласиз!

— Яна қандай хатар? — сўради Беҳзод, тез-тез одим отиб бораркан.

— Биз Маймуна икковимиз қайиқда сузиб келаётиб, талай аскар ва дайдиларни учратдик. Улар сизни қўлга тушириш учун ал-Мадоин тарафга сузиб боришарди.

Аббода халифа қайиғи билан боғлиқ воқеани сўзлаб берди ва:

— Сизни ёмон ниятда излашяпти, эҳтиёт бўлинг, — деб қўшиб қўйди. — Биз ҳам жуда қўрқяпмиз.

— Аммо менга кўрқиш ёт, — деди Беҳзод овози аллақандай ўзгариб.

— Худо ҳаққи, гапимга киринг! — ялина бошлади кекса аёл. — Тезроқ бу ердан кетайлик. Ана у ерда, қирғоқда бизни қайиқ кутмоқда!

— Йўқ, холажон. Мен уйга бирров кириб ўтишим керак.

Маймуна энди сукут сақлаб тура олмади, Беҳзодни йўлдан қайтариш учун ялинишга ҳам тайёр эди, аммо бирдан яна кимнингдир оёқ товуши эшитилди. Улар қоронғуликка тикилиб, жим қолишди. Ал-Мадоин томондан кимдир уларга қараб югуриб келарди.

— О, пешонамиз қурсин! — жон аччиғида қичқирди Маймуна. — Ановилардан бири келяпти!

— Йўқ, мен ановилардан эмасман, — бирдан овоз берди таниш киши.

Ҳаммалари ҳайрат аралаш енгил нафас олишди. Бу — Салмоннинг овози эди!

— Салмон, бу — сенмисан! — деб юборди Беҳзод.

— Ҳа, жаноб, менман, — деди Салмон тез югуриб келганидан нафаси оғзига тикилиб.

— Қандай янгиликлар келтирдинг, Салмон?

— Жаноб, уйингни аскарлар-у дайдилар қуршаб олишган! — титроқ овоз билан сўзлади Салмон. — Сени қўлга олиш учун ал-Амин юборган. Улар жуда кўп!

— Нима, Мадоинга уларни томоша қилгани келганмидинг? — хизматкорнинг сўзини бўлди Беҳзод. — Мен сенга Боғдодда қолишни буюрмаганмидим?

— Ҳа, айни Боғдодда шу хабарни каттаконларнинг ўз оғзидан эшитдим-да, оёғимни қўлга олиб, бу ёққа чопдим. Уйингга келсам, мендан чаққонроқлар қамал қилиб олишибди. Эшикни қандай очишни билмай, хаёл суриб туришган экан. Хўжайиним уйда йўққа ўхшайди, демак, харобазорда бўлса керак, деб ўйладим. Тезроқ сени бу ерда учратиб, хатардан огоҳ этай деб, елдек югурдим.

— Хўш, мен нима қилишим керак, — киноя билан жилмайди Беҳзод. — Қаёққадир қочиб, жонимни қутқариб қолайми?

— Бўлмасам-чи? — ҳайратланди Салмон. — Бўрининг оғзига каллангни тутиб беришдан не фойда?

— Йўқ, бўлмайди, бу... — деди Беҳзод гижиниб. — Сен Маймуна билан бонунини қайиққа олиб бориб қўясан. Мен эса муҳим бир иш билан уйга кириб ўти-

шимга тўғри келади. У ерда аскарларга дуч келиб қолсам, начора, пешонада ёзилгани бўлади.

Маймуна шу тобгача ўз ҳисларини ташига чиқармай турган эди, бирдан «портлаб» кетди:

— Ўйламанг, ҳар кимнинг жони ўзига ширин, деб. Асло! — қичқирди у. -Сиз бизга кераксиз, бизга! Жуда кераксиз! Наҳот булар саройдаги сўзларимни эшитмаган, кимлигимдан тамоман беҳабар, деб ўйласангиз? Мен эса ўзимча ўша қутича ичида нима борлигини албатта билиб олишга қасам ичдим!

— Эҳтимол, қутича сирини ўзим сенга кейинроқ айтиб бераман... - деди ярим товуш билан Беҳзод. — Энди эса хайр, яхши борингиз! Мен уйга ўтишим зарур. Хатардан кўрқиб қочишни ўзимга эп кўрмайман!

Қиз Беҳзоднинг аҳди қатъий эканлигига амин бўлди.

— У ҳолда, — деди у — ҳаммамиз бирга борамиз! — ҳитоб қилди у маҳбубининг мардлигига қойил қолиб. — Қаёққа десангиз, ўша ёққа эргашиб бораверамиз! Йўлимиз ҳам, тақдиримиз ҳам бир бўлсин!

Беҳзод қизга бир нима демай, отининг жоловини Салмоннинг қўлига тутқазди-да, олға юриб кетди. Салмон унинг қўлидан қутичани олмоқчи эди, бермади. Аббода Беҳзод ортидан йўлга тушди, у базўр оёғини судраб борарди. Маймуна билан Салмон ортда кетишарди.

37 б о б

ДИЛ ИЗҲОРИ

Ҳа, шу оқшом Маймуна ўз бошидан зўр синовларни кечирди. Унинг мўъжаз қалбида умид — руҳий тушқунлик, қувонч — дард-алам билан алмашиниб турди. Ҳозир эса қиз ўз ҳаёллари дарёсига шўнғиганча йўлда давом этар, Қуббали саройда кўрган-эшитганларини бир-бир хотирали эди. Маҳбуби форслар ғалабаси учун зарур юмушлар билан тун-у кун бандлигини тасаввур этиб, меҳри товланди. Аммо бу оний севинч нури бўлажак айрилиқ булути ила хиралашди. Беҳзоднинг сўзларидан у Хуросонга отланаётгани аён бўлиб қолганди. Маҳбуби Маймунани тарк этмоқда, бироқ у йигит қалбини нечоғлиқ забт қилганидан ҳанузгача беҳабар. Қиз Беҳзод билан ёлғиз қолиб, ошқора суҳбатда йигит қалбининг сирларини билиб олишни жуда-жуда хоҳларди. Лекин икковлари хилватда ўлтириб, сўзлашишларини ўйлаган заҳоти уятдан қип-қизариб кетарди.

Тўртовлон сукут сақлаб, зим-зиё тун аро илдамлаб боришар, ҳар бири ўз ташвиши билан банд эди. Йўл қиялик бўлганидан эҳтиёт бўлиб қадам ташлашга тўғри келар, шаҳар яқинлашиб қолган сари: «Анавилар ҳозир қасрда экан? Мақсади не уларнинг?» каби саволлар тинчлик бермасди.

Шаҳар чегарасига яқин келганда, Салмон Беҳзод уйидаги аҳволни билиб келиш учун рухсат сўради...

Кўп ўтмай қайтиб келди. Аскарлар эшикларни синдириб, уй ичига бостириб кирган, ҳаммаёқни шип-шийдон қилиб, тезда жўнаб қолган.

Буни эшитиб, Беҳзод унчалик ҳам ачинмади, фақат:

— У ерда менга фақат бир нарса керак, ишқилиб, уни ўғирлаб кетишган бўлмасин-да, — деб қўйди.

Салмон: «Хўжайиним китоб ва қўлёмаларни кўзда тутяпти», деб ўйлаб, шоша-пиша деди:

— Умидингни узавер! Улар ҳамма китобларингни, қўлёмаларингни майда-майда қилиб, йиртиб ташлаб кетишган!

— Майли! Унчалик ҳам куйинишга арзимас экан, бош ирғаб жавоб берди Беҳзод йўлда давом этиб.

Ниҳоят, кўзлаган манзилларига етишди. Эшик синдириб ташланганди. Остонадан ўтиб ичкари киришди. Салмон чироқни топиб келиш учун югурди ва кўп ўтмай қўлидаги чироқ билан йўлни ёритганча, қайтиб келди. Ҳар қадамда талончилик излари шундоқ кўзга ташланарди. Аммо Беҳзод қутичани маҳкам ушлаб, ён-верига қарамай, бошини қуйи солганча олға борар-

Биринчи ўрганларидан кейин ичкари ҳовлига чиқишди. Ҳаймакор тошлар, қадимги бўртма нақшлар, жимжимадор безаклар — ҳамма-ҳаммаси бу уйнинг саройининг харобалари устига қурилганидан далолат берарди. Хали Боғлод бунёд бўлмаган вақтда халифа ал-Мансур худди шу саройда ташаган эди.

Ланг очиқ эшик орқали ҳовлидан уйдаги бўлмаларга ўтишди. Беҳзод ҳамон кўзларини ерга тикканича, гўё оёғи остида бир нимани кўрмоқчи бўлгандек қадам ташлар, уй-жойи шунчалик вайрон этилганига аҳамият бермаётгани меҳмонларни ҳайратга солар эди. Олд тарафдаги уйга киришгач, Беҳзод ўнгдаги девор тоқчаси томон югуриб бориб, ичидан оддий бир дастак сўқани олди-да, қувониб кетди. «Буни сақлаб қўй», деб сўқани Салмонга узатди ва бошқа ҳеч нарсага қарамай, чиқиб кетди.

Энг катта хонадаги гиламни чанг босган, бу — ўғриларнинг оёқ излари эди. Ҳамма ёқда йиртиб ташланган қоғозлар, қўлёмалар сочилиб ётарди. Девор ёнида бир неча болиш омон қолганди. Беҳзод Аббода билан Маймунани шу ерга бошлаб келиб, ўлтиришга таклиф қилди. Салмонга: «Мен билан юр», деб ишора қилди. Беҳзод чироқни аёлларга қолдирди ва Салмон билан бошқа бир эшикдан чиқиб, уни маҳкам ёпиб қўйди. Маймуна ўрнидан туриб, иккита ёстиқ олиб келди.

— Бувижон, ётинг, дам олинг! — деди у.

Кампир ёстиққа ўзини ташлади, уйқу аралаш:

— Беҳзод келса, мени албатта уйғот, — деб тайинлади.

— Хўб бўлади, — деди Маймуна.

Бир неча сониядан сўнг Аббода уйқуга кетди.

Хона деворларидаги соялар тебраниб, денгиз тўлқинлари каби Маймунани аллалар, дилига ором бағишлар эди. Сояларнинг ҳаракатига назар солиб, маҳбуби билан суҳбат режасини туза бошлади. Эшик ғирчиллаб очилди. Маймуна чўчиб кетди. Унинг қаршисида Беҳзод турарди. У кийимини ўзгартирган, эгнида энгил тўн, бошида калтагина салла... Унинг ортида сўқа ушлаган Салмон кўринди. Беҳзод унга: «Ишингни қил», деб ишора этди. Маймуна билан Беҳзод ёлғиз қолишди. Хизматкор ташқарига йўл олди. Қиз Беҳзод олдида бошини қуйи солиб, уялиб-ийманиб турарди. Беҳзод яқинлашиб, елкасига қўлини қўйди:

— Марҳамат, ўлтир, Бармакийларнинг охирги авлоди!

Бу кутилмаган гапдан Маймуна бир сапчиб турди: Беҳзод унинг асл исминигина эмас, балки насабини ҳам яхши биларкан!

Шу аснода йигит энгашиб, болишлардан бирининг чангини қоқди-да:

— Ўлтир, эй Жаъфар қизи, — деди.

Ҳамма сирини ошкор бўлганлиги Маймунани эсанкиратиб қўйди, яноқлари қизарди, буни яшириш учун бошини яна ҳам қуйи солди. Аммо суҳбат учун қулай пайтни бой беришдан қўрқди.

— Мени янги бир ном билан атадингиз, шекилли, — деди у тилга кириб.

Беҳзод бошқа бир болишни олиб, Маймунанинг ёнига ўлтирди.

— Мен сени асл исминг билан атадим. Мени билмайди, деб ўйлама! Оллоҳ Жаъфарни ғариқи раҳмат қилиб, қайта жон ато этсин!

Маймуна меҳр-муҳаббатга тўла чақноқ кўзлари билан маҳбубига қаради.

— Ўлиқлар тирилиб келишига ишонасизми? — шивирлади у овози титраб ва изтиробини яшириш учун биров жилмайди.

— Жисмонан тирилмаса-да, хотираси қалбимизда абадий яшаяжак! Маймуна, падари бузрукворинг қазо қилгани йўқ. Унинг омонат жисминигина ар-Рашид ўлдирди, аммо ёрқин хотирасини диллардан ўчирадиган жаллод ҳали дунёга келгани йўқ!

Маймуна бу оташин сўзларни тингларкан, энгининг учини ўйнаб ўлтирар, отаниннинг қатлини яна эслаш унга жуда оғир эди.

— Бизга қилган яхшиликларингиз учун минг раҳмат, — деди у йиғидан базўр

ўзини тутиб. — Бошимизга йўқчилик азоби тушган пайтда фақат сиз мадад бердингиз...

Бу бебахт қизга Беҳзод ачиниб кетди. Тўсатдан муҳаббатини ошкор қилгиси келди, аммо ўзини қўлга олиб, пичирлади:

— Жаъфар барчага баробар яхшилик қиларди. Бирон-бир мусулмон ёки ғайридин йўқки, ундан миннатдор бўлмасин! Ўз бурчимнинг лоақал зигирдак қисмини бажарган эканман, буни эслатишингнинг ҳожати йўқ, Маймуна!

У Беҳзоддан тамомила бошқача сўзларни кутган эди. Наҳот қалби уни алдаётган бўлса? Қиз кўзларида ёш кўринди, уни билдирмай жимжилоғи билан сидириб ташламоқчи бўлди, аммо Беҳзод буни сезиб, қиз қўлини маҳкам ушлади.

— Сенга нима бўлди? Нега йиғлайсан? — дер экан Беҳзоднинг овози биринчи бор титради.

Қиз бошини яна ҳам эгиб олди. Гўё бир олов қўлига тегиб, энди бутун аъзойи баданини ёндираётгандек эди!

— Ўзим шундай... кўнглим ғаш. Эътибор қилманг... тезда ўтиб кетади.

— Боиси нима, билсам бўладими?

— Била туриб, нега сўрайсиз? Ота-онам кимлигини бошқалар билиб қолмасин, деб жони халак, егим бир қизман. Мендан бахтсизроқ одам бормикан бу дунёда? Мен, Жаъфар ибн Яхёнинг қизи — қатл-у қирғинлардан омон қолганман — бахтсизлигимнинг боиси шу!

Маймуна қўлини тортиб олмоқчи бўлганди, Беҳзод қўйиб юбормади.

— Ҳа, мен бебахт бир қизман, — давом этди Маймуна. — Бугун оқшомда ниҳоят ҳамма гапдан хабардор бўлдим. Шундан сўнг яна қандай қилиб хурсанд бўлиб юрай?

Қиз жимиб, кўз ёшлари орасидан Беҳзодга қаради. Йигит ҳам гўё унинг сўзларини тушунмагандек қиз кўзларига тикилди. Унинг қарашида олам-олам латофат бор эди! Ҳа, кўзлар суҳбати тиллар суҳбатидан ҳам ширинроқдир! Бу қарашлар ҳар қандай сўзлардан ҳам маъноли эди! Йигитнинг нигоҳи қизни жуда-жуда севишини ошкор этиб қўйганди. Аммо энди қиз буни Беҳзоднинг ўз оғзидан эшитгиси келди. Кўзини олиб қочиб, ҳайкалдек қотди. Зимдан бувиси томонга қаради — Аббода қаттиқ уйқуда эди.

— Маймуна, дилингда яна не гаплар бор, ҳаммасини айт, мендан яширма, — деди Беҳзод сукунатни бузиб. — Бу кеч нималарни билиб олдинг?

— Эслашим оғир, мени афв этинг. Сизни ўз ташвишларимга шерик қилмоқчи эмасман. Шундоқ ҳам ишингиз бошингиздан ошиб ётибди. Нодон қизнинг орзу-хаёллари билан нима ишингиз бор?

— Менга барини айт, эҳтимол, мен ҳам айни шу ҳақда ўйлаётгандирман, — жилмайди Беҳзод.

Маймунанинг юзи ёришиб кетди. Гина аралаш меҳр ила порлаган ёшли кўзлари билан йигитга боқди.

— Мени кечиринг, жаноб! Барча умид-орзуларим беҳуда кетди. Мен бунга иқдор бўлишим керак. Оллоҳ Таоло фидойи раҳнамомиз Беҳзодга мен бошдан ўтказган азобларни насиб этмасин! Унинг иши — ўзига тарафдор орттирмақ, халқни курашга чорламоқ, давлат устунларини ларзага солмоқдир. Унинг биз каби заифлар билан нима иши бор? У гала-гала душманлари билан жанг қилишга шошилмоғи зарур! Бечора қиз қалбидан нелар кечаётгани уни асло қизиқтирмас! Шундай эмасми?

Маймуна қўлини йигитнинг қўлидан тортиб олди, юзини яшириб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Беҳзоднинг қалбида улкан бир меҳр уйғонди, аммо бу гал ҳам хушёр тортди.

— Мен ҳеч қаерга бормайман, шуни хоҳлайсанми? — сўради у майин овоз билан.

— О, бу жуда ажойиб иш бўларди! — деб юборди Маймуна. — Аммо мени деб, ўзингизни қурбон қилишингизнинг ҳожати йўқ! Қанийди, сафарингизни бироз кечиктирсангиз, агар, фақат...

Қиз бирдан жимиб қолди.

— Ўзи нима гап? — қичқириб юборди Беҳзод. — Айтсанг-чи?

БЕҲЗОД ШАРТ ҚҶЯДИ

Маймуна бирдан уялиб кетди. Ё худойим, бу нима қилгани? Муғомбирлик билан кишини: «севаман» дейишга ундамоқчи-я! Қиз изтиробга тушди: мана ҳозир маҳбуби гапнинг тагига етади-да, барча умидлари пучга чиқади! Ҳа, бу ишга муҳаббати чорлаяпти, аммо бу қилмишини оқлаб бўлармиди? Бўлди, бас, етар ўзини шунча хўрлагани! Унда қизлик ғурури ҳали бисёр! Ҳозир ҳаммасига чек қўяди!

Қиз ўрнидан сакраб туриб, эшикка отилди, аммо Беҳзод чаққонлик қилиб, етагидан ушлаб қолди:

— Намунча шошмасанг, Маймуна! Нега ҳе йўқ-бе йўқ қочаяпсан?

— Беҳзод, мени қўйиб юборинг, — қичқирди қиз ўзини кучли қўллар тазйикидан қутқариш учун.

— Жойингга ўтир, Маймуна! Барибир борадиган жойинг йўқ! Сен бу шаҳарда ҳеч кимни танимайсан! Бу уйдан бошқа ҳеч ерда ўзингга бошпана тополмайсан!

Йигитнинг сўзлари қизга таъсир қилди. Ноилож аҳволда қолганлигини англаб, жим туриб қолди-да, хўнграб йиғлаб юборди. Беҳзод сукут сақлади, томоғига бир нима тикилгандек бўлди. Аммо у тезда ўзини қўлга олиб, оҳиста сўради:

— Бир нима демоқчимидинг? Марҳамат, қулогим сенда.

Маймуна қанчалик уринмасин, ўзини босиб ололмади, кўз ёшларини дув-дув тўкиб, титраб-қалтираб тураверди. Мадорсизланиб, оёқлари бўшаши ва итоаткорлик билан гиламга, Беҳзоднинг ёнига ўлтирди. Енгининг учи билан кўз ёшларини артиб, маҳбубига назокат билан қиё боқди. Беҳзоддан эшитгиси келган гапларни ўзи айтиб қўйишига оз қолди, лекин тортинчоқлиги енгди. Беҳзод жилмайди:

— Сўйла, Маймуна, сўйла, — деди у титроқ овоз билан.

Маймунанинг кўз ёшлари унга янада чирой бахш этганди.

— Етар шунча сўзлаганим, — деди у. — Биламан, сиз яхши одамсиз. Меҳрибончилигингизни суистеъмол қилмоқчи эмасман. Яхшиси, сенинг тақдиринг мени заррача қизиқтирмайди, мени тинч қўй, деб қўя қолинг!

— Ёлғон сўзлаш одатим йўқ. Рост, сенга ҳеч бефарқ қарай олмайман, аксинча... — эҳтирос билан пичирлади Беҳзод. — Наҳотки қалбингга қулоқ солмасанг? Ё мендан ҳам кўра иродалироқмисан? Эҳтимол, сенда қалб деган нарсанинг ўзи йўқдир?

Маймуна тўғри йигитнинг кўзларига тикилди ва тўсатдан бу кўзлардан бир нима уққандек, жилмайди. Бирпасда кўз ёшлари қуриб, хандон отиб кулиб юборди — болага яхши кўрган ўйинчоғини қайтариб беришса шундай хурсанд бўлиб кетади!

— Сенга ҳеч бефарқ қарай олмайман дедингизми? — такрорлади у йигитнинг гапини. — Давом этинг, давом этинг...

Беҳзод ўзини қизнинг мақсадини гўё тушунмаганга олди:

— Маймуна, мендан нима истайсан? Тезроқ айт, тезроқ...

— Наҳот мен сизга яна ниманидир айтишим керак? Кўз ёшларим ҳаммасини айтиб турибди-ку! Худо ҳаққи, айтинг, мени сеवासизми? Йўқ, десангиз, йўлимни тўсманг! Бир йўла батамом видолашамиз, вассалом!

Қиз юзини четга буриб, йигитнинг сўзларини қўрқув ва ҳаяжон билан кута бошлади. Беҳзод жавоб беришга шошилмасди. Зиммасидаги ишнинг бениҳоя буюклигини ўйлаб, Маймунани севишимни ошкор этсам, бу — ишимга ҳалақит бермасмикин, деган андишага борди. Аммо ўз туйғуларини бундан буён яширишга ҳам ўзида куч топа олмади.

— Бу ҳақда гапириш шартмикан? — деди у ниҳоят. — Севаман сени, Маймуна, севганда ҳам қандоқ!

Қиз бу сўзларни тингларкан, аввал жилмайди, сўнг суюниб кетганидан қотиб-қотиб кула бошлади, кўзлари беихтиёр яна дув-дув ёш тўкиб, чеҳрасини очиб юборди.

— Беҳзод, мени севасизми? Чиндан ҳам севасизми? — такрорлади у нуқул. — Наҳотки бу рост бўлса? Тушимми ё ўнгимми?

Бирдан Беҳзоднинг кайфияти ўзгарди, юзида аллақандай ғам-ташвиш кўлан-каси пайдо бўлди.

— Йўқ, бу — туш эмас, — Маймунага ҳамоҳанг сўзлади Беҳзод, — аммо... Беҳзод яна жимиб қолди, сукут сақлаб, иягини силаб, хаёл сура бошлади, Маймунанинг юраги орқага тортиб кетди: наҳотки маҳбуби ҳозиргина айтган гапидан пушаймон бўлса?

— Сизга яна нима бўлди? — сўради у ҳаяжонланиб. — Айтган сўзингизга тавба қиляпсизми? Мени севмас экансиз-да?

— Севаман, — оҳиста жавоб қайтарди Беҳзод, — аммо...

— Нима аммо?

— Сенга яна бир нарсани айтиб қўйишим керак...

— Сени севаман — шу гапнинг ўзи менга кифоя, — йигит каби оҳиста сўзлади қиз бошини эгиб. — Ана, энди нима десангиз, деяверинг. Андиша қилмай гапираверинг, — қўшиб қўйди қиз йигитнинг иккиланганини кўриб. — Мени тарк этишингиздан ҳам энди кўрқмайман. Буни ўйламай қўя қолинг...

— Ҳа, сафарим узоққа чўзилиши тайин. Бу айрилиққа кўникишинг лозим бўлади. Муҳаббатимнинг шарти шу...

— Ҳозирданоқ шарт қўймоқдасиз, — ғамгин оҳангда деди Маймуна. — Мен эса сизни ҳеч бир шартсиз севаман...

Бу нозик гина Беҳзодни ҳижолат қилиб, у ер чизиб қолди.

— Тўғри, муҳаббатда шарт йўқ, — деди у бироздан сўнг. — Лекин, Маймуна, сени деб ноилож шундай шарт қўйишга мажбурман, шартимга рози бўлишинг зарур.

— Муҳаббатим шунчалик зўрки, у сизга сира ҳам малол келмайди. Мендан меҳрингизни аямасангиз бас, ҳар қандай талабингизга бўйсунуш менинг бурчим, — деди Маймуна.

— Ҳа, мен сафарга жўнашим лозим. Лекин, мен у ерда, сендан йироқда яшаб, сенинг бахтинг учун ҳам курашаман. Бор гапим шу. Энди ҳаётим — сенинг қўлингда! Боя эшитдинг, мен бу ерга хуррабийлар вакили қилиб юборилганман. Чиндан ҳам шундай. Аммо мен шунчаки бир вакил эмасман. Токи душманларимдан интиқом олмас эканман, муҳаббатимиз поёнига етмас. Падари бузрукворинг учун, бошқа шаҳид кетганлар учун қасос олиб, соғ-омон ҳузурингга қайтиш, ёвуз тақдир устидан тантана қилиш — мени бахтим-саодатим шунда! Биламан, шартим оғир, талабим мушкул, аммо бошқа иложимиз йўқ.

Беҳзод ўрнидан турди.

— Энди бориб, ором ол, чарчоғингни бос.

Қиз ўрнидан турди. Унинг Қалби муҳаббат ила тўлиб-тошганди унинг! Маймуна бўлажак айрилиқни, никоҳ муддатини узоқ вақт кечиктирувчи ҳижрон азобларини бирпас унутди. Беҳзод унинг отаси учун қасос олишга ваъда берди! Аммо, маҳбуби аслида ким ўзи? Мен — хуррабийлар жамоасининг шунчаки вакили эмасман, — деб айтди у. Бу сўзларида қандай сир яширинган?

Маймуна бу ҳақда Беҳзоднинг ўзидан сўрамоқчи эди, аммо юраги дов бермади: маҳбубининг айтганини қилиб, ором олиши лозим эди. Беҳзод ётоқ бўлмасининг эшигини қизга кўрсатиб, чироқни қўлига олди-да, йўлни ёритиб, олдинга бошлади. Унинг миясида турфа ҳислар ғужғон ўйнарди.

Улар кирган хонада пастак кат қўйилган бўлиб, устига ҳўкиз териси ташланган, бир-икки ёстиқ ва чойшаб ҳозирлаб қўйилган эди.

— Бугунчалик шу ерда тунайсан, азизим, яхши ётиб тур! — Беҳзод шундай деб чироқни олиб чиқиб кетди. Унинг нурлари кўздан ғойиб бўлар-бўлмас, Маймуна юмшоқ катга чўзилиб, устига чойшабни ёпди...

САРОЙ БОҒИНИНГ СИРИ

Орадан бир соат ўтди, аммо Маймунанинг уйқуси келмади. Ёстиқни тўғри-лаб, чойшабга ўралиб олди. Уйда сукунат ва зимзиё тун ҳукмрон, фақат бувисининг нафас олиши эшитилади. Қоронғуда ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Маймуна ёлғиз қолди. Турфа ўй-хаёл ва шубҳалар тинчлик бермасди. Ўтган кун воқеалари бир-бир эсига тушарди.

Ҳа, Беҳзод уни севади! Шу фикрнинг ўзиёқ унга чексиз қувонч бахш этарди, аммо маҳбуби қутича ичида нимани авайлаб сақлаётганини билиб олмагани бевоавта қиларди. Бу сирдан қанийди тезроқ воқиф бўлса! Аммо ҳали қулай пайт келмаган! «Худо хоҳласа, ҳаммасини албатта суриштириб билиб оламан», деб ўзини овутиди Маймуна. Орадан яна бир соат кечди, бироқ ором олгиси келса-да, кўзларини юммай ётаверди. Ўрнида у ёқдан бу ёққа ағдарилар экан, Беҳзод билан суҳбатининг тафсилотлари яна хаёлидан ўтаверди... Ниҳоят, уйқусизлик қийнаб қўйди, ўрнидан турмоқчи ҳам бўлди, аммо бу фикридан қайтди. Зимзиё тунда қаёққа ҳам борарди! Сабр қилиб, тонггача ўринда ётишдан бошқа иложи йўқ!

Уйдаги сукунат қизнинг азобларига азоб қўшарди. Бирдан ташқарида, девор ортидан қандайдир товуш келди. Қизнинг бутун вужуди қулоққа айланди. Қаредадир кимдир дастаки сўқани ерга ура бошлади. Маймуна титраб кетди. «Менга шундай туюлгандир», деган хаёл билан ўрнидан кўзғолди ва шу ондаёқ кимнингдир шивирлаб сўзлагани қулогига чалинди. Қиз атрофга алаңлаб, ўрнидан сапчиб туриб кетди. Қоронғуда ўз ётоғи тепасида мўъжаз бир дарчани кўриб қолди, ҳозир ундан хирагина нур таралар эди. Маймуна кат устига чиқиб, деразадан ташқарига боқди. Дераза уй билан девор ўртасидаги бўш бир майдонга қараган эди. Бояги нур ерда турган мойчироқдан таралаётган бўлиб, бу — Беҳзод ҳали уйдан олиб чиқиб кетган чироқнинг ўзгинаси эди. Баланд бўйли кици боши очиқ, енглари шимарилган ҳолда, этагининг барларини белбоғига қисиб, тупроқни зўр бериб, дастаки сўқа билан кавлар эди. Ҳозиргина қазилган чуқурча қорайиб кўзга ташланарди. Бошқа бир одам ҳалиги кишининг ёнида турардики, уни Маймуна дарров таниди: Беҳзод! Ерни қавлаётган эса Салмон бўлиб чиқди! Қиз кўрқиб кетди: шундай зимзиё тунда нима қилишяпти? Қиз юраги дук-дук ураётганини сезди. Оёқлари букулиб, қалтирай бошлади, сал бўлмаса йқиқилаёзди. Аммо дераза парамонига ёпишиб, ўзини қўлга олди ва Беҳзод кўриб қолишидан кўрқсада, воқеанинг давомини кутишга қарор қилди.

— У мана шу ерда бўлиши керак, — Беҳзоднинг овози эшитилди. — Кавлайвер.

— Жаноблари хато этмадиларми? — жавоб қилди Салмон. — Қанча ерни кавлаб ташладик, аммо мурда қани?

— Янглишаётганим йўқ, — бошини сарак-сарак қилди Беҳзод. — Ахир Шопур саройи шу ерда бўлганми ўзи?

— Бўлмаса-чи, шу жойда бўлган, — минғирлади Салмон.

— Анави қария мени ишонтириб айтдики, ал-Мансур ўша пайтларида саройнинг саломхонасида, яъни ҳозир уй турган жойда ўлтирган. Сўзларига қараганда жасадни сарой боғига кўмишган. Боғ эса айна мана шу бўш майдонда ўринлашган. Биз ҳамма ерни илма-тешик қилиб юбордик. Кавламаганимиз фақат шу жой қолди. Яна кавлаб кўр-чи!

— Қанийди, ўша қария шу тобда ёнгинамизда бўлса! — деди нафасини ростлаб Салмон чоҳ устига энгашаркан. — Бизга ўша жойни аниқ кўрсатиб берган бўларди.

— Айтдим-ку сенга, қария аллақачон қазо қилган деб, жойи жаннатда бўлсин! Худога шукурки, чолнинг умрини узоқ қилиб, мен билан юзлаштирди. У менга ҳамма гапни айтиб берганди. Унинг сўзларига ишонса бўлади, у ал-Мансур даврида ҳали жуда ёш эди. Тасодифан бир қотилликнинг гувоҳи бўлиб, сўнгги нафасигача эсидан чиқармаган. Кавлайвер! Мўлжални тўғри олганмиз.

Салмон яна сўқани ишга солиб, юмшоқ тупроқни ташқарига чиқариб ташлай бошлади.

— Ҳеч қандай мурдани кўрмаяпман, жаноб! — деди бир оздан сўнг Салмон.

Беҳзод хизматкори кавлаб олган тупроққа синчиклаб қараркан, индамай қўя қолди. Бирдан энгашиб, бир парча матога ўхшаш латтани қўлига олди, чанг-тупроғини қоқиб, Салмонга узатди:

— Қара! Жасад ўралган гиламнинг бир парчаси эмасми?

Салмон чоҳдан сакраб чиқиб, титилиб кетган латтага ёпишди:

— Худди ўзи! Ўша гиламнинг бир парчаси!

Маймуна ҳеч нарсага ақли етмай, воқеани ҳайрон бўлиб кузатиб тураркан, Салмон яна чуқурликка сакраб тушиб, уюм-уюм тупроқни ташқарига иргита бошлади. Аммо кўп ўтмай, нафаси оғзига тикилиб, ишни тўхтатди, сўқа дастасига таяниб, базўр қаддини ростлади. Юзи ва елкаларидан шовуллаб тер оқиб, ҳал-лослаб қолди.

— Чарчаганга ўхшайсан-а, — деди Беҳзод. — Нима қилиб бўлса ҳам ишни шу тунда тамомлашимиз шарт. Қани, сўқани менга бер-чи!

У Салмоннинг қўлидан сўқани олиб, унинг жойига ўтди-да, шиддат билан ерни кавлашга тушди. Шу пайт Маймунанинг қулоғига сўқа учи қаттиқроқ бир нимага теккандек товуш эшитилди. Беҳзод чуқурга энгашди ва тупроқ ичидан аллақандай узун бир нарсани чиқариб олди.

— Илик суягига ўхшайди!

Салмон шу заҳоти чоҳга сакраб тушиб, фақат ўзигагина маълум бўлган бир нарсани қидираётгандек, тупроқни қўллари билан қазий бошлади. Бир оздан сўнг белини ростлаб, мўъжаз бир нарсани икки бармоғи билан ушлаб кўрди-да, хўжасига узатди.

— Узук-ку!

Беҳзод уни авайлаб қўлига олди ва яхшироқ кўриш учун чироққа тутди.

— Ҳа, бу — унинг узуги!

— Қаердан била қолдинг?

— Ўша бахтсиз одамни ал-Мансур ҳузурига чақирганида, у ўз содиқ хизматкорига: «Мендан етиб борадиган биронта ёрликқа, ҳатто менинг ўз муҳрим босилган бўлса-да, ишонма, аммо муҳрнинг фақат ярмиси урилган ёрликда нима дейилган бўлса, шунга амал қилгил», деб фармойиш берган. Наҳот шу воқеа ёдингдан кўтарилган бўлса?

— Эсимда...

— Бу — ўша муҳрли узук — исми битилган, муҳрнинг ярми эса эгиб қўйилган. Демак, бу — унинг узуги! Илик суяги ҳам ўшаники! Энди бош суягини қидириб кўр!

Салмон бу гал икки қўли билан тупроқ қазий бошлади. Бир неча сониядан кейин яна битта мато парчасини (унинг ҳам увадаси чиқиб кетганди), учта суяк қолдигини ва ниҳоят, чирий бошлаган калла суягини топди. Беҳзод бош суягини авайлаб қўлига олди-да, унга ёпишган чанг-тупроқни сидириб ташлади, Беҳзоднинг ранги оқариб, лабларида аччиқ алам аломати пайдо бўлди.

— Ҳа, бу — унинг бош суяги! — деди у шивирлаб. — Бегуноҳ шаҳиднинг калласи! Подшоликнинг ярим мулкига арзийдиган бош! Унинг учун қасос олиш — халифот заминини ларзага солиш, демакдир!

Беҳзод зўр ҳаяжон билан бош суягини ўпа бошлади. Салмон ҳам уни қўлига олиб, этагининг бир учи билан артишга тушди. Беҳзод бўм-бўш кўз чанокларига тикилиб қолди. Юзида ғам-алам ифодасини ғазаб туйғуси эгаллаб, қоп-қора кўзлари порлаб кетди.

Салмон сукутни бузди:

— Жаноб, сени ғоят қимматли топилма билан қутласам арзийди! Мана, эзгу орзуингга ҳам эришдинг. Ижозатинг билан ишни тугатсак. Уйга бориб, ором олиб, уйкуга тўйсак. Бу тун сен учун ҳам осон кечмади, шундай эмасми?

Салмон хўжасининг руҳсатини кутиб ҳам ўтирмай, ердан чироқни олди.

Беҳзод қўлидаги калла суягини маҳкам ушлаганча, уйга равона бўлди, ҳамон сукут сақлаб, Салмоннинг ортидан кетди. Зоҳиран хотиржам кўринса-да, ботинида ғазабини зўрға босиб турарди.

Маймуна уларнинг уй томон қайрилишганини кўриб, деразадан шоша-пишани кетди-да, юмшоқ катга бориб ўлтирди. Бугун бениҳоя чарчаганини яна ҳис

этди, аммо янги-янги ўй-хаёллар яна ўзига асир қилди. Беҳзод ёнига югуриб боргиси келди-ю, зўрга ўзини босди. Тунда кўрганлари ҳақида тонгда Беҳзоддан сўраб-суриштириб олишга қарор қилди. Туни билан туш кўриб чиқди. Бир ўзи бўрон қутурган денгиз ўртасида сузаётганмиш, улкан тўлқинлар уни у ёқдан-бу ёққа итқитаётганмиш. Тонгга яқин қаттиқ ухлаб қолди ва бошқа туш кўрмади. Эрталаб уни Аббода уйғотди. Маймуна кўзларини очиб, тепасида энгашиб турган бувисини кўрди.

— Тур энди, азизим, — деди кампир. — Ҳадемай йўлга чиқамиз!

40 б о б

ХАЙРЛАШУВ

Кўрқиб кетган Маймуна ўрнидан сапчиб турди. Устига чойшабни ёпиб, пойабзалини кийди. Уйқу уни енгиб қўйганидан аччиғи келиб, бувисига эргашди. Улар айвондан чиқишаркан, отнинг кишнаган товуши эшитилди. Маймуна ўгирилиб қаради — отда Беҳзод ўлтирарди. Эгнида тўн. Қутичани эгарқопга ўрнаштириш билан овора эди. Аёлларга кўзи тушгач, қўли билан «хайр» дегандек ишора қилди-да, Салмонни кўрсатиб:

— У сизни олиб бориб қўяди, — деди.

Маймунанинг юраги қинидан чиқиб кетай, деди. Беҳзодни тўхтатмоқчи ҳам бўлди, аммо маҳбуби отига эрк бериб, анча нарига кетиб қолганди. Маймуна гамгин кайфиятда турган ерида қотиб қолди. Бир сониядан сўнг кўз ёшлари оқиб, хўнграб йиғлаб юборди.

— Юр, қирғоққа кетдик, — қистади бувиси. — Қайиқдагилар бизни кутиб туришибди. Табибимиз эса... ал-Маъмун саройига ўзи етиб боради.

Маймуна, то кўздан ғойиб бўлгунча Беҳзодга қарай-қарай, бувиси ортидан кетди. Аббода неварасининг қалб сирини яхши билмас, эҳтимол, билса-да, неварасини аяб, ўзини ҳеч нима билмагандек қилиб кўрсатарди... Умрининг охириги йилларини Маймуна тарбиясига бағишлаган Аббода неварасини бир қадам ҳам ўзидан нари силжитмасди.

Аёллар секин-секин юриб, дарёга яқинлашиб боришарди. Одатдаги кийимини кийиб олган Салмон то Дажла дарёси етиб келгунларига қадар йўл кўрсатиб келди. Қайиқчилар уларни кутиб турарди. Тахта кўприклардан ўтиб, қайиққа чиқишганидан кейин Салмон фармойиш берди. Елканлар кўтарилиб, қайиқ Боғдод томон бурилди. Аббода невараси билан қайиқ ўртасидаги ўриндиққа ўлтирди. Салмон дарёга ёнига ўтиб, чор-атрофга диққат билан назар сола бошлади. Ҳали бир соатча ҳам сузишмаган эдики, қаршидан каттакон тезорар қайиқ келаётганини кўриб қолишди. Унинг кимга қарашли эканини олдидаги тугдан ҳам биллиш мумкин эди. Қайиқнинг эгаси ал-Фазл ар-Рабаи бўлиб чиқди. Салмон буни аниқлагач, аёлларга: «Беркинингиз!» деб ишора қилди, чунки дарёдаги бу учрашувдан яхшилик кутиб бўлмасди. Маймуна кўрқиб кетганидан пастга энгашиб-беркиниб олди, аммо икки кўзи яқинлашиб келаётган қайиқда эди. Қайиқ устида гиламлар тўшалиб, ёстиқлар қўйилган, бир неча хизматкор чиройли ёш йигитча атрофида парвона эди. Аббода дарҳол ибн ал-Фазлни таниди ва неварасига ўгирилиб, у ҳам бу йигитдан кўз олмай қараб турганини кўрди. Қиз бу йигит ибн ал-Фазл эканига ишонч ҳосил қилгач, титраб кетди. Ранги оппоқ оқариб, юраги дук-дук ура бошлади. Бошидаги рўмолини тўғрилаган бўлди. Салмоннинг фикрини билмоқчи бўлиб унга қаради. Салмон далда берган каби жилмайди.

— Кўрқманг, бону! Бу одамлар бизга ҳеч бир ёмонлик қилишмайди, — деди у. — Ахир биз саййидимиз ал-Маъмун жанобларининг қайиғидамиз-ку!

— Мабодо биз бошқа бир қайиқда сузиб кетаётган бўлсак, ибн ал-Фазл нима қилган бўларди? — сўради Аббода.

— У қайиғимизни тўхтатиб, кимлар борлигини суриштирарди. Нега десангиз, у ал-Мадоинга бир одамни, — Салмон Маймунага ишора қилди, — излагани кетяпти.

— Нияти қурсин! Оҳ, қачон у жирканч мақсадларидан воз кечаркан? — деди нафрат билан Аббода.

Салмон яна жилмайди:

— Ибн ал-Фазл мунажжимларни ҳузурига чорлаб, зойича тайёрлатган. Самодаги сайёраларнинг ўринлашуви унга омад келтирармиш. Унинг оҳи-зорига сабаб бўлган қиз эса ал-Мадоиндаги уйдан қаёққадир ғойиб бўлган. Ибн ал-Фазл эса бу гапга ишонмай, рост-ёлгонлигини ўзи текшириб кўрмоқчи бўлибди...

Маймуна тортинчоғлигини енгиб, Салмоннинг сўзларини диққат билан эшитаркан: «Беҳзоднинг хизматкори ал-Фазл мени излаётганини қаёқдан билдийкин», деб ҳайрон бўларди.

Бу орада икки қайиқ деярли ёнма-ён келиб қолганди. Ибн ал-Фазл қайиғидагилар қаршидан сузиб келаётган қайиқда кимлар бораётганини аниқлаш мақсадида бир ерга тўпланиб олишди. Бироқ Салмондан бўлак ҳеч кимни кўришмади. Қайиқ ал-Маъмунга қарашли эканини билишгач, яқинроқ сузиб келишга ботина олишмади.

Ибн ал-Фазл қайиғи анча нари кетиб қолган бўлса-да, Маймунанинг титроғи ҳануз босилмаганди. Салмон уни бироз овутиш учун, ҳазиллашди:

— Сайидамиз ибн ал-Фазлдан намуноча ўзларини олиб қочмасалар? Мишишларга кўра, унинг жигар-бағри ишқ ўтида кабоб бўлганмиш.

Маймуна Салмонга ўқрайиб қаради: «Салмон менинг устимдан куляпти, чоғи?» Ҳа, Салмон қизга қараб кинояли жилмайиб турарди. Маймуна уялгандан қизариб кетди. Аббода неварасини ҳижолатдан қутқазди:

— Бу олифта йигит икковимизга ҳам сира ёқмайди!

— Отаси-чи, отаси ҳамми?

Аббода: «Салмон ибн ал-Фазл Маймунага уйланиш ниятида уни ҳол-жонига қўймаётганини билмаса керак», деб ўйлаганди, аммо ҳалиги гапини эшитиб, бармоғини тишлаб қолди. «Маймунага айтган сўзларинг менга оғир ботди», дегандек Салмонга тикилди. У бўлса, шу ондаёқ ноқулай вазиятдан қутулишга шошилди.

— Бону, икковидан ҳам ҳар қанча нафратланишга ҳаққингиз бор. Баъзи бир ишлардан хабардорлигим сизни ҳайратга солмасин. Уларни менга қўйиб беринг. Хўжайинимнинг ихлоси сизларга жуда баланд. Энди мен унинг ўрнига қолдим. Мени содиқ хизматкорингиз, деб билаверинг.

Салмоннинг самимий сўзлари ҳар қандай кишида ишонч туғдирарди. Шу боис Аббода бироз ҳовридан тушди. Маймуна гап маҳбуби тўғрисида бораётганини эшитиб, ҳаяжонланиб кетди ва гўё ҳеч нарса бўлмагандек сўради:

— Хўжайининг... узоққа кетдимми?

— Ҳа... Қандайдир ноёб гиёҳларни излагани жўнаб кетди, — айёрона жилмайди Салмон.

Маймуна Салмон ҳазиллашаётганига заррача шубҳаланмасди, чунки у хўжасини миридан-сиригача биларди. Қиз Салмоннинг ҳазил-ҳузул гапларига кўниқиб қолган эди. Маймуна ўзи сезмаган ҳолда табассум қилди ва анча енгил тортди:

— Билмадингми, сафари узоқ давом этадимми?

— Сайидамиз, ал-Маъмун қизининг аҳволини ўйлаб, ғоят ташвишдалар. Шу боис савол беряпсиз, тўғрими? Зайнаб эса Беҳзоддан бошқа табибни тан олмайди, — Салмон кулиб юборди. — Ўйлашимча, хўжайин у ерда узоқ қолиб кетмаса керак. Беҳзод фалон куни келади, десам, каромат қилган бўламан ва у ҳолда адашишим ҳеч гапмас. Негаки, хўжайин нимани хоҳласа, шуни қилади, мендан эса бунга сўраб ўлтирмайди.

— Менимча, сен ўзингни гўлликка соляпсан, — эътироз билдирди Аббода. — Шунга аминманки, Беҳзоднинг сендан яширадиган сири бўлмаса керак. Сен эса унинг қачон қайтиб келишидан хабарим йўқ, деб бизни лақиллатмоқчи бўласан.

Аббода жиддий сўзлаётганини кўриб: «Кампиршо унчалик ҳам гапларимга ишонавермасин», деган ниятда уни яна довдиратмоқчи бўлди:

— Хўжайиним нима қилиб бўлса ҳам ўз мақсадига эришишни кўзлайди ва шунинг учун ўз сир-у асорларини ҳаммадан яширади. У менга сафарга чиқаётгандек туюлди, аммо ўзи бу ҳақда менга бир оғиз ҳам гап гапирмади. Эҳтимол, сизга айтгандир? — Маймунага ўгирилди у.

Маймуна ҳам Салмон каби ортиқча гапга тоқати йўқ эди. Беҳзод ўзига айтган гапларни ошкор этишдан кўрқмаса-да, тортинчоқлиги бунга йўл бермади. У

бошини қуйи солди, икки юзи лоладек қизарди. Салмон суҳбат шундай яқунланганидан хурсанд бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Боғдодга яқинлашиб қолдик, чоғи? — сўради у даргадан.

Дарга, қўлларини олдинга чўзиб, жавоб қилди:

— Ҳа, ана Калвоза саройлари ҳам кўриниб қолди!

Салмон уфқда элас-элас кўзга ташланиб турган иморатларга қаради.

— Сарой узоқдан шундоқ кўзга ташланиб тураркан. Рост, ҳадемай Боғдодга ҳам етиб оламиз. Шаҳарга яқин қолибди. Ана, ал-Мансур масжидининг миноралари ёнгинасида — ал-Маъмун саройи!

Салмон шундай деярган, Дононир билан Зайнаб Маймунанинг ёдига тушди. Зайнабнинг бегоблиги ҳақида Беҳзод билан бафуржа сўзлаша олмаганини эслади. Энди Дононирга нима деб жавоб беради? Ҳамма гапни рўйи-рост айтсинми ёки табиб билан учрашувларини тилга олмасинми? Маймуна шуларни ўйларкан, Салмон ёнгинасига келиб турганини сезмай қолди. Хизматкор яқинроқ бориб, Аббодага мурожаат қилди:

— Бону, Беҳзод билан кечаги учрашувимиз албатта сир бўлиб қолиши лозим.

— Дононир сўраса, нима жавоб қиламиз?

— Беҳзодни уйда учрата олмадик, деймиз, вассалом!

— Майли, — деди Аббода.

41 б о б

БЕҲЗОД САФАРГА ЖўНАДИ

Дононир ал-Мадоинга табиб Беҳзодни излаб топиш учун йўлга чиққан Аббода билан Маймунанинг қайтишини сабрсизлик билан кутарди. Кун охирига қолган бўлса-да, улардан дарак йўқ эди. Зайнаб эса бу пайтга келиб, анча тузалиб қолган, ўрнидан туриб, одатдаги ўйин-эрмақлари билан машғул бўла бошлаган эди. Тун ҳам ўтди. Дононир Аббода ва Маймуна тонгда қайтиб келишади, деб ўйлаганди, аммо кун яримлаб, келишавермагач, Дононир ўзича минг хил сабаб топиб, кунни кеч қилди. Оқшом хизматкор сарой қайиғи соҳилга лангар ташлаганини маълум қилди. Дононир уларни кутиб олиш учун соҳилга югуриб чиқди ва Беҳзод келмаганлигини дарҳол пайқади. Аббода ва Маймуна билан ҳолаҳвол сўрашиб, Салмондан Беҳзод қаердалигини суриштирди.

— Биз уни излаб топа олмадик, — жавоб қилди у. — Бу ерга ўзи келмадими?

— Йўқ. Қизиқ, қаёққа ғойиб бўлдийкин?

— Билмадим... Унинг зарур ишлари кўп, тез-тез сафар қилиб туради, қаёққа жўнаб кетишини эса ҳеч ким билмайди. Уни Боғдоддан қидиришимга тўғри келади.

Суҳбат асносида саройга кириб келишаркан, Зайнаб уларга пешвоз чиқди. Унинг гул-гул очилиб турган юзларида бирон-бир ташвиш аломати кўринмасди. Маймуна билан Аббода Зайнаб билан ўпишиб-қучоқлашиб кўришишди. Нима мақсадда сафар қилишганини Зайнабга билдирмаслик учун уни ҳар хил гаплар билан чалғитишди. Салмон хўжасини Боғдоддан излаб топиши кераклигини айтиб, жўнаб қолди. Энди яна Беҳзоднинг дарагини кута бошлашди.

Салмон эртаси кун саройга қайтиб келди. Нимадандир жуда ташвишланаётгани шундоқ кўриниб турарди. Бу пайтда Дононир Аббода ва Маймуна билан боғ айланиб юришарди. Хизматкорлардан бири улар ёнига келиб, деди:

— Салмон ижозат сўраяпти.

Дононир шошилиб, боғдан чиқди. Зўр орзу-умидлар дарёсида сузаётган Маймуна Салмоннинг келганини эшитиб, ҳаяжонга тушди. Дононир саломхонага кириши билан Салмон ёнига келиб, пичирлади:

— Хўжайинимни кўприк устида учратиб қолсам бўладими! Ўзи худди шу ёққа келаётган экан, аммо мени кўриб, шунга айтишни буюрди...

— Нимани?

— Саййидимиз ал-Маъмундан хат олибди. Валиаҳд Хуросонга, дарҳол ҳузуримга етиб кел, деб нома йўллабди.

Дононир Салмоннинг сўзини бўлди:

— Валиаҳддан хат олибди? Нима, бир кор-қол бўлибдими?

— Йўқ. Саййидимиз Марвга тезроқ етиб кел, деб Беҳзодга буюрибдилар. Аммо хоҷам сабабини билмайди. Фақат менга: «Сафарга чиқишим ҳақида Дононирларни огоҳлантириб қўй, ўзинг Боғдодда қолиб, уларнинг хизматида бўл», деб менга тайинлади.

Беҳзоднинг шошилини сафарга отлангани Дононирга ёқмади. У ҳар вақт табиб маслаҳатига таяниб, иш кўришга одатланиб қолган, бу хабар айниқса Зайнабга оғир ботишини биларди.

Дононир бироз ўйланиб турди-да, деди:

— Нима ҳам қилардик! Худога топширдик! Эҳтимол, зарур ишлари чиқиб қолгандир? Қизиқ, ал-Маъмунга Беҳзод нечун керак бўлиб қолдикин?

Салмон билан хайрлашаркан, деди:

— Саройимизда қоласанми?

— Иложим йўқ. Бировга малол келишни ёмон кўраман. Аммо қачон чақирсангиз, дарров ҳозир-нозир бўламан, — жавоб берди Салмон.

Дононир боққа қайтганини кўрган Маймуна бувисини ёлғиз қолдириб, югуриб келди. Ўқувчимизга маълумки, Дононир Маймуна Беҳзодни севишини анчадан буён билар, сафарга жўнаганини эшитса, қиз хафа бўлиши аён эди. Шу боис Дононир ўзини хурсанд қилиб кўрсатиб, Маймунага ҳеч нима демасликка қарор қилди. Маймуна очқиқчасига сўзламоқчи эканлигини, гап бошлашга қизларга хос уят-андиша йўл бермаётганини сезди:

— Хўш, қизалоғим, ўзи нима гап? Нега бувингизни ёлғиз қолдирдингиз?

Дононир шундай деб, қўлини Маймунанинг елкасига қўйди: қизнинг бутун бадани титраб турарди!

— Сизга нима қилди?

Маймуна бошини кўтариб Дононирга қаради. Унинг кўзларидан меҳр ёғилиб турарди.

— Салмон билан нима ҳақда гаплашдингиз, билсам бўладими?

— Табибимиз тўғрисида.

— Унга нима бўлибди? Бирор ёққа жўнаб кетибдими?

Дононир қизнинг сезгирлигига қойил қолиб, ҳазилга ўтди:

— Буни сизга қалбингиз айтиб турибди, шундай эмасми? Юрак юракка садо беради, деб бежиз айтишмаган.

Қиз бу гапни эшитиб, уялганидан қип-қизариб кетди. Унинг қалб сиридан Дононир хабардор эканлигини Маймуна ҳали билмасди. Сочини тўғрилаган бўлиб, деди:

— Холажон, нега бундай дейсиз? Сиздан Беҳзодни сўраганимда саййидамиз Зайнабни ўйлагандим. Ахир, у табибимизга жуда-жуда ўрганиб қолган!

— Балли, қизим, — кулимсиради Дононир, — демак, сиз Беҳзоднинг сафарга чиқишидан хабардорсиз, тўғрими?

Маймуна ўзини бепарво кўрсатишга уриниб, ҳеч нарса билмагандек сўради:

— Табибимиз ростдан ҳам узоқ йўлга отланганмилар?

— Худди шундай!

Маймуна ўзини йўқотиб қўйди, ёноқлари ошпоқ оқарди. Дононир қизни тинчитишга уринди:

— Аммо тез орада қайтса керак. Ошиқ қалб ҳижронга чидай олармиди?

«Дононир билан яна бирпас турсам, сиримни ошкор қилиб қўйишим ҳеч гапмас», — ўйлади Маймуна ва зарур иши бордек хонаси томон йўл олди, бироқ кутилмаганда Салмонга дуч келиб қолди. У Маймунага разм солиб қараганди, қиз безовталаниб, шоша-пиша сўради:

— Беҳзод чиндан ҳам сафарга чиқадими?

— Ҳа, саййидам!

— Қаёққа, билмайсизми?

— Марв шаҳрига! Саййидимиз ал-Маъмун жаноблари ҳам у ерга борармишлар.

— Ҳали шундай денг? Хўжангиз бизни тақдир қўлига ташлаб ўзи индамайгина кетавераркан-да?

Қизнинг томоғига бир нарса тиқилгандек бўлди.

— Сиз бундан истисносиз, саййидам. Мана исботи!

Салмон рўмолчага ўралган бир нимани қизнинг қўлига берди. Маймунанинг юзи ёришиб, рўмолчани олди-ю, чўнтагига солиб, бўлмаси томон шошилди. Салмон уни тўхтатди:

— Яна қандай хизматингиз бор? Буюринг, саййидам!

Маймуна шошқалоқлик қилиб, Салмонга миннатдорчилик билдирмаганидан хижолат бўлди:

— Ташаккур! Бу яхшилигингизни унутмайман. Бирон иш чиқиб қолса, ўзим хабар бераман. Айтдингиз-ку, Беҳзод сени менга топшириб кетди, деб. Шундай эмасми?

— Сизнинг хизматингиздаман, саййидам! Чорлаганингиз заҳоти ҳузурингизга етиб бораман.

42 б о б

БЕҲЗОДНИНГ МАКТУБИ

Маймуна бўлмасига югуриб кирди-ю, гилам устига ётиб олди. Хонада ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач, Салмон келтириб берган рўмолчани очди. Ичидан қалин қоғозга битилган хат чиқди. Қоғозга хат ёзиш яқингинада расм бўлган, Маймунанинг отаси Жаъфар ибн Яҳё биринчи бўлиб халифот идораларида тери ўрнига қоғоз ишлатишни жорий қилган эди. Маймуна хатни очди-да, ўқий бошлади:

«Ошиқ Беҳзоддан Жаъфар ибн Яҳё қизи Маймунага соғинчли салом! Бу мактубни аждодларимиз тилида битмоқчи эдим, афсуски, сен билмайсан. Ёвуз қисматга бўйсуниб, бизни сотқинлик ва олчоқлик билан енгган ва забун қилган кишилар тилида сўзлашишга мажбурмиз. Улар бизни йўлбошчиларимиздан айиришди, муқаддас қадамжоларимизни топташди, биз йиққан билимларни ўзлариники қилиб олишди. Уларга қарши қуролимизни ишга солиб, қасос оладиган кунлар яқин қолди.

Сафарга жўнаш олдидан сени жуда кўргим келди, ниятим, сен билан алоҳида хайрлашмоқ эди. Аммо аввалги учрашувимиз каби қалбим ақл-идрокимдан устун келиб, сиримни сенга ошкор этиб қўйишдан қўрқдим. Улуғ амалларни бажаришга киришган вақтга қадар шу сирни ҳаммадан пинҳон сақлашга қарор қилганман. Ўшанда ўзимни муҳаббатингга муносиб билиб, бошқа сирларимдан ҳам огоҳ эгаман.

Маймуна, мендан севги изҳорини кутгандинг. Мана энди: «Сени жуда севаман, севганда ҳам умрбод севаман», деб айта оламан. Бу сўзлар бутун ҳаётимни бағишлаган ишга путур етказиши мумкинлигидан ҳеч бир кўрқмай, сенга бу хатни ёзмоқдаман. Ёнингда бўлганимда ортиқча эҳтиросга берилиб, бу сўзларни айтишга жазм эта олмасдим ҳам. Менинг қалбим иродасига бўйсунушга юрагим бетламайди, қалбим буюрганини бажо этсам, Боғдодда қолиб кетиб, ҳаётим мақсади бўлмиш ишни барбод беришдан қўрқаман. Аммо ҳозир кўнглим хотиржам. Шу боис қалб сирларимни сенга ошкор этишдан асло чўчимаيمان. Маҳбубам, шуни билки, сенга ҳаётимни бахшида этганман. Қанчалик мушкул бўлса ҳам, падари бузрукворинг учун, албатта қасос оламан. Яна шуни билки, мен табиб ҳам, кимёгар ҳам, аллақандай жамоанинг вакили ҳам эмасман. Вақти келиб, кимлигимни билиб оласан ва шунда севгим билан фахрланиб юрасан. Бениҳоя хатарли, машаққатли йўлнинг, ўзим танлаган шу муқаддас йўлнинг поёнига етиш насиб бўлганидан сўнг ҳақиқий исми-шарифимни билиб оласан. Мен Хуросонга ал-Маъмун ёхуд бошқа бирор кишининг истак-иродасига қараб эмас, балки ўзим бошлаган ишни охирига етказиш учунгина жўнаб кетаётирман. Хиёнат қурбонлари даъватига, мардларнинг қасосга чорлаб-ундаб турган чақириғига бўйсунибгина сени тарк этаётирман. Ўтган галги учрашувимизда ўзингга маълум қутичанинг қопқоғини очиб, ичидагини сенга кўрсатмоқчи ҳам бўлдим, аммо сени аядим. Шуни билки, вақти-соати келиб, шу қутичани, ҳозир сенга қалбимни очган каби, очиб кўрсатаман. Ҳозир эса сени Оллоҳ паноҳига топшираман! Салмон сенинг хизматингда бўлади. У — садоқатли одам, ҳар бир ишда унинг мададига таяни-

шинг мумкин. Эзгуликнинг ёвузлик устидан муқаррар галаба қозонажигидан даллат берувчи зўр ўзгаришлар ҳақида ҳаққоний хушхабарлар сенга етиб боргунига қадар шу гапларимни пинҳон тутгил! Мабодо зафар қувончини туйиш менга насиб бўлмаса, асл эр кишилар каби майдони ҳарбда жон таслим қилдим, деб ўзимни овутаман. Ҳамма нарса ёлғиз Оллоҳ қўлидадир! Оллоҳ эса адолат ҳимоячисидир! Бинобарин ҳақ иш учун ўлим мардларга энг муносиб ўлимдир!»

Маймуна хатни ўқиб бўлиб, бирдан бўшашиб кетди, ранги оқариб, юраги гўё хонани тўлдириб, дуқуллаб ура бошлади. «Тушдами бу ё ўнгимдами? — ўйлади у кўзларини уқалаб. — Йўқ, ўнгимга ўхшайди!» Хатни буклаб, чўнтагига яшириб қўйди. Гилам устида бемалол чўзилиб, хаёллар оламига фарқ бўлди. Хаёл Беҳзодни биринчи бор кўргани ва севиб қолгани ўша масканга, ал-Мадоинга чорлади. Беҳзоднинг бувисига қилган меҳрибончиликлари ёдига тушди. Буни Маймуна шунчаки илтифотга йўйган, Беҳзод унинг ҳис-туйғуларини мутлақо пайқамасгандек бўлиб кўринганди. Ана энди номасидан Беҳзод уни қанчалик севишини, бениҳоя қадрлашини билиб олди!

43 боб

ХАЛИФАНИНГ ЧОПАРИ

Маймунанинг боши қотди: Беҳзод табиб ҳам эмас, хуррамийлар вакили ҳам эмас экан, унда нима иш билан шуғулланади? Унинг ўзи ким? Бу саволларга бирон жавоб тополмай, барча ишда тақдирга тан беришга қарор қилди. Вақт ҳамма нарсани жой-жойига қўяди, деб ўзини овутиди. Гиламда оёқ-қўлларини узатиб, ётиб олди, чунки ўтмишини ўйлайвериб, чарчаганди. Энди кўзи кета бошлаган ҳам эдики, кимдир эшик қоқди. Маймуна ўрнидан туриб, қаради -остонада Дононир турарди! У жилмайиб, сўради:

— Хўш, қизалоғим, нега ёлғиз ўлтирибсиз?

— Бошим оғриб, бироз дам олгим келди, билмасдан ухлаб қолибман.

Дононир ўзини Маймунанинг сўзларига ишонган қилиб кўрсатиб, эшик томон юрди ва ҳеч нарсадан хабари йўқ кишидек:

— Азизам, бемалол ухлайверинг, илоҳим тушингизда бировларни кўринг, - деб қўйди.

Бу сўзлар Маймунани ҳайратга солди:

— Бу нима деганингиз?

Дононир қизга ўгирилди:

— Қўрқманг, Маймуна! Бу ерда бувингиз йўқлар. Мендан эса сир тутмай қўя қолинг, барибир алдай олмайсиз. Ҳаммасини юз-кўзингиз айтиб турибди. Сизга қараган киши бутун ўй-хаёлингизни худди хат ўқигандек дарҳол билиб олади.

Қиз: «Дононир Беҳзоднинг мактубига шаъма қилиптими? — дея ўйлади. -Йўғе, қаёқдан билсин?» У бироз талмовсираб қолди ва:

— Қандай хат экан у? — деб оҳиста сўради.

— Хат деб шунчаки айтдим-да, — деди Дононир Маймунанинг кўзларига тикилиб. — Барибир севингизни ҳеч кимдан яширолмайсиз, демоқчи эдим. Беҳзод билан илк учрашувингиздаёқ уни яхши кўриб қолганингизни сезгандим. Афсуски, у сиз билан хайрлашмай, сафарга жўнаётир.

Дононир боғидек жилмайиб, Маймунага кўз қисиб қўйди. Маймуна ҳижолатдан қизариб, пинҳоний бир севинчга тўлди: «Беҳзодни севишимни Дононир биларкан-да? — ўйлади у. — Аммо барибир Беҳзод менга мактуб йўллаганидан воқиф эмас!» Ўз навбатида Маймуна севгисини сир тутмаётгани Дононирни қувонтирди.

— Холажон, наҳотки севиш-севилиш гуноҳ бўлса? — сўради қиз бошини қуйи солиб.

— Асло! Худо асрасин бундай дейишдан! Фақат... Фақат хижрон азоби айниқса сиз учун оғир кечади. Майли, хафа бўлманг, у тезда қайтади, мени айтди, дерсиз.

Маймунанинг кайфияти бузилгандек бўлди, бироз сукут сақлаб, энтикиб нафас оларкан, хўрсиниб деди:

— Наҳотки Оллоҳ мендек пешонаси шўр етим қиздан марҳаматини аяса? Йўқ, мен бунга ишонгим келмайди! Сиз ҳам мендан яхшилигигингизни аямагайсиз, шундай эмасми?

— Иншооллоҳ! Сиз саййидамсиз, саййидамнинг қизисиз. Падари бузрукворингиз саховати бир умр ёдимдан чиқмас! Сизга қўлимдан келганча ёрдам бераман, менга ишонинг. Саййидам Зайнаб ҳам сиздан кўмагини аямас!» Дононир гапини тугатар-тугатмас, йўлакдан кимнингдир қадам товуши эшитилди ва: «Мураббия бону қаердалар?» — деган овоз келди. «Хизматкорлардан бири махсус топшириқ билан келганга ўхшайди», деб ўйлади Дононир. Қарсақ чалган эди, хизматкор остонада пайдо бўлиб, ижозат сўради. Рухсат олгач, ичкари кириб, таъзим қилди.

— Ўзи нима гап? — сўради Дононир.

— Сарой дарвозахонасида халифанинг чопари турибди. Сизга аталган хати бор эмиш.

— Халифанинг чопари? Нимага келибди? Нима сабабдан халифага керак бўлиб қолибмиз? Эҳтимол, чопар янглишгандир?

— Мен суруштирдим, чопар эса айни шу ерга юборилганини таъкидлаб, исми шарифингизни тилга олди.

— Бориб, хатни олиб кел. Ўшанда ҳамма нарса аён бўлади.

Хизматкор чиқиб кетди. Дононир ҳайратдан ёқасини ушлади, Маймуна эса нохуш бир хабар кутгандек, бошини қуйи солди. Чопар келтирган хат ўз тақдири билан боғлиқ бўлиши, бошига бахтсизлик келтириши мумкинлигини ўйлаб, дилгир бўлди. Ҳа, тақдир зарбаларига тез-тез дучор бўлган кишилар яна бирон фалокат бўлишини олдиндан сезадилар ва бу тахмин кўпинча тўғри бўлиб чиқади.

44 б о б

АЛ-АМИН САРОЙИДАН ХАТ

Хизматкор тезда қайтиб келиб, мактубни Дононир қўлига берди-да, ғойиб бўлди. Дононир хатга қараб, ал-Амин вазири ал-Фазл ибн ар-Рабианинг муҳрини таниди. Қўллари титраб, муҳрни бузди. Маймуна буни кўриб, юраги ўйнаб кетди! Бечора қизнинг ўз тақдирини ожизона кутишдан бўлак иложи қолмаганди! Дононир хатни очиб, сатрларга кўз югуртирди-да, ҳайрон бўлганидан оҳ тортиб юборди. Маймуна Дононирдан кўз узмасди. Нималар ёзилганини тезроқ билиш учун хатни Дононир қўлидан тортиб олмоқчи ҳам бўлди, аммо ўзини босди. Дононир хатни яна бир карра ўқий бошларкан, хавотири баттар кучайди. Ўрнидан турмоқчи эди, Маймуна ўзини тутиб туролмай, қўлидан маҳкам ушлаб олди ва ялиниб, ёлбора бошлади:

— Айтинг, хат мен ҳақимда эканми! Ал-Фазл ибн ар-Рабианинг муҳрини кўрдим! Хат мен тўғримда ёзилганига имоним комил!

— Хат сенга тааллуқли бўлганда ҳам уни менинг номимга йўллашган...

— Демак, мен тўғримда экан-да! Айтинг, улар мендан нима исташади?

Шўрим курсин! Нималарни ёзишибди! Тезроқ айтинг!

Дононир ўрнидан турди:

— Менга ишон, хатда сен ҳақинда биронта ҳам сўз йўқ!

Маймуна бўш келмади:

— Худо ҳақи, ростини айтинг! Илтимос, хатни бериб турунг, кўз югуртириб чиқаман, холос!

Дононир қизнинг қўлини билагидан олиб, ғазаб билан сўзлай бошлади:

— Бу жаноб беҳад юзсиз экан! Саййидимиз сафарда эканидан фойдаланиб бизни кўрқитмоқчи бўляпти. Биз унинг айтганини қилишимиз шарт эмиш! Бекорларнинг бештасини айтибди!

— Хатда нима ёзилган бўлмасин, барибир ҳаммасини билишим керак! Мени ўлимга маҳкум этишган бўлса ҳам майли! Худо ҳаққи, айтинг! — яна ёлворди қиз.

Дононир Маймунани тинчителигининг бошқа иложи йўқлигини фаҳмлаб, хатни узатди. Қиз титроқ қўллари билан хатни олиб, қуйидаги сўзларни ўқиди: «Амир ал-муслимин вазири ал-Фазл ибн ар-Рабиадан мураббия Дононирга! Амир ал-муслиминга маълум бўлишича, саййидингиз ал-Маъмун саройида яқиндан бери Маймуна исмли қиз истиқомат қилмоқда. Амир ал-муслимин баъзи бир ишларни сўраб-суриштириш мақсадида у билан кўришмоқни истайди ва шу боис уни дарҳол, шу хатни олиб борган чопар кузатувида саройга жўнатишингизни буюради».

Маймуна хатни ўқиб бўлиб, қўллари қалтираб, кўзларига ёш келди ва йиғи аралаш сўзлай кетди:

— Шўрим қурсин! Ёвуз қисмат мени изма-из қувиб юрибди. Энди нима қиламан? Халифа ғазабига учрамаслик учун саройни дарҳол тарк этишимиз керак!

Дононир қизга насиҳат қила бошлади:

— Қўрқманг! Бу ердан ҳеч қаерга кетмайсиз! Сиз саройимиз меҳмонисиз, сизларни ҳимоя қилиш — бизнинг бурчимиз. Ташвиш қилманг, сизларни бировларнинг қўлига топшириб қўймаймиз!

Дононир Маймунани ёлғиз қолдириб, чиқиб кетди. Йўлакдан туриб, хизматкорини чақирди, у келгач, деди:

— Халифа чопарига айт, жавобимизни кутмай, кетаверсин! — Дононир хонага кираркан, ғазабидан ўзини қаёққа қўйишни билмасди. Маймуна эса буткул умидсизланиб, тақдирдан нолиб, йиғлаб ўлтирарди. Дононир уни яна овуттишга киришди. Шу пайт вазир хатидан беҳабар Аббода хонага кириб келди. Кўз ёши қилиб ўлтирган Дононир билан Маймунага кўзи тушиб, бир кор-ҳол рўй берганини фаҳмлади:

— Ўзи нима гап? — сўради у неварасидан.

Маймуна кўзи жиққа ёш, бувисининг бағрига ўзини отди:

— Бу хонадонга халифа ғазоби ёғилмасин! Тезроқ жўнаб қолайлик!

Маймуна эшикка қараб югурди. Ҳеч нарсадан хабари йўқ Аббода неварасини тўхтатиб, яна сўроққа тутди:

— Нима гап бўлди? Тусунтириброқ гапирсанг-чи?

— Анави вазир, ўша айёр тулки мени қидиртирибди! Хат йўллаб, амир ал-муслимин мени ҳузурига чақирганини ёзибди. Амир мендан алланималарни сўраб билмоқчимиз?

Аббода бироз ўйланиб, деди:

— Менга ҳаммаси аён! Амир ал-муслиминнинг бунга алоқаси йўқ. Хатни ал-Фазл ар-Рабининг ўзи ёмон ният билан ёзган бўлиши мумкин. Мен унинг қандай ярамас одам эканлигини яхши биламан. Сизлар ҳам буни биласиз. Саройни тарк этишдан бўлак иложимиз йўқ. Мезбонимиз бошига бало келтириб, ноқулай аҳволга солиб қўймайлик.

Маймуна Беҳзоднинг хизматкорини эслаб қолди:

— Айтмоқчи, Салмон қаерда? — сўради у. — Беҳзод сизларни менга топшириб кетган, деб айтувди-ку! Қани у?

Дононирга жон киргандек бўлди:

— Бизга фақат Салмон ёрдам бериши мумкин! Келган заҳоти маслаҳатлашамиз. У ишнинг кўзини билади. Нима қилишимиз ўшанда маълум бўлади!

45 6 0 6

ВАЗИР АЛ-ФАЗЛ ҲУЗУРИДА

Ўша куни тонгдаёқ Салмон ал-Маъмун саройидан уйга қайтди. Бу ерда одатдаги кийимини мунажжим кийимига алмаштириб, даҳанига узун соқол ёпиштириб, Содунга айланди. Қўлтиғига китобини қистириб, ҳассасига таяниб, уйдан чиқди-да, ал-Мансур саройи томон йўл олди. Олтин саройга етиб боргач, ал-Амин буйруғи билан ўзига ажратилган муваққат уйни қидириб топди. Ҳозирча шаҳарда яшаб туришга қарор қилди. Кун бўйи китоб мутолаа қилиб, ўй-хаёлларга фарқ бўлди.

Оқшом мунажжим уйининг эшиги олдида от тақалари овози янгради.

Аллақандай суворий отдан тушиб, илдам қадамлар билан ичкарига қараб юрди. Атир иси ҳаммаёқни тутиб кетди. Содун дарров билди: бу — ибн ал-Фазл! Вазир ўгли жадал одим отишидан ҳам зарур иш билан келганини пайқаш қийин эмасди. Аммо мунажжим ўлтирган ўрнидан қимирламади, кутилмаган меҳмон эшикни қоққанидагина ўрнидан шошилмай туриб, эшикни очди. Вазирнинг ўғлини совуқ қарши олди, у билан менсимайроқ сўрашди. Қанчалик ғайритабиий кўринмасин, бундай муомала ибн ал-Фазлнинг мунажжимга нисбатан ҳурматини яна ҳам ошириб юборди.

— Аҳволлар қалай? — сўради у жилмайиб.

Мунажжим индамай бош ирғаб қўя қолди ва ёнидан жой кўрсатди, ал-Фазл бироз ҳижолатга тушиб, орадаги сукунатни бузди:

— Содун, ўзи нима гап? Кайфиятининг мазаси йўқ?

— Ўлтир, жаноб ибн ал-Фазл, — деди Содунг овозини баландлатиб. — Ҳозир саволингга жавоб бераман. Аввало, қаёққа қарама, ҳамма ерда ёлғончилик ва сохтакорликка дуч келасан. Бу каби иллатлар қаршисида кайфиятим бузуқлиги арзимас бир нарса, тўғри эмасми?

У вазирнинг ўғлини яна бир карра ўлтиришга таклиф этди. Аммо ал-Фазл рад этиб, гап бошлади:

— Вақтим зиқ, жуда шошиб турибман. Ҳузурингга дадамларнинг топшириқларига биноан келганман.

— Менинг илмим вазири аъзамга асқотармикан? Ахир, у жаноб мени унчалик ҳам хушламайди, биронта ҳам сўзимга ишонмайди, доим шубҳа билан қарайди-ку.

Содуннинг тагдор гапи ибн ал-Фазлни бироз довдиратиб қўйди. Содун: «Ал-Мадоинга сафарингдан хабардорман, огоҳлантиришимга қарамай, у ерга Маймунани излаб боргансан, ваҳоланки қиз аллақачон шаҳардан чиқиб кетганини сенга айтиб эдим», демоқчи бўлганди. Ибн ал-Фазл буни пайқаб, Содунга бўш келмаслик учун деди:

— Нималарга шаъма қилисан? Қачон сени хушламабмиз? Кимга сени ёмонлабмиз?

— Фикри ожизимча, — рўй-рост сўзлади Содун, — башоратим ҳақлигини текшириш учун ал-Мадоинга қайиқда бориб-келиб, чарчамаганга ўхшайсан? Ҳўш, у ердан қизни излаб топдингми?

Вазирнинг ўгли бу сўзларни рад этишга ботинмай, гапни дарҳол бошқа ёққа бурди:

— Бу ҳақда кейинроқ сўзлашамиз, ҳозир эса тезроқ дадамларнинг ҳузурига боришимиз керак. Муҳим бир давлат иши юзасидан сени айттириб юбордилар.

Содун бу таклифнинг жиддийлигини дарров фаҳмлади, ибн ал-Фазл эса Содуннинг бошқа маломатларидан қутулиб қолди.

— Мен вазири аъзам жанобларига хизмат қилишга ҳамиша ҳозир-у нозирман. У киши мени қаерда қабул қилмоқчилар?

— Саройда, ибн Моҳон жаноблари қабулхонасида!

Содун ўрнидан туриб, ҳассасини қўлига олди, «муқаддас китобни» қўлтигига қистириб, меҳмони билан бирга йўлга чиқди. У бошини қуйи солиб, ўзича алланималарни пичирлаб-ўқиб, ибн ал-Фазл ортидан борарди.

«Вазирга нима учун керак бўлиб қолдим экан? У мендан нималарни суриштириб-билиб олмақчи? — ўйларди у. — Эҳтимол, гапни Беҳзоддан бошлар? Ҳа, — бежиз эмас, ибн ал-Фазл айтди-ку, улуғ вазир мени муҳим давлат иши юзасидан чақираётганини!» Содун ал-Фазлнинг ақл-заковати ва ўткирлигига тан бериб, ҳатто ундан бироз чўчир эди. Шубҳа йўқ: ал-Фазлни Беҳзод Боғдодга келганидан хабардор қилишган, у шу заҳоти сохта табибни қўлга тушириш юзасидан фармойиш берган, аммо ҳеч қаердан излаб топиша олмаган. Махфий хизмат бошлиғидан эса Содун унчалик кўрқмасди, боиси, ибн Моҳон бегамиз ва шуҳратпараст бир кимса эди.

Қабулхонага етишгач, ибн ал-Фазл мунажжимни эшик олдида қолдириб, ичкарига кириб кетди. Бироздан сўнг Содунни қабулхонага таклиф этишди. Кенг хонанинг ўртасида, пар болишлар қуршовида улуғ вазир ал-Фазл ибн ар-Рабиа савлат тўкиб ўлтирарди. Қовоғи солиқ. Нимадандир зўр ташвишда! Юз-кўзларидан ҳам кўриниб турибди. Хаёлга ботганича, қўлидаги елпиғични маҳкам қисиб, беихтиёр елпиниб қўяди. Ваҳоланки хонада чивин-у пашшаларнинг уру-

ги ҳам йўқ. Ал-Фазл ёнида соқолини силаб ибн Моҳон ўлтирибди. Соқоли хина билан қизил мис рангга бўялган, ёши анча ўтиб қолганига қарамай, ёшроқ кўри-ниш учун соқолини бўяб, ўзига оро бериб юради. Неча ёшга кирганини ҳаммадан яширади. Вазир Содунга хўмрайиб разм солиб-қараб турди-да, сўз қотди:

— Кароматгўй Содун деганлари шу жанобми? Уни кеча саройда кўргандим, шекилли?

— Ҳа, дада, Содун саройнинг энг ўтқир мунажжими! — деди ибн ал-Фазл. Вазир Содунга «Ўлтир» дегандек, қаршисидаги болишга ишора қилди. Бундай со-вуқ муомала мунажжимни ўйлантириб қўйди. Ўзини дўлвор одам қилиб кўрсатишга ҳаракат қилди ва қўл қовуштириб тураверди. Юраги эса қинидан чиққун-дек дукиллаб урар, чунки вазирдан ҳар қандай ёвузликни кутса бўларди. Боти-ний кўрқувни енгиб, ўзини қўлга олиш учун «муқаддас китоб» ўралган ипак рўмол хошиясини кафти билан текислай бошлади.

— Саройнинг энг зўр мунажжими эмнсан, шу ростми? — сўради вазир Со-дунга ёмон тикилиб.

Содун яна таъзим қилди:

— Ҳа, шундай дейишади. Аммо мен бундай мақтовга лойиқ эмасман.

Вазир ибн Моҳон билан ўғлига ишора қилди:

— Манавилар сени ажойиб иқтидорлар соҳиби, кароматгўй, деб таърифлаш-ди. Чиндан-да шундайми?

— Мен эмас, мана бу китобим ажойиб! — жавоб қилди Содун. — У мени ҳаёт сирларидан воқиф этадиган доимий ҳамроҳим. Нимаики зарур бўлса, шу битик-лардан ўқиб-билиб оламан. Саҳифаларидан шундай сўзларни ўқийманки, маъни-сига кўпинча ўзим ҳам тушунмайман.

Вазир ибн Моҳонга ўгирилиб қаради: «Не дейсан?» Маҳфий хизмат бошлиғи «Ҳа, шундай», дегандек кўзини юмиб, бошини қимирлатиб қўйди. Вазир ибн Моҳоннинг фикрига қўшилмаганини билдириб, митти кўзларини айёрона қисиб, жилмайди:

— Мард майдонда билинади, — деди у Содунга зимдан қараб. — Энди сени бир синаб кўраман. Фақат битта саволимга жавоб берасан, холос.

— Менга истаган саволингни беришга ҳаққисан, эй, улуғ вазир! — деди Со-дун. — Аммо дунёдаги барча сиру асрорлар ёлғиз Оллоҳга маълумдир. Оллоҳ ди-лимга солса, ҳақ гапни айтишдан тонмайман, дилимга солмаса, заиф-у ночорли-гимни тан олишдан бўлак иложим йўқ. Мен ҳамиша шу ақидага риоя этаман.

Содун сўзларини тугатмасданоқ ибн Моҳон билан вазирнинг ўғли ал-Фазл ибн ар-Рабиани мунажжимнинг ростгўйлигига ишонтиришга ҳаракат қилиб, самимий-лигига тан беришди.

— Сенга давлат аҳамиятига молик бир иш ҳақида савол бермоқчиман. Мен ўзим бу ишни ипидан игнасигача биламан, аммо боя айтганимдек, шу йўл билан сени синовдан ўтказаман. Нима билсанг, шуни айтасан!

— Вазир аъзам ростгўйлигимга шубҳа қилсалар, мени саройдан қувишлари-га аминман, — хижолат тортиди Содун. — У ҳолда мен...

— Йўқ! — дўқ урди ал-Фазл. — То сенинг башоратларинг тўғри ёки нотўғри эканлигига амин бўлмагунича, бу ердан ҳеч қаёққа кетмайсан! Баъзи бир одам-лар айтишича, ростдан ҳам ҳар нарсадан воқиф бўлсанг, саволимга осонгина жа-воб беришинг турган гап!

Ал-Фазл сўзларида шиддатли бир оҳанг янградики, Содуннинг эти жимирлаб кетди ва вазир нима деса, шуни қилишга бел боғлади.

— О, улуғ ва донишманд вазир, тақдирим қўлингда! Тўрт томонинг қибла, деб саройдан ҳайдаб чиқаришга ҳам, зиндонга ташлашга ҳам, ҳукмдор маъқул топ-са, синаб ўлтирмай ҳатто дорга осиб юборишга ҳам қурбинг этади, - деди Содун.

Вазирнинг шубҳаси мунажжимга эриш туқулганини, у ўзини камситилгандек ҳис қилаётганини сезган ибн Моҳон Содунда бошқача фикр уйғотишга тиришди:

— Вазир аъзам сенга ёмонлик тилаётганлари йўқ. Саройда ўзини кароматгўй қилиб кўрсатаётган бир гўп шириллатонларга дуч келганларки, сенинг билим-донлигинг тўғрисида сўзлаб берганимизда сира ишонмадилар ва шу боис сени синаб кўрмоққа қарор қилдилар. Энди вазир аъзам назарда тутган ўша иш ҳақида нима билсанг, шуни бизга сўзлаб берасан!

СОДУН СИРНИ ОЧАДИ

Содун «муқаддас китоб»ни очиб, варақлаб, ўзича алланималарни пичирлай бошлади. Сомеълар нафасини ичига ютиб: «Кароматгўй нима деркин?» деб, ундан кўз узишмасди. Ниҳоят у пичир-пичирини йиғиштириб, ибн Моҳонга мурожаат этди:

— Сенга айтиб эдим шекилли, ҳеч ким билмаган бир сирни?

— Ҳа, шундай, шундай, — Содунинг гапини тасдиқлади махфий хизмат бошлиғи. — Ҳозир эса бизга душманларимиз, уларнинг кирдикорлари тўғрисида сўзлаб беришингни сўраймиз.

Содун яна саҳифаларни варақлашга тушди. Сатрларни шунчалик диққат билан ўқирдики, зўриқиб кетганидан пешонасини тер босди, томчилари дувуллаб юз-кўзларига оқиб туша бошлади. Бутун вужудида ҳорғинлик аломатлари кўринди. Кейин енгидан бир парча қатрон чиқариб, оғзига олди-да, эринмай чайнади. Қўллари билан ишора қилиб, бир идишда сув ва олов келтиришларини сўради. Бирпасда олдига ҳокандозда ёниб турган кўмирни олиб келиб қўйишди. Содун оғзида чайналган қатронни чиқариб, оловга ташлади ва хизматкор келтириб қўйган кўзадаги сувга зўр бериб тикила бошлади. бирдан кўзига кўринган нарсадан ҳайратга тушган одамдек ўзини орқага ташлаб, қичқириб юборди...

— Ал-Мадоин! Сарой харобалари...

Яна кўзага қаради:

— У ерда ким яшар экан-а!

Шундай деб, йиғилганлар биронтаси тилидан илиниб қолишини кутиб, ер остидан уларга разм солиб қарай бошлади. Ибн Моҳон беҳосдан мингирлаб қолди! Содун янглишмаган экан! Шунда у батамом ҳолдан тойган кишидек, кўзани базўр бир четга суриб қўйди-да, сукут сақлаб, рўмолчаси билан пешона терларини бамайлихотир артишга киришди. Аввало ал-Фазл чидаб туролмади:

— Нима бўлди саройда, айт!

Мунажжим чаққон ҳаракат билан оловга хушбўй қатрон парчасини ташлаб, яна кўзадаги сувга тикилди.

— Кўряпман... Одамларни кўряпман... Дайдилар... Қайиқдан сакраб тушиб, қирғоққа шошилишяпти... бир уйга бостириб киришяпти...

— Кейин-чи, кейин нима бўлди? — шоша-пиша сўради вазир.

— Улар ҳеч кимни топиша олишмади, жаноб. Уй бўм-бўш экан!

Ал-Фазлнинг юзи ёришди, аммо воқеанинг давоми уни қизиқтирарди:

— Оллоҳнинг ўзи бу чеккан заҳматинг эвазига сени ёрлақасин! — деди вазир.

— Мен Шопур саройига яқин бир уйда узоқ вақт яширинган кимсани қидиртиряпман! Эҳтимол, сен унинг номини биларсан?

Содун кўзини ерга қадаб, яна бояги манзарани кўз олдига келтиришга урингандек, ўтирган жойида қотиб қолди. Ниҳоят, ўзига келиб, деди:

— Исми Беҳзод, у — хуросонлик табиб.

— Баракалло, мен айни шу одамни изляяпман! — ҳайратини яширолмади деди ал-Фазл. — У ҳозир қаерда? Қайси жойдан қидирайлик уни?

Содун яна «муқаддас китоб»ни очиб, узоқ варақлади, ҳокандоздаги оловни пуфлаб тутатди-да, кўзадаги сувни қўлига олиб, назар ташлади. Бир оздан сўнг кўзани ерга қўйиб, қарсақ чалди. Ҳамманинг қулоғи динг!

— У учқур отига миниб, Боғдодни тарк этган, ҳозир узоқ бир ерда, саҳрода кетмоқда! — мунажжим қўли билан ноаниқ бир томонга ишора этди. — Қўрқиб турибман, эғнида сафар кийими.

— Қочибди! — қичқириб юборди ал-Фазл. — Қочибди хуросонлик иблис! Эҳтимол, содиқ хизматкорини ҳам кўраётгандирсан?

— Ёнида ҳеч ким йўқ, — Содун яна кўзага қараб қўйди.

— У ҳолда анави иблиснинг хизматкори, тўғрироғи дўсти ҳақида билганингни айт-чи!

Хуросонда эканидаёқ ал-Фазлга: «Беҳзод жуда муҳим бир иш билан Боғдодга жўнаётир, уни қандайдир киши кузатиб бораётир», деб хабар беришганди. Ўша

ондаёқ пойтахтга дарҳол икковини қўлга тушириш тўғрисида буйруқ йўлланди, уларни излаб топиш вазифаси ал-Хариш бошлиқ дайдиларга топширилди. Бизга маълумки, Салмон усталик билан ал-Фазл режасидан воқиф бўлгач, ўз хўжасини бўлажак хатардан огоҳ этди. Мана энди ал-Фазл Беҳзоднинг хизматкори тўғрисида нима билишини сўраганида, Содун ўзини хотиржам тутиб, жавоб қилди:

— Унинг исмини биламан — Салмон!

— Балли, топдинг! — деди ал-Фазл, — у ҳозир қаердайкин?

Бу савол мунажжимни доғда қолдирди, бутун вужуди қалтираб кетди. Лекин ҳозир совуққонлик билан иш кўришнинг пайти эди. Содун бошини ўнгга ва сўлга буриб, яна кўзадаги сувга қаради-да:

— У ҳозир Боғдодда, — деди, — ҳа, у ал-Мансур шаҳрида... Аммо ўзи кўзимдан яширин... орамизда қалин бир парда бор... Эҳтимол, бошқа гал пардани олиб кўйишга эришарман...

— Беҳзодни қўлдан бой берганмиз! Хизматкорини эса албатта қўлга тушурурмиз! — хурсанд бўлиб кетди ал-Фазл. — Тўғри, Салмон деяртганинг ҳар кунни эгинини, қиёфасини ўзгартириб, ҳар гал бошқа кўринишда намоён бўлармиш...

— Худди шу сабабли ҳам мен Салмонни кўз олдимга келтиролмаяман, — гапни илиб кетди Содун. — Майли, пойабзали ҳилол, белбоғи юлдуз, бошида офтобдан тожи бўлса-да, Содун мунажжим кўзидан яширина олмас! «Мана энди Аббосийлар ўртасида можаро чиқарадиган пайт келди! Ахир, бу азалий орзуим-ку!» Содун шуни ўйлаб, оҳиста сўз бошлади:

— Беҳзоднинг пойтахтдан қочиши Боғдодда қолишидан наҳотки хатарлироқ бўлса?

— Унинг қочиб қолгани ўзига фойда, яна бир ўлимдан ҳалос бўлди! Шундай эмасми, мунажжим?

Содун бир мунча вақт китобини варақлаб, ниҳоят сўз қотди:

— Унинг қочиши сенга Хуросондаги бир кимса устидан ёлиб келишингга имкон берур.

Вазир гап ал-Маъмун ҳақида бораётганини фаҳмлади:

— Бу одамга галабамиздан не фойда? Ахир у биздан минг бир чақирим нарида-ку?

— Фикри ожизимча, — давом этди Содун, — бу одамга марҳум халифа гоят зўр ҳокимиятни бериб қўйганди. Энди унинг қаноти қирқилмаса, қонуний ҳукмдорга қарши уруш очиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас!

Содун биродарлар ўртасидаги адоватни кучайтириш учун ал-Маъмунни ағдармоқ керак, деган фикрни ал-Фазлнинг қулогига қўймоқчи эди. Ҳозир улар орасида душманлик уйғотиш тарафдорлари учун қулай пайт келганди! Ал-Фазл бу фикрни ўзича маъқул топиб, ибн Моҳонга қаради. Улар маънодор кўз уриштириб қўйишди.

Икковлари ҳам сирдош-фикрдош, мақсадлари ҳам битта — ал-Аминни биродари ал-Маъмунга гиж-гижлаш эди. Вазир бу ишдан айниқса манфаатдор эди, чунки биродар ҳукмдорларнинг бир-бирини кўргани кўзи йўқ эди. Аммо ҳозир ҳеч нарса билмагандек, суҳбат мавзуини ўзгартирди:

— Оллоҳ сендан марҳаматини аямасин, мунажжим! — деди-да, ўғлига қаради: — Сарой бош мунажжимини ҳақида ножўя фикрга бориб, янглишган эканмиз!

— Мен ҳамиша Содунга ишонаман! — деди ибн ал-Фазл. — Аммо дастлаб бу кишининг иқтидорига муносиб баҳо бермадик, оқибатда, ўзимиз хатога кетдик.

Вазирнинг Маймунага тааллуқли хати Дононирга йўллангани ҳақида Содуннинг хабари йўқ эди, шу боис у вазирга юзланди:

— Унчалик эмасдир-ов?

— Мен чиндан ҳам бошида қиз уйдан чиқиб кетгани тўғрисидаги гапингга ишонмагандим, — деди вазир. — Кейинчалик хуфялар қиз ал-Маъмун саройида истиқомат қилаётганидан хабардор этишди. Шунда Зайнабнинг мураббиясига нома йўллаб, қизни бу ерга юборишни талаб қилдим. Аммо чопаримизни жавобсиз қайтаришди. У ерга сипоҳларни юборишга тўғри келди...

Маймунанинг бошига яна бир савдо тушмиш! Салмоннинг юраги жиз этди, аммо ҳеч нарса билмагандек, сўз бошлади:

— Мен қизнинг у ерда яшаганини рад этмадим, фақат ўғлингни қиз ал-Мадоиндан чиқиб кетганидан воқиф қилдим, холос. Қиз ўшанда ал-Маъмун саройига келмаганди. Ўғлинг кейинроқ қиз ҳозир қаерда деб, сўраганида, дарров суруштириб айтган бўлардим. Манави «муқаддас китоб» ёрдамида қизни бу ерга ўзим етаклаб олиб келган бўлардим.

— Зайнабнинг мураббияси жуда беодоб экан! — деб қўйди ал-Фазл. — Чопаримни жавобсиз қайтарибди! Наҳот, у қиз ва қизнинг ҳамма қариндош-уруғлари бизга душман эканлигини билмайди? Ўғлим ёқтириб қолмаганида шу топга-ча озодликда юрармиди?

47 б о б

У ЁЛҒИЗ КЕЛМАДИ

Шу пайт остонада хизматкор пайдо бўлиб:

— Вазири аъзамнинг чопари ижозат сўрайди, — деди.

— Айт, кирсин! — буюрди ал-Фазл ва ҳамсуҳбатларига изоҳ берди: — Бу одамни мен бир гуруҳ сипоҳлар билан ал-Маъмун саройига жўнатган эдим. Нима гап топиб келган экан?

Чопар кириб, таъвозе билан таъзим қилди. У махсус топшириқларни бажарадиган чопар эди.

— Хўш, не хабар келтирдинг? — сўради ал-Фазл.

— Ҳамманинг олдида айтaveraйми?

— Айт! Қизни олиб келдингми?

— Ҳа, аммо у бир ўзи келгани йўқ? — У билан бирга валиаҳднинг қизи Умм Ҳабиба бону ташриф буюрдилар.

— Ёпирай! Яъни қандай қилиб? Ким шундай буйруқ берди?

— Ҳеч қандай буйруқ берилгани йўқ! Бону биз билан бирга саройга боришини айтганида ўзимиз ҳам ноқулай аҳволда қолдик. Маймунага жон ҳолатда ёпишиб: «Меҳмонимни олиб кетгани келган бўлсангиз, мени ҳам бирга олиб кетинг», деб уввос тортдилар.

— Наҳот ундан қутилиш йўлини тополмаган бўлсангиз? — ҳайрон бўлди ал-Фазл.

— Саййидим, бону бу қизга шунчалик ўрганиб қолган эканки, ҳеч ажралгиси келмасди. Қайта-қайта илтимос қилдик, аммо бону бизни писанд қилмай, ҳайдаб солдилар. Шу боис иккови ва мураббия Дононирни олиб келишимизга тўғри келди.

— Дононирни ҳам-а? — шоша-пиша сўради ал-Фазл.

— Ҳа, саййидим, — тасдиқлади чопар. — У сипоҳларнинг найзалари томон ўзини отиб: «Ўлсам — ўламанки, меҳмонимни ҳеч кимга бермайман», деб туриб олди. Хуллас, учовлари ҳам шу ерда.

— Қаерда?

— Бонулар бўлмасида. — Жавоб берди чопар. — Умм Ҳабиба, амакимлар билан мени учраштираинг, деб талаб қилмоқдалар.

Ал-Фазлнинг юзи ҳаяжонга тушганидан бужмайиб кетди — иш у ўйлагандек бўлиб чиқмаганди. Лекин у ал-Аминга ҳукми зўрлигини билар, ҳамма гапни бошқача руҳда талқин этса, яъни унга: «Бу қиз — мақтул вазир Жазфар ибн Яҳёнинг қизидур, уни сизнинг ихтиёрингизга топшириш ниятида қўлга туширишга жазм қилдим», деб айтса, халифа бу қилмишида бирон-бир ёмонлик кўрмаслигига ишонарди.

Ал-Фазл ўрнидан туриб, эшик томон юраркан, ибн Моҳонга қаради:

— Етти ўлчаб, бир кес, деб бежиз айтишмайди. Илгарироқ Содунга маслаҳат солганимизда эди, бунчалик мушкул аҳволга тушмасдик. Ҳа, майли, Оллоҳнинг ўзи қўлласин!

Вазир ўгирилиб, мунажжимга: «Хайр!» деб ишора қилди. Содун миннатдорчилик билан таъзим этди. Энди у Маймуна учун ортиқча қайғурмасди, сабаби - Маймуна билан бирга Умм Ҳабиба — Зайнаб амакиси ал-Амин саройига ташриф буюрганди! Ал-Амин жиянининг саройга келганидан воқиф бўлса, Маймуна ибн ал-Фазлнинг таъқибидан халос этади!

Содун хонани тарк этган пайтда қуёш уфққа бош қўйиб, саройда «Муҳаммад ал-Амин шаъми» деб аталмиш узун шамлар порламоқда эди.

Айни шу пайтда ал-Амин саройининг кенг саломхонасида аъёнлар ва хонандалар қуршовида айш-ишрат билан банд эди. Ҳайвон-кулги авжига чиққан бир маҳалда тўсатдан бир мулозим ал-Аминнинг ёнига келиб;

— Валиаҳднинг қизи ижозат сўраётир, — деб шипшиди. Бу кутилмаган хабардан ал-Амин саросимада қолди ва:

— Биродаримнинг қизини айтаяпсанми? — деб суруштирди.

— Худди шундай, саййидим.

Ал-Амин ўзини йўқотиб қўйди, мушкул вазиятдан чиқиш йўлини ўйлаб, бир фикрга келолмади. Жияни Зайнаб ўзини шу шармандали аҳволда кўришни сира истамасди. Олий мансаби ва ҳукмдорлигига қарамай бу қалби пок ва бокира қиздан ҳайиқарди. Унинг олдида ўз шаънини сақлашни истарди. У анча вақт иккиланиб, нима жавоб қилишини билмай қолди. Маст-аласт кишилар орасида жиянини кутиб олишдан ийманса ҳам, минглаб қўллар ҳукмдори, олий мансаб соҳиб-би, халифаи замон сифатида бошқа бир бундайроқ жойда қабул қилишни ўзи учун ор деб билди. Зайнабга «йўқ» жавобини беролмасди ҳам, бунинг учун баҳона керак бўларди. Ниҳоят бир қарорга келиб:

— Азиз биродаримиз қизига эшиқларимиз очиқ! — деб жияни илтимосини бажаришга мажбур бўлди.

48 б о б

ЗАЙНАБ БИЛАН МУЛОҚОТ

Ал-Амин чала ичилган қадаҳни хонтахтага қўйиб, шўх-шодон зиёфатчилар даврасида яйраб ўлтирган улфатга хос бўлмаган жиддий қиёфага кириб, хушёр тортди. Одоб доирасидан чиқмасликка уринди. Унинг бир имоси билан бичилган қўллар-у жориялар хонани тарк этишди. Ҳамтовоқлар ал-Аминнинг кайфияти ўзгарганлигини кўриб, дастурхондан ўзларини четга олишди. Юз-кўзларида сертавозеъ камтаринлик ифодаси зоҳир бўлди. Шу пайт хонага Зайнаб кириб келди. Эгнида ипак чоршаб, зар рўмоли чеҳрасини сал яшириб турибди. Ўйноқи кўзларида бокиралик барқ уради. Ал-Амин Зайнабни кўрган заҳоти қувончини яшира олмай, жилмайди, ўрнидан туриб, жияни билан қуюқ саломлашди. Ҳамтовоқлари ҳам баб баравар ўринларидан туриб, бош эгиб таъзим қилишди. Ноқулай аҳволдан қутилиш учун шароб тўла қадаҳлари-ю, гуллар-у райҳон барглари дастурхон устида қолдириб, чиқиб кетишди. Хонанинг икки томонида порлаб ёниб турган шамлар ёруғида — ичи бўш қадаҳлар, чала еб ташланган сарҳил мевалар, эзгиланган гул япроқлари... Нақадар хунук манзара! Қани энди шамлар бирдан ўчса-ю, халифани қиз назарида бадном қилиб турган бу нарсаларнинг бари кўздан ғойиб бўлса! Зайнаб амакисининг олдига югуриб келди-да, йиғламсираган кўйи ал-Амин кўксига бош қўйди. Халифа уни бағрига босиб, ёноқларидан ўпди.

— Сенга нима бўлди, қизим? — оҳиста сўради у.

Қиз ал-Аминдан уфуриб турган шароб исидан кўнгли кетиб, ҳайрат билан ёнверига қарай бошлади.

— Ўзи нима гап? Саройга тўсатдан келишинг сабабини билсам бўладими? — суруштира кетди халифа. — Нега бонулар бўлмасида кутиб турмадинг?

— У ерда эдим, аммо сизни тезроқ кўриш учун ҳузурингизга ошиқдим. Шу пайтда тушлик қилаётганингизни билмабман, амакижон.

Шундай шоҳона зиёфатни жияни шунчаки бир тушлик деб ўйлаши ал-Аминга ёқди. Хурсанд ҳолда сўради:

— Менда зарур ишинг бўлса, бемалол айтавер!

— Ҳа, мен жуда зарур иш билан келганман, — деди Зайнаб эшик томон ўгирилиб. — Дононир ҳаммасини айтиб беради.

Ал-Аминнинг боши қотди: нечун жияни, ҳа йўқ бе йўқ Олтин саройга келишга жазм этди? Ё қизнинг отасига қарши бошлаган фитналари қулоғига чалинди-ми? Йўғ-е, бундай бўлиши мумкинмас!

— Сени мураббиянг кузатиб келганмиди? — сўради у Зайнабга тикилиб.

— Шундай. Дононир менинг ижозатсиз-несиз ҳузурингизга ёлғиз келишимга рози бўлмади. У ҳозир бонулар бўлмасида.

Зайнаб хонага бошдан-оёқ кўз югуртириб чиқди-да, ҳайрон бўлиб деди:

— Дастурхонингиздаги таомлар бизникидагига сира ўхшамас экан!

Қиз ёмон ният билан сўзламаган бўлса-да, бу гап ал-Аминнинг иззат-нафсига тегди, гўё очикдан-очик таъна бўлиб туюлди.

— Оқшом меҳмонларим келиб қолишди, — деди у ўзини оқлашга уриниб. — Кел, яхшиси, бонулар бўлмасига ўтайлик.

Ал-Амин яна қизнинг маломатига қолмаслик учун зиёфатхонани тарк этишга ошиқарди. Ўрнидан туриб, жиянининг қўлидан ушлаганча, гиламлар-у болишларга тўла хонага бошлаб борди. Бу ерда ҳеч ким йўқ эди. Ал-Амин Зайнабни рўбарўга ўтказиб, чапак чалганди, мулозим югуриб кириб келди.

— Мураббия Дононирни чақир бу ёққа, — буюрди ал-Амин.

«Зайнаб нима сабабдан саройимга келган?» — ал-Амин аввало шуни билишни истарди.

Тез орада остонада Дононир пайдо бўлди. Эгнидаги узун чоршаби бошдан-оёғигача беркитиб турарди. У кўзларини ерга тикиб, ал-Аминга яқинлашди, унинг қўлини ўпди-да, таъзим билан ортига тисарилди.

— Хўш, Дононир, саройимга ташриф буюришингга сени нима мажбур этди?

— Амир ал-муслиминни безовта этиб, шу оқшом дилларини хира қилганимиздан ўзимиз ҳам пушаймонмиз. Аммо саййидам Умм Ҳабиба худди шу кеч саройингизга бораман, деб туриб олди ва унга тўсқинлик қилишга мени ҳаддим сизмади.

— Давом этинг!

— Ахир амир ал-муслимин ал-Маъмун саройига чопар юбормаганмидилар бир — меҳмонимизни бу ерга етказиб олиб келсин, деб?

— Қандай меҳмон? Очикроқ сўзла!

— Меҳмонимиз Маймунани-да!

— Ҳеч нима тушунмадим! Аникроқ гапир!

Дононир чопарнинг ал-Маъмун саройига бориши ва Маймунани ҳибсга олиши вабир ал-Фазлнинг иши эканлигига амин бўлди.

— Бир неча кун бурун Маймуна исмли қиз саройимизга келиб, бизникида туриб қолди. Саййидам Зайнаб у билан дўстлашиб, севиб қолди. Аммо бугун вабир ал-Фазлдан бир нома олдик. Унда амир ал-муслимин номидан ўша қизни халифа саройига зудлик билан жўнатиш буюрилганди. Маймуна — меҳмонимиз ва унга ҳомийлик қилишга ҳаққимиз бор. Шу боис мен уни чопар билан бирга юбормадим. Сипоҳлар келиб, Маймунани олиб кетишаётганида, саййидам эргашиб бораверди. У Маймунани шунчалик яхши кўриб қолгандики, сира ажралгиси келмасди! Мен эса саййидамни ёлғиз қолдиролмасдим... Уларга қўшилиб саройга келганим боиси шу.

Дононир жимиб қолди. Ал-Амин эса ал-Фазл унинг номидан берухсат иш кўргани учун вазиридан газабланди. Аммо ўзини тийишга мажбур бўлди:

— Маймуна деганинг ўзи ким? Менинг жориямми?

— Йўқ, у — бошпанаси ҳам, хомийси ҳам бўлмаган етим қиз. Амир ал-муслимин саройида бундай қизлар ўнлаб-юзлаб топилса керак...

— У ҳозир қаерда?

— Шу ерда, саройда.

— Қизни ҳузуримга олиб кел, бир кўрмоқчиман.

Дононир чиқиб кетгач, ал-Амин Зайнабга ўзини меҳрибон кўрсатиш учун елкасидан қучди-да, гина қилди:

— Аллақандай етти ёт бегона бир қизни деб ўзингни шунчалик қийнашинг яхши эмас.

— Амакижон, мен уни яхши кўриб қолганман. Ҳозир ўзингиз ҳам кўрасиз, жуда ёқимтой, дилкаш қиз! Уни саройимиздан олиб чиқиб кетманг, деб, сипоҳларга ёлбордим, аммо менга қулоқ солишмади. Ижозат берсангиз, у саройимизга қайтиб, биз билан бирга бўлса!

Зайнабнинг соддадиллиги, ҳаяжон тўла сўзлари ал-Аминни енгди:

— Илтимосинг бош устига, — деди у Зайнабни тинчлантириб, — сен хурсанд бўлсанг, бас!

Бироздан сўнг Дононир Маймунани ортидан эргаштириб, қайтиб келди. Маймуна бошини куйи солиб, базўр қадам ташлар, кўп йиғлаганидан кўзлари қизариб, қовоқлари шишиб, ўзини анча олдириб кўйганди. Ал-Амин томон яқинлашаркан: «О, амир ал-муслимин, қулингиз бўлайин!» деб ўзини халифанинг оёғи остига ташлади. Ал-Амин қизининг хусни ва одобига қойил қолди ва айнаи чоғда аянчли аҳволини кўриб, чин дилдан ачинди.

— Ўрнингдан тур, қизим, — деди у. — Мени саройимда ҳеч ким сенга қўл теккизмайди! Ахир азиз жиянимнинг меҳмони экансан!

Сўнг Дононирга юзланди:

— Бу кеч ишни битирмагунимча саройимда қоласиз! Уни ўз бўлмангга олиб бор! Сен эса, Зайнаб, бугун азиз меҳмоним бўласан. Дугонанг тақдиридан ташвиш чекма! Мен бир сўзли одамман!

Амакиси уларни хуш қабул этиб, ширин муомала қилгани учун Зайнаб бу сўзларга чиппа-чин ишонди, унга ихлос қўйди. У Хорун ар-Рашид вафотидан кейин биродарлар ўртасидаги юзага келмиш муносабатлардан тамоман беҳабар, сиеъат билан эса, табиийки, буткул қизиқмасди. Шу боис ал-Аминдан:

— Амакижон, дадамлар қачон келадилар? — деб сўради.

Ал-Аминнинг афти бужмайиб кетди:

— Тезда қайтса керак, — дея олди холос.

Ал-Амин суҳбатни тезроқ тугатиш учун қарсак чалиб, мулозимни чақирди:

— Сарой ходимасини ҳузуримга чорла!

Ходима киргач, халифа фармойиш берди:

— Жиянимни яхшилаб меҳмон қил! Маймунага кўз-қулоқ бўлиб тур!

Сўнг Зайнабга ўгирилди:

— Энди бориб, ором ол, қизим, нима тановвул қилгинг келса, айт, ҳаммасини муҳайё қилишади!

Ал-Амин қизни эркалаб елкасини силаб қўйди-да, ўрнидан кўзғолди.

Зайнаб сарой ходимаси ортидан эргашди.

Ал-Амин хаёллар оғушида қолди. Дононирнинг сўзлари ёдига тушиб, ал-Фазлни ҳузурига чақирмоқчи, ундан Маймунани кўлга тушириш учун нома ёзиб, сипоҳларни жўнатгани сабабини билмоқчи бўлди. Аммо шу ондаёқ хаёли қочди. Жияни билан овора бўлиб, маишатни унутганди. У яна зиёфатхонага қайтди. Ҳали жойига ўлтирган ҳам йўқ эдики, сарой айёнлари ҳар тарафдан уни қуршаб олишди. Яна мусиқа янграб, қадаҳлар тўлдирилди. Ўспиринлар, жориялар пайдо бўлиб, зиёфат қизиди.

Худди шу кеч ал-Фазл ар-Рабаи маҳфий хизмат бошлиғининг уйидан қайтаркан, Маймунани излаб топишда шошқалоқлик қилгани учун ўзини койир эди. Ўз қилмишини амир ал-муслимин олдида оқлаш учун турли ваз-корсонларни ўйлаб топишга киришди. Айтмоқчи, унчалик кўрқмаса ҳам бўлади. Ал-Амин учун ҳокимият йўлини кенг очиб, уни тахтга миндиришга кўмаклашган ким? Ал-Фазл ар-Рабаи! Ал-Фазл ёш халифага сўзи ўтишини яхши билар ва Маймуна масаласида халифанинг саройга даъват қилишини хотиржам кутар эди.

Содун ёки Салмон эса Маймуна халифа саройига келиб қолганидан ташвишда эди. Бу қизни Беҳзод жуда севиши, уни Боғдодда Салмонга ишониб қолдиргани ёдига тушди. Хўжаси Маймунани тақдир зарбаларидан асрашга ҳаракат қиларди. Мана энди қисмат бечора қизни яна бир синовга дучор қилди! Бир томондан, Содун вазир ҳузурда фолбинлик қилганидан мамнун эди! Энди ал-Фазл билан ибн Моҳон биродарлар ўртасидаги адоватни янада кучайтиришга зўр беришлари турган гап!

ХАЛИФА АЛ-АМИН ВА УНИНГ ВАЗИРИ

Эртаси кун тонгда ал-Амин чопар юбориб, вазирини ҳузурига чақиртирди. Вазир ҳам дарҳол саройга етиб келди. Амир ал-муслимин ал-Фазлни ёнига ўтқазиб, Маймуна ҳақида батафсил суриштира бошлади.

— Амир ал-муслимин беандишалик қилганимдан ғазаблансалар, ҳақлидирлар, — ётиғи билан тушунтира бошлади ал-Фазл. — Чиндан ҳам мен халифа номидан Дононирга чопар йўллаб, бу қизни саройга олиб келиш юзасидан фармойиш берганман. Аммо мен бу ишни халифот манфаатини кўзлаганим туфайлигини қилдим. Амир ал-муслимин бу қизнинг асида ким эканлигини биладиларми?

— Йўқ, — тан олди ал-Амин.

— Амир ал-муслимин унга яхшироқ разм солиб қараганларида эди, уни отасига ўхшатган бўлур эдилар. Ахир, у халифа Хорун ар-Рашид давлатга ҳиёнат қилгани учун қатл этган собиқ вазир Жаъфарнинг қизи-ку!

Ал-Амин чўчиб тушди ва ал-Фазлга бақрайиб қолди.

— Жаъфар ибн Яҳёнинг қизи? Бўлмаган гап! Сен янглишяпсан.

— Афсуски, шундай, саййидим. Амир ал-муслимин қизнинг ўзидан сўраганларида эди, бу сўзларимни тасдиқлаган бўлур эди. Кеча эрталаб бу қиз саййидимиз ал-Маъмун саройига келганлиги ҳақида менга хабар беришди. Мен ал-Маъмун қизининг мураббияси Дононирга нома йўллаб, амир ал-муслимин Маймуна билан учрашмоқни ният қилдилар ва уни саройга юборишни буюрдилар деб огоҳ этдим. Лекин мураббия юзсизлик қилиб, чопарингизни жавобсиз қайтариб юборган. Шунда халифа шаънига доғ тушмасин, деган мақсадда у ерга бир даста сипоҳ юбориб, Маймунани олиб келтирдим. Амир ал-муслиминга номатлуб кишилар билан биродарининг хонадони ўртасида бунчалик яқин алоқа мавжудлигини мен қайдан билай? Фикри ожизимча, халифа оидасига мансуб жаъмики кишилар давлат жиноятчиларининг қариндош-уруғларини қўлга туширишда бизга қўмак бермоқлари ҳам қарз, ҳам фарз, шундай эмасми? Бу қиз халифот омонлигига заррача ҳам хавф сола олмаслигига юз фоиз аминман, аммо унинг бизга ёрдами тегиб қолиши ҳам мумкин. Негаки...

Шу ерга келганда ал-Фазл: «Менга баъзибир нарсалар аён, бироқ уларни айтишдан чўчийман», дегандек атайин гапидан адашди.

— Бор гапни айтавер, — сабрсизлик билан деди халифа.

— Мархум халифа ўғилларининг ўзаро муносабатларига аралаштишдан Оллоҳнинг ўзи асрасин! — оҳиста сўз бошлади вазир. — Амир ал-муслимин Жаъфар ибн Яҳё қилган ишларни мендан яхши биладилар, лекин давлат тинчлиги ва мусулмонлар манфаати ҳақида гап бораркан, индамай туролмайман. Албатта, Жаъфарнинг қизига аҳамият бермаслик мумкин, аммо унинг падари тахт ворислиги масаласига аралашганки, худди шу айби туфайли ҳам ўлимга маҳкум этилди. Айни шу Жаъфар ал-Маъмуннинг халифалик тахтига миниш борасидаги даъволарини қўллаб-қувватлаганини унутмайлик. Ваҳоланки, Хорун ар-Рашид аллақачон тахт ворисини тайин қилиб қўйган. Эндиликда ал-Маъмун Хуросон ҳукмдорлиги билан қоникмай, бутун халифотни ҳам эгаллашни мақсад қилиб қўйганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас...

Ал-Амин бу сўзларни эшитиб, даҳшатга тушди, кўзларини чақчайтириб, ал-Фазлга қараб, қотиб қолди. Вазир бу каби манзарани илгари ҳам кўп кўриб, ўрганиб қолганди. Ал-Амин ўз важоҳати билан на фақат инсонга, балки ваҳшийлар шоҳи шерга ҳам даҳшат солишга қурби етарди!

Ал-Фазл айтган сўзларининг таъсирини биров пасайтириш учун қўшимча қилди:

— Албатта, ал-Маъмун фақат ўзи учунгина халифалик тахтига даъвогарлик қилмайди, саййидим. У эроний оқсуяклар вакиллари бўлмиш исёнкорларга таянади. Айни шу бузғунчилар амир ал-муслиминнинг биродарини гайри қонуний йўллар билан халифаликни эгаллашга даъват қилиб, кейинчалик бундан ўз ниётлари йўлида фойдаланмоқни кўзлайдилар. Агар фитнакорларнинг мақсадларига вақтида чек қўймасак, бошимизга бало бўлиши ҳеч гап эмас!

Ал-Амин миясини биродари, давлат тақдирини шунчалик банд этдики, бечора

Маймунани ҳам унутиб юборди. Ал-Фазл эса гапни атайин бошқа ёққа бурганди, халифа газабига чап бериб, амир ал-муслимин номидин беижозат иш кўргани учун жазоланишдан қутулиш ниятида шундай қилди. У ал-Аминни биродарига қарши гиж-гижламоқчи эди, сабаби ватан тақдиридан кўра ўз тақдирини кўпроқ ўйларди. Мабодо ал-Маъмун халифалик тахтига минса, на ал-Фазл ва на хонадони омон қоларди, ўзи эса ал-Маъмунга қарши фитна-найранглари учун жазога мустаҳиқ этиларди. У буни яхши билар ва ал-Маъмуннинг Хуросон тахтидан мосуво бўлишигина ўзи учун бирдан-бир нажот йўли эканлигига ишонар эди. Ал-Маъмуннинг Хуросон пойтахти Марв шаҳридаги ҳокимияти заифлашган тақдирда эса ҳамфикр сафдошлари ундан юз ўгиришлари муқаррар эди.

Ал-Амин вазирининг гапини оғзидан илиб кетди:

— Бутун бало мана шу эронийларда! Яхши биласан, Абу Муслим замонидан бошлабоқ биз билан муттасил ёвлашиб келишади. Биз уларни қаттиқ ранжитган эмишмиз! Улар биз, аббосийларга, ҳокимият учун курашда мадад кўрсатишган, биз эса уларни муносиб тақдирламаган эмишмиз! Мана энди эса фақат ўз манфаатларини ўйлаб, биродаримни халифалик тахтини эгаллашга даъват этишаётир, ваҳоланки қонуний халифа соғ-саломат, юртни сўраб турибди!

— Амир ал-муслимин хабарларимга инонсалар, бир воқеани бошидан сўйлаб берай; — гап бошлади вазир. — Пойтахтга қайтган кунимоқ амир ал-муслиминдан Боғдодга Хуросондан келган бир кимсани ҳибс этишга ижозат сўраб эдим. Мазкур хуросонлик ал-Маъмун тарафдорларидан, уни орамизда ихтилоф чиқариш учун бу ерга йўллашган. Ҳали Тус шаҳрида эканимдаёқ хуфья шу фитнакорнинг истиқомат қилаётган жойини менга айтганди. Боғдодга қайтишим биланок бу нобакорни қўлга тушуришни буюрдим, аммо у хуфья айтган уйдан чиқиб кетган экан. Кеча кечқурун саройнинг бош мунажжими Содунни ҳузуримга чорлаб, маҳфий хизмат бошлиғи кўз ўнгида бор гапни суриштириб-билиб олдим. Содун шу одамни танирган, у Боғдоддан яна Хуросонга жўнаб қолибди. У вакили бўлмиш исёнкорлар, ҳокимиятни эгаллашга, халифа саройида эронийларнинг аввалги мавқеларини тиклашга жон-жаҳдлари билан тиришар эканлар. Шу мақсадда улар саййидимиз ал-Маъмун номидан иш кўрмоқни истайдилар. Сабаби маълум — улар жуда заифлашиб қолишган, устига-устак ораларида қурайшилардан ҳеч ким йўқ. Ҳокимият тепасига келсалар борми, уларга ҳеч ким, ҳатто ал-Маъмун жаноблари ҳам керак бўлмай қолади. Бу сўзларим учун амир ал-муслимин мени ўз марҳаматларидан мосуво этмасалар бўлгани! Мен халифот манфаатини кўзлаётирман, холос! Айтганларимнинг ҳақлигини кароматгўй Содун ҳам, ибн Моҳон ҳам тасдиқлаши мумкин. Аммо охириги ҳукмни амир ал-муслиминнинг ўзлари чиқарадилар, албатта.

Вазир ал-Фазл ибн ар-Рабиана давлат ишларига ўз садоқатини яна бир карра билдириб қўйиш ниятида атайин эҳтирос билан оғиз кўпиртириб сўзларди.

Ал-Амин вазирнинг сўзларини диққат билан тинглади, аввал ибн Моҳон билан маслаҳатлашиб, сўнг бир қарорга келмоқчи бўлди. Бир оғиз:

— Бу ҳақда ўйлаб кўрамиз, — деб қўйди-да, дастлабки мавзуга қайтди. — Жаъфарнинг қизи деб атаганинг Маймуна ҳозир саройимда. Бечора қиздан хавфсирашнинг ҳожати бўлмаса керак. Маймунага шафқат қилмоқчиман. Биродарим қизи Зайнабнинг илтимоси шу, унинг сўзини ерда қолдирмоқчи эмасман.

— Амир ал-муслиминнинг инон-ихтиёрлари ўзларида, — деди вазир.

Маймуна билан боғлиқ воқеа ал-Маъмунни Хуросон тахтидан ағдариш имконини излаб топишдек муҳим вазифа олдида арзимас бир нарса эди. Ўғли ибн ал-Фазл эса зўр бериб, Маймунани қўлга киритишни истарди. Ҳа, унинг ўғли ҳою ҳашаматли саройда тарбияланган, фақат маишатинигина кўзлар, бу ерда авж олган фитналарга бепарво эди, юриш-туришининг бутун оғирлиги эса отасининг зиммасида эди. Мабодо тўсатдан халифот заволга учраган тақдирда ҳам бу ўғлига заррача таъсир этмаган бўлурди. Ибн ал-Фазл Маймунани астойдил ёқтириб қолган бўлиб, бошқа гулчеҳраларга ҳатто қарагиси ҳам келмасди. Маймунанинг вазир ал-Фазл ибн ар-Рабиани ўлгудек ёмон кўриши ва аксинча, Беҳзодни бирдан севиб қолиши туфайли, вазир ўғлининг ошиқлиги мағлубият билан тугаши муқаррар эди.

Ал-Фазл қабул ниҳоясига етганини сезиб, ўрнидан турди, халифага таъзим бажо этиб, хонадан чиқди. Ал-Амин ёлғиз қолгач, Зайнабга берган ваъдаси тўғрисида ўйлай бошлади. Вазир кўзини очиб қўйганидан сўнг Маймунани қўлдан бой бериш унинг наздида беақлик, ҳатто хатарли бўлиб кўринди. Халифа чуқур ўйга чўмди. Ниҳоят, бир қарорга келиб, ҳарам томон йўл олди.

Мулозимлардан жияни қасердалигини билиб, ўша ёққа юрди. Маймуна халифа саройига қадам босган онданоқ тушқунликка тушиб, ғам-ғуссага берилди. Ҳар қандай нажотдан умидини узди. Маҳбуби ал-Аминдан қасос олишга аҳд қилгани тақдирини яна ҳам чигаллаштирди. Дононир бечора қизни ҳар қанча овутишга тиришмасин, кўзларидан ёш аримасди. Зайнабнинг ёш қалби ҳам ҳамдардлик ҳисси билан урарди. У дугонасини тезроқ қўйиб юборишларини истар, «Амакимлар сизнинг тарафингизда, ишни бир ёқлик қилишга ваъда берганлар», деб қайта-қайта такрорларди. Кеч кириб, Маймуна озод бўлишни энди ўйламай ҳам қўйди. Ахир, ал-Фазл ибн ар-Рабиа индамай кетармиди? Йўқ, у ўзини оқлашга ҳаракат қилиб, бутун сир-у асрорини халифага ошкор этиш имконини қўлдан чиқармайди!

Эртаси кун субҳидамда Зайнаб билан Дононир Маймунанинг олдига киришди. Уни ғамгин кайфиятдан кутқизишга жон-жаҳдлари билан уринишди. Аммо ғам-ҳасрат олови ичра қолган қиз уларнинг сўзларини паришон ҳолда тинглади. Ўзи ёлғиз қолгани, бувиси йироқда экани, Салмондан дарак йўқлигини эслаб, баттар дилгир бўлди. У қимирламай, бир жойда сукут сақлаб ўлтирар, кўз ёшлари аста думалаб, юзини ювгандек бўларди. Юз-кўзларида — тақдирга тан берган кишиларга хос мўминлик ва итоатгўйлик... Зайнаб Маймунанинг шунчалик азоб-қиннинг устидан чиқишига ишонади. Қўққисдан эшик ортида аллақандай шов-қор эшитилди. Йўлакдан хизматкорларнинг қадам товуши келди. Сўнг хонага жориялардан бири кириб, Амир ал-муслимин жиянини йўқлаётганини айтди.

Зайнаб амакисига пешвоз чиқиш учун эшикка отилди. Дононир билан Маймуна ўрниларидан кўзгалиб, таъзим бажо этиб туришди. Эшик очилиб, остонада халифа пайдо бўлди. Салом-алиқдан сўнг халифа виқор билан хонага кириб, ёстиққа ёнбошлаб ўлтириб олди, Зайнабни ёнига ўтказди.

— Қизим, уйингни соғиниб қолган бўлсанг керак-а?

— Ҳа, амакижон, ижозат берсангиз, уйга қайтсак... — бўйинини эгиб, деди қиз. Ал-Амин Зайнабнинг одобига қойил қолиб, давом этди:

— Сен-чи, қизим, мураббиянг билан бирга кетишинг мумкин. Ҳозир сарой-бонни чақираман, у сизларга тахтиравон ҳозирлаб беради, унда Дажла қирғоғига етиб оласиз. Уёнига қайиққа тушиб, уйга борасиз.

— Маймуна-чи? — ҳайрон бўлди Зайнаб. — Ахир у биз билан бирга кетмайдими?

— У саройимизда бир-икки кун меҳмон бўлиб туради, — жилмайди ал-Амин,

— сўнг уни ҳам эсон-омон уйингизга олиб бориб қўямиз.

— Амакижон, Маймуна сизлар билан бирга уйга қайтади, деб ваъда бериб эдингиз-ку!

— Шундай. Аммо ҳозир аҳвол ўзгарди, шу боис у сизнинг меҳмонингиз бўлгани каби бизнинг ҳам меҳмонимиз бўлади. Наҳотки, у халифа саройида бир-икки кун қолишга рози бўлмаса?

Халифа ширин сўзлагани билан овозида қатъийлик аломати зоҳир бўлди. Зайнаб маслаҳат сўрагандек Дононирга қаради. Ал-Амин буни кўриб, дарҳол мураббияга мурожаат этди:

— Саййиданг Зайнабга ўзинг тушунтириб қўй, Дононир. Маймуна бизникида бироз тургач, яна саройингизга қайтади.

Дононир халифа ўз қароридан воз кечмаслигини англаб, бунинг сабабини ўзича тахминлар, боиси сарой мулозимларидан шу бугун эрталаб ал-Амин вазир билан учрашганини билиб олган эди. Халифанинг сўзларидан сўнг Дононир сал ўзини йўқотиб қўйди, аммо тезда ўнгланиб, жавоб қилди:

— Амир ал-муслиминнинг амри вожиб. Маймунага лутфан саройда меҳмон бўлишни таклиф қилар эканлар, бу мискин бир қиз учун зўр шарафдир.

Халифа асираси бўлишдек аянчли қисматдан ҳеч ким кутқариб қола олмаслигини англаган Маймуна унсиз йиғлаб юборди, кўз ёшлари дувуллаб ёноқларини

ювди. Буни кўриб, ал-Аминнинг кўнгли юмшади. Маймунага ижозат бериб юбормоқчи ҳам бўлди, лекин вазирнинг гапи ёдига тушиб, фикридан қайтди.

Зайнаб билан:

— Одлоҳнинг паноҳига! — деб хайрлашди-да, Дононирга юзланди: — Зайнабни сенга топшираман.

Сўнг Маймунага ўгирилди:

— Эй, қиз, шуни билки, менинг саройимда сенга ҳеч ким тегмайди! Қўрқма!

Ал-Амин шундай деб эшик томон юрди. Йўлакда Зайнаб ва мураббияси Дононирнинг ўз уйларига қайтиши учун зарур бўлган барча юмушларни ходимага буюрди.

Халифа хонадан чиқиб, ўзлари ёлғиз қолишгач, Маймуна шундай ҳўнграб ййглаб юбордики, Зайнаб қўрқиб кетди. Дононир Маймунани овутиш учун ёнига югуриб борди. «Салмон келса, ҳамма гапни унга етказаман, у сизни қутқариш йўлини, албатта ййлаб топади, ўзим ҳам ҳаракат қиламан», деб ваъда берди. Зайнаб Маймунадан ҳеч ажралгиси келмай, вақтни чўзаверди. Дононир: «Халифанинг сўзига кирмасак, ғазабига дучор бўлишимиз тайин», деб Зайнабга узоқ тўшунтирди.

Ниҳоят, ҳаммалари: «Маймуна халифа саройида қолиши керак», деган фикрга ноилож бўйсунди. Маймуна: «Бечора бувижонимга ўзингиз қараб туринг», деб Дононирга шивирлади. Дононир уни тинчлатиб, юраклари эзилиб, хайрлашди. Дононир билан Зайнаб ходима билан сўзлашиб, Маймунага кўз-қулоқ бўлиб туришни тайинлашди, у ҳам бунга рози бўлди.

5 0 6 0 6

АББОДА ЗУБАЙДА УММ ЖАЪФАР ҲУЗУРИГА ОТЛАНДИ

Қайиқ ал-Маъмун саройига яқинлашиб бораркан, Дононирнинг кўзи уларни қирғоқда кутиб турган Аббодага тушди. Неварасини зўравонлик билан халифа саройига олиб кетишганини Аббода ўзи учун зўр ҳақорат ва шафқатсизлик деб билди. Қари кампирга: «Ўзим неварам билан бирга халифа саройига борсам бўларкан», деган фикр ҳеч тинчлик бермасди. Аммо унинг Олтин саройда пайдо бўлиши яна ҳам зўр балоларни бошига ёғдиришидан хавфсирарди. Дононир уни ал-Маъмун саройида, то Маймуна қайтиб келгунига қадар, қолишга кўндирди. Кун ўтиб кеч кирди. Аббода тунда мижджа қоқмади, тонг отиши билан соҳилга равона бўлди. У ноҳуш хабар кутиб, ёнидан тўхтовсиз ўтиб турган қайиқларга сабрсизлик билан разм солиб ўлтирди. Ниҳоят, халифа қайиғини ва унда тик турган Дононирни кўриб қолди. Қайиқ қирғоққа яқинлашгач, невараси йўқлигини кўриб:

— Маймуна қани? — деб жонҳолатда қичқариб юборди.

Дононир қирғоққа тушиб, Аббоданинг қўлини тутди. Ал-Амин саройида содир бўлган воқеаларни айтиб бериб Маймуна тез орада, албатта қайтиб келади, деб сўз берди.

— Йуқ, йўқ! У ҳеч қачон қайтиб келмайди! — титраб-қақшаб деди Аббода. — Ал-Амин у кимнинг қизи эканлигини билса, омон қўймайди! Шўрим қурсин! Нега унинг ортидан ўзим бормадим, нега уни ёлғиз қўйиб юбордим! Энди ким уни овутади, тасалли беради!

Кампир фарзандини бир умрга йўқотган она каби аянчли тақдирдан нолиб, ййглай бошлади.

Дононир қўлидан келганича уни овутишга уринди. Ниҳоят, Аббода тинчиди. Кўзида ёш қолмаганидан сўнг ўзига келиб, неварасини қутқариш йўлларини ййлай бошлади. Бирдан қўли чўнтагидаги мўъжаз қутичага тегиб кетди ва ... миясига ялт этиб бир фикр келди! Бир неча кун муқаддам Ракка шаҳридан Боғдодга халифа хазинаси билан бирга ал-Аминнинг волидаси Зубайда Умм Жаъфар келганди. Аббоданинг бундан хабари бор эди. Мана энди ййлай кетди: «Хорун ар-Рашид бевасининг саройига боришим керак! Марҳум халифани яхши сўзлар билан

эслаб, Зубайданинг кўнглини овлаб, манави қутича ичида асраб юрган им нарса-ларни кўрсатаман!»

Ўқувчиларимизга маълумки, бу қутичада Аббода ўзи марҳум халифани эмизган пайтдан қолган сут тишлари ва кокилини сақлаб қўйганди. Зора, Зубайда ўғлига айтиб, Маймунани кутқарса! Аббода мазкур фикрдан тасалли топиб, анча энгил тортиди. Ўз режасини Дононирга айтганди, у ҳам маъқуллади.

— Ҳа, бундан бўлак илож йўқ, — деди Дононир. — Зубайда халифадан қолган шу ёдгорликни кўриб, зора кўнгли юмшаса, эски адоватни унутса! Шунда Умм Жаъфарга ҳамма гапни айтиб берган бўлардингиз... Ишқилиб, Оллоҳнинг ўзи қўлласин!

Шу куниёқ тушдан кейин Аббода Зубайданинг саройи бўлмиш Ором масканига йўл олди. Кампир йўл азобини тортса-да, Маймунани қутқариш фикри билангина мияси банд бўлиб, чарчаганини сезмасди. Ал-Маъмун саройидан қайиққа ўлтирди, дарё бўйлаб сузиб, Ором маскани яқин қолганда, қирғоққа чиқди. Хасасига суяниб, пиёда йўл олди. Юз-кўзларидан паришонлик, қисматга итоатгүйликни ўқиш мумкин эди. Ҳа, кексалик кишиларни мўмин-қобил қилиб қўяди! Аббода Ором масканига етиб келганда кун кеч бўлиб қолганди. Дарбоза олдида қуролланган соқчилар кўринди. Аббода яқин бориб, улар билан саломлашди, аммо ҳеч бири хорғин йўловчи кампирга аҳамият бермади. Шунда у соқчилардан бирига деди:

— Умм Жаъфар бону уйдадилар?

— Шундай. Сени нима ишинг бор?

— Мен саййидани зиёрат қилиб, дуоларини олмоқчиман.

— Саййидамиз ҳозир ҳеч кимни қабул қилмайдилар. У кишидан хайр-садақа сўрамоқчи бўлсанг, бугун садақа бериладиган кун эмас.

— Мен садақа сўраб келганим йўқ. Умм Жаъфарга бир ҳикоятни сўзлаб бермоқ ниятидаман.

— Қандай ҳикоят экан?

— У фақат саййидангизга тааллуқли. Мени ичкари қўйиб юбор...

Соқчи Аббоданинг сўнгги сўзларига аҳамият бермай, ўртоқларига қаради. Улар суҳбатни қизиқиб тинглашарди.

— Чиндан ҳам ёш халифанинг волидан муҳтарамалари билан учрашмоқчимисан? — бояги саволни такрорлади бошқа бир соқчи.

— Ҳа, шундай. Халифанинг волидаси Зубайдабонуни кўрмоқчиман. Илтимосимни ерда қолдирма. Тезроқ менинг келганим хабарини бонуга етказ.

— Сендек камбағал бечораларнинг саййидамиз ҳузурига кириши осон эмас. Дарбадар аёллар билан эса камдан-кам учрашадилар. Яхшиси, сарой ходимасидан сенга бирон нима сўраб олиб бера қолай.

Бу сўзлар Аббоданинг иззат-нафсига тегди. Эски замонларни эслади. Ўша пайтларда ўзгалар дарбозаси олдида илҳақ бўлиб, ичкарига кириш учун ижозат сўраб ўтиришни тасаввур ҳам этолмасди! Чидаш мушкул бўлмиш бу ранж-алам уни эзиб қўйди.

— Ўғлим, садақа сўраётганим йўқ! Саййидангиз учун зарур бир иш юзасидан шунча йўл босиб ўтдим. Худо хайрингни берсин, Умм Жаъфарга менинг келганимни айт.

Бечора аёлнинг кўз ёшларини кўриб, соқчи юмшади, хабар бериш учун Зубайдабону олдида йўл олди. Аббода жавоб кутиб, дарбоза ёнига ўлтирди. Бироз фурсатдан кейин соқчи қайтиб, деди:

— Саййидамиз исми-шарифингни билмоқчилар.

Савол Аббодани гафлатда қолдирди. Бир сония ўйланиб турди-да: «Исми-шарифим Умм ар-Рашид, шундай деб айт! — деди.

Кутилмаган жавобдан соқчилар бир сапчиб тушишди. Аёлга ҳайрон бўлиб, қараб қолишди.

— Умм ар-Рашид, дедингми? — сўради соқчи. — Рашид, деб кимни айтаяпсан?

— Саййиданг исми-шарифимни сўрадимми? — дадиллашди Аббода. — Умм ар-Рашид, яъни халифанинг сут бериб катта қилган энагаси дарбоза олдида ижозатингизни кутиб турибди, деб айт!

Соқчи сарой томон югуриб кетди. Аббода аввалги жойида туриб қолди. У ўзини айни Умм ар-Рашид, деб атаганидан мамнун эди! Бу ном унга яхшилик келтириши мумкин! Соқчи уни узоқ кутдириб қўймади.

— Ортимдан юринг, — деди у.

Аббода хассасига базўр таяниб, унга эргашди. Боғдан ўтиб, сарой дарбозасига етишди. Аббода пойафзалини ечиб, ар-Рашид бевасининг бўлмаси томон юрди. Йўлақдан кейин бирин-кетин узлуксиз кенг танобий хоналар кўринди. Навниҳол жориялар у ёқдан-бу ёққа ўз ишлари билан ўтиб боришаркан, Аббодага зимдан қараб-қараб қўйишарди, у эса ҳеч нимани кўрмагандек, соқчи ортидан аста-секин қадам ташлаб борарди. Ниҳоят, атирлар иси уфуриб турган катта бир хонанинг олдидан чиқиб қолишди... Ерга жуда катта, гулдор гилам солинган, кўрпача ва болишларнинг ранго-ранглиги кўзни олар эди. Аммо Аббода, бунга ажабланмади. Бармакийлар гуллаб-яшнаган дориламон замонларда, ўгли — улуғ ва зирнинг саройида бу каби ҳлоя-ҳашамларга кўзи ўрганиб қолганди. Нима қилиб бўлса ҳам у Зубайданинг ихлосини қозониб, неварасини қутқариши керак! Унинг бутун фикри-зикри шунда эди!

51 606

ЮЗМА-ЮЗ

Аббода кенг хонанинг остонасини босиб ўтиб, икки тавақалик эшик олдида ичкарига таклиф этишларини кутиб турди. Зубайда хонанинг ўртасида, қора тусдаги ёғочдан ишланган, қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган ўринда ипак болишларга суяниб-ёнбошлаб ётарди. Самовий ранг либоси, товус тасвирланган тиллақоши ранго-ранг товланиб, кўзни оларди. «Зубайда мени кўрсин учун атайин ясанган, шекилли», ўйлади Аббода. У сабр-тоқат билан таклифни кутиб тураркан, марҳум халифа беваси болиш устига сочилиб кетган мушк доналарини бирма-бир териб, фил суягидан ясалган пиёлага солиш билан банд эди. Аббода оҳишта йўталиб қўйди. Зубайда унга қиё боқиб, менсимай сўради:

— Сен ким бўласан?

Аббода саволдан далилланиб, бир қадам олға юрди:

— Мен чўрингиз Аббодаман.

Зубайда қошларини кериб, лабларини буриб, ер остидан Аббодага разм солди:

— Аббода? Менга Умм ар-Рашид келди, деб айтишганди-ку!

— Сайидам, мен айни ўша Умм ар-Рашидман. Дурустроқ назар солсангиз, балки танирсиз?

— Аббода, мен сени танидим, — кулиб юборди Зубайда. — Сен ҳали ҳам ҳаёт-мисан?

Бу сўзларда шунчалик нафрат ва пичинг-истеҳзо бор эдики, кампирга жуда оғир ботди, аммо ғазабини ичига ютишга мажбур бўлди.

— Ҳа, аччиқ тақдирга қасдма-қасд, ҳамон яшаб юрибман.

— Сенинг бахтсизлигинг — яхшиликни кўролмаслигингдан, — аччиқ кулди Зубайда. — Ўлтир!

Аббода аламдан ўзига келмай туриб кўрсатилган жойга бориб ўлтирди. У энди бу ерга келганидан шу ондаёқ пушаймон бўлди, лекин ботиний бир овоз унга ёлғиз Маймунани эслатиб турар, неварасини қутқариш учунгина келгани куч бағишлар эди.

— Сайидам, мен ҳар қачон яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтарганман, — давом этди Аббода, — бироқ Оллоҳ ким ҳақу ким ноҳақлигини билиб туради, ҳар кимни қилмишига яраша тақдирлайди.

— Мен ҳам шу фикрдаман, — кинояли жилмайди Зубайда. — Ҳар нарса ёлғиз Оллоҳнинг қўлида, у ҳаммани қилган ишига қараб мукофотлайди. Эринг ва фарзандларинг халифа тахтини эгалламоқчи эдилар. Аларнинг уринишлари не билан тугаганини ўзинг кўриб турибсан. Кўрдингми, хиёнаткорлик оқибати нима билан яқунланади — бунга ўзинг ҳам гувоҳсан! Ҳукмдорлар билан ўйнашиш қан-

дай жазоланиши ҳам ўзингга маълум! Ифвою фитналарингиз ўзларингизга қайтди-ку! Сени аллақачон гўрда ётибди, ўғлингнинг тақдири сени ҳам гўрга тикди, деб юриб эдим, сен эса ҳаёт экансан, қара-я!

Аббода индамай, Зубайданинг сўзларини тоқат билан тинглади, у гапдан тўхтагач, аста деди:

— Саййидам! Мен сиз билан ҳисоб-китоб қилгани келганим йўқ! Ўтган ишга салават! Мен сиздан ҳамдардлик, раҳм-шафқат кутгандим. Ахир, сиз ҳам онасиз, оналик туйғулари сизга ҳам бегонамас. Жондан азиз невараларингиз ҳам бор...

— Гапни қаёққа буяпсан! — Аббоданинг сўзини бўлди Зубайда. — Ўғлинг Жаъфар ўғлимни тахтдан мосуво этмоқчи бўлиб, уни эроний жориянинг ўғлига раво кўрганида қаёқда эдинг? Мен ал-Маъмунни айтаяпман.

Аббода яна алам ўтига қоврилди, аммо бу гал ҳам ўзини босди.

— Саййидам, — Аббода яна Зубайдага юзланди. — Боя айтдим, сиз билан ҳисоб-китоб қилгани келганим йўқ бу ерга, деб. Мақсадим-илинжим — ёлғиз ҳамдардлик, холос. Мен сизга Хорун ар-Рашиддан бир ёдгорлик келтирганман.

Аббода чўнтагидан яхлит зумрад тошдан ясалган қутичани олиб олтин калити билан бирга ал-Аминнинг онасига узатди. Зубайда ҳузурига ялиниб келган Аббодани менсимаётганини яна бир қарра намойиш этиб, қутичани олишга атайин шошилмади. Аббоданинг қўли, худди садақа сўраётган кишининг қўли сингари ҳавода муаллақ қолди.

— У нима экан? — сўради Зубайда бу манзарадан роҳатланиб. Аббода кучли ҳаяжондан титраб кетган қўллари билан қутичани очишга узоқ уриниб, калитни ҳеч тешикка соломасди. Ниҳоят, қутичанинг қопқоғини кўтариб, Зубайдага яқинлашди-да, уни болиш устига қўйиб, ўзи турган жойига чекинди. Зубайда қутичанинг ичидаги мушк иси анқиб турган бир неча кокил ва сут тишларини кўриб, ҳайратга тушди:

— Бу нима ўзи?

— Булар — саййидамиз Хорун ар-Рашиднинг сочлари ва сут тишлари. Ахир мен унга энагалик қилганман, уни эмизганман. Шу боис мени Умм ар-Рашид деб аташган. Буларни олиб келишимдан мақсад — менинг арзимни тинглангиз, менга эмас, айбсиз-несиз бир бечора қизга раҳм айлангиз! Уни эркалаб катта қилишган, вояга етказишган, ҳозир эса у қисмат қурбони бўлмиш бир етимча! На бошпанаси бор, на ҳимоячиси. Уни қутқариш ҳам, нобуд қилиш ҳам ёлғиз сизнинг қўлингизда. Худо ҳаққи, раҳм қилинг, ўлимдан сақлаб қолинг!

Аббоданинг кўзларида ёш ялтиради. Зубайда кампирнинг сўзларини тингларкан, марҳум эрининг кокилларига яна қараб қўйди. Қалбида нафрат ўрнини ҳамдардлик эгаллай бошлади. Буни диққат билан кузатиб турган Аббода: «Мана энди Зубайда арзимни тинглайди», деб ишонди. Орага жимлик чўкди. Бирдан Зубайда қутичани жаранглатиб ёпиб, сўради:

— Саййидимиз ҳаётлигида ҳузурига келиб шу қутичани кўрсатганмидинг?

— Ҳа, шундай.

— Хўш, ўшанда саройга нега келгандинг?

— Саййидим Яҳёни ўлимдан қутқариб қолиш учун.

— Саййидимиз ўшанда не жавоб қилган эдилар?

— Илтимосимни рад этгандилар, — ниҳоят тан олди Аббода.

— Мени бошқача йўл тутади, деб наҳот умидвор бўлсанг?

— Ўша пайтда ўзимни ҳақ билиб, халифага мурожаат этгандим. Ҳозир эса ёлғиз мурувватингизга ишониб, ҳузурингизга келганман. Шу қиздан шафқатингизни аяманг. Унинг эски адоватимизга мутлақо алоқаси йўқ! Мен сизнинг олдингизда гуноҳкор бўлсам, қисматим қўлингизда, ўлимга ҳам тайёрман. Ўша бахтсиз қизнинг эса қилчалик гуноҳи йўқ!

— Боядан бери ким ҳақида сўзлаяпсан ўзи? — Аббодани тўхтатди Зубайда.

— У мақтул бўлган бир одамнинг қизидир. У — падари, амакиси ва бобосига насиб бўлган тақдирдан омон қолган, аммо ғам-қулфат бўронида саргардон бўлган қочоқ ва маъсума бир қиз. Уни боқиб, катта қилиш учунгина Оллоҳ менга умр берди. Узоқ йиллар биз кишилардан яшириниб яшадик, қашшоқлик аламини тортдик. Дарбадарлар каби дунё кездик. Мана энди эса ёзугимиз бизни бадкирдорлар

га дучор қилди. Улар биз тўғримизда амир ал-муслиминга чақув қилиб, бечора қизни унинг саройига олиб кетишди. Тухмат-бўхтонларни ишга солиб, қизни ҳалок этишларидан кўрқаман. Уни сиздан бўлак ҳеч ким қутқара олмайди. Бечора қизга раҳмингиз келиб, амир ал-муслиминга бир оғиз сўзлаб кўринг. Ижозат олганимиз заҳоти пойтахтни тарк этиб, бирор жойдан бошпана топармиз. Истасангиз, мамлакатдан чиқиб, қаерга тайин қилсалар ўша ерга бориб, яшашга тайёремиз. Худо ҳаққи, бизга раҳм қилинг! Фарзандингиз ҳаққи, унга меҳрингиз ҳаққи, арзимни ерда қолдирманг! Умрим бино бўлиб, ҳеч кимга бунчалик ялинмаганман. Ҳатто гўри нурга тўлгур Хорун ар-Рашид жанобларига ҳам бу қадар ёлбормаганман!

Аббода ўзини тутолмай, хўнграб йиғлаб юборди.

— Қизнинг исми нима?

— Исми Маймуна, саййидам.

Зубайданинг ҳозиргина жилмайиб турган юзи ғазаб ва нафратдан бужмайиб кетди.

— Маймуна? Ҳали сен Маймунани деб бу ерга келганмидин? Маймунани хуросонлик табиб қутқарса бўлмайдимми? Ахир у бутун Аббосийлар хонадони устида қилич ўйнатиб, қонимизга ташна бўляпти-ку!

Бу гапни эшитиб, Аббоданинг қўллари титраб кетди. Бу сирдан Зубайда воқиф эканини у билмасди. Ўша замонларда ҳар бир мўминнинг қадамни жосус ёки хуфялар санаб юрганини шу топда унутиб қўйганди. Халифотда чақувлар шунчалик кенг тарқалгандики, ота ўғлини, ўғил эса отасини кузатиб юрарди. Зубайда ўз хуфялари орқали ал-Амин саройида содир бўлаётган барча воқеа-ҳодисаларни билиб турарди. Хуросонлик табиб тўғрисида эса унга кечанинг ўзидаёқ хабар беришганди. Зубайда ўғли ал-Аминга Беҳзод ҳақида сўзламоқчи эди, табиб йўлда қўйилган қопқонларга чап бериб, Боғдоддан чиқиб кетгани ҳам унга сир эмасди.

Аббода ҳайратдан тош қотиб қолди.

— Хуросонликнинг ўзи ким? — ҳеч нарса билмагандек сўради Аббода. — Бир бурда нон топишдан бўлак ташвиши бўлмаган биз каби бечораларга қасос олишни ким қўйибди? Худо асрасин! Сиздан фақат бир нарсани сўрайман: қизни халифа саройидан қўйиб юборишин. Кейин мени нима қилсангиз қилаверинг!

Зубайда Аббодага қарамай, қутичани узатди:

— Бас! Қутичангни ол! У ҳали яна керак бўлиб қолиши мумкин! Садақа талаб бўлсанг, буюраман, сенга егулик ва кийим-кечак беришади!

52 606

НАФРАТ

Аббода барча уринишлари беҳуда кетганлигини, Зубайда уни ҳайдаб чиқараётганини англади.

— Ҳаётдан мақсадим яшаш бўлганда эди, садақангизни олишдан қайтмасдим! — деди у ғамгин кайфиятда қутичани қўлга оларкан. — Оромингизни бузгани жазм этганим учун кечирим сўрайман. Илоҳим, умрингиз узоқ бўлсин, ал-Амин тахти мустаҳкам турсин!

Аббода гўё кетмоқчи бўлгандек эшик томон юрди, аммо дилида Зубайданинг кўнгли юмшашига ҳамон умид қиларди. Кампир остонага етай, деб қолди, аммо Зубайдадан садо чиқмади. Зубайда саройини мағлуб бўлган ва хўрланган ҳолда тарк этиш жуда алам қиларди. Аббоданинг қалбида гурур ҳисси уйғонди, Бармакийларнинг бурунги шукуҳли кунлари ва шундан кейин хор-зорликда кечган умри ёдига тушди. Ҳаммасига мана шу Зубайда, унинг бешафқатлиги, ўзгаларнинг бахтсизлигини кўриб, роҳат қилиши, лаззатланиши сабаб! Аббода орқасига бир қараб қўйди. Зубайда ҳамон ўрнида оёқ узатиб ётар эди. Жўртгага ёстиқ устига сочилган мушк доналарини териш билан овора эди. Лабларида табассум ўйнардди. Бу табассумда унинг тошбағирлиги, мағлуб бўлган қурбонига ғазаб-нафрати, бениҳоя қудратидан мамнунлиги, калондимоғлиги намоён эди. Зубайда ҳали ҳам қасосга тўймай, Аббоданинг қайтиб келишини жуда-жуда кутарди, чунки рақибаси шитоб билан юриб, хонани тарк этмоқда эди! Зубайда бир чеккаси у би-

лан учрашганидан гоят ҳурсанд эди. Аббоданинг саройига бош уриб келиши, ялиниб-ёлбориши, ўзини-ўзи хўрлаши Зубайданинг зўр тантанаси эди! Бу туйғу Зубайда қалбини шунчалик забт этгандики, раҳм-шафқат нималигини буткул унутган ёки ўзини унутган қилиб кўрсатган эди. Бармакийларнинг ўғлини камситиш, марҳум эрининг ҳокимиятини чеклаш учун қилган уринишлари учун қасос оларкан, Зубайда ҳар қандай хайрихоҳликни ёддан чиқариб юборгандек эди.

Аббода Зубайдага қараб қўйган пайтда, у ҳамон болиш устидан мушк доналарини териб олиш билан машғул бўлса-да, юраги дук-дук уриб, кўз ўнгида ер билан яксон бўлган, ҳаёт абгор қилган мана шу кекса аёлдан яна ниманидир кутарди. Тўсатдан Аббода хитоб қилди:

— Наҳотки мен Тус шаҳрида жон таслим этган жуфти ҳалолингиздан қолмиш мана шу ёдгорликни кўрсатиш учун ҳузурингизга келиб, ғазаб-нафратдан бошқа бирор нарсани кўрмай кетаверсам? Оллоҳнинг ўзи хонадонингдан қасос олди, деган сўзлардан бўлак гапни эшитмасам? Оллоҳнинг ғазаби қаттиқлиги ёдингизда эканидан мамнунман. Ҳа, Оллоҳ ҳамма нарсани кўриб-билиб туради, у — ҳар нарсага қодир ва ўзи истаган пайтда биз, бандалар устидан ўз ҳукмини чиқаради!

Зубайда ўзини тутиб туrolмай, Аббодага қаради. Ҳалигина хор-зорлик ва итоатни намоён этган кўзлар ғазаб-нафратдан ёнмоқда эди! Қизариб кетган кўзлардаги ёш бир онда қуриб, лаблар титрар, қўллар қалтирарди. Аббода пойабзалини бир амаллаб оёқларига илди-да, лом-мим демай, хонани тарк эта бошлади.

Шу пайт Зубайда:

— Аббода! — деб чақириб қолди.

Кампир ўзини эшитмаганга солиб, йўлида давом этди.

— Аббода!.. Умм ар-Рашид! — иккинчи марта қичқирди Зубайда!

Зубайда уни «Умм ар-Рашид!» деб атаганидан Аббода суюниб кетди. Бутун аламини ичига ютиб. Маймунани қутқариш умидида тўхтаб, ортига қайтди ва «Зубайдадан нима садо чиқаркин?» деб кутди. Бир қўли билан ҳассасига таяниб, бошқа қўли билан белини ушлаб, кексаларга хос заифлигини енгилга уринди. Зубайданинг кўзларига қаттиқ тикилди: ачиниш ва ҳамдардлик аломатини кўргиси келди. «Маймунанинг тақдирига лоақал ачинган бўлса, ажабмас!» — деб ўйлади Аббода. Аммо Зубайданинг кайфияти заррача ҳам ўзгармаганди. У боягидек таккаббуруна жилмайиб, кўзларида ғазаб ўти чақнарди. Аббода бу кўзларга тикилиб, бироз жойида қотиб турди, неварасини қутқариш умидида яна бир карра ўзини алдади.

— Наҳотки сен ўғлимга ўлим тиласанг? — хирилдоқ товуш билан сўради Зубайда.

— Худо асрасин, саййидам! — деди Аббода овози титраб. — Илоҳим ўғлингизни бахти-тахтидан айирмасин! Оллоҳ ҳеч кимдан марҳаматини аямасин! Худой таоло бахтсиз неварамдан ҳам мурувватини дариг тутмасин!

— Илгарилари ҳам тангридан мадад сўраб турарминдиг? — Аббоданинг гапини бўлди Зубайда.

У Жаъфар ҳаёт бўлган замонларга ишора қилардики, буни Аббода дарҳол пайқади.

— Ҳа, ўша пайтларда ҳам ўғлимга Оллоҳдан мадад сўрардим, аммо дуоларим ҳозиргиларига ўхшамасди. У замонларда шод-хуррам ҳаёт кечирардим. Ҳамиша шундай умр-гузаронлик қиламан, деб ўйлардим. Кейин ҳаммаси барбод бўлди. Бошимга шундай оғир кунлар тушдики, буни ҳатто душманамга ҳам раво кўрмайман. Тақдир менга ёвлик қилди, беҳад азоб-уқубатга солди. Ушандан бери яқинларимдан кўрганам ёмонлик бўлди, бало-ю кулфатдан ўзга нарса кутмайдиган бўлиб қолдим.

Зубайда ўрнидан турди, хонадан чиқмоқчи бўлгандек, зеб-зийнатларига кўз югуртириб, тиллақошини, марварид-маржонларини қўлларининг учи билан тўғирлаб қўйди. Аббода эса сўзларига нуқта қўйиб, Зубайдадан буткул енгилганига аҳамият ҳам бермай, эшик томон юрди. Зубайда туфайли тортган аламларини ўйлаб бораркан, хориб-чарчаганини ҳам унутди. Ал-Маъмун саройида уни Дононир сабрсизлик билан кутмоқда эди. Аббода Ором масканида кўрган-кечирганларини сўзлаб бераркан, Дононир дардига шерик бўлиб, овутишга тушди.

МАРВ ШАҲРИДА

Беҳзод Хуросонга жўнаётганини Маймунага айтиб, Салмонга қиладиган ишларини эслатгач, отига минди-да, Боғдод дарвозасидан чиқди. Марвга элтадиган энг қисқа йўлни танлади. Бирон-бир работда тунаш ёки йўлда тўхташга тўғри келган пайтларда ўзини табиб деб таништирар, эгарининг қошига илиб қўйган қутичага ишора этиб, «дори-дармонларни шу қутичага солиб олиб юраман», деб қўшиб қўярди. Узоқ сафари давомида тоғлару водийларни, дала-даштарни босиб ўтиб, ниҳоят, ўша вақтларда Хуросоннинг пайтахти бўлмиш Марв шаҳрига яқинлашди. Тўрт томони қалъа деворлари билан қуршалган шаҳар текис бир ерда ўрнашган эди. Улкан кўрғон узоқдан сайёҳлар кўзига яққол ташланиб турар, уни маҳаллий аҳоли «Куҳандиз» деб атарди. Унинг поғона-поғона ёнбағирларида боғ ва полизлар бунёд этилган, узоқдан кўрган кишига тоғ чўққисидаги ям-яшил қишлоқ бўлиб туюларди. Бу ғалати манзара Беҳзодни унчалик ҳам ҳайратга солмади, чунки у Марвда тугилиб, вояга етганди. У шаҳар дарвозасидан ўтиб, ал-Фазл ибн Саҳлнинг уйи томон от сурди.

Ал-Фазл ибн Саҳл Сархас шаҳрида таваллуд топган, ёшлигида зардуштий эди. Илми нужумни яхши билгани туфайли Яҳё Бармакий ёрдамида давлат хизмати-га киради. Ўша пайтда Хорун ар-Рашид халифалик қиларди. Ҳижрий 190-йилда исломга ўтиб, шия мазҳабига мансуб бўлди. Шу тариқа эронийларнинг Хуросонда мустақилликка эришиш йўлидаги курашига ёрдам бериш ниятида янги динни қабул қилди. У сергайрат, тиришқоқлиги туфайли Яҳё Бармакий кўмагида қисқа вақт ичида мансаб пиллапояларини босиб ўтиб, тез орада ишончли одамига, сўнг эса биринчи ёрдамчисига айланди. Ал-Фазл ибн Саҳл ал-Маъмуннинг ақл-заковатига, ҳукмдорга хос салоҳиятига дарҳол тан берди, шу боис вақти келиб, халифот ал-Маъмун қўлига ўтишига умид боғлади. Тахт ворисидан ажралмай, кеча-ю кундуз хизматида бўлишга интилди, ал-Маъмун ҳам унга бошқача қараб, астойдил ҳурмат қила бошлади. Ал-Фазл ибн Саҳл бирон-бир мансабни эгаллаш эмас, балки ал-Маъмуннинг вазири бўлиш орзусида эди. Айтишлари-ча, ал-Маъмун мураббийси у ҳали ўспиринлигидаёқ ал-Фазл ибн Саҳлни яхши кўришини пайқаб, шундай деган экан: «Фикри ожизимча, тез орада валиаҳдимиз қўлидан миллион дирҳам оласан». Шунда ал-Фазл ибн Саҳл ғазабланиб: «Мен валиаҳдимизга пул учун эмас, балки мағриб-у машриқ устидан ҳукмронлик муҳрига эга бўлишим учун хизмат қилияпман!»-деб жавоб берган.

Ўқувчиларимизга маълумки, Хорун ар-Рашид тахт ворисларини тайинларкан, қуйидагича иш тутганди: унинг вафотидан сўнг Ироқ ва Сурия вилоятлари (то чекка мағрибгача) ҳамда биринчи валиаҳд ҳуқуқлари ал-Амин қўлига, Хуросон ва халифотнинг бутун шарқий қисми, биродари ал-Амин вафотидан кейин эса халифалик ҳуқуқи ал-Маъмун қўлига ўтади, деб васият қилганди. Бундай қарор Хорун ар-Рашиднинг аввалги вазири Жаъфар Бармакий ҳамда шиалик тарафдорлари, жумладан, ал-Фазл ибн Саҳл иштирокида қабул қилинган эди. Хорун ар-Рашид Хуросон сафарининг режасини тузаркан, Боғдодга қайтиб келгунига қадар ал-Маъмунга қўлишни буюради. Халифа ўша пайтда оғир касалликка чалинган бўлиб йўлда жон таслим қиладиган бўлса, ал-Фазлнинг барча режалари пучга чиқарди. «Падари бузрукворингиз келажагини башорат қилиш мушкул, — деб ўқтирарди у ал-Маъмунга, — Хуросон сизнинг меросий мулкингиз, ал-Амин эса сизга адоват кўзи билан қарайди, ҳокимият тепасига келгач ҳеч бўлмаса сизни мерос ҳаққидан маҳрум этиши мумкин. Шуни унутмангки, у — Зубайданинг ўғли, нафақат отаси, балки волидаси томонидан ҳам хошимийлар авлоди. Зубайданинг саройда таъсири зўр, бойлиги ҳам мўл. Амир ал-муслиминдан сўранг, у сизни ўзи билан бирга Хуросон сафарига олиб кетсин». Халифа аввалига ал-Маъмуннинг илтимосини рад этди, кейинчалик атрофлича мулоҳаза юритиб, рози бўлди. Эрта-бирси кун вафот қилишини, ўғиллари ўлимини сабрсизлик билан кутаётганини сезарди. Ҳар иккови: «Падари бузрукворимиз ҳукмронлиги жуда чўзилиб кетди», деб ўйлаётганини аллақачон фаҳмлаб олган эди. Ниҳоят, Хорун ар-Рашид ал-Маъмун ҳамроҳлигида сафарга чиқади. Улар билан

бирга ал-Фазл ибн Саҳл ҳам жўнайди, нияти ал-Маъмун ишларига мутасаддилик қилиш эди. Ал-Фазл ибн Саҳл сафарда қатнашаётган халифа қўшинларини ал-Маъмунга содиқликда қасамёд эттирди. Ҳамма — саркардалар ҳам, оддий сипоҳлар ҳам шундай қасам ичишди. Хорун ар-Рашид эса сафар улүфаси ҳамда хазинани ал-Маъмун қўлига топширди. Ал-Маъмун Хуросон пойтахти Марв шаҳрига бориб ўринлашди. Бу пайтда халифа Тус шаҳрида бўлиб, соғлиги кундан-кун ёмонлашарди. Боғдодда турган ал-Амин отасининг аҳволдан яхши хабардор эди. Халифа мулозимлари орасида ал-Аминнинг хуфялари кўп бўлиб, улар ичида энг ишончлиси Хорун ар-Рашиднинг вазири ал-Фазл ибн ар-Рабия эдики, у Жаъфар Бармакий қатл қилинганидан кейин вазирлик мансабини эгаллаганди. Ал-Амин отаси ўлим ёқасида турганлигини эшитган заҳоти ал-Фазл ибн ар-Рабияни, бошқа амалдорларни ўзига қасамёд эттиришга киришди. Хорун ар-Рашид ҳижрий 193 йилда Тус шаҳрида оламдан ўтди. Ал-Фазл ибн ар-Рабия шу пайтда ал-Маъмун Марв шаҳрида эканлигидан фойдаланиб, халифа қўшинини айёрлик билан ал-Амин тарафига оғдиришга муваффақ бўлди. Боғдодга ўз уйларига тезроқ қайтиш умидида сипоҳлар ал-Фазл ибн ар-Рабияни ёқлаб, ал-Маъмунга берган қасамларини буздилар. Ҳарбий юришга аталган хазинани қўлга киритиб, ал-Амин байроғи остига бирлашдилар.

Ал-Маъмун эса падари бузрукворининг вафот этганини, қўшинлар қасамёд-ни бузиб, ҳарбий мол-мулк ва халифа хазинаси билан бирга биродари тарафига ўтиб кетганини эшитиб, шоҳилинч тарзда ўз тарафдорларини Марвга чорлади. Мақсад бундан буён кўрилажак тадбирлар ҳақида маслаҳатлашиб олмоқчи эди. Ал-Аминнинг хешлари уни қўллаб-қувватлаб, у билан бирга бўлишга сўз бердилар. Ал-Фазл ибн саҳл ўз пировард мақсадига эришиш учун қулай пайт пойлаб, қатъий ҳаракат қилишга шошилмасди. Беҳзоднинг табиб қиёфасида ал-Маъмун саройига юборилиши (бу ишга Хорун ар-Рашид вафотидан анча олдин киришилганди) пухта ўйланган умумий режанинг босқичларидан бири эди. Ал-Фазл ибн Саҳл Беҳзод билан хуррабийларнинг пешволари воситасида танишган эди. У ёш йигитнинг мардлиги, шиалар ишига содиқлиги, эронийларга мустақиллик учун курашда ёрдам кўрсатишга ҳозир-у нозирлигини кўриб, тан берди. Боғдодга Беҳзод билан бирга хизматкори Салмон ҳам жўнади. У хуррабийлар жамоатининг аъзоси эди. Беҳзод билан ибн Саҳл ўргасида маҳфий ёзишма узлуксиз давом этиб турди. Хорун ар-Рашид қаҳо қилиб, халифалик ҳокимияти ал-Амин қўлига ўтгач, Хуросонда чинакам ишга киришиш фурсати келганди. Шу боис Беҳзод дарҳол Марв сари йўл олганди.

Беҳзод Хуросон пойтахтига етиб келган куни ал-Фазл ибн Саҳл биродари Ҳасан билан бирга саройда эди. Хизматкор кутилмаганда вазир ҳузурига кириб, Беҳзод ижозат сўраётганини айтди.

Ал-Фазл ибн Саҳл рухсат берди. Ҳали сафар кийимини ечишга улгурмаган Беҳзод қўлида қутича билан хонага кириб келди. Қутичани эшик олдидаги таҳмонда қолдириб, биродарлар билан саломлашди. Улар меҳмонни ёнларига ўтказиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Беҳзоднинг ишлари билан қизиқишди. Беҳзод кўрган кечирганларини бирма-бир сўзлаб берди. Вазир ва унинг биродари Беҳзоднинг гайрат-шижоатига тан бериб, уни мақташди. Вазир Боғдоддаги хуррабийлар жамоатининг кайфиятини сўради.

— Улар бизга содиқ, ғалабамиз учун жонларини ҳам, молларини ҳам аяшмайди, — жавоб берди Беҳзод.

— Бизнинг, «йигитча» қалай? — суриштирди ал-Фазл ибн Саҳл, Муҳаммад ал-Аминни кўзда тутиб.

— Пиёлани қадаҳга, жорияни бесоқолга алмаштириш билан овора...

— Ҳокимиятнинг кучи муқаррар, қирқилмоқда, аммо...

Ҳасаннинг гапини Беҳзод илиб кетди:

— Аммони ўзимиз ағдармасак, кучи қирқилганидан бизга наф йўқ.

— Худо хоҳласа, худди шундай қиламиз! — деди Саҳл. — Биродарлар орасида адоват бўлса, бас, шунда иккови ҳам биздан мадад сўрашади. Биз эса ўз мақсадимизга мос шарт қўямиз.

— Фурсат яқин. Бу ҳақда бизга дўстимиз Салмоннинг ўзи хабар беражак, — деди Беҳзод.

Ҳасан Беҳзодга мурожаат қилди:

— Бу ишда сенинг хизматларинг, зўр! Курашимиз самарасини баҳам кўрадиган кунларинг ҳали олдинда!

— Самара дейсанми? — биродарининг сўзини бўлди ибн Саҳл. — Беҳзод унга шу ондаёқ эришиши мумкин. Бўронга Беҳзоддан муносиб йигит топилармикан?

Ал-Фазл Ҳасан ибн Саҳлнинг қизи — Бўронни кўзда тутаётганди. У гўзалликда тенгсиз бир қиз эди. Хуросонликлар фақат чиройига эмас, ақлига ҳам тан беришарди унинг. Беҳзод Бўроннинг номини эшитгач, бир хил бўлиб кетди, аммо Маймуна аллақачон қалбини забт этган, буни у очиқдан-очиқ ошкор қилолмасди, шу боис бироз саросимага тушган бўлса-да, тезда ўзини ўнглаб олиб, миннатдорчилик билдиргандек, қўлини кўксига қўйди:

— Мен бундай мурувватга сазовор эмасман.

Ал-Фазл ибн Саҳл йигитнинг сўзларидан мамнун бўлди, Беҳзод Бўронга уйлланолмаслиги, албатта вазирнинг хаёлига келмасди. Хуросон асилзодалари орасида Бўронга совчи қўйганлар эса беҳисоб эди.

— Ундан ташқари, — деди вазир, — қулай фурсат келиши билан сени саройда бирон-бир даромадлироқ лавозимга тайинлайман.

— Саййидим, кўнгилларига олмасалар, бир гап айтай, — жавоб қилди Беҳзод. — Мени ҳар қандай мансаб-у лавозимлардан ҳоли қўйсангиз. Озодлик йўлини танлаган элимга шундоқ ҳам хизмат қилишга ҳамиша тайёрман!

У ўрнидан туриб, қўшиб қўйди:

— Рухсатингиз билан уйимга борсам. Йўлда бироз чарчаганман...

Қутичасини қўлига олиб, хонадан чиқиб кетмоқда эди, ал-Фазл ибн Саҳл тўхтатди:

— У — қандай қутича? Ичида нима бор?

— Керакли дори-дармонларни шу қутичага солиб юраман.

Беҳзод шундай деб, шоша-пиша ташқарига йўл олди.

54 б о б

ФОТИМА

Беҳзод ал-Фазл ибн Саҳл ҳузуридан чиққач, отига минди-да, илон изи кўчалардан ўтиб, шаҳар чеккасига етиб олди. Миясини нохуш ўйлар чулғаб олганди. Вазирнинг таклифи, айниқса, қаттиқ туюлди. Беҳзоднинг аббосийларга қарши астойдил курашмоқ ниятини ал-Фазл ибн Саҳл Бўронни қўлга киритмоқ учун бир интилиш, деб англаши мумкинлиги йигитни жуда безовта қилди. Кейин бирдан Маймунани эслаб кетди. Мархум халифанинг ўғиллари орасидаги адоват кун сайин кучайган, арзимас бир сабаб билан ўзаро уруш бошланиши аён бўлиб турган пайтда қизни Боғдодга ташлаб кетганини қаранг! Лекин Маймуна ал-Маъмун саройида яшаётган экан, хавотирилмасам ҳам бўлади... Хаёл дарёсига шўнғиб, отининг жиловини узун ташлаб борарди. Қўққисдан кўзини очди-да, от мўлжаллаган манзилдан анча нарига олиб кетганини кўрди. Отини орқасига қайтариб, узоқ юрди, ниҳоят, таниш кўчалардан бирининг охиригача бориб, шу ердаги эшик олдида отидан тушди, шартлашилганидек, бир неча марта тақиллатди. Бироз кутиб турди. Бир сониядан сўнг эшик очилиб, остонада бўйчан қари қул пайдо бўлди. Беҳзодни таниб хурсанд бўлиб, қўлига маҳкам ёпишиб, ўпа бошлади.

— Саййидим! Саййидим! Наҳотки бу — сиз бўлсангиз?! Кўришмаганимизга ҳам минг йил бўлди-ёв!

Қария қутичани олиб қўйиш учун қўл узатганди, Беҳзод бермади. Қул отни сайисхонага олиб бориб, кўча эшигини маҳкам ёпди. Чол ўзида йўқ хурсанд, олиб-югурар, Беҳзод унга базўр етиб оларди. Мана у ичкари ҳовли томон меҳмонни бошлаб, тўрт томонга айлана қилиб қурилган уйлардан бирига кириб кетди. Хонанинг ўртасида шол рўмолга ўралган кампир ўлтирарди. Сочлари оппоқ оқарган, пешонаси тўла ажин, қошлари ўсиб, кўзларини босиб кетган.

— Фотима! Саййидимиз келдилар, саййидимиз! — остонада туриб қичқирди чол.

Кампир кутилмаган хабардан бир сапчиб тушди:

— Келдими? — типирчилаб қолди у. — Қаерда?

Шу пайт Беҳзод кириб келиб, қари кампир қаршисида тиз чўкди-да, қўллари-ни ўпа бошлади. Кампир унга бир қараб қўйиб, таниди, бўйнидан кучоқлаб, кўксига босди.

— Хуш омадед, ўғлим! — йиғи аралаш пичирлади у йигитнинг пешонасидан ўпиб.

— Ниҳоят, келдингми-а, Қайфар? Нукул йўлингни пойлардим... Сени кўрмай ўлиб кетаман, ичган қасамимни бажо этмай, жон таслим қиламан, деб ўйлардим...

У йиғидан гапини давом эттиролмасди.

— Нега йиғляяпсиз, саййидам? — деди Беҳзод хотиржам бўлишга тиришиб. — Мана кўришдик, Оллоҳга шукур...

— Сени эсон-омон, соғ-саломат кўрай, деб Худога куну тун нола қилдим. — Кампир яна йиғлаб юбормасликка тиришиб, сўради. — Ҳозир қаерлардан келяпсан?

— Боғдоддан.

— Ишларинг битдими, ишқилиб?

— Ҳа, сиз кўрмоқчи бўлган нарсани келтирдим.

— Унинг бошини-я?!

— Шундай, саййидам?

— Қани у?

Беҳзод қўли билан:

— Манави қутичада, — деб ишора қилди.

— Қутичада?

Кампирга қайта жон киргандек бўлди, иккала қўлини қутичага узатди:

— Оч қутичани, оч! Отагинамнинг бошини бир кўриб қолай! Ўлмасимдан бурун пешонасидан ўпай!

Беҳзод кампирнинг ёнига ўлтириб, қўлни ташқарига чиқариб юборди. Қутичани авайлаб очиб, бош чаноғини олди-да, кампирнинг олдига қўйди. Кампир кўзларини кенг очиб, унга тикилди:

— Ҳа-а-а, бу - Абу Муслимнинг боши! Суюкли отагинамнинг боши! Балле, ўғлим, сен туфайли тиригини кўргандек бўлдим!

Дув-дув кўз ёши тўкиб, мақтулнинг пешонасини ўпа бошлади. Бу манзара Беҳзодга қаттиқ таъсир қилди, ўзи ҳам йиғлаб юборишига оз қолди:

— Саййидам мен унинг қасосини олиб, сизни яна хурсанд қилиш ниятим бор...

— Ҳа!.. Сен отамнинг хунини олишинг даркор!

Кампирнинг қоқ суяк қўллари титраб турса-да, ўзини анча босиб олганди:

— Исмингни Қайфар деб қўйганим бежиз эмас, болам. Қайфар — қасос, дегани. Сен ҳиёнаткорлардан, албатта қасос олишинг керак! Ҳа, уни макр-ҳийла билан ўлдиришган!.. Аммо отамнинг бошини қаердан топдинг?! Ахир унинг жасадини Дажла дарёсига ташлаб юборишган, деб айтишарди-ку?!

— Мен ҳам шундай деб ўйлардим. Бир кунни ўша қотилликни ўз кўзи-ла кўрган чол билан тасодифан танишиб қолдим. У менга жасад кўмилган жойни кўрсатиб, бош суягини ажратиб олишда кўмак берди. Шубҳасиз, бу — Абу Муслим ҳазратларининг боши! Яна бир карра разм солиб қаранг-а...

Кампир хира тортган кўзлари билан калла чаноғига тикилиб, шивирлади:

— Ҳа... Бу ўша... Ҳа, бу — падари бузрукворим Абу Муслим ҳазратларининг боши... Қайфар! Сен асл мард йигитсан! Сен унинг учун, албатта қасос олсан! Имоним комил! Қасос олиш фурсати етди, чоғи...

— Ҳа, саййидам! Фурсат келди! Болалигим, ёшлигим ҳақида бир оғиз сўзлаб бериб, ваъда қилганингиз бир нарсани ўз қўлимга топширишнинг ҳам пайти келди. Шундай эмасми?

— Ҳа, ўғлим! Бироз сабр қил. Балки аввал тамадди қилиб оларсан, болам?

— Йўқ, саййидам, — жавоб берди Беҳзод. — Ҳали вақт бор...

БЕҲЗОДНИНГ ТАРИХИ

Кампир Беҳзоднинг елкасига тиралиб, ўрнидан турди-да, гўё куч пайдо қилгандек илдам юриб, девор ёнидаги сандиқ олдига борди. Чўнтагидан калит олиб, сандиқни очди. Ичидан ипак газмолга ўралган бир нарсани чиқарди, Беҳзоднинг ёнига қайтиб, тугунни олдига қўйди.

— Мен хуросонлик Абу Муслимнинг қизи эканлигини биласан, албатта. Сени гўдаклигингда асраб олиб, тарбиялаганим ҳам барчага маълум. Ота-онанг кимлигини эса Фотимадан бошқа ҳеч ким билмайди, деб ўйлашади... Сен ўзинг ҳам шундай фикрдасан, тўғрими?

Беҳзод «ҳа», дегандек бошини қимирлатди.

— Шундай, мендан бўлак ҳеч зот ота-онангни билмайди.

— Айтинг, улар ким эди? — ҳаяжонланиб сўради Беҳзод.

— Хуррабийлар жамоати мени жуда ҳурмат қилади, улар мендан ҳеч қачон ёрдамларини аяшмаган. Сабаби ўзингга аён. Мен Абу Муслимнинг қизиман! Аммо улар ҳам сен унинг авлоди эканлигиндан беҳабар.

— Абу Муслимнинг авлодими?! — қичқариб юборди Беҳзод.

— Ҳа, сен — унинг невараси, яъни менинг ўғлимсан!

— Сизнинг ўғлингизми? — яна ҳайрат ичида сўради Беҳзод.

— Худди шундай! Якка-ю ягона фарзандим, кўзимнинг оқ-у қораси ўзингсан!

Кампир Беҳзодни бағрига босиб, пешонасидан, юз-кўзларидан ўпа бошлади. Беҳзод ҳам онасининг қўлини маҳкам ушлаб, кўзига ёш олди.

— Сен дунёга келган пайтда отанг раҳматли ўлиб кетганди. Одамлар сени мен асраб олган етимча, деб ўйларди.

Беҳзод ҳайратдан қотиб қолди. Бор ҳақиқатни жуда билгиси келди.

— Ҳайрон бўлма, болам! Раҳматлик отанг, менинг жуфти-ҳалолом Михроз ибн Иброҳим жуда ёшлигингдаёқ ҳалок бўлган. Бола кўришни орзу қилардик, аммо ни-ятимиз ҳеч ушалмасди. Аммо, Оллоҳнинг марҳамати билан бўйимда бўлиб қолдинг. Отанг эса бундан беҳабар, боя айтганимдек, шу аснода шаҳид бўлиб кетганди. Одамларнинг гап-сўзларидан кўрқиб, то муҳлат етгунча, яшириниб юрдим. Сен оламга келганингни ҳеч кимга билдирмадим. Шунда ҳамма сени асраб олган, деб ўйларди. Ўсиб, катта бўлганингда, бобонг Абу Муслимга муҳаббат ва садоқатни сингдириш учун астойдил ҳаракат қилдим. Сенга Қайфар, яъни қасос, деб ном қўйдим. Золимлар бобонгни ҳийла билан йўқ қилиб, қалбимда қасос ўтини ёққанди. Турмуш кўрган-нимда ўғил кўришни орзу қилардим. Токи у вожа етгач, бутун умрини душманлардан қасос олишга бағишласин! Сабаби, бобонгнинг хунини оладиган ўғил фарзандлари йўқ эди. Узоқ кутдим, сен дунёга келдинг. Шунда бу муқаддас ишни сен бажо этасан, деб кўнглимга тугиб қўйдим. Бобонг ханжарини сен учун асраб келдим. У шаҳид бўлиб кетганидан сўнг ҳеч кимнинг қўлига бермадим уни. Бу ханжар кўзи юмилгунига қадар бобонгнинг доимий ҳамроҳи, халоскори эди.

Фотима шундай деб, тугун ичидан ханжарни олиб, титроқ қўллари билан Беҳзодга узатди. Ханжарнинг ўткир тиғи яшин каби чақнади.

— Шу ханжар билан бобонг учун қасос олгайсен! — деди кампир ўғлининг қўлига ханжарни бериб.

Беҳзод ханжарни олиб, қайта-қайта ўпди ва либосининг ичига яширди.

— Мен Абу Муслимнинг набираси эканман-да! — деди у худди туш кўрган киши каби. — Шу тобгача сизни рози қилиш учун Аббосийлардан қасос олишга интилардим. Мана энди азиз бобомиз учун ҳам курашга тайёрман!

Беҳзоднинг кўзлари порлаб, юраги орзиқиб кетди. Шу ондаёқ Маймунани эс-лади... Ёнида турган қутичадаги бошқа бир бош чаноғи ёдига тушиб:

«Мана бунинг учун ҳам қасос олишим шарт», — деди-да, Жаъфарнинг қони қотган калласини сочларидан ушлаб, онасига кўрсатди.

Вазирнинг юз териси бош чаноғига ёпишиб, қоп-қора суякка ўхшаб қолганди. Фотима буни таний олмади:

— Бу ким?

— Яхшироқ қаранг, онажон. Наҳот танимаётган бўлсангиз?

Кампир Беҳзод қўлида ушлаб турган калла суягига яна разм солди.

- Йўқ, бу одамни кўрмаганман.
- Бу ҳам олчоқликнинг яна бир қурбони — Жаъфар ибн Яҳёнинг боши-ку!»
- Жаъфар? Жаъфар ибн Яҳё?
- Ҳа, онажон, бу — хоинона қатл қилинган Жаъфарнинг боши!
- Беҳзод вазир Жаъфар ибн Яҳё Бармакийнинг қизи — Маймунага бўлган муҳаббати ҳақида сўзлаб бермоқчи бўлди-ю, аммо кейинроққа қолдирди. Ҳозиргина ҳаётида содир бўлмиш ўзгаришга кўниқолмай, сукут сақлаб турарди у.
- Буни қаердан топдинг? — ўглининг хаёлини бузди Фотима.
- Хорун ар-Рашид Жаъфарни қатл эттириб, узоқ йиллар дўсти бўлган шу кишига хиёнат қилгани сизга маълум, — ҳикоясини бошлади Беҳзод. — Лекин халифа бу қатл билан чекланмади. Вазирнинг танасини иккига бўлишни буюриб, Боғдоддаги икки кўприкка, бошини эса учинчи бир кўприкка осиб қўйдирди. Булар икки йил мобайнида ёзда жазирима офтобда, куз, қишда совуқ ва ёмғир остида қолиб кетди. Фақат икки йилдан сўнггина, Хорун ар-Рашид Рай сафаридан кейин янги қароргоҳи — Раккага қайта туриб, Боғдоддан ўтиб кетаётганида Жаъфарнинг жасади ва бошини найзадан олиб, куйдириб ташлашга фармойиш берди. Боши кўприк узра осилиб турган пайтдаёқ хизматкорим Салмонга нима қилиб бўлса-да, уни қўлга киритишни топширдим. Салмон катта пул эвазига жаллодни кўндириб, Жаъфарнинг кесик бошини олиб, менга келтириб берди. Мен шу кунгача уни манави қутичада сақлаб бобомнинг ҳам бошини излаб топиб, икковини бу ерга олиб келдим.
- Ўглининг ҳикояси Фотимани ҳайратга солди. Беҳзодни пешонасидан ўпиб, деди:
- Энди бобонгнинг ханжарини ҳам шу қутичага солиб қўй, болам, фурсати келса, ишга соласан. Иншооллоҳ, галаба сеники бўлади. Бу гапларни ҳеч кимга ошкор қилмагайсан! Шундай кун келадики, ханжарни қўлингга олиб, душманларимиздан, бобонгни ўлдирган нобакорнинг ўғилларидан қасос оласан! Аммо ўз режаларингни ҳаммадан пинҳон тут, тилингга эрк берма! Оллоҳнинг паноҳига топширдим сени, болам!
- Бобомнинг қасосини олишдан бўлак мақсадим ҳам йўқ, онажон!
- Оллоҳ ўша кунни менга насиб этармикан?
- Имомим комил!
- Ўғлим, ҳуррабийлар жамоатига қулоқ сол, — қўшиб қўйди Фотима. — Ҳар ишда улар мададига таян! Ахир, улар сенга ишонишади, сени дўст-у ҳамроз деб эъозлашади. Ахир, сени мен тарбиялаганман!

56 б о б

САЛМОННИНГ ХАТИ

Она-бола ўринларидан туриб, кечлик қила бошлаганида қоронғу бўлиб қолганди. Беҳзод, бошқа бир номи билан атасак Қайфар она уйида мириқиб ухлаб, бардам бўлиб турди. Абу Муслим руҳи унинг танасига кўчгандек эди. У Боғдоддаги аҳволдан яхши хабардор бўлиб, ал-Амин давлатни бошқара олмаслигига шубҳа қилмай қўйган, фақат халифа ўз биродарини Хуросон тахтидан ағдаритишни кутарди. Ана ўшанда Беҳзод ўз мақсадаларини рўёбга чиқарадиган фурсат келади! Бунга имони комил: Салмон халифа қалбида ал-Маъмунга нисбатан нафратни аланга олдиришга муваффақ бўлганди!

Эртаси кун субҳидамда Беҳзод ҳуррабийлар жамоати билан учрашиш учун йўлга чиқди. Улар худди шу кунги маҳфий равишда мажлис ўтқазишаётган экан. Лекин у жамоат оқсоқоллари билангина суҳбатлашиб, боғдодлик ҳуррабийларнинг умумгалабани яқинлаштириш учун қандай ҳозирлик кўраётганлиги тўғрисида сўзлаб берди. Ҳал қилувчи кураш фурсати келгунига қадар қандай ишларни амалга ошириш борасида маслаҳатлашди.

Беҳзод Салмоннинг хатини кута бошлади. Кунлар, ҳафталар ўтди, бироқ Боғдоддан хабар бўлмади. Беҳзод ал-Фазл ибн Саҳл саройига ҳам бормаи қўйган, шу боис пойтахтда қандай воқеалар содир бўлаётганидан воқиф эмасди. Кунлардан бир кун волидасининг уйи олдида қуролланган бир киши туясини тўхтатиб, Беҳзодни сўради. Бу — Боғдоддан хат олиб келган чопар бўлиб чиқди. У Беҳзодга хат узатди. Ундаги муҳрни кўриб, хат Салмондан эканлигини билди. Шошапиша муҳрни бузиб, узун қилиб ўралган қоғозни очиб ўқий бошлади: «Хуррабийлар раҳбари, мардларнинг марди Беҳзод жанобларига хизматкори Салмон-

дан деб билурсиз. Ал-Фазл ибн ар-Рабия ал-Амин биродари ал-Маъмунга қасам-ёдни бузиб, Ироқдан Боғдодга қайтиб келгач, ороми йўқолди, кимлардир ҳаётига чанг солаётгандек, тинчи бузилди. Халифот тахти ал-Маъмунга насиб бўлган тақдирда бошига ёғилажак балолардан қутилиш пайига тушиб қолди. Саройнинг бош мунажжими: «Халифа ал-Маъмунни валиаҳдлик ҳуқуқидан маҳрум этиб, ўғли Мусо ибн ал-Аминни тахт вориси қилиб тайинлаши лозим», деган фикрни айтганди, бу гап вазирга жуда ёқиб тушди. Бу ишга халифани кўндиришга қарор қилди. Ибн Моҳон ҳам фикрни ёқлади. Ал-Амин ибн Моҳонга ҳаддан ортиқ ишонарди. Шу боис айрим амалдорларнинг қаршилигига қарамай, халифа уни Хурросон ноиби ва муфтий этиб тайинлади. Тез орада калондимоғ қарияни халифот қўшинига қонд-бош кўмондон қилиб тайинлашини билдирди. Биродарлар ўртасида уруш бошланган тақдирда, мазкур тадбир халифани фалокат ёқасига судраши эҳтимолдан ҳоли эмас. Шу бугун эрталаб менга маълум бўлдики, ал-Амин барча вилоятларнинг ноибларига ўғли Мусанинг номини ўз вориси сифатида хутбага қўшиб ўқитишни буюрган. У ал-Маъмунга одам юбориб, ундан халифот тахтидан воз кечишни талаб этиши ҳеч гапмас. Энди нима қилишимиз керак? Бўёғи ўзларингизга ҳавола».

Беҳзод Салмоннинг хатини ўқиб бўлиб, анча енгил тортиди. Ўз мақсади рўёбга чиқадиган кунлар яқин қолганидан хурсанд бўлди. Хатни волидасига кўрсатди.

— Ўғлим, улуг ишлар амалга ошадиган пайтлар келганга ўхшайди. Ал-Фазл ибн Саҳл нима қилишини билмай қолди, дейсан. Унчалик эмасдир-ов. Эҳтимол, сен биларсан, ўғлим?

— Ўзингиз нима деб ўйлайсиз, онажон?

— Биродарлар орасида келишмовчилик кучайса, форслар ал-Маъмунга ёрдамга келади. Шунда ал-Маъмун ҳам уларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этиб, мадад кўрсатади. Қарс икки қўлдан чиқади, болам. Ал-Маъмундан қутулишни ис-таб қолиб, эронийлар халифасиз ҳам тахтни эгаллашга урнишса, тамом! Ўзларини хароб қилиб, жамики ниятлари пучга чиқади! Ахир, халифалик ҳокимияти Оллоҳдан, одамзодни-чи, фақат дин кўмагида бошқариш мумкин!

— Ахир, бизнинг ўз халифамиз — ал-Маъмун бор-ку! — эътироз билдирди Беҳзод. — У-ку халқни бошқарадиган.

— Ал-Маъмуннинг ҳам умри ўлчоғлик, болам. У қазо қилгудек бўлса, тахт ворислик ҳуқуқи бўйича қариндошларидан бирининг қўлига ўтиши тайин. Ушанда ким кафолат бера оладик, ворислар бизга хайрихоҳлик қилади, Хорун ар-Рашид каби ғазаб қилиб, бизни ҳалок этмайди, деб?

Волидасининг сўзлари Беҳзоднинг қулоғига қуюлиб қолди. Хусрав Анушервон саройида хуррабийларнинг оқсоқоллари билан тунги мулоқоти ёдига тушди.

— Бу ҳолда биз нима қилишимиз керак? Айтинг, онажон!

— Ҳозирданоқ, халқнинг келажаги ҳақида қайғуриш даркор. Давлатда араб халифасисиз мустаҳкам ҳокимият ўрнатиб бўлмайди. Бас, шундай экан, буни ҳисобга олиб, иш кўриш зарур. Шунинг ёдингда тутки, болам, араблар ичида бизга энг яқинлари — шиалардир. Ал-Маъмуннинг оёқ-қўлини шартнома билан боғлаб, уни қўллаб-қувватлашга ваъда беринг. Токи у шиалардан бирон-бир кишини ўз вориси этиб тайинласин. Ана шундагина мақсадингизга эришасиз... ал-Фазл ибн Саҳл билан ёлғиз қолганингда, шу тўғрида сўзлашиб кўр, ҳаммасини батафсил айтиб бер.

Беҳзод онасининг маслаҳатини диққат билан тинглаб, қўлини ўпиб қўйди. «Ижозатингиз билан вазир ҳузурига бормоқчиман», деб уйдан чиқди. У ал-Фазл ибн Саҳлнинг уйига етиб, дарвозадан ичкарига кирганида кун яримлаб қолганди. Қоровул хўжайинлар бу ёш йигитни жуда ёқтиришини билганидан уни ҳовлига таклиф этди. Беҳзод сал юриб, боғ олдидан чиқиб қолди. Вазир ва биродар Ҳасан ибн Саҳлни қидиришга тушди. Боғ ўртасига ўрнатилган чодирни кўриб, шу томон йўл олди. Энди кирмоқчи бўлиб турганида, юзи очик бир қиз Беҳзодга пешвоз чиқди. Қиз бу ерда нотаниш одамни учратишни хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак, ёш, барваста йигитни кўриб, бир сапчиб тушди. Ҳайрон бўлиб, лўппи юзлари қип-қизариб кетди. Нима қилишини билмай, бир зум тек туриб қолди, уялиб бошини қўйи солди: ортига қайтсинми ё меҳмон билан саломлашиб,

ичкарига таклиф этсинми? Қиз Беҳзодни илгари ҳам кўрганди. Беҳзод ҳам унинг шу уйда яшашини биларди. Қиз уй кийимида, бошига ҳарир рўмол илиб олган, рўмолини туширган тақдирда ҳам юзи очиқ қоларди. Йигит қизга бир қараб қўйди, бениҳоя гўзаллиги, юзидан аллақандай нур ёғилиб, кўзлари чақнаб туриши, уятчанлиги ҳайратга солди. Узи ҳам бу гулчеҳранинг тинчини бузганидан ҳижолат бўлиб, узр сўради:

— Ижозатсиз ҳовлингизга кирганим учун кечиргайсиз мени. Саййидим ал-Фазл ибн Саҳл жанобларини излаб келдим. Шу чодир ичида бўлсалар керак, деб ўйлагандим...

— Сизга амакимлар керакиди? — сўради қиз йигитдан кўзини олмай. — У киши отам билан бирга эрта тонгда саййидимиз ал-Маъмун жанобларини кутиб олиш учун жўнаб кетишган. Сиз менинг тинчимни заррача ҳам бузмадингиз. Исмнингиз Беҳзод, шундай эмасми?

Қиз жавоб кутиб, индамай турди.

— Ҳа, саййидам, менинг отим Беҳзод.

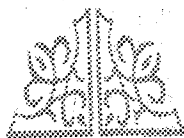
— Отамлар ҳам, амакимлар ҳам сизни доим мақтаб гапиришади, — давом этди қиз. — Марҳамат, ўлтиринг.

Қизнинг илтифоти, ширинсўзлиги, ақллилиги Беҳзодни яна бир карра хайрон қолдирди. Ниҳоят, уни таниди. Бу — ал-Ҳасан ибн Саҳлнинг қизи Бўрон эди. Йигит вазирнинг сўзларини эслади. У энди Бўрон энг мард-жасур йигитга ҳам муносиб қиз эканлигига амин бўлди. Агар унинг қалбини Маймуна забт этмаганида эди, Бўрондан ўзга қаллиқни орзу қилишнинг ўзи тентаклик бўлурди.

— Ташаккур, саййидам, — жавоб қилди Беҳзод — Бу ерда жон-жон деб қолардим-у, аммо мен ҳам ал-Маъмун саройига боришим шарт. Отангиз, амакингизга айтадиган зарур гапларим бор. Хайр, омон бўлинг!

(Давоми бор)

Илҳом СУЛТОНОВ
таржимаси

Анатолий ИВАШЧЕНКО

Деҳқонлар масаласи тугаб бораётган асрнинг уч кўзгусида

Рус қишлоғи борган сари қашшоқлашиб бормоқда. Эндиликда қишлоқ ҳадемай тиз чуқиб ўтирган жойидан ғоз туради-ю, бўйнидаги оғир бўйинтуруқни кўтариб, яна йўлида давом этади, деган гапни гапирмай ҳам қўйишди. Тракторлар билан комбайнлар талон-торож қилиб бўлинган, бу йилги баҳор олдидан учта трактордан базўр биттасини йиғишди, кўпгина фермаларда на хўрознинг чақиргани эшитилади, на мол маърайди. Ернинг аҳволи эса яна ночор бўлиб қолган. Худди қонли фуқаролар урушидан кейин бўлгани каби бу асрда учинчи марта далаларнинг бир қисми экилмай қолиб кетди.

Шаҳарларда озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи осмон билан баравар. Бундай кийим-кечакни янгилашни ҳаслга келтирмай қўя қолса ҳам бўлади, эскиларини ямаб-чатиб эплаб туриш керак. Кунинг бир бурда нонга қолган, томорқангдан чиққан картошка билан карамгайна кунингга яраб турипти. Аҳвол шунақа-ю, колхозлар бир амаллаб экиб ундирган жиндай ҳосилини ҳам нима қилишни билмай хуноб.

Мана, кишини ваҳимага соладиган статистика: 1994 йилда жаъмики озиқ-овқат маҳсулотларининг 40 фоизини олис хориж мамлакатларидан сотиб олишга тўғри келди. 1996 йилда вазият янада оғирлашди. Ҳар хил шаҳарларга четдан олиб келинаётган озиқ-овқат маҳсулоти 50 фоизга чиқди. «Ватан ишлаб чиқарувчиларининг манфаатларини ҳимоя қилмоқ»чи бўлиб, ҳукумат ҳамма ёққа донғи кетган «товуқ туёқлари»ни харид қилишни бироз қисқартирмоқчи бўлувди, бунинг ҳам иложи бўлмади. Океан ортидан «Биллнинг ошнаси» қўнғироқ қилиб бир пўписа қилган эди, думимизни қисишга мажбур бўлдик. 1997 ва 1998 йилларда бутун Россиянинг деҳқончилик тарихида озиқ-овқат маҳсулотларини четдан харид қилиш энг юқори нуқтага — 80 фоизга чиқди. Шундай қилиб, 17 августдаги

НОДИРАБЕГИМ
таржимаси

Рус публицисти Анатолий Ивашченконинг мазкур мақоласи «Знамя» журналининг 1999 йил 6-сонида эълон қилинган. Албатта, унда ҳикоя қилинган воқеалар, таҳлил қилинган жараёнлар Россиянинг қишлоқ хўжалигига дахлдордир. Мақолада Россия қишлоқ хўжалигининг шўролар даврида босиб ўтган машаққатли йўли ва бугунги аҳволи теран очиб берилган. Айни чоғда, мақолада бугунги ўзбек китобхони учун ҳам ибратли ва фойдали бўладиган анча-мунча фикрлар ва ғоялар бор. Кошки биронта ўзбек публицисти бугунги ўзбек қишлоғининг аҳволини аниқ далиллар ва рақамлар асосида, илмий жиҳатдан теран ва ҳаққоний қилиб ёритиб берса, унинг мақоласидаги фикрлар ва ғоялар бугунги қишлоғимизни тараққиётнинг катта йўлига тезроқ чиқи олишига ёрдам берса. Чиллаки чиллакини кўриб чумак урар экан. Не ажаб «Знамя» журналининг мақола бизнинг мутахассисларимизнинг ҳам кўлига қалам олишига бир туртки бўлса...

«қора душанба»га келиб, биз озиқ-овқат соҳасидаги мустақиллигимизни бутунлай йўқотиб бўлдик. Ҳар қанча алам қилмасин, на қонун чиқарувчилар, на ижроият ихтиёрида бу боши берк кўчадан чиқиб кетишнинг ҳамма учун тушунарли, аниқ дастури йўқ. «Ер кодекси» масаласида Дума билан Президент ўртасидаги тарафқашлик жуда чўзилиб кетди ва ҳали-бери тугайдиганга ўхшаймайди. XX аср мобайнида қишлоқни ислоҳ қилишга икки марта уриниб кўрилди. Ўтмишдаги хатоларни такрорламаслик учун уларни билиш керак. Ҳозиргиси — учинчи, охириги уринишдир.

Шуниси гаройибки, кўп одамлар эски Россияда ер деҳқонники бўлганига чиппачин ишонишади. Надоматлар бўлсинки, бундай бўлмаган. Ерларнинг тўла ҳуқуқли хўжайини газна билан помешчиклар бўлган. Ернинг анчагина қисми монастирларга ҳам қараган. Деҳқонларнинг эса ўз ерлари бўлмаган. Уларнинг ихтиёрида жамоа ерлари бўлган. Бош вазир Петр Аркадьевич Столипин жамоани ич-ичидан портлатиб, деҳқонни унинг ичидан ер юзига олиб чиқмоқчи, ерни уларга доимий фойдаланишга бермоқчи бўлган. Столипиннинг бу уриниши унинг ўлдирилиши билан тугаган.

Бу асрда иккинчи марта деҳқонларда 1917 йилнинг кузида умид тўлқинлари мавжланди. Ушанда «Ер ҳақидаги декрет» қабул қилинган эди. Эндиликда омон ҳайдаган ҳар бир одам ерга эга бўлмоғи мумкин эди. Эга бўлди ҳам. Лекин бу узоқ давом этмади. Ниҳоят, учинчи уриниш ҳам содир бўлди. Бу «РСФСР да ер ислоҳотини амалга ошириш борасидаги кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар тўғрисида» деб қабул қилинган фармондан бошланди. Фармон эълон қилингандан сўнг дастлабки икки ойнинг ичида 100 минг оила фермер бўлиш ниятида колхоз ва совхозлардан чиқмоқчи экани тўғрисида ариза берди. Иш бунақа дарангдурунг билан бошланган экан, кўп ўтмай бунақа оилаларнинг сони 200 минг, 300 ва ҳатто 400 мингдан ошиб кетадигандек кўринган эди.

1993-йилнинг кузига келганда фермер хўжаликлари бор-йўғи 163 мингтага етди, холос. Буларнинг ҳам анча-мунчаси қоғозда эди. Биринчи кўнгиллиларнинг ҳаммаси ё ўзларининг ер улушларидан воз кеча бошладилар, ёки маблағга ва техникага эга бўлмаганлари учун ерларини ҳайдашни ҳам, экишни ҳам имконини топа олмадилар. Нега энди иш бунақасига чаппа кетди? Бунақа аҳволда ҳадемай, йўғон чўзилиб, ингичка узилиб қолиши мумкин бўлса-да, ҳеч ким бу саволга жавоб излаётгани йўқ.

Гап нафақат ишни таг-туғи билан барбод қилган ўша пайтдаги ҳамма даражадаги советларнинг тутган йўлида. Ўз вақтида Столипин ислоҳотларни қутқариб қолмоқ учун Думани тарқатиб юборгани каби Ельциннинг Олий Советни тумтарақай қилгани ва жойлардаги расмиятчиларни қувиб юборгани қишлоқда тубдан ўзгаришларни амалга оширишга яқинлашиш имконини яратгандай кўринган эди.

Бўлмади! Бундан бирор нарса чиқиши ҳам амримаҳол эди. Қишлоқ қашшоқларнишда давом этмоқда. Думада ҳам худди истеъфога чиқариб юборилган Олий Советдаги каби на фермерлар, на колхоз звено бошлиқлари ё бригадирлари бор. Думада ҳамма ишларнинг жиловы «қизил помешчиклар» нинг қўлида. Улар реал ҳаётда ҳар бир қишлоқ одамининг бемалол колхоздан чиқиб кета олишига, колхоз мулкидан ўзига тегишли улушни тўсиқсиз олишига, ўз банкида ерини гаровга қўйишига, уни бировга ўтказиш, ижарага бериш ёки улушларга ажратиб, бу улушларни сотишга йўл қўядиган вазиятни вужудга келтиришга имкон бермаётирлар.

Улар ерга дахли йўқ одамлар ерни эгаллаб олади, деб важкарсон кўрсатишади. Аммо бу муаммоларни ҳал қилишда жаҳон тажрибаси бор-ку! Ўзимизда ҳам анча тажриба йиғилиб қолган. АҚШда, Фарбий Германияда, Францияда ҳатто бир қоп доллари бор одамларнинг ҳаммаси ҳам ер сотиб ола билмайди. Бунинг учун тавсиялар керак, шу ишга мос келадиган маълумот талаб қилинади, ишни саводди олиб боришга имкон берувчи иқтидор бўлмоғи лозим.

Ҳар қанча уринганинг билан Америка фермериға «қулоқ» деган тавқи ланнатни ёпиштира олмайсан. Бу фермер «эксплуатация» қиладиган ходим бир кунда саккиз соатдан ортиқ ишламайди, ҳафтасига икки кун дам олади. Хўжайин эса кечаси-ю кундузи бели майишиб тер тўкади. Шунинг учун ҳам далалар ва фермаларда ишлаётган аҳолининг баъзи жойларда 2 фойзи, баъзи жойларда эса 3 фойзи ўз мамлакатини боқиб ётипти, ундан орттириб бизга ҳам жўнатиб турипти.

* * *

Биринчи уринишдан биз ўзимиз билан бирга Столипиннинг «деҳқонга гов қўйиб бўлмайди», «унга эркин меҳнат қилишга, бойишга, ўз мулкига ўзи эгалик қилишга имкон бермоқ керак... уни бўйинтуруқдан халос этмоқ зарур» деган комил ишончини олмоғимиз керак. Шуниси ҳам борки, шундай деб турган ашаддий ислоҳатчи бўлиб бериладиган ерларга эгалик қилиш масаласига муҳим чеклашлар ҳам киритган. Ер ўзининг мулкига айлангандан кейин деҳқон уни бошқа тоифага мансуб одамга сота олмайди, деҳқон банкидан бошқа бирон банкка гаровга қўя олмайди, шахсий қарзларидан узилиш учун тўлов сифатида бера олмайди. Ерни фақат «Одатдаги тарзда», яъни яқин қариндош-уруғларига васият қилиб қолдириш мумкин. Бир қўлга олти бўлакдан ортиқ ер сотиб олиш мумкин эмас.

Столипин нафақат мужикнинг ғамини еган эди, унинг ниятини замирида жуда муҳим масалалар ҳам бор эди. «Мулкчилик ғояси билан суғорилган бадавлат деҳқон хўжалиги, — деб ёзилган Столипин раҳбарлигидаги Министрлар советининг махсус маҳфий журналида 1907 йилнинг 13-июнида, — ҳамма жойда тартиб сақлаш ва тинчлик ўрнатишда энг яхши таянч бўлиб хизмат қилади. Агарда ҳукумат ўзининг ердан фойдаланиш ишлари бўйича мўлжаллаган тадбирларини жорий қилиш орқали бу мақсадга эришишга муваффақ бўлганида эди, Россияда давлат тўнтариши ва социалистик тўнтариш қилиш ҳақидаги хом хаёлларга узил-кесил хотима берилган бўлар эди... аммо ҳаддан ташқари муҳим аҳамиятга эга бўлгани учун ҳукуматнинг юз минглаб десятина ерларда амалга ошироқчи бўлган ишлари муваффақиятсизликка учраса, бунинг оқибати тасаввур қилиб бўлмас даражада ёмон бўлар эди... Муваффақиятсизлик социалистлар ва революционерлар лагерида ялпи шодидналикни туғдирар ва деҳқонларнинг назарида уларнинг эътиборини ҳаддан зиёд ошириб юборарди.»

Ният чипакка чиқмаслиги учун жамоадан чиқиш йўллари энг майда томонларигача пўхта ўйлаб кўрилди, кўчириладиган деҳқонлар учун ҳатто махсус «Столипин вагонлари» ҳам қурилди.

1905 йилга келиб Россиянинг Оврўпо қисмида 12,3 миллион деҳқон хўжалиги бор эди, унинг 77 фоизи жамоа ҳуқуқи асосида 115,4 миллион десятина ерга эгалик қиларди. Бу экин экиладиган ҳамма ернинг 32,2 фоизини ташкил қиларди. Биринчи жаҳон урушининг бошланишига келиб 2,7 миллион оила ерни шахсий мулк қилиб «биркиртиб» бериш тўғрисида ариза беради. Қишлоқ «жамоаси» ислоҳотни ҳадиксираб қарши олди. Жамоа йиғинларида жамоадан чиқишга фақат оилаларнинг бешдан бир қисмигагина оқ фотиҳа беришди. Шундай бўлса-да, 1907 йилдан 1915 йилгача 2 миллион 478 минг деҳқонга ер хусусий мулк тарзида «биркиртириб» берилди. Бу ерларнинг майдони 16 миллион десятина ташкил қилар эди.

Кўрамизки, рақамлар анча салмоқли. Зинҳор-базинҳор учинчи уриниш билан қиёслаб бўлмайди. Уша йилларда агар жамоа йиғини бир ой мобайнида розилик бермаса, земство бошлиғи шахсан ерни расмийлаштириб бермоғи мумкин эди. Жамоадан чиқишга аҳд қилган деҳқонларнинг талаби билан жамоа уларга тарқоқроқ ерлари ўрнига бирор жойдан яхлитроқ қилиб кесиб бермоққа мажбур эдилар.

Ислоҳотларда Деҳқон банки муҳим роль ўйнаган. Уй эгаларига сотмоқ учун 1908 йилдаёқ Деҳқон банкига помешчикка қарашли ерлардан катта-катта жамғарма помешчиклар ерларини сотиб олиш ҳисобига барпо этилган. Кейинчалик банк бу ерларни сотувга қўйган.

Турли даврларда Столипин ислоҳотлари тўғрисида ёмонлаб ёзилган мақолалар кўп бўлганми ёхуд мақтов кўп бўлганми — айтиш қийин. Фақат бир нарса равшан -Петр Аркадьевич тарафдорларининг гапларида ҳам, унинг мухолифларининг гапларида ҳам тўғри жиҳатлар кўп эди. Столипин амалга ошироқчи бўлган ўзгаришларини йигирма йилга мўлжаллаган эди, лекин тақдир ислоҳотларга салкам тўққиз йилгина ажратган экан, негаки, аввал Германия билан уруш бошланиб қолди, кейин инқилоб, унинг кетидан фуқаролар уруши бошланди.

* * *

Бу орада собиқ Россия империясининг чекка ўлкаларида яна узоқ вақт давомида ўтмиш қўриқхоналари сақланиб қолди. Уларда хуторлаштириш жараёни давом этди. Литванинг Ковен ва вилен губерналарида 1914 йилга келганда деҳқон оилаларининг бешдан бир қисми хуторларга кўчиб ўтганди. 1940 йилга келиб бундай хўжаликларнинг сони 150 мингга етди. Аммо бу ерда бахтини океан ортидан излаётганларнинг сони ҳам ортиб бормоқда эди. Агар 1899 йилдан 1914 йилнинг охиригача Литвадан АҚШ га 253 минг деҳқон йўл олган бўлса, 1923-1939 йиллар оралиғида уларга яна 60 мингдан ортиқ одам қўшилди. Бунинг сабаби шунда эдики, майда товар ишлаб чиқариш шароитида ҳатто ерга хусусий мулкчилик мавжуд бўлган тақдирда ҳам хутор тизими ўзининг экинчиларини боқа олмас эди. Бир сигирдан соғиб олинадиган сут йилига 1400 литрнигина ташкил қиларди. Бошоқли экинлар гектаридан 11 центнердан биров ўтказиброқ ҳосил берарди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди, чунки бутун Литвада атиги 544 тагина трактор бор эди, минерал ўғитларни эса гектар бошига бор-йўғи 6 килограмдан солинарди.

* * *

Ерни хусусий мулкка айлантириш муаммоларни ўз-ўзича ҳал қилмайди. Муваффақият қозонмоқ учун анча маблағ етказиш лозим, кўпгина техника зарур, янги технологияни жорий этиш, олий навли сара уруғлардан фойдаланиш, моллар зотини яхшилаш талаб қилинади.

Хуторда яшайдиганларда буларнинг ҳеч қайсиси йўқ эди. Кесиб бериладиган ерларни Столипин ҳам етарли даражада қўллаб-қувватлай олмади. Шунинг учун ҳам болтиқ бўйликлар океан ортига йўл олганларидек, Смоленск, Вологда, Твер теваарагидаги қишлоқларга — уйларига Сибирдан деҳқонлар қайтиб келабошладди. Улар қорга сероб совуқ ўлкаларда қидириб, Олтин қишлоқни топа олмаган эдилар.

1908-1909 — йилларда Ўрол ортига бир миллион 300 минг деҳқон йўл олди. Уларнинг кўпчилигига у ерда сув ўрнига қанду асал оқадиган дарёлар-у очил дастурхонлар тайёрлаб қўйилгани йўқ эди. Аксинча, уларни очлик, хасталик кутмоқда эди. Кўплари бутунлай хонавайрон бўлишди... одамлар келажакдан умидларини узиб, ёнларида ҳемирсиз сибирдан тумтарақай қоча бешладилар.

Столипинни танқид қилувчилар кейинчалик битта саволни такрор-такрор бердилар. Бу савол бугун ҳам ўзининг долзарблигини йўқотгани йўқ. Мана ўша савол: Хутор ёхуд кесиб берилган ер эгаси ўзининг 5-8 десятина ерида кўпинча яйловга эга бўлмай, суви тақчил, йўллари расво бир шароитда, бунинг устига, албатта, дастлабки сармоясиз юқорироқ даражадаги меҳнат унумдорлигига ва юксакроқ даражадаги деҳқончилик маданиятига эриша олармиди?

* * *

Шўролар давридаги Литвага қайтайлик. Мен Литвада кўп бўлганман ва қишлоқ хўжалигининг кўпчиган ҳамирдек гўёки тез кўтарилганини кўрганман. 1978 йилга келиб қишлоқ хўжалиги секторидаги асосий жамғармаларнинг қиммати 1965 йилдагига нисбатан 5 баравар ошган! 1990 йилга келганда Литвадаги қолхоз ва совхозлар 50 мингга яқин тракторга, 11 мингга буғдой ўрадиган комбайнга, 30 мингга юк автомобилига эга эди... Бу ерда деярлик 3 миллион гектар захкаш ерларни қуритишди. Жон бошига буғдой етказиш англиядагидан юқори эди. Италия билан Германия ҳам жонбошига буғдой етказишда Литвадан орқада эдилар. Сут соғиб олишда ҳам шу аҳволни кўриш мумкин.

Эндиликда худди Россиядаги каби литваликларнинг ҳавас қилса арзийдиган юксак кўрсаткичлари битта қолмай ерга уриб кетди. Бунинг боиси шуки, Россия ўзига, Украинага ва Белоруссияга зарар бўлишига қарамай авваллари жуда катта маблағларни аямай оқизиб турган қувурни тақатақ беркитиб қўйди. Ҳолбуки, эркинлигу, хусусий мулкнинг ўзи билан мушук офтобга чиқмайди. Албатта, Россия деҳқони каби Литва деҳқонини ерда меҳнат қилишдан зада қилиб улгурил-

гани йўқ эди. У қачонлардир вақти-соати келганда бобомдан ёки отамдан қолган хуторни қайтариб олишнинг имкони бўлиб қолар, деган умид билан яшарди. Литвада ҳам, Эстонияда ҳам, Латвияда ҳам колхозлардан олиб чиқиб кетиш мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммасини олиб кетишмади, ернинг унумдорлигини расво қилиб, экин майдонининг ярмига бошоқли экинлар экишга, йиллар мобайнида нукул устма-уст бугдой экишга, энг яхши бўлакларни маккажўхориға ажратишга мажбур қилишмади... Бироқ охири, барибир, чатоқ бўлди — яна ўша боши берк кўчага кириб қолинди...

1989 йилдаёқ Литвада ҳисоб-китоб қилишган эди — 25 гектарлик хутор хўжалигини барпо этиш учун камида 200 минг сўм зарур бўлар экан. Бу колхоз ва совхозларда ҳар гектар ҳайдалган ер учун сарфланадиган маблағдан уч баравар кўп эди.

* * *

Россиядаги вазият бундан ҳам мураккаброқ. Ўша 1989 йилнинг ўзида голланд мутахассислари Ярослав ва Москва вилоятларидаги иккита совхоз заминида 70 та фермер хўжалигини барпо этиш лойиҳасини таклиф этишди. Буларнинг ҳар қайсисига 100 гектар ҳайдалган майдон учун ўша пайтдаги мағизи бутун шўро пулидан 800-900 минг сўм сарфлаш талаб қилинарди. Ўша ҳудуддаги колхоз ва совхозларда амалда бунга қараганда ўн баравар камроқ пул сарфланарди. Натижада голландларнинг лойиҳаси қоғозда қолиб кетди.

Хонавайрон бўлган колхоз ва совхозларни бир силтов билан ботқоқдан тортиб олиш учун маблағ йўқ. Бундай маблағ газнада ҳам йўқ. Лоақал кўз-кўз қилиш учун бўлса-да, голландлар лойиҳаси бўйича 70 та фермер хўжалигини барпо этиш олмади. Аммо инқилобдан сўнг, фуқаролар урушидан кейин бутун мамлакат харобазорлар ичиде ётган кезларда Россиянинг олтинлари газнага сифмай ошиб-тошиб ётганмиди?

Ўшанда мўъжиза рўй берди-ку! 1924 йилда червон тилла пулга айланди, кумуш пуллар, сўлкавойлар чиқди... Бозорлар, магазинлар, расталарга нозу-неъматлар сифмай кетди — буларнинг бари 1921 йилдан кейинги даҳшатли очликдан сўнг рўй берди. Албатта, буларнинг ҳаммаси осмондан тушгани йўқ, ёхуд бугун ҳамма умид кўзларини тиккан ғарб кредиторлари билан келиб қолгани йўқ. Бунинг боиси шунда эдики, ўшанда аграр мамлакатда ишни деҳқонлар масаласидан бошлаш кераклигини англаб етишган эди. Шунинг учун ҳам масалани ечиш йўлидаги иккинчи уриниш столипин ислоҳотларига қараганда қиёс қилиб бўлмас даражада муваффақиятли чиққан эди.

Фуқаролар урушидан кейин содир бўлган ўзгаришларнинг кўлами жуда катта эди. Бундай кўламни биз ҳозир тушимизда ҳам кўролмаимиз.

1917 йилда ишчи, солдат ва деҳқон депутатларининг Иккинчи Бутунроссия қурултойи томонидан қабул қилинган «Ер ҳақидаги декрет»ни эслаш фойдадан ҳоли эмас. Бу ҳужжатда 248 та қишлоқ нақазлариде айтилган талаблар эътиборга олинган эди. Уларда нафақат помешчиклар, газна ва монастирлар ихтиёридаги ерларни олиш тўғрисида гап борарди, балки ерни меҳнат нормасидан ёхуд истеъмол нормасидан келиб чиқиб тенг тақсимлаш ҳам айтилган эди. Бу талаб Лениннинг гашини келтирди — у большевиклар дастурига зид эди. Аммо Ильич деҳқонларнинг нақазига қарши чиқишга журъат эта олмади, шу боисдан мағлубитятга учрамаслик учун бир қадам ортга чекинишга рози бўлди. Деҳқонлар хусусий мулк сифатида салкам 180 миллион гектар ерга эга бўлди. Ерларни тақсимлаш икки хил йўл билан олиб борилган эди: Биринчи йўл бўйича деҳқонларга аввалги бўлиб берилган ерлар қайта тақсимлангани йўқ, уларга ё ерлар кўшимча тарзда қирқиб берилган, ёки, аксинча, нормага келтириб, улуши қисқартирилган. «Қора тақсимот» деб аталган йўлга ҳам амал қилган. Унга кўра ҳамма ерлар — помешчикникими, деҳқонникими, барибир, битта жамғармага бирлаштирилганда, кейин уни хўжаликлар аро тақсим қилишган.

Шунда лол қоладиган ўзгаришлар содир бўлган. Агар 1922-1923 йилда мамлакатда 84,8 миллион пуд ғалла тайёрланган бўлса, 1924-1925 йилда 323 миллион пуд тайёрланган. Бу урушдан аввалги 1913 йилдаги даражадан юқори. Қорамол сони, у билан бирга гўшт ва сут ишлаб чиқариш ҳам биринчи жаҳон уруши арафасидагидан юқори бўлган.

Фақат мулк шаклларидаги ўзгаришларгина бу қадар тез суръатлар билан олға босишга имкон берганми? Кўп жиҳатдан шундай бўлган. Лекин бу жараёнда ҳамма ҳам бирдай бойиб кетаверган эмас, ер олганлар орасида жуда ночор қашшоқлари ҳам, ялқовлари ҳам, пиёнисталари ҳам бўлган. Лекин уларнинг кўпчилиги бакувват хўжаликлар эди. Улар оти борми, йўқми, бундан қатъий назар, иккита, учта оила биргаликда ерларига яхшилаб ишлов берар ва янаги ҳосилгача ғалласини етарли қилиб олиш тадоригини кўрар эди. Жиндай оёққа туриб олишлари билан от, техника сотиб олишар ва қўшниларининг ерини ижарага ҳам олишарди.

Уларнинг ҳаммасига ягона таянч қарз бўлган эди. Уларга бериладиган қарзлар унча катта ҳам эмас эди-ю, бироқ фойизи кам бўлар эди. Негаки, мадад бўлмаса ерни мустаҳкамлаб ҳам бўлмайди-да... Бир вақтлар Столипин шунақа дейишни ёқтирар эди. Орзу қилинган 100 минг трактор нафақат лахтак-лахтак ерлар орасидаги чегарани ҳайдаб бузиб ташлади, балки деҳқонча қалбларни ҳам, қишлоқча ҳаёт тарзини ҳам, оғир деҳқон меҳнатини ҳам ўзгартириб юборди.

* * *

Иккинчи уриниш жараёнида қишлоқ билан шаҳар, деҳқон билан давлат ўртасидаги муносабатлар қандай кечган? Ўша пайтлардаги бозор парранда гўштига, чўчқа гўштига, асал-у, қора увилдириққа сероб бозор билан непманнинг иштани карнай қиладиган магазинидан иборатмиди?

Шерикчилик шакли жуда муҳим бўлиб кўринади. Шерикчилик контракция деб аталмиш нарсасига қурилган бўлиб, у томонларни тенг шароитга қўяр эди. Деҳқон олдиндан матлубот кооперацияси ёки давлат идоралари билан маҳсулот етказиб бериш тўғрисида шартнома тузар, шартнома юзасидан бай пули олар ва зиммасидаги мажбуриятларини беҳато бажарар эди. 1919 йилга келганда гарчи ҳали урушлар тўхтаган бўлмаса-да, жазмики деҳқон хўжаликларининг учдан бир қисми контракция тузишга ўтган эди. «Улуғ бурилиш йили» деб «донг чиқарган» 1929 йилга келганда, ҳамма экинлар бўйича олинажак ҳосиллар юзасидан экин майдонларининг 70 фоизидан ортиғи контракция билан қамраб олинган эди.

СССР Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1929 йил 7 сентябридаги «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини контракция қилиш тўғрисида» деган қароридан шундай қайд қилинган эди: «Контракция... кейинги икки йил мобайнида фавқулодда тез суръатлар билан ўсди ва деярлик... ҳамма экинларни... қамраб олди. Контракциялар асосида янги ишлаб чиқариш бирлашмалари пайдо бўлмоқда, эски жамоа хўжаликлари мустаҳкамланиб, янгилари ташкил топмоқда». Миллионлаб майда товар хўжалиги ўшанда ўзлари билан бошқа соҳалар ўртасида тобора ривожланиб бораётган бозор орқали мустаҳкам алоқаларни йўлга қўя бошладилар. уларда маҳсулотларини сотишни, қарзлар олишни, асбоб-ускуналар ва саноат моллари харид қилишни таъминлайдиган турли-туман шакллардаги бирлашмаларга катта эҳтиёж пайдо бўла бошлади. 1925 йилда XIV — партконференцияда Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси А.Риков шундай деди: «Менимча, қишлоқ хўжалигида ёлланма меҳнатдан фойдаланиш ва ерларни ижарага бериш масаласида қишлоқнинг ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёти йўлига маъмурий ғовлар қўймоқнинг ҳеч қанақа зарурияти йўқ... Қишлоқда буржуа муносабатлари ривожланиб кетяпти деб хавотир олмасак ҳам бўлади... Эндиликда биз хусусий сармоя билан маъмурий чоралар ёрдамида кураш олиб бормоғимиз керак эмас. Давлат билан хусусий сармоя ўртасидаги муносабатлар иқтисодий муСОБАҚА, РАҚОБАТ асосида шаклланмоғи керак».

Ҳосилни сотишдан тушган пулига ва олинган қарзлар ҳисобига 1923-1924 йилларда қишлоқ 18 миллион сўмлик машина сотиб олди, яна бир йилдан сўнг икки барабар кўпроқ машина харид қилди. 1924-1926 йиллар мобайнида 725 та ёғ заводи қурилди ва таъмирланди. Бу катта ишнинг деярлик ярмига «Ёғ маркази» берган қарз сарфланди. «Союзкартошка» ва «Льноцентр»нинг моддий пойдевори ҳам худди шу тақлидда жуда тез суръатлар билан барпо этилди. Ўша йилларда ижара муносабатлари ҳам кичкина аҳамиятга эга бўлгани йўқ. Бакувват хўжаликлар ва кооперативлар ўзларининг ерларига қўшимча равишда ерларни ижа-

рага олиб, уларга зўр бериб ишлов бердилар. 1922 йилдаёқ «Меҳнат билан ердан фойдаланиш тўғрисида» деган қонун қабул қилинган эди. Бу қонунга кўра агар хўжаликлар турли хил сабаблар билан ерларига ўзлари ишлов бера олмаса, уларни тўлалигича ёки қисман ижарага беришларига рухсат этилганди.

1926 йилнинг май ойида СССР советларининг III - қуролтойи қарор қабул қилди: унда: «Ер кодексига мувофиқ ердан фойдаланиш шакллари эркин танлаш ҳуқуқига қатъий риоя қилинсин, бўлинган ерлар ва хуторларга маъмурий тўсиқлар қўйилмасин», дейилган эди. Ҳатто давлат жамғармасига қарашли ерлардан 12 йилдан ошiq муддатга ижарага беришга ҳам рухсат этилган эди. Ишлаб чиқариш воситаларини ҳам ижарага олиш мумкин эди, ёлланма меҳнатдан фойдаланиш ҳам мумкин эди.

Бу жараёнлар чаппасига кетиши мумкин эмасдай кўринган эди. Уларнинг таъсирида Ленин социализми «цивилизацияли кооператорлар тизими» сифатида таърифлашга мажбур бўлган эди. Афсуски, голланд, швейцар ёхуд шведларнинг кооперативлашган фермерларида социализм бизникидан кўра кўпроқ экан. Цивилизацияли кооперативлаштиришнинг хотимасини бизга унча узоқ кутишга тўғри келмади.

НЭП йилларида мужик газлама ва керосин учун оқ подшо замонидагига қараганда кўпроқ ҳақ тўларди. Шу асосда саноат ишлаб чиқаришининг ҳажми 1927 йилда 1913 йилдаги даражадан 23,7 фоиз ошиб кетди. Аммо Сталин ва унинг атрофидагилар саноатлаштиришни янада тезроқ суръатларда амалга оширишни талаб қилишди. Бу эса ўз навбатида озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтиришни талаб қилар эди. Аммо об-ҳаво шароитлари ёмонлашди. Бунақа ҳолат илгарилар ҳам рўй бериб турарди. Шу сабабдан ғаллани харид қилиш жиндай оқсоқлана бошлади. Сталин буни бойиб бораётган қишлоқнинг найранги деб ҳисоблади ва Сибир вилоятлари бўйлаб хизмат сафарига йўл олди. У сафари давомида ўнларча маҳаллий раҳбарларни «кўнгилчанлиги» ва «мурасозлиги» учун партиядан ўчириб, ишдан олди. Кейин бунақа жазолашлар авж олиб кетди. Фақат Уролнинг ўзида 1928 йилнинг январь-март ойларида 1157 та масъул ходим раҳбарлик ишидан четлаштирилди. Бозорлар ёпиб қўйилди, ортиқча ғаллани излаб деҳқонларнинг хўжаликларини ағдар-тўнтар қилиб ташлашди.

Шу тарзда яна ҳарбий коммунизм даврининг фавқулодда тадбирларига қайтилди, НЭПнинг устидан қора чизик тортилди ва 1929 йилнинг ўзидаёқ қишлоқни ёппасига коллективлаштириш сиёсатига қарши 1300 та «қулоқ кўзғолонлари» кўтарилишига сабаб бўлди. Ҳеч қанақа интиқомдан чўчимай, бу кўзғолонларни қонга ботирдилар. «Буюк бурилиш йили»нинг кузи ва қиши мобайнида Сталин билан Калинин номига 90 мингдан ортиқ хат келди. Уларнинг ҳаммаси қаҳру ғазабга, умидсизликка, ғам-аламга тўла эди. Одамлар шикоятлар қилиб, уларни яна крепостной қул ҳолатига тушириб қўйишганини, уларни нафақат ердан мосуво қилишгани, балки меҳнатларининг самараларидан ҳам маҳрум қилишганини ёзишганди. Шу туфайли улар астойдил меҳнат қилиш ўрнига, ўзларини меҳнат қилаётгандай кўрсатишга киришиб кетишганди.

* * *

«Кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар ҳақидаги» Фармон Столипин даврида бошланган ва НЭП даврида давом эттирилган ишни охирига етказишни мўлжалда тутган эди. Фармон ижроия ҳокимиятининг маҳаллий органларига колхоз аъзолари ва давлат муассасалари ходимларининг деҳқон /фермер/ хўжаликлари тузмоқ ниятида колхоз — совхозлардан монесиз чиқиш ҳуқуқларининг бажарилиши устидан назорат ўрнатишни таъминлашни топширди. Фармонда 1992 йилнинг 1-февралдан кечикмай, «деҳқон /фермер/ хўжаликларига бериладиган ер участкалари сатҳини белгилаб қўйиш» таклиф қилинган эди.

Район органлари ер кўмиталари билан биргалликда фуқароларга мулк қилиб бепул бериладиган ер нормаларини, тақсимотдан қолган ерларни кимошди йўли билан сотиш тарзини белгилаб қўймоқлари керак эди. Ўзига теккан ери ва мулкдан тегадиган улуши билан эркинликка чиқмоқ учун бир ойлик муддат кўрсатилган эди. Рухсат беришмаса, судга бериш мумкин эди. Судда деҳқоннинг ютиб чиқиши муқаррар эди. Ишни орқага судрагани учун раис уч ойлик маоши миқ-

дорида жарима тўламоғи керак эди. Қишлоқ /фермер/ хўжалиklarини ривожландириш учун жуда катта ва жуда имтиёзли кредитлар ваъда қилинди.

Борис Ельцин фармонга 1991 йилнинг 27 декабрида имзо чекди. 1921 йил очлиги билан НЭП бошланган давр оралигидаги вақтдан кўра мўлроқ фурсат ўтди. Бироқ бир қути гугуртнинг нархи сапчиб, бир тийиндан яна осмон баравар кўтарилиб кетди, ускуналарни занг босиб ётибди, «темир-терсаklar» худого шукур, ҳали ўт-ўлан билан қопланиб битгани йўқ, дала-туз эса бошдан-оёқ сассиқ алафга кўмилиб бўлди, чунки уларнинг бари эгасиз қолган эди. 1998 йилда 30 миллион гектар ер экилмай қолиб кетди.

Президентнинг фармонидан икки кун ўтгач, Россия Федерациясининг Хукумати ҳам 86-сонли қарор қабул қилди. Зоҳиран қараганда, бу қарорнинг номиеқ ҳаракатга ундайди: «Колхоз ва совхозларни қайта ташкил қилиш тўғрисида». Қарорда оққа қора билан шундай деб ёзилган: «Ерни хусусийлаштириш ва хўжалиklarни ташкил қилиш учун ҳар бир колхоз ва совхозда комиссиялар ташкил қилинади... Унинг таркибига ҳокимият маҳаллий органларининг вакиллари, хўжалиklar, меҳнат жамоалари, район қишлоқ хўжалик бошқармалари, ер ислоҳоти кўмиталари, кредит берган ташкилотларнинг маъмурлари киради... Мазкур комиссияларга раҳбарлик қилиш колхозларнинг раислари ва совхозларнинг директорларига топширилади». Шу жумлаларни ўқиганингда Крилов масалининг машҳур тугалланмасини хотирга келтирмай бўладими?

«Шундай деб, чўртонни сувга кўйиб юбордилар».

* * *

Бир гал мен Твер вилоятининг йўлларида қолиб кетдим. Оқшом чўкиб қолган эди. Ҳаракатсиз ўтиролмадим. Яхши ҳамки, кирза этигимни олиб олган эканман. Кабинада ўтирган жойимда уни кийиб олдим-да, ёрдам топиб келиш мақсадида йўлга тушдим. Шилтаси чиқиб кетган йўлдан лойларни шилпиллатиб кечиб борар эканман, тикилиб қолган яна иккита юк машинасига рўпара келдим.

Бир шиша ароққа бизни ботқоқдан судраб олиб чиқишга рози бўлган тракторчи йўл-йўлакай гапириб берди.

— Фармон бўйича колхоздан чиқишга ҳаққимни талаб қилиб идорага бордим. Менга, қайнанамга, иккита ўғлимга, армиядан хизматни ўтаб, қайтиб келган укамга менинг ҳисобимда нима тегишини айтдим. Раис аризамни ўқиб кўриб, шундай деди: «Розиман, аризангни комиссияда кўриб чиқамиз. Сенинг кўлингдан келади, калланг ишлайди. Оиланг ҳам меҳнаткаш. Колхоз учун катта йўқотиш бўлади-да. Қани, бир чамалаб кўрайлик-чи, сенга нима тегаркин».

Раис стол устига экин майдонлари харитасини ёйди, иккимиз кўлда қалам билан чамалай бошладик. «Сенга оиланг билан битта филдиракли, битта занжирли трактор тегаети. Комбайнга сизларнинг чоғингиз келмайди. Ҳа, майли, ортигига пул тўларсан... Сенга биринчи фермер сифатида манави бўлакни берамиз». — Шундай деб, у харитадан қамишзор анҳорнинг бўйидан жуда ҳам яхши бир жойни кўрсатди. Мен, «ер камроқ-ку, яна жиндай кўшиб берсангиз бўларди», — дедим. Энам Полинанинг улушини ҳам бизга кўшиб беришини сўрадим. Салкам элик йил фермада тер тўккан, эндиликда зўрбазўр томорқада қимирлаб турипти. Бир кўли йўқ уруш қатнашчиси Климов ҳам бир бўлак ерини беришга рози. Ичкиликка муккасидан кетиши биланоқ пиёниста Пашканинг ўтлоғини савдолашиб олиш мумкин. Шунақа бўлса, экин майдони ҳам, ўтлоғ ҳам ёнма-ён бўларди. Фақат битта нуқсон бор — олисроқ, қишлоқдан кўчиб бориб, хутор қилиб туришга тўғри келади.

«Қайси босиб кўйган давлатингга қурасан? — деб сўради раис. — Хайр, майли, уйингни ҳам, ёрдамчи хужраларни ҳам олиб бориб кўндиришга ёрдам берармиз. Яхшими, ёмонми, йўл бор. Анҳор ифлосланмаган. Сувини ичишга ишлатса ҳам ярайди. Фақат, сен билан икковимиз чамалаган экин майдони бўладиган бўлса, сенга иккита трактор камлик қилади. Картошкани нимада экиб, нимада кавлаб олсан? Ғаллани, ем-хашакни нимада ташийсан?»

— Ундай бўлса, — дейман, — майли, камроқ бера қолинг. Фақат уйга яқин бўлсин. Раис бўзариб кетди, мушти билан столга гурсиллатиб бир урди-ю, бақи-

ра кетди: «Демак, олтмишга кирганимда, иккита инфарктни бошдан кечириб, учта ҳали олиб ташланмаган ҳайфсанам билан қариган чоғимда яна балога қолайми?»

— Бўлмаса, қуръа ташлай қолайлик, кимга чиқса чиқар, ҳеч ким хафа бўлмайди, — деб бўш келмайман мен. Шу ерга келганда раис гапни чўрт кесди. «Йўқ, деди у. — Қароғим, жамоа мулкига эга бўлган ширкатга керамиз. Яна аввалгидек, колхозда бирга-бирга ишлайверамиз».

Шу тарзда бир тўхтамга келолмай ажралишдик: Бунақа ҳодисаларнинг сон-саногии йўқ. Ҳали ҳозиргача фақат боғ участкалари, чорбоқ қилиб берилмаган жойлар ва томорқаларгина тўла равишда мулк ҳисобланиб келяпти. Ҳозирча далага бош суқолмайсан. Кредитлар масаласига келадиган бўлсак, улар қишлоққа камдан-кам ҳолларда тегиб қолади, мабода, тегиб қолганда ҳам, аввал ҳокимият уларни тижорат банкларида роса айлантириб олади.

* * *

Президентнинг «Кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар тўғрисида»ги фармонидан кейин қишлоқни талашда сифат жиҳатидан янги қадам қўйилди. Унинг номи нарх-наводаги фарқлар. Нарх-наводаги айирмалар худди қайчи каби бири бу томонга, иккинчиси қарши томонга кетган. Бу қайчи ёрдамида қишлоқ хўжалигини шип-шийдан қилиб шилиб оладилар. Тўрт йилча муқаддам мен Кубанда яшардим. Лабинск ёғ заводи бир килограмм сут учун сут етказиб берадиганларга 127 сўмдан тўлар экан. Магазинда эса худди шу сутнинг ўзи учун 420 сўм тўламоқ зарур эди. Фарқи деярлик 300 сўм. Ҳозирги пайтда бунақа қайчилар янада кенгроқ очилган, албатта. Заводнинг харажатлари шунчалик каттамикин? Завод сутни пастерлаштиради, совутади ва пакетларга ёки шишаларга қуяди, холос. Албатта, кун сайин бу ишларнинг ҳам нархи ошиб бормоқда. Лекин бу харажатлар ошириб-тошириб қопланади, чунки сутни 3,6 фоиз ёғлиқлиги билан қабул қилишади, пакетларга қуйиб сотаётганда эса унинг ёғи 3,2 фойизга ва ундан ҳам камга тушиб кетади.

20-йилларда НЭП даврида деҳқон контрактация ҳақидаги шартнома бўйича аввал сеялқани ё бошқа машинани ҳовлисига олиб кирарди-да, кейин бугдойми, картошкани, сутми ё асалми — шунга ўхшаш муайян нарсалар билан олиб келган нарқаси учун ҳисоб-китоб қиларди. Ҳозирги учинчи уриниш даврида эса қишлоқ аввал бериши керак, унинг берганига ҳақ тўланадими, йўқми, бу — ўнинчи масала. Савдодан пул кам тушяпти, деб баҳона қилишади. Ҳолбуки, шунақа гап бўлиб турган шароитда кўп савдогарларнинг омборларида сариеғ билан пишлоқ томигача босилиб ётган бўлади. Ҳой, барака топкур, молингни саситиб босиб қўйма, жиндай нарқини тушир, ахир! Йўқ, қаёқда дейсиз. Нарх-наво ўсгандан ўсиб бораверади. Аҳолининг харид қилиш қобилияти эса тушгандан тушаверади. Нақд пул банкка тушмайди. Маош билан нафақани тўлашга пул йўқ...

Тихорецк ва Армавир гўшт комбинатлари чорвани қабул қилиб олаётиб, шерикларини огоҳлантиради: «Дарров ҳақини кутиб овора бўлманг». Семирган таналарни боқиб турай деса, ўзига қимматроқ тушади. Ҳар бир ўтган ортиқча кун ема-хашакни ўпириб кетади. Шўринг қурғурлар, мажбур бўлиб, молини қушхонага олиб келаверади. Ҳолбуки, мен Кубанга борган кезлари Армавир гўшт комбинати Новокубинск районидаги биргина «Ватан» колхозининг ўзидан бир йилга 300 миллион сўмдан ортиқ қарз бўлиб қолган.

Беш йил муқаддам бир килограмм тирик вазндаги чўчка гўшти учун колхозга 800 сўм, мол гўшти учун 600 сўм тўлаш керак эди. Маълумки, мол сўйилгандан сўнг, ундан 50-55 фоизи товар маҳсулоти чиқади. Демак, комбинатга бу гўшт 1200-1600 сўмга тушган. Магазинда эса харидор бир килограмм гўшт учун 2,5 мингдан 3 минг сўмгача тўлаган. Насия эмас, пештахтанинг олдидан кетмай туриб, нақд тўлаган!

Бугун мол сўйиш уни боқиб катта қилишдан кўра қимматроқ тушади. Айниқса, комбикормнинг нарқини эътиборга олсангиз, шундай бўлади. Комбикорм ишлаб чиқарадиган соҳа ҳаддан ташқари сурбетлашиб кетган. Бу соҳа ўз заводлари учун бугдой, оқ жавдар, арпа, ўсимлик унини колхоз ва совхозлардан арзон-гаров сотиб олади. Туз, чиғаноқ, бўр ва қумнинг нарқи ҳам от билан туя

бўлмаса керак. Балиқ уни, суяк уни ва бошқа ҳар хил камёб микроэлементлар тарзидаги қўшиладиган нарсалар қимматроқ бўлади, лекин комбинатлар уларни шунчаки номигагина аралаштиради. Тайёр комбикормлар таркибига кирадиган концентратлар кам деганда йигирма номдан иборат бўлмоқлари керак. Уларнинг баъзиларини буқаларга боқувнинг сўнгги ҳафталарида бермоқ лозим, ёки рекордчи сигирларга берилади, бошқалари ҳали кичик бузоқчаларга ёхуд қаноти чиқмаган жўжа-хўрозларга аталган бўлади. Бутун дунёда шундай қилинади. Бизда эса комбикорм чиқарувчи якка ҳоким «борига барака, олиб қол: ўзини, боғини суриштирма» қабилда ўтмас матоҳини ўтқазаверади.

Мен бунақа аҳволни бир эмас, бир неча марта кўрганман. Молларни сўқимга боқадиган комплекслар ҳам, паррандачилик фабрикалари ҳам бу аҳволдан хўб куйган. Айниқса, Завидово ва Твер вилоятларида — шу аҳвол. Улар штатда белгилаб қўйилганидан ташқари жуда қимматга лабораториялар сақлашга мажбурлар. Уларда ишлайдиган мутахассислар ҳар бир концентратни синчиклаб текшириб чиқади. Бундан ташқари улар янада қиммат турадиган цехларда комбикормчилар чиқарган «матох»ни қиёмага етказдилар. Бундан ташқари, Мурманск, Сахалин, Астрахандан балиқ мойи, Қозоғистон ва Сибирдан суяк уни топиб келадиган уддабуронларни доим боқиб келишади. Бунақа чиқимларни ҳамма ҳам кўтара олмайди. Кўпинча сомон билан хашакка тоза буғдойни, ҳатто буғдойнинг энг аъло навларини қўшиб беришади. Бу буғдойнинг ярми ахлатга чиқиб кетинини билиб туриб шундай қилишади. Молни бир килограмм семиртириш учун баъзан бунақа «олтин» концентратдан 12 килограммгача сарфланади.

* * *

Мен ўша кезларда Кубанда юрганимда мана бундай гап-сўзларни ёзиб олган эдим: — Авваллари бир килограмм қанд баъзи жойларда бир сўм, баъзи жойларда тўқсон тийин турарди. Энди — беш минг сўм... Лавлагни учун бизга ҳам шунча қўшиб беришади деб ўйлайсанми? Тўрвангни катта очиб тур. Оласан-а, оласан!

— «Дон — 1500» русумли комбайннинг нархи паққос 130 миллион сўмга чиқпти. Аввалги, 12 минг 600 сўм ўрнига 10 минг баравар қиммат бўлиб кетипти-я! «Бошма-боши» нима қилади бунда? Ростовдаги завод ҳам ўтириб қолипти... Нархи бунақа бўлса, «дон» деганини ким ҳам оларди?

— Маккажўхоримизни шунақа ўт босганки, ундан 20 центнердан ортиқ ҳосил кўтара олмаймиз. Айтишга уялади киши. Шу ерда, дарёнинг нариги томонида «Казьминский» колхози бор. Тўғри, Кубан дарёсининг нариги томонида, Ставропол ўлкасига қарайди. Одамлари жуда уддабурон. Ерларингизни бизга беринглар, унга ўзимиз ишлов берамиз, ўзимиз экиб, ўзимиз ўриб оламиз, ҳосили — тенг шерик, — дейишди. Ўйлашиб кўриб, «бор, барака» қилдик...

Сенга ёлгон, менга чин, биродари азиз, уларнинг казаклари уйган хирмон биррам баракали бўлди. Гектаридан 80 центнердан ортиқроқ ҳосил олишди. Ҳе йўқ, бе йўқ, бизга нақд пулда 137 миллион сўм санаб беришди. Қўйиб берса, бутун районимиз билан ўша колхозга кирар эдик. Афсус, иложи йўқда — ўртадаги чегара ҳалақит беради!

Бу гаплардан кейин менинг «дарё» ортига, қўшни Кочубей районига бормаслигим мумкинмиди? Бунинг устига, мен у ерларда бир неча марталаб бўлганман ва «Казьминский»нинг раиси Александр Алексеевич Шунскийни яхши танийман.

Учрашганимизда маълум бўлдики, колхоз бир йилда 200 фоиздан фойдасини тўлашни бўйнига олиб олмаслик учун кредит олмас экан. Ҳозир унинг бировдан бир тийин қарзи йўқ экан. Худди аввалгидек, ернинг ғамини ер экан. Ўрим даврида ёнилғини керагидан ортиқ ғамлаб олишипти. Фермаларда молларга бериладиган озуқа нормаларини камайтиришмаяпти. Шунинг учун салкам 250 хонадон ўзларига уй эмас, бир вақтнинг ўзида бу ерларда авваллари расм бўлмаган коттедждлар қуришга киришипти. Уларнинг лойиҳасини Шунский Англиядан олиб келипти. Нима учун «Казьминский» колхозни бўронда қолган қоядай қилт этмай турипти? Шунский жавобни мухтасар қилди:

— Шериклардан ҳам, давлатдан ҳам мудофааланиб олдик.

— Қанақасига?

— Тушунтириб берай. Масалан, дейлик, биз хориж билан савдо-сотиқ ишларининг фойдали эканига ишонч ҳосил қилдик. Эндигина дастлабки 300 минг доллар пулни қўлга киритган эдик, «Внешторгбанк» шу заҳотиёқ ҳисобимизга чангалини урди. 1992 йилдаёқ топширган жунимиз учун газна биз билан валюта тўлаб ҳисоб-китоб қилмади. Пул йўқми? Бироқ хориждан олинадиган буюмларга тўлаш учун валюта аллақерлардан топилади-ку? Биз ҳозир жунни килосига бир ярим доллардан таклиф қиляпмиз. Олишмаяпти. Янги Зеландия эса уч доллардан оламан, деб турипти. Демак, бундан кимдир манфаат кўради, кимдир пора олиб бойишни ният қилган. Бунақаларнинг адабини бериб қўйишнинг ҳеч иложи йўқ. Майли, худо кўтарсин ўша валютасини, валютасиз яшаб келганмиз, бундан кейин ҳам ўлиб қолмаймиз. Аммо комбикорм, уруғлик, техника етказиб берадиганларнинг ҳам инсофи йўқ-да. Завод эмас, албатта, бир амаллаб ўзимизнинг комбикорм цехимизни қуриб олишга мажбур бўлдик. Ҳар қалай, ўзини оқлади, оқладигина эмас, юзлаб миллион пулни тежаб қолдик. Биздан бензин учунми ё солярка учунми ақл бовар қилмас даражада катта пул сўрашади, биз ҳақини колбаса билан берамиз деймиз. Бир амаллаб бартер қармоғига илинтириб оламиз. Ўғит, техника, гишт масалаларида ҳам шундай қиламиз...

— Бир вақтлар биз ароқдан фойда кўришнинг кўйига тушиб қолдик, — деб давом этди Шумский — вақтида ўзимизни тийиб қолдик. Акция деганлари белга тепди. Шу туфайли оладиган даромаднинг тайини қолмади. Ҳозир ўзимизнинг пивомизни чиқаряпмиз, ўзимизнинг нонимизни ёпяпмиз.

Буларнинг барини ёзиб олишга зўрға улгурмоқда эдим. Шумский яна бир масалада мўлжалга аниқ уришганини айтиб берди. Улар тўплаш мумкин бўлган нарсанинг ҳаммаси тўплашипти-да, чаптиштирилган маккажўхорининг энг яши навли уруғларини етказиб берадиган завод қуришипти. Бу завод энг янги жаҳон андозалари даражасида турар экан. Уруғликни ўзлари экиб, ундиришади, унинг ишлов технологияси Американики. Заводнинг қудрати шунақаки, у нафақат ўзларининг Ставропол ўлкасини, балки Россиянинг жамики жанубини, унинг марказий вилоятларини, Поволжьени, ҳатто Ўрол бўйларини уруғлик билан таъминлашлари мумкин... маҳсулотларини ўртамеъна нархларда сотишади. Даромадлари ҳар қанча кутганларидан ортиқ бўлди. Эндиликда мудофаадан ҳужумга ўтишнинг фурсати келди. Лекин бу иш унчалик осон кўчмайди-да.

1997 йилнинг баҳорида мен яна «Казьминский»га бордим. Бу гал Шумскийдан нималарни эшитдим дейми?

— Омборимизда уч минг тоннадан ортиқ қандимиз, саккиз юз тонна писта ёғимиз ётипти. Биз ўн икки минг тонна аёло навли чаптиштирилган маккажўхори уруғини сотолмаяпмиз. Ўзимизнинг уруғимиз керак эмас экан-да. Худди шунақа уруғликни хориждан олиб келишда давом этишяпти. Бундан чиқадики, бу ишдан яна аллақимлар манфаат кўради.

Қанд учун ҳеч ким икки минг сўмдан ортиқ беришни истамаяпти. Ҳолбуки, шаҳарликлар ҳар килограмми учун беш минг — олтин минг сўмдан тўлашяпти. Бунинг устига, ўғитнинг нархи шунақа баландки, агар қанд ернинг унумдорлигини ошириш қобилиятига эга бўлганда, мен ҳамма экиладиган майдонга қандни тизза бўйи қилиб солиб чиқардим. Аммо афсуски, қанднинг бундай хусусияти йўқ. Шунинг учун лавлаги экиладиган майдонни қирқамиз. Қандни ўзимизга етадиган қилиб экамиз, лавлагини...

* * *

Шундай таассурот туғилиши мумкинки, гўё мен тиш-тирноғим билан фермерликни ёқлайман. Лекин шунақа эмас. Ҳамма ёқни ялпи фермерлаштириш ялпи коллективлаштиришдан даҳшатлироқ бўлар эди. Қишлоқ хўжалиги мутахассиси Михаил Лапшин Россияни фермерлар эмас, колхоз ва совхозлар боқиб келган, деганга ўхшаш гапни айтган эди. Бир қарашда унинг гапида жон борга ўхшаб кўринади — ернинг 6 фоизи деҳқон хўжаликлари ихтиёрида, лекин уларнинг умумий қозонга солаётган маҳсулоти атиги 2 фоизни ташкил қилади. Фақат бор ҳақиқат шу галдангина иборат эмас. Ҳар йили эълон қилинадиган статистик ҳисоботларнинг истаганини очиб кўринг — маълум бўладки, ер ислоҳотига қадар томорқа ерларидан бизнинг дас-

турхонимизга гўшт билан сутнинг учдан бир қисми, мева ва сабзовотнинг янада кўпроқ қисми, картошканинг эса 60 фоизидан кўпроғи тенг келар экан.

Бунинг асосий сабаби шундаки, томорқа тўла равишда эгасининг мулкидир. У йил сайин ернинг унумдорлигини ошириб боради, асбоб-ускуналарига маблағ сарфлайди, тўғри келган олма ёхуд олча ниҳолини экмайди, энг яхши навларини танлаб экади, агар сигири бўлса, у камида бир челақ сут берадиган сигир бўлади, меҳнатининг самараларига ўзи хўжайинлик қилади, маҳсулотини юқоридан белгилаб қўйилган нархда эмас, бозор нархида сотади. Агар томорқаларни колхоз-совхозларнинг «ялпи ҳосили» рўйхатидан ўчириб ташласак, ўша «сўтихларсиз» оч қолишимиз ҳам ҳеч гап эмас эди. Яна шуниси ҳам борки, бу «сотих»ларда «Кировчи — 700»сиз ҳам ишни уддалашган, саноат технологияларисиз, райкомларсиз, «муваффақиятлари учун» деган ёрлиқсиз эплашган.

Давлат қишлоқнинг ширасини сўриб олиб, фақат пўстлоғини қолдириб бўлмаслигини англаган. Ўқтин-ўқтин солиқларни камайтириб турган, бир неча марта лаб қишлоқ хўжалигининг ривожини учун беҳисоб миллиардлар ажратган. Лекин ҳаммаси қумга синггандай кетаверган. Чунки маблағни ҳар бир тийинни тежамкорлик билан харж қила олмайдиган муайян одамга эмас, балки деҳқоннинг устида турган идораларга ва ташкилотларга беришган. Охир-поёни йўқ мелиорацияга беришганки, у қумлоқларни ботқоққа, ботқоқларни қумлоқларга айлантирган. «Катта химия»га маблағ сарфлашган. Химия бўлса ерни ҳам, сувни ҳам захарлаган. Ферма деб аталган сут ишлаб чиқарувчи баҳайбат фабрикаларда шўрлик сигирлар темирбетон қафасларга тикиб қўйилган ва улар димиқиб, зўрғазўрға нафас олганлар.

Ҳолбуки, умид бахш этувчи қуйидан ўсиб чиққан нав-ниҳоллар ҳам бўлган эди-ку! Хўжалик ҳисобидаги муносабатлар, оилавий пудрат, ниҳоят, бригада пудрати... Бригада пудрати тракторлар ва бошқа дала техникаларини синаш бўйича Кубан илмий тадқиқот институтида хизмат қиладиган машҳур Владимир Первицкийнинг номи билан боғлиқ бўлган эди. Унга тақлиф қилишиб, мана сизга бутун бир йилга мўлжалланган технологик ишларнинг харитаси, хоҳлаганингизча иш юритинг, биз бориб, жонингизга тегмаймиз, ҳосилдорлик режаси бўйича фалонча ҳосил оласиз, ундан орттирган ҳар 5 центнер ҳосил учун прогрессив оширма тартибида ҳақ тўланади, дейишган. Хўш, натижа нима бўлган денг? Орадан кўп ўтмай, маккажўхорининг ҳосилдорлиги масаласида Первицкий ҳатто бир замонлар бутун Кубанга довруқ солган машҳур Америка фермери Гарстни ҳам орқада қолдириб кетган.

Нима жин урди-ю, бир куни мен бир мақола ёздим-да... Унда звенодаги ўртача ойлик маош 500 сўмдан ортиқлиги, звено аъзолари далада ҳосилбай тарзида эмас, кунбай тарзида ёлланиб ишловчилардан кўра камроқ ишлашлари, ёзнинг ўртасида механизаторлар Қора денгизга бориб, чўмилиб, офтобда қорайиб келишларини айтиб қўйибман... дарров йигитларнинг иш ҳақини қирқшиди. Улар бутун Кубанни лол қолдириб, буғдойдан 80 центнердан орттириброк ҳосил кўтаришганда, райком котиби мендан бу тўғрида ёзмаслигимни ўтиниб-ўтиниб ёдборди. Негаки, бунинг эшитса, Москва шу заҳотиёқ бутун ўлга ақл бовар қилмайдиган солиқ соларди.

* * *

Қишлоқ хўжалиги ўша-ўша эски ҳаммом, эски тослигича қолиб кетганидан сўнг, мулкчиликнинг ҳар хил шакллари яшашга баравар ҳуқуқларга эга эканини тан олишга тўғри келди. Ниҳоят, шунча йиллар ўтиб кетгач, Дума «Россия Федерациясининг ер кодекси»ни тасдиқлади. Биринчи қарашда бу кодекс президентнинг «Кечиратириб бўлмайдиган тадбирлар тўғрисида»ги фармонида мос келадигандай кўринади. «Кодекс»да оқ қоғозга қора билан шундай деб ёзилган:

«Бир оила томонидан барпо этилган /оилавий/ деҳқон /фермер/ хўжалигига ва у ўз фаолиятини юридик шахсни ташкил этмай амалга оширса, ер участкаси биргаликда муштарак эгалик қилиш /мулк ҳуқуқида, фойдаланиш, ижарага олиш/ ҳуқуқи билан берилади. Бунинг учун оила аъзолари ўртасида шартнома тузилиб, бошқа нарса назарда тутилмаган бўлмоғи керак.

Бир оила томонидан ёхуд муштарак улушли эгалик қилиш ҳуқуқи билан қариндош-уруғчилик муносабатлари асосида барпо этилган деҳқон /фермер/ хўжалигига ер участкаси хўжалик ширкати ёхуд ишлаб чиқариш кооперативи тузиш билан берилади. Бунда хўжалик ширкати ёхуд ишлаб чиқариш кооперативи юридик шахс деб ҳисобланади, деҳқон /фермер/ хўжалигининг ҳар бир аъзосининг мулки эса унинг шу хўжаликка қўшилган ҳиссаси деб ҳисобланади...

Ер участкасини деҳқон /фермер/ хўжалигига мулк қилиб, умрбод фойдаланидиган ва мерос қилиб қолдириш мумкин бўлган мулк қилиб, доимий /муддатсиз/ фойдаланишга ёхуд ижарага бериш тўғрисидаги шартномада фермер ер участкасидан белгиланган мақсадларга мувофиқ фойдаланиш, шу ер участкаси жойлашган ёхуд унга яқин жойда доимий истиқомат қилиш, деҳқон /фермер/ хўжалигини юритишда шахсан иштирок этиш мажбуриятини олади. Шартномага шу шартноманинг ажралмас қисми сифатида деҳқон /фермер/ хўжалигининг ривожланиши ҳақидаги бизнес — план илова қилинади».

... Бу ўринда ҳамма нарса тушунарли ва дона-дона қилиб баён этилгандай кўринади. Тўғри, нима учундир «мулк» сўзининг ёнига ҳеч қаерда «хусусий» деган сўз тиркаб қўйилмаган. Шундоқ бўлса-да, «Кодекс»нинг ҳозиргина баён қилиб берилган схемасини реал ҳаётга татбиқ қилиб кўрайлик. Фараз қилайликки, тракторчининг оиласида хотини касалхонада ҳамшира бўлиб ишлайди, болалари мактабда ўқишади. На оналари, на болалари ўзлари ҳар қанча хоҳламасин, ерни ҳайдашда ҳам, экин экишда ҳам, ҳосилни йиғиб-териб олишда ҳам шахсан қатнаша олмайдилар. Оилани боқадиган тракторчига бор-йўғи 6 гектардан биров ортиқроқ ер теккан, бу ер ҳам уйдан аллақанча узоқ масофада. Бунақа бир шапалоқ ерда «бизнес» қилмоқнинг имкони йўқ. Америка фермерининг ери 400-500 ва ҳатто минг гектардан ҳам кўпроқ бўлади.

Нима қилмоқ керак? Оилавий корхона қурмоқ учун йиғиб келгани ишга яроқли бошқа қариндош-уруғ йўқ. Бироқ уларнинг ўрнига бир гуруҳ механизатор оғайнилари борки, улар билан хўп улфатчилик қилиб, бирга ўсишган. Улардан ташқари, қишлоқда кекса отаси билан кампир онаси ҳам бор. Уларнинг бутун умри колхоз далаларида ўтган, эндиликда томорқадаги экин-тикинни зўрға эп-лаб туришипти. Демак, ошна-оғайнилар билан пул тўплаб, нафақахўрлар улушига теккан ерларни сотиб олиш керак бўлади. Харид қилганда ҳам шундай қилмоқ керакки, бир ярим минг гектарча ер-экин даласи ҳам, майсазор, ўтлоғи ва яйлови ҳам бир жойда жойлашган бўлсин.

Буларнинг бари алмашлаб экишни саводли тарзда жорий қилишга, хилма-хил дала экинларини экишга, ҳар соҳага мослашган техникани харид қилишга, саноат технологияси ёрдамида имкони бор даражада юқори ҳосил олишга ва истаган одам билан ёхуд хўжалик билан рақобатлашишга имкон беради.

Аниқроқ қилиб айтганда, имкон берар эди, аммо шу ўринда «Россия Федерациясининг ер кодекси» билан Президентнинг фармони ўртасида битта зиддият майдонга келади. «Кодекс» ер хусусийлаштирилган қишлоқ хўжалиги ташкилотларида бўлиб олинган ерни сотишни тақиқлайди. Нафақахўрнинг ери илгари колхоз ё совхозга қандай қараган бўлса, бундан кейин ҳам уларнинг ихтиёрида қолаверади, Фақат фарқи шундаки, авваллари қарияларга хайри-саҳоват юзасидан қарашилган бўлса, энди даромадга жиндайгина шерик қилиб қўйишади. Бугунги колхозларнинг даромади қанақа экани эса ҳаммага кундай равшан.

Яқин-яқин вақтларгача кўпинча фермерлар айланма йўллардан ҳаракат қилишган — арзимаган ҳақ учун колхозга етти букилиб меҳнат қилолмай қолган ёки меҳнат қилишни истамаганлар бўлса, ўшаларнинг ерларини ижарага олишарди. Аммо ижарага олинган ерга бегонанинг еридай муомала қилинади, ёлчитиб ўғитлашмайди, бегона ўтлардан тузукроқ тозалашмайди. Ортиқча захни йўқотиш ёхуд суғориш ишларига катта сармоялар сарфлаш керак бўлганда эса сарф қилинган сармоясининг самаралари таг-туғи билан ўғиллар ёхуд невараларга мерос бўлиб қолишига ишончи комил бўлсагина, маблағ харжлашга кўнгли бўлади.

Янги «Кодекс»га биноан колхоз ёхуд совхоз ходими гўё ўз ишини ташкил қилиш мақсадида «эркинлик»ка чиқиш ҳақида ариза берган бўлса-ю, кейин эса амалда жиндай ҳақ эвазига ўз гектарларини қўшнисига вақтинча бериб қўйган

бўлса, эндиликда у ўз участкасининг ярминигина ижарага беришга ҳақли. Қолган ер майдонида у ғалла экишга ё мол боқишга мажбур. Акс ҳолда, колхоз ёки совхоз унинг қўлидаги ерни қайтариб олиб қўяди.

Ҳа, ер ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси. Аммо бақувват деҳқон хўжалигини ривожлантириш учун ҳали ернинг ўзи ҳам кифоя қилмайди. Техника, ўғит, ёнилғи, қурилиш материаллари сотиб олиш учун бўлғувси ҳосил юзасидан, албатта, кредит олмоқ керак бўлади... Гўшт ва сутни қайта ишлаб, колбасага, ветчинага, қаймоққа, сариёғга, музқаймоққа айлантириб, харидорга етказиш билан шуғулланадиган ширкатлар зарур. Деҳқоннинг бор будини шип-шийдам қилиб кетадиган эмас, ўзаро манфаатдорлик асосида у билан ҳамкорлик қиладиган шериклар ҳам керак.

«Кодекс» қонун мақомини олмоғи учун уни давлат Бошлиғи имзоламоғи керак. Аммо Б. Ельцин уни қайта ишлаб, «Конституция» «Фуқаролик кодекси» ва Президентнинг юқоридаги фармони билан мувофиқлаштириш учун қайтарди. Бу жуда мураккаб ва узоқ давом этадиган иш. Ҳар қалай «Кодекс» ни қайта ишлаш бўлғувси Думага насиб этса, ажаб эмас.

* * *

Деҳқон масаласини ҳал қилишга бўлган учинчи уриниш нима берди ва «Ер кодекси» атрофида ҳокимиятнинг турли тармоқлари ўртасида олиб борилган беҳуда даҳанаки жанглarning оқибати нима бўлди?

«Кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар тўғрисида»ги фармон остига қўйилган бир имзо билан ўзи шундоқ ҳам жони узилай-узилай деб турган колхоз ва совхозларнинг асосий қисми хотима топди. Ҳамма умид кўзини тиккан фермерлар эса на ер олди, на ўз мулкларидан улуш олишди, на уларга ваъда қилинган кредитлар тегди. Бунинг ўрнига қишлоқнинг бўйнига ақл бовар қилмайдиган солиқ бўйинтуруғини илиб қўйишди. Колхоз даласидами, ферма хўжалигидами етказилган ғалла, сут ёхуд гўштдан 100 сўмлик сотмоқ учун ҳе йўқ — газнага 112 сўм тўламоқ керак. Солиқ йиғишда тартиб ўрнатиш ишига саккиз йил кечикиб кетирилди. Бу пайтга келганда одамларнинг ҳафсаласи пир бўлиб бўлган эди. Ватандош ишлаб чиқарувчиларнинг манфаатини ҳимоя қилишга ҳам кечикиб кетирилди. Минглаб тонна ғалла, қанд, ўсимлик мойи уйда ҳаракатсиз ётипти. Уларни кўтариб ҳеч қаерга боролмайсан — йўлларда талончилик, бозорларда рэкет, хирмонлар, омборлар, ҳатто дала ва фермаларда босқинчилик. Бутун мамлакат Рязандаги бир колхознинг бронетранспортёр сотиб олганини ва ўз-ўзини мудофаа қилиш отряди тузганини эшитиб лол қолди. Нима бало, шаҳар савдосига қишлоқдагиларга бехатар йўл очиб бермоқ учун тартибни сақлаш органларига хориж сармояларини етказиш керакми?

1998 йилнинг 17 августидаги «қора душанба»дан кейин бошланган нарх-навонинг қутуриб ўсиши оқибатида қишлоқда пул дарё бўлиб оқади, деб ўйлаш мумкин эди. Йўқ, бундай бўлмади! Элеваторлар, сут заводлари ва гўшт комбинатлари қандай якка ҳоким бўлган бўлсалар, шундайлигича қилт этмай қолавердилар. Жинояткор ва ярим жинояткор воситачилар орқали улар маҳаллий ҳокимиятларда ҳамда фермаларда етиштирилган нарсаларнинг ҳаммасини ўзларининг «муштарақ» мулкларига айлантириб олмоқдалар, даромаднинг жуда катта қисмини ўзлари ўзлаштириб, арзимаган улушини хўжаликларга қолдирмоқдалар.

Енгилроқ ҳаёт кечирмоқ учун, даставвал ўз уйингни тартибга келтирмоғинг керак. Бироқ бу ишнинг бошланиши бўлади, холос. Тасаввур қилайликки, эртага нафақат томорқа сотихлари хусусий мулкка айланади, балки катта далалар ҳам хусусий мулкка айланади. Тасаввур қилайликки, шерикларнинг ўзаро муносабатларида ҳам тартиб ўрнатилади. Лекин давлатда маблағ бўлмаса, маблағни қаердан олиш керак?

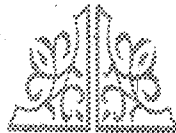
Шарқ мақолида айтилган ҳикматга кўра, оч одамнинг қорнини тўйгазмоқ учун унга балиқ бериш керак эмас, унинг қўлига қармоқ тутқазиш зарур. Биз эса ҳамон оғишмай балиққа қўл узатиб ётибмиз. Лоақал бизнинг импортимизни олайлик. Агар ақл билан иш юритилса, нарсаларни харид қилишнинг ўзида ҳеч қандай ёмон нарса йўқ. Масалан, иқлим шароити бизда ҳеч қачон сояга ўхшаган экин-

ни кенг майдонларда экиб ўстиришга йўл бермайди. АҚШда соя кўп. Шундоқ экан, нима учун биз ўнлаб йиллар мобайнида муттасил у ердан ана шу семиз, сариёғ сояни эмас, емга ҳам зўрға ярайдиган нимжон ғаллани харид қилиб, келтириб юрдик. Ахир, соя ҳаддан ташқари қиммат бўлган транспорт харажатларини 3 ёки ҳатто 4 баравар тежашга имкон берарди-ку! Бизнинг комбикормларимизда фаол микроқўшилмалар етишмайди. Сотиб ол уларни! Бизнинг қишлоқ мутахассисларимиз хорижга боришганда у ердаги тракторларни, сеялкаларни, комбайнларни кўриб, уларнинг ишда қулайликларига, тезликларига, бехато иш-лашларига қараб қойил қолишади. Айни ана шу техникани харид қилиш, у билан бирга замонавий технологияларни сотиб олиш яхшироқ эмасми? Албатта, яхши, лекин биз ўжарлик билан буғдой сотиб олишда давом этдик, унинг миқдорини йилига 40 миллион тоннага етказдик, умумий ҳисобда бу иш юз миллиард долларнинг бошини еди, ғарб фермерларига эса бу сармоя ўз ҳўжалиklarининг энергетик қудратини кескин оширишга, техникаси ва технологиясини бир неча баробар янгилашга имкон берди.

Рус механизаторига эса ҳеч нарса тегмади. Эски техниканинг расвоси чиқиб бўлган, ишлар кечикиб олиб борилади, ҳосил кўтаришда биз урушдан кейинги дастлабки йилларга тушиб қолдик.

Бунинг қандай чораси бор? Ҳар қайси соҳа жонини жабборга бериб, поездни тик қиядан юқорига тортиб чиқаришга қодир бўлган локомотив айни ўзи эканини исбот қилмоқчи бўлади. Йўл ўтказиш ва қурилиш ишларини ғарб билан ҳамкорликда олтига йирик автозаводга топширишга қарор қилинди.

Начора? Кўпгина фирмалар чиндан ҳам бизлар билан автомобиль ишлаб чиқариш ёхуд телевизор йиғишга тайёр. Нима учун? Шунинг учунки, на «Мерседеслар», на «Панасониклар» ҳеч нарса ишлаб чиқармайдилар. Бу — қулайлик, хизмат кўрсатиш, сервис дегани. Аммо биргаликда суперкомбайнлар чиқаришга ва бу ишга сармоя сарфлашга рози бўладиган фирмани топиб кўринг-чи! Бизнинг маъданимиздан бўлсин, бизнинг ишчимиз ишласин, энг муҳими, бу техника икки баравар арзон бўлсин! Бунақа фирмани топиб бўлсин. Агар шунақа техника бўлса ва бунинг устига катта-катта экин майдонлари хусусий мулк бўлса, Россия жуда қисқа муддатда жаҳон ғалла бозорига ёриб кирган бўларди, озиқ-овқат мустқиллигини қўлга киритарди, иқтисодий жиҳатдан бақувват бўлиб оларди. Аммо у Ғарбга хом ашё манбаи сифатида керак. Шунинг учун бундан кейин ҳам бизни қармоққа илинтириб туришади ва вақти-вақти билан олдимизга балиқ ташлаб туришади.

Убайдулла УВАТОВ

Калом илмининг алломаси

Имом Абу Мансур ал Мотуридий
таваллудининг 1130 йиллиги олдидан

Маълумки, юртимиздан азал-азалдан кўплаб буюк алломалар етишиб чиққан. Айниқса, бу табаррук заминда ўрта асарларда ўз кашфиётлари ва таълимотлари билан жумлаи жаҳонни лол қолдирган юзлаб улуг зотлар самарали фаолият кўрсатганлар. Мана шундай машхур сиймолар силсиласида калом илмининг асосчиларидан бири имом Абу Мансур ал-Мотуридий ҳазратлари алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳаёт фалсафасини қарангки, айнан 870 йилда — буюк ватандошимиз, ҳадис илмининг султони Имом ал-Бухорий вафот этган йили азим Самарқанднинг Мотурид деган маҳалласида илоҳият илмининг ёрқин юлдузларидан бири имом Абу Мансур ал-Мотуридий дунёга келади. Имом ал-Мотуридийнинг ҳаёти ва илмий мероси, айниқса, ёшлик йиллари ҳақидаги муфассал бўлмаган мухтасар маълумотлар, асосан, ўрта аср муаллифлари ал-Ҳабиб ал-Богдодий, Абдукарим Саъд ас-Самъоний, Абу-л-Фидо Зайниддин Қосим ибн Қтлубуға Муҳитдин ал-Қураший, ал-Кафавий, Абу-ал-Муъийн Аннасавий, Тошкўприкзода ва Ҳожи Халифанинг асарларида келтирилган.

Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Маҳмуд Абу Мансур ал-Мотуридий ас-Самарқандий бўлиб, Самарқанднинг Мотурид (баъзи манбалар Мотурит деб Самарқандий бўлиб, Самарқанднинг Мотурид (баъзи манбаларда Мотурит деб келтирилади) деб аталадиган маҳалласида туғилган. Унинг туғилган йили ҳақида ҳам жуда кам маълумотлар қолган, аксар ҳолларда 870 йил (ҳижрий 256) қайд қилинган. Аллома мелодий 944 (ҳижрий 333) йилда вафот этиб, Самарқанднинг машхур Чокардиза қабри-

стонида дафн этилгани аниқ кўрсатилган.

У дастлабки маълумотни ўз отаси Муҳаммад ибн Маҳмуддан, сўнгра ўша даврда бошланғич мактаб ҳажмида билим берувчи муаллимдан олади. Ундан кейин Самарқанддаги Работи Ғозиён масжиди қошидаги мадрасада таълим олганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Имом ал-Мотуридийнинг илоҳият илмларида етук аллома бўлиб етишишида устозларининг ҳиссалари катта бўлган. Ўз даврининг таниқли олимларидан Абу Наср Аҳмад ибн ал-Хусайн ал-Йодий, Абу Бакр Аҳмад ал-Жузжоний, ибн Яҳя ал-Балхий, Муҳаммад ибн муқотил ар-Розийлар (у Рай шаҳрининг қозиси бўлган) алломага устозлик қилганлар.

Имом ал-Мотуридийнинг шогирдлари ва издошлари кўп бўлиб, улардан Абу Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Исмоил, Абу-л-Ҳасан Али ибн Сайид ар-Рустағфоний, Абу Муҳаммад Абу-л-Карим ибн Мусо ар-Раздавий, Абу Лайс ас-Самарқандий, Абу-л-Ҳасан ал-Паздавий, Абу-л-Йиср ал-Паздавий, Абу-л-Муъийн ан-Насафий, Ас-Сафар ал-Бухорий, Нажмиддин Умар ан-Насафий, Ас-Сабуний ал-Бухорий, Умар ал-Ҳанафийларни кўрсатиш мумкин.

Мотуридия таълимотининг тараққий этишига ўз ҳиссаларини қўшган Имом ал-Мотуридийнинг таниқли шогирдларидан бири Абу-л-Муъийн ан-Насафийдур. У ўз асарларида, айниқса, «Табсират ал-адила» («Далиллар тилга кирганда») номли таснифида имом ал-Мотуридий ва унинг таълимоти ҳақида муҳим маълумотлар беради.

Имом Абу Мансур ал-Мотуридий ҳақида ёзган тарихчилар унинг табаррук номини хилма хил юксак ва шарафли лақаблар билан безаб зикр қилганлар. Эҳтимол, бутун мусулмон оламидан чиққан алломалардан биронтаси ҳам шу тарздаги фазилатли лақаблар насиб этилган бўлса керак. Таниқли муаррих ал-Кафавий ва бошқа қатор муаллифларнинг ёзишларича, имом ал-Мотуридий ўз замонасидаёқ «имом ал-худо» («Рушди ҳидоятга бошловчи имом»), «Қудват аҳл ас-сунна вал иҳтидо» («Суннат ва ҳидоят аҳлига ибратли зот»), «Рофиъ аьлом аҳл ас-сунна вал-жамоа» («Аҳли сунна ва жамоанинг байроғини баланд қўтарувчиси»), «Қолий азольий ал-фитни ва-л-бидъат» («Зуروفот ва бидъатга ботган уйдирмаларни илдизи билан қўпоровчиси»), «Имом ал-мутақаллимийн» («Барча мутақаллимларнинг имоми»), «Мусаҳҳих ақоид ал-муслимийн» («Барча мусулмонлар ақидаларининг тузатувчиси»), аш-Шайх, ал-Имом каби юксак лақабларга сазовор бўлган аллома сифатида тан олинган. Алломанинг беназир салоҳиятини эътироф этган буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳазратлари ҳам ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» номли машҳур асариди, «Шайх Абу Мансур ал-Мотуридий ўз замонининг аьлам уламоси эрмиш. У вақт уламоси аларни «Султонул муиззин» дер эрмишлар. Зоҳир ва ботин улумлари билан ораста эрмишлар» деб лутф қилганлар.

Таниқли тарихчи ат-Тамимий у зоти шариф ҳақида шундай ёзган эди: «Имом ал-Мотуридий ўз замонасининг энг буюк алломаларидан бири сифатида тан олиниб, барча унинг илмию маърифати-га иқтидо қилиб, унинг таълимоти зиёсини кўзларига тўтиё сифатида суртганлар. Шу боис имом ал-Мотуридий унга хайрихоҳ кишиларгина эмас, балки рақиблари наздида ҳам «имом аҳл ас-сунна вал жамоа», «имом ал-худо» («Рушди ҳидоятга бошловчи имом») деган энг олий унвонга сазовор бўлиб, калом илмида ўзига хос бир мўъжиза сифатида довуруғи тилларда дoston бўлган».

Буюк ватандошимиз энг аввало калом илми соҳасида том маънода тарихий ишлар қилиб, ўзига хос мактаб яратган. Бу мактаб унинг табаррук номи билан Мотуридийийа мактаби (йўналиши) деб аталади.

Мусулмон фалсафасида диний ақидалар ва уларнинг усулларини ақлий далиллар ва исботлар асосида тақин қилиб, улардаги ҳар қандай шубҳали, бир томонлама қарашларга барҳам бе-

радиган илмга калом илми дейилади. Бу илм билан шуғулланадиган олимлар мутақаллимлар ҳисобланади.

Имом Абу Мансур ал-Мотуридий яшаган тўққизинчи асрнинг иккинчи, учинчи асрнинг биринчи ярмида исломий илмлар ва ғоялар гуркираб тараққий қилганди. Бу илмининг таркибий қисмларидан бирини ташкил этадиган калом илми ҳам тараққийёт чўққисиди эди. Айни вақтда барча илмлар қатори исломий илмларда ҳам хурфиқршлик — ўз нуқтаи-назари ва қарашларини далил ва исботларга таяниб эмин-эркин ифода қилиш тамоийли кучаяди. Бу ҳол ўз навбатида жаҳмийлар, қаромитлар, рофизийлар, муржиълар, карромийлар ва бошқа ҳидоят йўлидан адашган оқим ва гуруҳларнинг пайдо бўлишига ҳам олиб келганди. Айниқса, Мовароуннаҳрни ҳам қамраб олган муътазила оқимининг хато қарашлари жамият ўртасида хилма-хил зиддиятлар ва ихтилофларга сабаб бўлган эди.

Мана шундай шароитда аҳли сунна вал-жамоа (суннийлар) таълимотининг ғоялари ютуқларга эришди. Тўққизинчи асрнинг охирида сунний йўналишдаги имом Абу Мансур ал-Мотуридий Самарқандда, имом Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий Боғдодда ва имом абу Жаъфар ат-Таҳовий Мисрда муътазила оқими тарафдорларининг асосий қуроли бўлиб келган ақл-идроқка асосланган ҳолда аҳли сунна ақидасини ҳимоя қилиб чиқдилар. Улар ўз нуқтаи назар ва қарашларини асослаш учун энг аввало ақлий далил ва исботларга таяниб улкан ютуқларга эришдилар. Имом Абу Мансур ал-Мотуридий шу жараёнда, яъни сунний оқимидаги ҳанафий мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа ҳазратлари таълимотининг нафақат толмас давомчиси, балки сунний йўналишдаги калом илмининг асосчиси сифатида шуҳрат қозонган. У, агар, таъбир жоиз бўлса, аҳли сунна вал-жамоа ақидасининг ғалабасига ақл-идроқ воситасида эришган буюк алломадир. Мавриди келганда айтиш керакки, имом ал-Мотуридийгача калом илми фақат нақлга (ривоят, ахборот) таяниб ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган. Имом ал-Мотуридий илгари сурган калом илмини кузатар эканмиз, у асосан икки асосий манбага: ақл ва нақлга таяниб иш тутганини, аниқроқ айтганда ўз назариясини мана шу икки манба ўрталиғида (арабча тавассут) яратган. Бу ўринда Қуръони Каримнинг «Бақара» сураси, 143-оятдаги «Шунингдек (яъни ҳақ йўлга ҳидоят қилганимиз каби) Сизларни ўрта (адо-

латли) бир миллат қилдик» деган ибораларни келтириш ўринлидир. Халқ ўртасида кенг тарқалган «хайр ул-умур авсотуҳо» («ҳар бир ишнинг ўртачаси яхшидур») деган азалий ҳикмат ҳам бежиз айтилмаган.

Имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг калом илмидаги бу ғоялари бизгача етиб келган икки йирик асарида «Китоб ат-Тавҳийд» ва «Китоб таъвилот аҳл ассунна» (бу асар «Таъвилот ал-Қуръон» деб ҳам юритилади) батафсил баён қилинган. «Табсират ал-адилла» асари «Ат-Тавҳийд»дан кейин Мотуридийга таълимоти бўйича яратилган иккинчи асосий манба ҳисобланади. Калом илмининг баъзи масалаларини батафсил ёритилганлиги ва услубининг оддийлиги жиҳатидан «Табсират ал-адилла» баъзи олимлар томонидан ҳатто «Китоб ат-Тавҳийд»га қараганда ҳам юқори баҳоланган.

Шу боисдан илм аҳли ўртасида Абу ал-Муъийн ан-Насафий оддийгина «Соҳиб «ат-Табсира»» («Ат-Табсира»нинг муаллифи) лақаби билан ҳам машҳур бўлган.

Мавриди келганда шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, имом ал-Мотуридий яшаб, фаолият кўрсатган даврда калом илми энди пайдо бўлиб, қатъий бир таълимот сифатида қарор топмаган эди.

Ан-Насафий яшаган ўн биринчи асрнинг иккинчи ярми ва ўн иккинчи асрнинг бошларида эса бу илм ўзининг юксак чўққисига кўтарилган эди. Шу боисдан ҳам «ат-Табсира»да калом илмида мустақил мактаб яратган имом ал-Мотуридий ва имом ал-Ашъарийнинг қарашлари билан бир қаторда бошқа кўплаб мутакаллимларнинг фикр-мулоҳазалари ҳам атрофлича таҳлил қилиниб, илмий жиҳатдан тегишли баҳосини олган. Асарда ан-Насафий яшаган даврда ҳам қисман мавжуд бўлган муътазила оқимининг вакиллари билан кескин баҳсу мунозаралар, уларнинг хато қарашларига далиллар исботланган раддиялар келтирилади. Шунингдек, асарда ўша пайтда ислом динида кенг тарқалган турли-туман фирқалар ва тоифалар ҳамда ғайри исломий гуруҳларга ҳам кескин жавоблар мавжуд. Энг муҳими, муаллиф калом илми соҳасидаги бу йирик асарида мотуридийга, ашъарийга ва муътазиллийга оқимлари ўртасидаги асосий фарқларни далилларга таянган ҳолда алоҳида ажратиб кўрсатади.

Ҳажм жиҳатидан ғоятда катта (икки жилддан ташкил топган бу асар минг саҳифадан ортиқ) бўлган бу қимматли

манба араб тилини ўрганиш бўйича Француз илмий институти томонидан Суриянинг пойтахти Дамашқда икки жилдда (биринчи жилди 1990 йилда, иккинчи жилди 1993 йилда) нашр этилган. Ушбу нашрни ўта синчковлик билан амалга оширган тадқиқотчи Клауди Саломанинг улкан хизматини алоҳида таъкидлаш зарур. Чунончи, тарихий манбаларда зикр қилинишича, имом ал-Мотуридий қаламига мансуб асарлар сони ўн бешга етди. Аллома тадқиқотчи асарнинг ўз тасарруфида бўлган тўртта қўлёзма нусхаларини қиёсий ўрганиб, улардаги кўпдан-кўп фарқларни алоҳида кўрсатиб, бениҳоя машаққатли ишни бажарган. Қўлёзмаларнинг биринчиси Мисрнинг Искандария шаҳридаги кутубхонада мавжуд бўлиб (779Б рақамли) 209 саҳифадан иборат. Насҳ хатида ёзилган ушбу қўлёзма 659 ҳижрий (1269 мелодий) санада Муҳаммад ибн Ҳасан ибн ал-Ҳусайн исмили ҳаттот томонидан Бухорода кўчирилган. Китоб муқаддимасида ёзилишича, у «Ат-табсира»нинг энг қадимий қўлёзма нусхаси ҳисобланади.

Иккинчи қўлёзма ҳам Қоҳирадаги «Дор ал-кутуб ал-Мисрийя»да сақланиб, у 490 варақдан иборат ва йирик насҳ хатида кўчирилган. Афсуски, ушбу қўлёзма кўчирилган йил ҳам, уни кўчирган ҳаттотнинг исми шарифи ҳам кўрсатилмаган.

Нашр учун фойдаланилган учинчи нусха Қоҳирадаги машҳур ал-Азҳар университети кутубхонасида сақланган қўлёзмадир. У 1106 (301) рақами остида бўлиб, 383 саҳифадан иборат. Насҳ тилида ёзилган ушбу қўлёзма 1129 ҳижрий (1717 мелодий) санада кўчирилганлиги ҳақида унинг охириги саҳифасида қайд этилган.

Қўлёзманинг биринчи саҳифасида ушбу китоб Иброҳим Чалабий ал-Борудий ал-Азҳар университетининг толиби илмларига вақф тариқасида васият қилинганлиги кўрсатилган. Тадқиқотчи ўз ишида «Дор ал-кутуб ал-мисрийя»да сақланган «10 м тавҳийд» рақамли яна бир қўлёзмадан ҳам фойдаланган. 395 варақдан иборат 1136 ҳижрий (1724 мелодий) санада насҳ хатида ёзилган ушбу қўлёзманинг кўчирувчиси Абдулфаттоҳ Жод ал-Мавло Абу-л-Фатҳ ад-Далижийдир. Қўлёзманинг охириги варағида «мазкур нусха асли билан муқобала қилиниб тузатилди» деган жумла ёзилган. Хулоса қилиб айтганда, «Табсират ал-адилла»нинг ушбу биринчи нашри илмий нуқтаи назардан қимматли бир тадқиқот ҳисобланади. Уни

ҳар томонлама тадқиқ этиб, ўзбек тилига таржима қилиш буюк аллома Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган мотуридийга таълимотини чуқур ўрганишга катта ёрдам беради.

Алломанинг илмий-маънавий меросида диннинг асл мазмун-моҳиятини нотўғри талқин қилиб, эътиқод, билиш (маърифат) масалаларида чалкаш ва хато қарашларни илгари сурган турли оқим ва гуруҳларга қарши раддиялар билдириш асосий ўринни эгалайди. Аллома асарларининг номлари ҳам уларнинг мазмун-моҳиятини ифода этади. Масалан, «Китоб моахаз аш шароифа» («Шариат асослари мактаби», «Китоб ал-жадал» («Диалектика ҳақида китоб»), «Китоб радд аво-л-қаромита»), «Китоб баён ваҳм ал-муътазила», «Китоб радд усул ал-хамса ли-Абӣ Муҳаммад ал-Бохилий», «Китоб радд авоил ал-адиллат лил-Каъбий», «Китоб радд ал-имомат ли баъз равофиз» ва бошқалар. Лекин шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, имом ал-Мотуридий ўз рақиблари билан мунозарага киришиб, уларга раддия берганда ҳар доим исломий одоб-ахлоққа оғишмай ривоят этади. Ўз нуқтаи назарини ғоятда андиша ва камтаринлик билан, айни вақтда собитқадамлик ва қатъият билан исчил ҳимоя қилади.

Тавассут (ўртасида бўлиш) ғояларини амалга ошириш учун ақл аҳкомларини ҳам, нақл аҳкомларини ҳам мукамал билиш талаб этилган. Имом ал-Мотуридий мана шу талабларга тўлиқ жавоб берган, ақл ва нақлга асосланган ўз қарашларини ғоятда адолат ва назокат билан баён қилган. Ўз ғояларига мана шу мезондан ёндашар экан, фикрий (ғоявий) мустақиллика алоҳида эътибор берган, қандайдир бирор тоифа ёки оқимга оғиб кетиш ёки оз бўлса-да, мутаассиблик каби иллатлардан узоқ бўлган.

Билим (маърифат) назарияси калом илмининг диққат марказида туради. Абу Мансур ал-Мотуридий ушбу масала билан илмий асосда жиддий шуғулланган олимлардан биридир. Унинг йирик асари — «Китоб ат-Тавҳийд» ва «Таъвилот аҳли ас-сунна» бошдан-охиргача ана шу масалани ёритишга бағишланган. Айниқса, «Китоб ат-Тавҳийд» калом илмига хос дастлабки манба бўлиб, ушбу муаммони ғоятда нафис

услубда ифода этади. Имом ал-Мотуридий таълимотига кўра билишнинг учта асосий манбаи бор. У ҳиссий (сезги) аъзолар воситасида, нақл — ривоятлар воситасида ва ақл-идрок воситасида англанади. Имом ал-Мотуридий ақл-идрокнинг ўрни ва ролига алоҳида эътибор беради.

Имом ал-Мотуридий фикрича, инсонларнинг ёмон хулқли ишлари — гуноҳлари Оллоҳнинг иродаси туфайли бўлади, (чунки Оллоҳ бу ишларни тақдир қилган), лекин унинг розилигисиз амалга оширилади. Оллоҳ Таоло инсонларга ўз эркини қўлига берган ҳолда яратган, яъни унинг ҳаракатлари азалдан белгилаб қўйилган бўлса-да, инсоннинг баъзи ишларига соҳиб ихтиёрлигини ҳам ато этган. Бу ишларни имом ал-Мотуридий «афъоли ихтиёрий, яъни инсонда ирода эркинлиги мавжуд» деб атайди. Буюк ватандошимиз, аллома имом ал-Мотуридий ҳазратларининг бундан ўн бир аср муқаддам айтган бу ажойиб фикри бугунги кунда ҳам ғоятда долзарб бўлиб, инсон ақл-заковати ва тафаккурининг имкониятлари чексиз эканлигига ишоратдир. Алломанинг фаолиятида муборак ислом динига хос ҳаётбахш мазмун-моҳиятни тўғри талқин қилиш, турли бидъат ва хурофотларга боштан гуруҳ ва тоифаларга қарши кураш алоҳида ўрин эгаллайди. Шу нуқтаи назардан ҳам имом ал-Мотуридий илгари сурган ғоялар бугунги кунда ҳам ғоятда долзарб бўлиб, нафақат илмий, балки катта амалий аҳамиятга эгадир. Имом ал-Мотуридийнинг ўзига хос таълимотини ўрганиш учун олимларимиз катта имкониятларга эгадирлар. Чунончи, алломанинг асосий асарлари ва уларга ёзилган баъзи шарҳлар нафақат Миср, Туркия, Ҳиндистон, Англия каби мамлакатларда ва республикаimizдаги қўлёзмалар хазинасида сақланади. Уларни чуқур ўрганиш, ўзбек тилига таржима қилиш ва шарҳлар билан нашр этиб, кенг халқ оmmasига етказиш, илм аҳлининг навбатдаги муқаддас вазифасидир.

Яна шуни мамнуният билан қайд этамизки, буюк алломанинг асосий асари «Китоб ат-Тавҳийд» (Якка худолик ҳақида китоб) 1970 йилда Байрутда араб олими Фатхулла Хулайф томонидан нашр этилган.

Андре БРЕТОНЬ

Сюрреализм манифести

Хаётга эътиқод, унда тасодифан юз берадиган ҳодисаларга ишонч (мен бу ўринда реал ҳаётини назарда тутяпман) шу даражага етиб бориши мумкинки, охир-оқибатда биз уни йўқотиб қўйишимиз ҳеч гап эмас. Инсон деганлари тузатиб бўлмайдиган бир хаёлпарастдир. Кун ўтган сайин ўз тақдирдан норозилик кучайиб боради. Бора-бора у ўзи фойдаланишга мажбур бўлган буюмларни кўздан кечириб чиқиши анча мушкул бўлиб қолади. Бу буюмлар унинг беғамлиги туфайли ёки елиб-югуриши — деярли ҳамма вақт елиб-югуриши сабабли бўйнига илиб қўйилган, негаки, у ўз зиммасига ҳаракат қилиш вазифасини ёки жилла бўлмаганда, бахтини (у ўзининг бахти деб атайдиган нарсани) синаб кўриш вазифасини олган. Бундан буён унинг қисмати — улуғ бир сиполик билан хокисор бўлишдир: у қанақа аёллар қўйнига кирганини яхши билади, қанақа кулгили вазиятларга тушиб чиққани-да ўзига маълум, давлату қашшоқлик унинг учун арзимас нарсалар, бу маънода у янги туғилган гўдаклигича қолаверади, виждон масаласига келадиган бўлсак, ўйлайманки, бусиз ҳам бемалол унинг куни ўтавериши мумкин. Мабодо, у қарашларидаги бир қадар равшанликни сақлаб қоладиган бўлса, бундан мақсад шуки, у болалигига бир назар ташламоқчи. Болалиги кўпдан-кўп ўргатувчилар-у насиҳатгўйлар томонидан ҳар қанча дабдаба қилинган бўлмасин, барибир, унинг учун латофатини йўқотмайди. Айни болалик чоғида ҳар қандай мажбурлашу тазйиқларнинг йўқлиги сабабли одамнинг қарши-сида бир вақтнинг ўзида бир неча ҳаётни яшаб ўтиш имконияти пайдо бўлади ва у боши билан ана шу хаёлот оламига шўнғийди. У ҳар қандай нарсага ҳаддан ташқари осонлик билан дарҳол эришмоқликни хоҳлайди. Ҳар куни эрталаб болалар бекаму-кўст бир хотиржамлик ичида уйқудан уйғонадилар. Улар истаган ҳамма нарса муҳайё, оғизларидан чиққан хоҳишлари дарров бажо келтирилади, энг оғир моддий шароитлар ҳам уларга жуда ажойибдек кўринади. Ўрмонлар нурафшон ёки қоронғи, ҳеч қачон одамни уйқу босмайди.

Лекин шуниси ҳам маълум, бу йўлдан унча узоққа кетолмайсан. Бунинг сабаби йўл ҳаддан ташқари олис бўлишидагина эмас. Таҳдидлар борган сари кўпайиб боради, одам ён бераверади, ўзи фатҳ этишни мўлжаллаб қўйган ерларнинг бир қисмидан воз кечади. Бошда ҳудудсиз бўлган хаёлотга бундан буён амалий фойда қонунларига мос тарзда ўзини намоён қилишга изн берадилар. Бу қонунлар эса ҳаммиша тасодифий бўлади. Бироқ хаёлот бу тобе ролни ҳаддан зиёд ўйнашга қобил эмас ва йиғирма ёшлиги арафасида у одатда имонни унинг мушкул тақдирига топшириб қўйишни афзал кўради.

Кейинчалик эса ҳаёт аста-секин ҳар қандай маънодан маҳрум бўлиб бораётганини ҳис қилиб, муҳаббатга ўхшаш фавқулодда вазиятлар чўққисида туриб қолишга ўзининг ноқобиллигини тушуниб, инсон бой берган нарсасини бирон бир йўл билан қайтаришга ҳаракат қилса, бунга муваффақ бўлолмайди. Сабабки, бундан буён у жони билан ҳам, танаси билан ҳам ҳокимона амалий заруратга тобе бўлади. Бу зарурат эса ўзини унутиб юборишларига йўл қўймайди. Инсоннинг ҳамма хатти-ҳаракатига кенглик, фикрларига кўлам етишмай қолади. Ўзи билан содир бўлган ёки содир бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларнинг ҳаммаси-

дан фақат бир нарсанигина тасаввур қила олади. У ҳам бўлса — шу ҳодисани унга ўхшаш бошқа кўпдан кўп ҳодисаларга, унинг ўзи иштирок этмаган, воқе бўлмаган ҳодисаларга боғлаб турувчи омилдир. Нимасини ҳам гапиради, бу ҳодисалар ҳақида фикр юритар экан, у битта ҳодисага қараб ҳукм чиқаради, бу ҳодиса эса бошқа ҳамма ҳодисаларга қараганда кўпроқ тасалли берадиган оқибатларга эга бўлганлар тоифасига мансубдир. Бу ҳодисада у ўзининг халоскорини кўриши мутлақо мумкин эмас.

Азизим хаёлот! Нима учун мени ҳамма нарсадан ортиқ яхши кўришимни биласанми? Бунинг сабаби шуки, сен ҳеч нарсани кечирмайсан.

Менга ҳамон илҳом бахш этиши мумкин бўлган ягона бир сўз бор — у ҳам бўлса «эркинликдир». Бу сўз инсонга хос бўлган қадимги фанатизмни тўла-тўқис қўллаб-қувватлашга қодир деб ҳисоблайман. Мен ягона умидгагина ҳақлидирманки, бу сўз ҳеч шубҳасиз унинг талабига жавоб беради. Эътироф этмоқ керакки, бизга мерос бўлиб қолган кўпдан-кўп нохушликлар орасида бизнинг ихтиёримизга улугдан улуг руҳ эркинлиги ҳам берилган. Биз уни етарли даражада суистеъмол қилмаётимиз. Хаёлотимизни қул бўлишга мажбур қилиш (гарчи биз буни кўпинча жуда мужмал тарзда бахт деб атайдиган нарса йўлида қилсак-да), бу вужудимизнинг ич-ичида олий адолат ғоясига даҳлдор деб ҳисоблаган жамики нарсалардан юз ўгириш бўлур эди. Фақат хаёлотгина рўй бериши мумкин бўлган нарсани тасаввур қилишимга имкон беради ва шунинг ўзи қатъий тақиқни қисман бўлса-да юмшатиш учун кифоядир, алданишдан қўрқмасдан (гўёки биз бусиз ҳам ўзимизни алдамайдигандай) хаёлотга ишонмоғимиз учун кифоядир. Аммо бир чегара бормидирки, унинг нариги томонида хаёлот зарар келтира бошласин ва бир ҳудуд бормидирки, ундан нарида заковот ўзини ортиқ хавф-хатардан эмин ҳисобламасин? Заковот учун адашиш имконияти эзгулик имкониятига баробар эмасми?

Телбалик қоляпти. Ҳа, ўша «жиннихонага тиқиб қўйиладиган телбалик». Шундай деб жуда топиб айтилган. Телбаликнинг ё у, ё бу тури... Чиндан ҳам, ҳамма биладики, телбалар қонун нуқтаи назаридан қораланадиган хатти-ҳаракатлари учунгина жиннихонага тиқиб қўйилади. Бундай хатти-ҳаракатлар унчалик кўп эмас. Агар жиннилар шу хатти-ҳаракатларини қилмаганларида уларнинг озодлигига («озодлиги» деб аташ расм бўлган нарсага) ҳеч ким даҳл қилмаган бўлур эди. Мен бир нарсани тан олишга тайёрман. Телбалар қай бир даражада ўз хаёлотларининг қурбонидир. Бу шу маънодаки, айна хаёлот уларни хулқи-атворнинг баъзи бир қоидаларини бузишга ундайди. Бу қоидалар бузиладиган бўлса, одамзод ўзига катта хавф таҳдид соляпти деб ҳисоблайди ва буни бузадиган ҳар қандай одам катта жарима тўламоғи керак. Биз бу одамларни танқид қиламиз, яъни уларга муайян таъсир кўрсатишга ҳаракат қиламиз. Бироқ улар бу танқидга бутунлай бепарво қолаверадилар. Бундан хулоса чиқариш мумкинки, улар ўз хаёлотларидан бениҳоя зўр лаззатланадиларки, бу уларга телбаликлари ёлғиз уларнинг ўзлари учунгина қимматга эга деган тўхтама келиш имконини беради. Чиндан ҳам, алаҳсирашлар, сароблар ва ҳоказолар — шунақа бир лаззат манбаларидирки, улардан мутлақо кўз юммаслик керак.

Бу ўринда ҳиссий қабул қилиш ҳукм суради. Бир ёқимли қўл борки, у Тэннинг «Заковат ҳақида» деган китобининг сўнгги саҳифаларида бир қатор қизиқарли ишларни намоён этди. Мен биламанки, мен шу қўлни ўзимга ўргатиб кўпгина оқшомларни ўтказишга тайёрман. Мен телбаларни тан олдиришга ундаб, бу ишга бутун ҳаётимни бағишлашга тайёр эдим. Бу одамлар ҳаддан ташқари ҳалол одамлар, уларнинг беғуноҳлиги фақат менинг беайблгимгагина тўғри келади. Колумб Американи кашф этиш учун отланганида ўзи билан телбаларни олиб кетиши керак эди. Ўшандан бери телбалик нақадар мустаҳкамланиб олганини кўринг.

Агар бизни хаёлот байроғини биров пастга туширишга мажбур қиладиган бирор нарса бўлса, бу мутлақо телбаликдан кўрқиб туйғуси эмасдир.

Материалистик нуқтаи назар устидан ўтказиладиган суд жараёнидан кейин реалистик нуқтаи назар устидан ҳам суд жараёнини ўтказиш керак. Айтганча, материалистик нуқтаи назар реалистик нуқтаи назарга қараганда шоиронароқ. Шак-

шубҳа йўқки, ана шу материалистик нуқтаи назар инсон томонидан мислсиз даражада улкан мутакаббирликни тақозо қилади, лекин инсониятнинг навбатдаги ваянада кучлироқ мағлубиятини тақозо қилмайди. Материализмда даставвал спиритуализмнинг баъзи бир кулгили даъволарига қарши реакцияни кўриш лозим. Охир-оқибатда у баъзи бир фикрий кўтаринкиликдан ҳам маҳрум эмас. Аксинча, авлиё Фомадан бошлаб Анатоли Франсгача позитивизмдан илҳом олган реалистик нуқтаи назар менинг назаримда исталган интеллектуал ва маънавий интилишга мутлақо ётдир. Уни ўйласам мен даҳшатга тушаман, чунки у бўлар-бўлмас ўртамиёначиликдан, нафратдан ҳамда юзаки тарзда ўзига маҳлиё бўлишдан иборатдир. Айни ана шу реалистик нуқтаи назар бизнинг кунларимизда кўпдан-кўп кулгили китобларни ва энсани қотирувчи асарларни майдонга келтирмоқда. У даврий матбуотни ўзининг истеҳкомига айлантириб олган ва авомнинг энг пасткаш дидларига ҳайбаракаллачилик қилиб, фан ва санъатни маҳв этади, у кўкларга кўтараётган аниқлик ҳамоқат, ҳайвонлик билан ёнма-ён туради. Ҳатто энг яхши фикр эгалари ҳам унинг таъсиридан қочиб қутилган эмаслар, охир-оқибатда бошқа ҳамма одамлар каби уларни ҳам энг осон ва энгил йўлдан юриш қонуни ўзига бўйсундириб олади. Масалан, адабиётда бунақа аҳволнинг фаройиб натижаси ўлароқ романнинг урчиб кетганини кўриш мумкин. Ҳар қайси муаллиф адабиётга ўзининг кичикроқ «кузатиши» билан кириб келади. Яқинда адабиёт оламида саралашга эҳтиёж сезган жаноб Поль Валери бемаънилиги ўзига жуда эриш туюлган романлар бошламаларини бир мажмуа қилиб тўплашни таклиф қилди. Бу мажмуага энг машҳур ёзувчилар кирмоғи лозим эди. Бу фикр Поль Валерининг шухратига шухрат қўшади. Ўз вақтида роман ҳақида суҳбат қилганда у мени ишонтириб, «ҳеч қачон «Маркиза соат бешда чиқди» қабилидаги жумлани ёзишга ўзимга эрк бермайман» деган эди. Бироқ у ваъдасининг устидан чиқа олдимми?

Юқорида келтирилган ибора жўн, яланғоч, қуруқ ахборот услубининг мисоли бўлиб хизмат қилади. Агар, шу услуб бугун роман жанрида тўла-тўкис ҳукмронлик қилаётган экан, демак тан олмоқ керакки, роман муаллифларининг даъволари унчалик зўр эмас. Менинг мутлақо тасодифий, номуқаррар, жузъий кузатишларимнинг натижасига қараб шундай фикрга келиши мумкинки, улар менинг ҳисобимдан кўнгилхушлик қилиш билан бандга ўхшайдилар. Персонаж образини яратиш билан боғлиқ бўлган ҳеч қандай қийинчиликни мендан яширишмайди: у оқ сариқдан келган бўлсинми? Унга қандай ном берган маъкул? Биз у билан ёзда учрашармикимиз? Кўплаб мана шунга ўхшаш масалалар мутлақо тасодифий тарзда ҳал қилинади. Менинг зиммамда эса фақат бир вазифани қолдирдилар — мен китобни ёпмоғим керак. Мен китобнинг биринчи саҳифасини ўқиб оқ бу вазифани бажонудил бажараман. Тасвир-чи? Тасвирни айтмайсизми? Бундан ҳам аянчлироқ бошқа бирон нарсани тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Бу тасвир каталогдан олинган манзаралар йиғиндисидан иборат, муаллиф уларни каталогдан кўнглига келганича олаверади, йўлини топиб, бу суратларни менга тиқиштиради. Шу йўл билан менинг ҳам ҳар хил умумий ўринлар тўғрисида у билан бир хил фикрда бўлишимга эришмоқчи бўлади.

Деразаларига сариқ пардалар тутилган, дераза тоқчаларига тувакда гуллар қўйилган чоғроқ хонага ҳозиргина ёш йигит қадам ранжида қилди. Шу дақиқада кўтарилиб келаётган қуёш нурлари хонани чарақлатиб ёритиб юборган эди... Хонада диққатга сазовор ҳеч нарса йўқ эди. Хонанинг бор-йўқ анжومي сариқ ёғочдан ишланган кўҳна дивандан, диван олдига қўйилган думалоқ столдан, девор ёнидаги кўзгулик пардоз столдан, девор тагига қатор териб қўйилган стуллар-у қўлларига қуш кўндириб олган немис ойим қизлари тасвирланган сариқ рамкадаги иккита-учта арзонбаҳо расмлардан иборат эди. Хона ичида бундан бошқа ҳеч вақо йўқ эди.¹

Бизнинг ақлимиз лоақал ўткинчи тарзда бўлса ҳам ўзини ўзи шунақа манзаралар билан хушнуд этади деб ўйлашни ҳам истамайман. Мени ишонтирмоқчи бўлишадими, гўё муаллиф китобхоннинг айни шу ерида ўзининг тасвирлари би-

¹ Ф. М. Достоевский. Жиноят ва жазо. (Муаллиф изоҳи)

лан менинг энсамни қотиришга ҳақли эди, худди мана шу ибтидоий расм шу ўринга жуда ярашиб тушган. Шундоқ бўлса ҳам, унинг бутун ҳаракати зое кетади: мен бу хонага кирмайман. Нимаики ўзгаларнинг ялқовлиги, ҳорғинлиги билан барпо этилган бўлса, у менинг диққатимни ўзига жалб қила олмайди. Ҳаётнинг узлуксиз давомийлиги ҳақидаги менинг тасаввурим ҳаддан ташқари беқарор, шунинг учун мен руҳий пассивлик ва бўштаблик дақиқаларини ўз ҳаётимдаги энг яхши дамлар деб ҳисобламаган бўлар эдим. Мен истайманки, инсон ҳис қилмай қўйган чоғларида индамай турсин. Яна бир нарсани англаб олингки, ўзига хос янгилиги йўқлиги учунгина мен янгиликдан маҳрумлигини айб сифатида ёпиштирмоқчи эмасман. Мен оддийгина қилиб шуни айтмоқчиманки, мен ўз ҳаётимдаги бўшлиқ онларини жиддий тарзда ҳисобга олмайман ва бунақа онларга маҳлиё бўлиб юриш ҳар қандай одам учун номуносиб бир иш бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам менга бу тасвирни тушириб қолдиришга ва у билан бирга яна кўпгина бошқа тасвирларни четлаб ўтишга изн бергайсиз.

Шундай қилиб, мен психологияга ҳам етиб келдим. Психология масаласида эса сира ҳазил кетмайди.

Муаллиф характер яратишга киришади. Характер эса бир марта пайдо бўлгандан сўнг ҳамма жойда қаҳрамонни ўзи орқасидан эргаштириб юради. Бу қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати ва ҳар қандай воқеа-ҳодисаларга муносабати жуда ажойиб тарзда аввалдан белгилаб қўйилган. Ҳар қандай воқеа рўй берганда ҳам у зинҳор-базинҳор ўзига тааллуқли мўлжалларни бузмаслиги керак гарчи ўзини уларни бузаётгандай кўрсатиб турса-да). Гўё ҳаёт тўлқинлари уни кўкларга кўтараётгандай, чирпирак қилиб айлантираётгандай, кейин улоқтириб ташлаётгандай бўлиб кўриниши мумкин. Лекин, амалда эса у ҳаминша аллақачон шаклланган муайян инсонлар типига мансуб бўлади. Мен ўзим шахмат ўйинига бутунлай лоқайдман. Бояги қаҳрамон ким эканидан қатъи назар шахмат ўйинининг оддий иштирокчиси бўлса, у мен учун ҳаддан зиёд ўртача рақиб бўлади. Бироқ ҳаммадан ортиқ гашимга тегадиган нарса — ўйин вақтида у ёки бу юриш масаласида олиб бориладиган даҳанаки жанглари. Ҳолбуки, бу ўринда на ютуқ, на мағлубият ҳақида гап боради. Бироқ бу ишлар тузукроқ маънога эга эмас экан, агар объектив ақл ҳозирги мисолимиздаги каби унга илтижо билан мурожаат қилаётган одамни даҳшатли равишда алдаётган бўлса, бу категорияларнинг ҳаммасидан воз кечиб қўя қолган яхши эмасми? «Турфа хиллик шу даражада бепоёнки, унда овознинг ҳар қандай оҳанги, қадам товушлари, йўталиш, бурун қоқиш, акса уруш мужассам...»¹

Ахир бир бош узумнинг ўзида иккита бир-бирига ўхшаган донани топиш мумкин эмас экан, нима учун мендан бирини иккинчисига ўхшатиб, бир мевани бошқа ҳамма меваларга ўхшатиб тасвирлаб беришимни талаб қиласиз, нима учун мени мажбурлаб, у мевани сиз тановул қилишингиз учун мослаб беришга ундайсиз? Ҳамма номаълум нарсаларни тасниф қилиш мумкин бўлган маълум нарсаларга айлантиришга интилиш васвасга ўхшаган гап — уни даволаб ҳам бўлмайди. Бу интилиш онгни аллалаб мудроққа солади. Таҳлил иштиёқи жонли туйғуларимиз устидан ғолиб келади.²

Шу тарзда узундан-узун мулоҳазалар пайдо бўлади. Улар ўзларининг бениҳоя галатилиги билан сизни ишонтирмоқчи бўлади. Бу мулоҳазаларнинг муаллифлари ғоятда маъхум ва бунинг устига анча-мунча ноаниқ сўзларни қўллашади ва шу билан ҳам китобхонни алдамоқчи бўлишади. Агар, буларнинг бари ҳозирга қадар файласуфларнинг талашиб-тортишувларига сабаб бўлиб келаётган умумий ғояларнинг бошқа, алланечук кенгроқ соҳага ёпирилиб кираётганидан гувоҳлик берганида эди, мен ўзим буни биринчи бўлиб муборакбод қилган бўлардим. Бироқ буларнинг барчаси Мариво услубига ўхшатиб қилинаётган машқлардан ортиқ нарса эмас: сўнгги пайтларга қадар турли-туман аскиянамо гаплар ва бошқа нафис каломлар биздан битта чинакам фикрни яширишга ҳаракат қилиб келяпти. Бу фикр зоҳиран шуҳрат қозониш дардидан ҳоли, аксинча, у ўзини ўзи излаш

¹ Паскаль.

² Баррес, Преуст.

билан банд. Менинг назаримда ҳар қандай ҳаракатда уни оқлайдиган омиллар мавжуд. Бу омиллар лоақал шу ҳаракатни амалга оширишга қобил бўлган одам учун мавжуд; менинг назаримда, бу ҳаракат нурафшон бир кучга эгаки, ҳар қандай талқин бу кучни заифлаштириб қўйишга қодир. Талқин ҳар қандай ҳаракатни ўлдиреди-қўяди. Шундай эҳтиром кўрсатганлари учун ҳаракат ҳеч нарса ютмайди. Стендал қаҳрамонлари муаллифнинг таърифлари зарбасидан нобуд бўлишади. Бу таърифлар озми-кўпми топиб айtilган таърифлар, лекин улар қаҳрамонларнинг шон-шухратига ҳеч нарса қўшмайди. Чиндан ҳам Стендал қаҳрамонларини йўқотган жойда уларни биз топиб оламиз.

Биз ҳамон мантиқ бўйинтуриғи остида яшамокдамиз — сирасини айтганда, мен мулоҳазаларимни ана шу фикрга мўлжаллаб баён қилаётирман. Бироқ бизнинг замонамизда мантиқий ёндошиш фақат иккинчи даражали масалаларни ҳал қилишгагина ярайди. Ҳали ҳануз аввалгидек расмдан қолмаган абсолют рационализм бизга фақат бизнинг тажрибамиз билан бевосита боғлиқ бўлган фактларнигина кўриб чиқишга изн беради. Мантиқий мақсадларни, аксинча, назаримиздан соқит қилиб қўямиз. Тажрибаларнинг ўзини ҳам чегаралар ичига тикиб қўйишганини илова қилиб ўтирмаса ҳам бўлади.

У қафасда типирчилайди. Уни халос этиш борган сари қийинлашиб бормоқда. Тажриба ҳам бевосита фойдалиликка таянади ва соғлом маъно томонидан ҳимоя қилинади. Цивилизация байроғи остида, тараққиётни пеш қилиб ондан ўринлими-ўринсизми, хурофот, бидъат деб аталиши мумкин бўлган ҳамма нарсани қувиб чиқардилар, умум томонидан қабул қилинган ҳақиқатларга мос келмайдиган ҳар қандай ҳақиқатлар излашни тақиқ остига ола билдилар. Фақат соф тасодиф туфайлигина яқинда ҳозирга қадар риёкорлик билан бефарқ муносабатда бўлиб келинаётган бир соҳани — назаримда энг муҳим соҳани — руҳий олим соҳасини майдонга олиб чиқдилар. Бу масалада Фрейд кашфиётларини юқори баҳолаш лозим. Бу кашфиётларга таяниб туриб, ниҳоят шундай бир фикр оқими шакллана бошладики, бу оқим инсонни тадқиқ қилувчи олимга ўз изланишларида анча илгарилаб кетишга имкон беради. Чунки бундан буён у на фақат оддий, жўн воқеликлар билангина эмас, бошқа воқеликлар билан ҳам иш юритиш ҳуқуқига эга бўлди. Эҳтимолки, эндиликда хаёлот ўз ҳуқуқларини қайтариб олишга тайёрдир. Агар, руҳимиз қаърида аллақандай сирли кучлар мудраб ётган бўлса, бу кучлар ё онгимиз юзасида ётган кучларни кўпайтиришга ёхуд улар билан ғолибона кураш олиб боришга қодир бўлса, у ҳолда бу кучларни қўлга киритиш ва қўлга киритиб олгач, агар, зарур бўлса, уларнинг устидан ақлимиз назоратини ўрнатиш маъқул бўлади. Ахир, таҳлилчиларнинг ўзи ҳам бундан ютади, холос. Бироқ шуни ҳам таъкидламоқ жоизки, бу вазифани ҳал этиш учун аввалдан белгилаб қўйилган биронта ҳам восита йўқ, вақти-соати келгунча бу иш баравар даражада шоирларнинг ҳам, олимларнинг ҳам иши бўлмоғи мумкин, унинг муваффақиятлари биз танлайдиган у ёки бу даражадаги инжиқ йўлларга боғлиқ бўлмайди.

Тушлар табиатини тадқиқ қилишга киришар экан, бунинг учун Фрейд анча зарурий асосларга эга эди. Дарҳақиқат, эндиликда бизнинг психик фаолиятимизнинг ана шу жуда муҳим жиҳати ҳали ҳам жуда оз диққатни жалб қилиб келаётганига ортиқ мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Бу — лоақал шунинг учун муҳимки, одам туғилганидан бошлаб то вафотига қадар фикрда ҳеч қанақа узилишлик намоеън бўлмайди ва яна шунинг учун муҳимки, вақт нуқтаи назаридан хаёллар онларининг жамулжами — ҳаттоки биргина соф хаёлнинг ўзини олиб текшириб кўрганда ҳам реал ҳаёт онларининг, ёки бошқача айтадиган бўлсак, уйғоқлик муштарақлигидан заррача ҳам кам эмас. Мени ҳаммиша бир нарса лол қолдириб келади: одатдаги кузатувчи уйғоқ вақтида бошидан кечган воқеалар билан уйқусида кечирган воқеаларига турлича аҳамият беришади ва уларнинг ролини ҳам турлича белгилашади. Гап, афтидан, шунда бўлса керакки, одам уйғонгандан кейинги биринчи дақиқада кўпинча ўз хотирасининг ўйинчоғи бўлади. Ҳолбуки, хотиранинг одатий ҳолатида ўзига бир нарса билан тасалли беради — у тушида содир бўлган вазиятни жуда кам даражада тиклайди, тушни ҳар қандай муҳим қимматдан маҳрум этади, унда бирон-бир етакчи вазиятни қайд қилади. Бу шундай вазият бўладики, одамнинг назарида у бор-йўғи бир неча соат аввал ўзининг

энг муҳим орзу-умидидан ажралиб қолгандай, энг муҳим ташвишидан жудо бўлгандай туюлади. Унинг хаёлида шундай бир ҳолат вужудга келадикки, гўё гап алланечук муҳим бир нарсани давом эттириш, узайтириш ҳақидагина кетяпти. Шундай қилиб, туш туннинг ўзига ўхшаб қавсга олингандай бир ҳолатга тушиб қолади. Ва ундан ортиқроқ маслаҳат беришга қодир эмас. Нарсаларнинг бу қадар ўзига хос аҳволи мени баъзи бир мулоҳазаларга ундайди.

1.0. Берига қараб ҳукм қилганда, туш ўзи содир бўлаётган ҳудудларда (туш содир бўлади деб ҳисобланади) узлуксизликка эга ва унда ички бир тартиботнинг излари бўлади. Фақат хотирагина тушнинг у ер-бу ерини олиб ташлаш, воқеаларнинг бир-бирига ўтиши билан ҳисоблашмаслик ҳуқуқига эга ва шу тарзда ягона, яхлит тушни айрим тушлар жамулжаминга айлантиради. Худди шунга ўхшаб, воқелик ҳар бир айрим олинган муайян дақиқада бизнинг онгимизда парчаланиб, айрим тимсолларга ажралиб кетади. Уларни ўзаро бир-бирига боғлаб бошқариш фақат ироданинг ихтиёридадир.¹

Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, биз тушнинг таркибий қисмларини янада майдалаштириш учун ҳеч қанақа асосга эга эмасмиз. Афсуслар бўлсинки, буларнинг бари тўғрисида моҳият эътибори билан олганда тушнинг табиатига ёт бўлган ибораларда гапиришга тўғри келаётир. Мантиқчилар ва тушшунос файласуфларнинг вақти қачон келаркин? Мен уйқу ҳолатида бўлмоқни истардим, шунда ўзимни бошқа ухлаётганларга ишониб топшириб қўярдим. Одатда уйғоқлигимда мени китобдай ўқийдиганларнинг ҳаммасига ўзимни ишониб топшириб қўяман. Мақсадим — бу стихияда менинг ўз фикрларимнинг онгли оҳанглари ҳукмронлигига хотима қўйишдир. Эҳтимол, менинг бугунги тушим кеча кўрган тушимнинг давоми, холосдир. Мақтовга сазовор бир аниқлик билан эртага тунда ҳам давом этар. Одатда бундай ҳолларда мутлақо шундоқ бўлиши мумкин дейишади. Модомики, ҳеч қандай йўл билан мени банд қилувчи «реаллик» туш ҳолатида мавжуд бўлишда давом этиши, у хотирасизлик қаърига ботиб кетиши исбот қилинмаган экан, мен бир мулоҳазамни тўғри деб таҳмин қилолмайман: яъни, масалан, туш шундай бир хусусиятга эгадирки, мен баъзан воқеликни бу хусусиятдан маҳрум деб ҳисоблайман. Бу қандай хусусият? Бу борлиққа инонмоқдир. Баъзи вақтларда бу сифатнинг мавжудлиги менга шак-шубҳасиздай кўринади. Нечун мен кун сайин бизда даражаси ортиб бораётган онгимизнинг кўрсатмаларидан кўра тушнинг кўрсатмаларига ортиқроқ даражада суянмаслигимиз керак? Туш ҳам ҳаётнинг туб муаммоларини ҳал қилишга хизмат қила олмайдими? Ахир, ҳар икки ҳолда ҳам булар бир хил муаммолар-ку? Улар тушнинг таркибида ҳам мавжуд-ку? Наҳотки, туш бошқа ҳамма нарсалардан кўра камроқ оқибатларга эга бўлса? Мен қарияпман. Балки мени қаритаётган нарса мен ўзимни унинг асири деб ўйлаган реаллик эмас, балки айни тушдир — менинг унга беписанд муносабатимдир.

2.0. Яна бир карра уйғоқлик ҳолатига қайтаман. Мен уни интерференция² ҳодисаси деб ҳисоблашга мажбурман. Гап бу ўринда фақат ақлнинг бундай ҳолатда буюмларни танимай қолишга мойиллигида намоён бўладиган хатоларидагина эмас (гап турли-туман маъносизликлар ва хатолар ҳақида кетяпти — уларнинг сири нигоҳимиз қаршисида секин-аста очилиб борапти).

Гап яна шундаки, афтидан, ақл нормал амал қилганида ҳам унга тун қаъридан етиб келадиган кўрсатмаларга бўйсунди. У ҳар қанча барқарор бўлиб кўринмасин, бу барқарорлик ҳамини ҳисбийдир. Ақл зўр-базўр ўзини намоён этишга журъат қилади, мабодо журъат қилган тақдирда ҳам фалон гоё ёққани ёхуд фалон аёл маъқул бўлганини маълум қилишдан нари ўтмайди. Лекин қандай ёққани ёхуд қанақасига маъқул бўлганини айтишга қурби етмайди, бу билан у ўзининг бир томонламалигини кўрсатади, холос. Бу гоё, бу аёл уни ташвишлантиради,

¹ Тушнинг кўп қатламлилигини ҳисобга олимоқ керак. Одатда мен унинг юқори қатлами етказган нарсаларнигина эслаб қоламан. Бироқ мен тушда ҳаммадан ортиқ ёқтирадиган нарса жамики уйғонганда чўкиб кетадиган нарсалардир, жамики аввалги куннинг таассуротлари билан боғланмаган нарсалардир. Булар қорамтир ўт-ўланлар, алафлар, бадбашара шохчалар. Худди шунингдек «реал» ҳаётда ҳам секин-аста ботишни афзал кўраман.

² Турли тўлқинлар қўшилганда кузатиладиган физик ҳодиса.

унинг қаҳрини юмшатади. Ақл деганлари ҳамиша бир суюқлик ичида эритилган нарсдай гап. У шу эритма тагига чўкиб қолган чўкинди. Бояги аёл, бояги гоё шу чўкиндени эритмадан бир лаҳзага ажратиб олиб, уни кўкларга кўтаради. Бунинг сабабини тополмай ночор қолгач, у тасодифга мурожаат қилади, ўзининг ҳамма хатолари учун маъсулиятни ўшанга юклайди. Ҳолбуки, тасодиф илоҳлар ичида энг қоронғусидир. Мени ким ишонтира оладики, ҳаяжонга соладиган гоё ёки унга ёқадиган аёлнинг кўз қараши намоён бўладиган ҳолат ақлни ўз тушлари билан чирмаб ташлайдиган нарса эмасми? Айни шунинг ўзи ақлни яна қайтадан аллақачон ўз айби билан йўқотиб бўлган кечинмаларга михлаб қўймайдими? Агар борди-ю, ҳаммаси бошқача бўлганда эди, эҳтимол, унинг қаршисида поёнсиз имкониятлар очилган бўлармиди? Мен унга шу эшикни очадиган калит бермоқчиман.

3.0. Уйқудаги одамнинг онги тушида содир бўлаётганлардан тўла қониқиш ҳосил қилади. «Бунинг бўлиши мумкинми?» деган изтиробли савол ортиқ қаршиимизда кўндаланг бўлмайди. Ўлдир, истаганингча ўғирла, мазза қилиб сев. Ҳатто сен ўлиб кетадиган бўлганингда ҳам, ўликлар салтанатида қайта тирилишинга ишонч билан ўласан-ку? Воқеалар оқимига ўзингни қўйиб бер. Бу оқим қаршилик кўрсатишингни ёқтирмайди. Сенинг донгинг чиқмаган, сени ҳеч ким танймайди. Ҳаммасини бениҳоя осонлик билан рўёбга чиқарса бўлади.

Шундай экан, менда савол туғилади — бу қандай ақл бўлди? Уйғоқ одамнинг ақлига қараганда бу ақл беқиёс даражада бой бўлса? Бу ақл тушга табиийлик бахш этса? Мени жуда кўп ҳодисаларни мутлақо хотиржамлик билан қабул қилишга мажбур этса? Улар шу даражада ғаройиб воқеаларки, шубҳасиз, ҳозир мана шу сатрларни ёзиб ўтирганимда уларга рўпара келсам, ларзага тушган бўлардим. Ҳолбуки, мен ўз кўзларимга ишонмоғим, ўз қулоқларимга ишонмоғим керак; бу гўзал кун бошланди, жонивор тилга кирди.

Агар, инсоннинг уйғониши оғирроқ кечадиган бўлса, агар, бу уйғониш тушларнинг сеҳркор кучини аёвсиз тарзда тарқатиб юборса, бунинг маъноси шуки, инсонга гуноҳдан фориг бўлиш тўғрисидаги аянчли тасаввур сингдириб бўлинипти.

4.0. Биз туш устида мунтазам тадқиқот олиб боришга киришишимиз биланоқ ҳали ўзи таърифга муҳтож турли-туман усуллар ёрдамида уни ва унинг яхлитлигини тушуна олсак (бу эса бир неча авлод хотирасини ўрганувчи фанни барпо этишни тақозо қилади, шунинг учун очиқ-ойдин кўриниб турган фактларни таъкидлашдан бошлай қолайлик), тушнинг ривожланиш йўли кўз ўнгимизда ўзининг жамики изчиллиги ва беқиёс тўлаллиги билан намоён бўлиши ҳамон, умид қилиш мумкин бўлардики, турли-туман, аслида ўзи сир бўлмаган сирлар ўз ўрнини битта Сирга бўшатиб беради. Мен аминманки, келажакда туш билан реаллик, афтидан, бир-биридан анча фарқ қиладиган шу икки ҳолат алланечук мутлақ бир реалликка, агар таъбир жоиз бўлса, сюрреалликка қўшилиб бирлашиб кетишади. Ва мен ўз мақсадимга эришишга ишончим комил бўлмаган ҳолда уни фатҳ этишга отланаман. Айтганча, мен ўзимнинг ўлимимдан унча ташвишланмайман, бунинг ўрнига бу йўлда эришиладиган муваффақиятлар менга шодликлар ато этишини ҳисоб-китоб қилиш билан шуғулланаман.

Ривоят қиладиларки, Сен-Поль Ру ҳар куни уйқуга ётишдан аввал Канардаги уйининг эшигига бир тахтача илиб қўяр экан. Бу тахтачада ШОИР ИШЛАМОҚ-ДА деган ёзув бўлар экан.

Бу масала муносабати билан яна жуда кўп нарса айтиш мумкин, бироқ мен йўл-йўлакай фақат бир масала устида тўхталмоқчиман. Ўз-ўзича олганда бу масала ҳам батафсил гаплашишни ва ҳар томонлама муҳокама юритишни талаб қилади. Бу масалага мен кейинчалик яна қайтаман. Ҳозир эса менинг ниятим шундан иборатки, мен баъзи бир одамларнинг ичида қозондаги қайноқ сувдай қайнаб ётган ғаройиботга, нафратга хотима қўймоқчиман. Уларнинг ғаройиб нарсани масхара қилиш истагига хотима қўймоқчиман. Мухтасар қилиб айтаман, ғаройиб нарса ҳамиша гўзалдир. Гўзал нарса ҳамиша ғаройибдир. Фақат ғаройиб нарсанига гўзалдир.

Адабиёт соҳасида фақат ғаройиб нарсанига энг паст жанрга мансуб бўлган асарларни самарадор қилиши мумкин. Бу ўринда «энг паст жанр» деганимизда

романни назарда тутяпмиз. Кенгроқ маънода олганда эса у ёки бу воқеани баён қилувчи ҳар қандай асарни шу қаторга қўйиш мумкин. Льюнсининг «Роҳиб»и - бунинг жуда гўзал далилидир. Ғаройибот нафаси унга бошидан охиригача жон ато қилган. Муаллиф ўзининг асосий персонажларини вақт кишанларидан халос этиб улгурмасдан анча аввалоқ биз уларнинг ғаройиб мутақаббирликка тўла хатти-ҳаракатлар қилишга қодир одамлар эканини ҳис қила бошлаймиз. Мангуликни қўмсаш ҳисси уларни доимий равишда ҳаяжонга солади. Бу худди менинг изтиробларимга ҳам ато қилгани каби, уларнинг изтиробларига ҳам унутилмас ранглар бағишлайди. Мен ўйлайманки, бу китоб бошидан охиригача тўғридан тўғри равишда руҳимиздаги ерни тарк этишга интилишни уйғотади. Бу роман даврнинг расм-русумига мувофиқ романбоп можаро асосига қурилган. У ана шу романбоп можарога хос бўлган жамики номухим нарсалардан халос бўлгани учун аниқлик ва жимжимадорликдан холи улугворликнинг¹ ёрқин намунаси бўлган. Менинг назаримда, ҳали адабиётда бундан яхшироқ ҳеч нарса яратилгани йўқ ва жумладан Матильда тасвирловчи адабиётнинг ютуқлари қаторига қўшиш мумкин бўлган энг тўлқинлантирадиган персонаждир. У ҳатто персонаж ҳам эмас, балки кишини тинимсиз равишда вас-васага соладиган бир рўё. Ахир, у рўё бўлма-са, бошқа яна нима бўлиши мумкин? Персонаж — энг авж пардага кўтарилган рўёдир. «Жасурлик кўрсатишга аҳд қилган одам учун қилиб бўлмайдиган иш йўқ» деган ибора «Роҳиб»да ўзининг тўла-тўқис ва ишончли ифодасини топган. Арвоҳлар бу ерда мантиқий роль ўйнайди. Чунки танқидий тафаккур унинг мавжудлигини рад этишга интилиб ҳам ўтирмайди. Худди шунга ўхшаш, Амброзининг жазоланиши ҳам тўлалигича ўринлидай кўринади, чунки охир-оқибатда танқидий тафаккур уни мутлақо табиий ечимдай қабул қилади.

Ғаройиб нарса ҳақида гапирганимда худди шу мисолни таклиф қилаётганим бироз ўринсиздай туюлиши мумкин. Мен айтаётган ғаройиботга шимол адабиётлари ҳам, шарқ адабиёти ҳам кўплаб марта мурожаат қилган. Ҳамма мамлакатларнинг диний адабиётлари-ку ғаройибот тўғрисида узлуксиз ёзишади. Гап шундаки, бу адабиётлардан келтириш мумкин бўлган мисолларнинг кўпчилиги болаларга хос соддаликка тўла. Бунинг сабаби жуда оддий — бу адабиётларнинг ҳаммаси болаларга аталган. Эрта ёшларидан бошлабоқ болалар ғаройиботлардан маҳрум қилинган, кейинроқ эса улар «Эшак териси»дан бевосита лаззатланиш учун етарли даражада руҳий бокираликларини сақлаб қола олмайдилар. Сеҳрли эртактлар ҳар қанча лағофатли бўлмасин, катта одам улардан озиқланишни ўзи учун номуносиб деб билади. Мен эътироф этишим мумкинки, чиндан-да эртактларнинг ҳаммаси ҳам унинг ёшига мос келавермайди. Йиллар ўтган сари жон олғич хаёлотлар тўқимаси тобора нафислашиб бормоқда. Ва биз — ҳаммамизга бунақа нафис ипларни тўқиб беришга қобил бўлган ўргимчакларни кутишга тўғри келади. Лекин бизнинг қобилиятларимиз ҳеч қачон тубдан ўзгармайди. Ҳар қандай ғаройиб нарсани ўзига жалб қилиб турадиган қўрқув, турли-туман тасодифлар, меъёрдан чиқиб кетиш иштиёқи — буларнинг бари шундай кучларки, уларга мурожаат қилиш ҳеч қачон беҳуда бўлмайди. Катталар учун эртактлар ёзмоқ керак.

Ғаройибот ҳақидаги тасаввурлар даврдан даврга ўзгариб боради; алпанечук ғирашира бир тарзда ғаройибот муайян бир асрнинг умумий кашфиётига даҳлдорлигини намоян қилади. Бу кашфиётдан бизга бирон-бир кичик унсургина етиб келади: романтизм замонасининг харобалари шунақа, замонавий манекен шунақа у ёки бу даврда инсон қалбини тўлқинлантиришга қобил бўлган исталган бошқа рамз. Лекин баъзан кишининг кулгисини келтирадиган ана шу замона буюмларида, албатта, поён нималигини билмайдиган инсоний ташвишлар кўриниб қолади; шунинг учун ҳам мен уларга эътиборни жалб қилмоқдаман, шунинг учун ҳам мен уларни ташвиш ва дард руҳи билан бошқаларига қараганда кўпроқ суғорилган доҳиёна асарлардан ажратиб бўлмайди деб ҳисоблайман. Вийоннинг дорлари, Расиннинг юнон қизлари, Бодлернинг девоналари ана шундайдир. Улар дидлар тушиб кетган, руҳият тушқунликка чўмган даврларда яратилган. Мен эса, яъни диднинг энг буюк қусур-

¹ Фантастикада кишига завқ берадиган бирон нарса бўлса, у шудирки, унда ҳеч қанақа фантастик нарса эмас, ёлғиз реаллик қолади.

лардан бири экани ҳақида ўзида муайян бир тасаввурни шакллантирган инсоний тушкунликни бошдан охир ўз елкамда татиб кўрмоғим керак. Бошқа ҳар қандай одамдан кўпроқ даражада мен ўз давримнинг бемаза таъбини чуқурлаштирмоғим даркор. Агар, мен 1820 йилда яшаган бўлганимда эди, «қонли роҳиба» аини менга даҳлдор бўлган бўлур эди; аини мен «Яшириниб қоламиз!» деган ясама ва бачкана хитобдан ҳар томонлама фойдаланган бўлардим, бу инкор тўғрисида Кюнзен пародия руҳида истеҳзо билан гапирди, яна шу Кюнзеннинг ибораси билан айтганда «Кумуш ҳалқа»нинг ҳамма зиналарини баҳайбат истиоралар билан аини мен ўлчаб чиққан бўлардим. Бугун эса мен ўзимга хаёлимда бир қаср бино қилдим, унинг ярми харобага айланган бўлиши мутлақо шарт эмас. Бу қаср меники. Мен уни Париждан унча узоқ бўлмаган қишлоқ уйларининг орасида кўраман. Қасрнинг теварак-атрофи ҳар хил қазноқу омборлар, отхона-ю оғиллар билан қуршаб олинган. Унинг ички безаклари ҳақида гапирмай кўя қолса ҳам бўлади — яқинда улар аёвсиз тарзда янгиланган. Хуллас, фароғат-у истироҳат жиҳатидан қараса, бундан яхшироқ жойни излаб топиб бўлмайди. Дарахтлар соя ташлаб турган дарвозалар олдида автомобиллар турипти. Бу ерга менинг дўстларимдан анча-мунчаси вақим ўрнашиб олган. Мана, Луи Арагон-у қаёққадир ошиқиб кетяпти. Унинг вақти сиз билан узоқдан қўл силкиб кўришишга етади, холос. Филипп Супо юлдузлар билан бирга уйғонади, Поль Элюар — бизнинг улугъ Элюаримиз эса ҳали қайтиб келгани йўқ. Мана булар Робер Деснос билан Рже Витрак; паркда ўтириб олишиб, дуэллар ҳақидаги қадимий асар устида баҳслашишяпти. Мана Жорж Орик билан Жан Полан. Мана Мориз; у эшкак эшишни жуда ўрнига кўяди. Бу эса Бенжамен Пере — у ҳар хил тенгламалар устида бош қотиргани бош қотирган. Булар Жозеф Дельтей, Жан Киририв, Жорж Лимбур ва яна Жорж Лимбур (Жорж Лимбурлар қават-қават дейсиз), Марсель Ноль. Мана бу эса ўзининг боғлаб қўйган аэростатидан бош ирғаётган Т.Френкель, булар — Жорж Малкин, Антонен Арто, Франекс Жерар, Пьер Навиль, Ж.А. Буаффир, улардан кейин укаси билан Жак Барон турипти. Уларнинг иккови ҳам бирам кўҳлик, бирам дилкаш... Булардан бошқа ҳам яна анча одам бор, уларнинг ёнларида эса қасамлар бўлсинки, бири=биридан гўзал аёллар. Нечук энди сиз менинг йигитларимнинг нафсларини тийиб юришларини истайсиз. Уларнинг ҳар бир истаги қонундай бажо келтирилади. Бизниқига Франсис Пикабия келиб туради. Ўтган ҳафтада кўзгули айвонда Марсель Дюшан деган одамни қабул қилдик. Биз у билан таниш эмас эдик. Шу теварак-атрофда, қаердадир Пикассо ов қилиб юрипти. Маънавий эркинлик руҳи бизни қасрни ёқтириб қолган ва шу ерни ўзига кулба ўрнида танлаган, ҳар гал ўзимизга ўхшаган одамларга муносабат масаласи кўндаланг бўлганда, биз маънавий эркинлик руҳига дуч келамиз; айтганча, бизнинг уйимизнинг эшиклари ҳаммаша ланг очиқ бўлади, ва биласизми — биз ҳеч қачон ишни «ассалому алайкум ва хайр, бўлмаса»-дан бошламаймиз. Унинг устига бу ерда ёлғизлик учун ҳамма шароит муҳайё. Биз, ахир, тез-тез учрашиб турмаймиз-да. Ҳамма гап шунда эмасмикинки, биз ўзимизга ўзимиз хўжайин бўлиб қоламиз, ўз аёлларимизнинг эгаси бўлиб, ўз севгимизнинг хоқони бўлиб қоламиз.

Мени шоирона ёлғон гапиряпсан, деб айблашлари мумкин: биринчи рўпара келган одамоқ менинг Фонтэн кўчасида истиқомат қилишимни, бу булоқ Ўса унга унча маъқул эмаслигини айтиши мумкин. Жин урсин! Мен уни очиқ кўнгил билан қасримга таклиф қилдим. У бу қасрнинг шоирона тимсолдан ўзга нарса эмаслигига чиндан ҳам ишончи комилми? Агар борди-ю, бу қаср чиндан ҳам мавжуд бўлса-чи? Менинг меҳмонларим бунга кафолат беришлари мумкин; уларнинг инжиқликлари шу қасрга олиб борадиган нурафшон йўлдан ўзга нарса эмас. Агар биз ҳаммамиз шу қасрда бўлсак, ҳақиқатан ҳам у ерда кўнглимиз тусаган тарзда ҳаёт кечирамиз. Бир одам қилган иш нечук, қай тарзда бошқаларга малол келиб қоларкин? Ахир, биз бу ерда кўнгилчан шилқимликлардан ҳимояланганмиз, агар учрашадиган бўлсак, фақат тасодифлар билан учрашамиз.

Инсон ният қилади ва уни рўёбга чиқаради. У тўла-тўқис ўзига мансуб бўладими-йўқми — бу фақат унинг ўзига боғлиқ. Бошқача қилиб айтганда, у кун сайин тобора хавфли бўлиб борувчи иштиёқлари тўдасида анархия руҳини сақлаб туроладими-йўқми? Шерият унга айнан шунини ўргатади. Биз бошимиздан кечиришга маҳкум бўлган ҳамма кулфатлар эвазига поэзия бизни бекаму-кўст тўла тақдирлайди. У ҳатто фармонбардор ҳам бўлмоғи мумкин. Бунинг учун унчалик интим характерга эга бўлмаган нарсалар

дан ҳафсаламиз пир бўлиб, шеъриятни фожиона қабул қилсак, бас. Бир вақт келарки, шеърият пулининг куни битгани ҳақида оламга жар солар ва ёлғиз бутун заминга самовий кулчалар улашиб чиқар. Тўп-тўп оломон ҳали шаҳар майдонларига йиғилишда давом этар, ҳали шундай ҳаракатлар пайдо бўлишда давом этарки, сиз уларда иштирок этишни ҳатто ҳаёлингизга ҳам келтирмаган бўларсиз. Алвидо, нималарнидир бемаъни тарзда афзал кўришлар, ҳалокатли орзулар, рақобатлашув, давомли тоқат-бардош, тутқич бермай ўтиб кетаётган вақт, фикрларнинг сунъий боғланиши, хатар ўпқонининг лаби, алвидо ҳар қандай буюмлар замони! Зиммангта шеърият билан шуғулланиш заҳмати-ни олсанг, бас, шунинг ўзи кифоя. Ва наҳотки, биз — аллақачонлардан бери қалбида поэзия билан яшаётган одамлар ўз билимларимизнинг энг тўқис ифодаси деб ҳисоблайдиган нарсанинг ғалабасига кўмаклашишда бурчдор бўлмасак!?

Бунинг кетидан келадиган ҳимоя билан шарафлаш орасида бир қадар номутаносиблик мавжуд бўлса, бунинг унча зарари йўқ. Ахир, гап шоирона ҳаёлотнинг асл манбаларига етиб бориш ва қолаверса, ўша марраларда туриб қолиш ҳақида бормоқда. Мен бунга эришганман, деб айтмайман. Ана шу олис, биринчи қарашда ҳамма нарса жуда носоз, ноқулай кўринадиган соҳаларда ўзлашиб қолишни истасанг ва, айниқса, у ерларга бошқаларни ҳам қизиқтириб олиб боришни хоҳласанг, зиммангга жуда катта масъулиятни олишга тўғри келади. Бунинг устига, мен бу ўлканинг ич-ичига киришга муваффақ бўлдим деб ҳеч ким ҳеч қачон кафолат бера олмайди. Ахир, ҳамиша ўзимиздан ўзимизнинг ҳафсаламиз пир бўлиши мумкин бўлганидан ташқари доимо керакли жойда тўхтамай қолиш хавфи ҳам сақланиб қолади. Лекин ҳар ҳолда шунга қарамай бундан буён шу ўлкага олиб борувчи йўлни кўрсатадиган кўрсаткич мавжуд, ҳақиқий мақсадга эришиш эса эндиликда сайёҳнинг ўз чидамигагина боғлиқ.

Биз босиб ўтган йўл тахминан маълум. Робер Десноснинг «Медиумларнинг пайдо бўлиши» деб номланган китоби ҳақидаги очеркда мен охир-оқибатда чиқарган бир хулосамни баён қилиб беришга интилан эдим. Бу хулоса шундоқ: «Диққатни озми-кўпми узук-юлуқ жумлашлар устида жамлаш керак. Улар тўла-тўқис ёлғизлик ҳолатида туш кўриш яқинлаша бошлаганда онг учун сезиларли тусга кирадилар, лекин уларнинг маъноси-ю вазифаларини аниқлашнинг иложи бўлавермайди». Шу гаплардан бироз олдинроқ мен энг кам даражадаги имкониятларга эга бўлган шоирона тақдирни синаб кўрмоқчи бўлдим. Бунинг маъноси шуки, ўшанда ҳам менинг кўнглимдаги ниятлар ҳозирги ниятларнинг айнаи ўзидай эди. Лекин менга мутлақо маъқул келмайдиган алоқаларга йўл қўймаслик мақсадида аста-аста балоғатга эришиш жараёнига тўлалигича ишониб қўйган эдим. Бунда фикрнинг алланечук бокиралиги бор эди ва ундан нималардир ҳозирга қадар менда сақланиб қолган. Умримнинг охирига бориб, мен, албатта, машаққат чекиб бўлса-да, бошқа одамлар гапирадиган тарзда гапиришни ўрганиб оламан, ўз овозимни оқлаш, ўз кирдикорларимнинг бирон қисмини бўлса-да оқлаш кўлимдан келиб қолади. Ҳар қандай сўзнинг фазилати (қоғозга тушган сўзники эса — инчунун) менинг назаримда, мен асос қилиб олган унча кўп миқдорда бўлмаган поэтик ёки бошқа исталган фактлар баёнини (модомики, гап баён тўғрисида бормоқда экан) ҳайрон қоладиган даражада зичлаштиришга боғлиқдир. Менинг назаримда Ремборнинг ўзи ҳам худди шундай қилган. Турфа хиллик ташвишига асир бўлиб қолиб, мен «Тавфиқлик тоғи»га кирадиган сўнги шеърларни ижод қилдим. Бошқача қилиб айтганда, бу китобнинг қолдириб кетилган мисраларидан ақл бовар қилмайдиган таъсирчанликни барпо этишга муваффақ бўлдим. Бу сатрлар бамисоли юмуқ қовоқлар эди — уларнинг вазифаси мен китобхондан яшириб қолишни лозим топган фикр ўйинларини паналаб туриш эди. Менинг томонимдан бу лўттибозлик эмас, балки дол қолдиришга интилиш эди. Назаримда, бу ишда мен ҳам ҳаёлан иштирок этаётгандай ва бу иштироксиз туришимнинг имкони борган сари камайиб бораётгандай эди. Мен ҳеч қандай меъёрни инобатга олмай сўзни ардоқлай бошладим. Бунинг шу сўзни қуршаб олган фазони ардоқлаш учун қилдим, унинг мен талаффуз этмаган бошқа сон-саноксиз сўзлар билан алоқага киришмоғи учун қилдим. «Қора ўрмон» шеъри руҳиятимнинг худди шу ҳолатидан далолат беради. Уни ёзишга ярим йил вақтим кетди. Менга ишонаверинглар — шу муддат мобайнида мен бирон кун ҳам дам олганим йўқ. Лекин унда гап менинг иззат-нафсим ҳақида борган эди ва ўзингиздан қолар гап йўқ — шунинг ўзи мен учун мутлақо кифоя қилган эди. Мен ана шунақа бемаъни эътироф-

ларни ёқтираман. У замонларда сохта кубистик поэзия оёққа туриб олишга уринаётган замонлар эди. Лекин Пикассонинг калласидан у ҳеч қандай қурол-аслаҳасиз чиқди. Менинг ўзимга келсак, мен ёмғирга ўхшаган ўта зерикарли бир кимса деб ном чиқарган эдим (мен ҳозир ҳам худди шунақа шухратга эгаман). Лекин мен шеърият маъносида ёлгон йўлда турганимни ўзим ҳам пайқар эдим. Лекин ҳаққи рост — қўлимдан келганча, қиёфамни сақлаб қолиш учун ҳаракат қилиб, турли-туман таърифлар ва рецептлар ёрдамида лиризмга қарши кураш бошлаб юборган эдим (келажакда Дара Феноменининг майдонга чиқишига бир неча муддат қолган эди) ва ўзимни гўёки поэзияни рекламага тadbиқ қилишга уринаётгандай кўрсатган эдим (ўшанда мен «дунёнинг интиҳоси гўзал китоб бўлмайди, балки самолар учун ёки дўзах учун ишланган гўзал реклама бўлади» деган гапни гапириб юрардим.

Худди ўша дақиқаларнинг ўзида Пьер Реверди (у ҳам менга ўхшаш зерикарли бир кимса эди — шундай деб ёзган эди:

Образ1 ақлнинг соф мевасидир.

У таққосдан туғилмоғи мумкин эмас, балки бир-биридан озми-кўпми узоқда турадиган реалликларнинг яқинлашувидан туғилади.

Бир-бири билан яқинлашувчи реалликлар ўртасидаги муносабатлар қанчалик бир-биридан узоқ бўлса ва қанчалик аниқ бўлса, образ шунчалик қудратлироқ бўлади, унинг эмоционал қуввати ва ундаги поэтик реаллик шунчалик кўпроқ бўлади ва ҳоказолар...¹

Гарчи бу сўзлар омилларга сирли кўринган бўлсалар-да, аслида улар чинакам кашфиёт эдилар ва мен уларнинг устида узоқ мулоҳаза юритдим. Лекин образнинг ўзини ҳа деганда уқиб ола билмадим. Реверди эстетикаси бошдан охир *pasteriori*² эстетика эди, шунинг учун у мени натижани сабаб ўрнида қабул қилишга мажбур этди. Орадан кўп ўтмай мен ўз нуқтаи назаримдан воз кечишга келдим.

Шундай қилиб, кунлардан бирида кечқурун уйқуга кириш олдидан мен тўсатдан бир иборани эшитдим. У шунақа аниқ эдики, унинг биронта сўзини ўзгартириш мумкин эмас эди, лекин у мутлақо товушсиз айтилган эди. У анча-мунча ғалати ибора эди — у менинг қўлоғимга етиб келди-ю, лекин унда онгимнинг гувоҳлик беришига қараганда, ҳозир мен иштирок этаётган воқеалардан заррача ҳам асар йўқ эди. Бу ибора менинг ҳузуримга кириш учун деразамни чертиб келган ибора эди — мен шундай деб айтишга журъат қиламан. Мен уни тезгина белгилаб қўйдим ва энди уни унутиб юборишга чоғлаб турган эдим, тўсатдан ундаги уйғунлик мени қайтариб қолди. Тўғриси айтсам, бу ибора мени ҳайрон қолдирди, афсуски, ҳозир мен уни қайта эслаб, сўзма-сўз айтиб беролмайман. Бироқ бу қуйидаги жумлага ўхшаб кетадиган бир гап эди: «Бу одамни дераза чўрт иккига бўлиб ташлаган». Қизиқ, бу иборанинг маъносини сира ўзгартириб бўлмас эди. Чунки ибора билан бирга нимжонгина бир образ ҳам кўз ўнгимда намён бўларди.³

¹ «Нор. Сюд» журнаlining 13-сониди (1918 йил, март) босилган П.Ревердининг «Образ» эссесидан олинди.

² воқеалар ортида (лотин)

³ Борди-ю мен рассом бўлганимда кўз ўнгимда намён бўлган бу образ, ҳеч, шубҳасиз, менинг ҳаёлотимда қўлоғимга эшитилган образга қараганда бирламчи ўринда турган бўларди. Аниқ-равшан қўришиб турибдики, бу ерда менинг аввал-бошдан шаклланган ички қоидаларим ҳал қилувчи роль ўйнаган. Уша кундан бери мен неча маргалаб ўз диққатимни онгли равишда шунга ўхшаган кўз ўнгимда намён бўлган манзараларга жамлашимга тўғри келди. Эндиликда мен биламан -аниқликда улар эшитиладиган феномендан қолишмайди. Қўлимда қалам билан бир саҳифа оқ қоғоз бўлганда, мен қийналмай уларнинг чизгиларини тасвирлаб бера олардим. Гап шундаки, бу ўринда гап ҳаёсан сурат чизиб бериш тўғрисида кетаётгани йўқ, бор нарсанинг шакл-шамойилини чизиб бериш тўғрисида кетапти. Худди шу тарзда мен дарахт, тўлқин, ёхуд бирон-бир мусиқа асбобининг суратини, яъни ҳозирги дақиқада мен шакли-шамойилини жуда юзаки тарзда чизиб бериш қўлимдан келмайдиган буюмнинг суратини тасвирлаб бера олардим. Охир-оқибатда калаванинг учини ишонч билан мен аввалига менга мутлақо бефойда кўринган айқаш-уйқаш чизиқлар дунёсига шўнғир эдим. Шунда («қўзимни очиб»), мен «биринчи бор кўраётган» нарсдан жуда қаттиқ таъсирланган бўлардим. Робер Десноснинг жуда кўп тажрибалари бу ерда айтилган гапларнинг тасдиғи бўлиши мумкин: бунга амин бўлмоқ учун «Фей либр» журнаlining 36-сонини тўлалигича варақлаб чиқиш кифоя. Унда Робер Десноснинг кўпгина суратлари берилган. («Ромео ва Жульетта «Бугун эрталаб одам қазо қилди» ва бошқалар). Бу суратларни журнал жинни одам ишлаган деб қабул қилган ва соддадиллик билан уларни худди шундай мақомда эълон қилган.

Бу образда бир одам одимлаб келяпти, у гавдасининг ўқига нисбатан тик жойлашган дераза томонидан белидан иккига қирқиб ташланган. Бу ўринда гап деразадан гавдасини чиқарган одамни тикка қўйиш ҳақида кетаётганига шубҳа қилиш мумкин эмас эди. Бироқ деразанинг ҳолати одамнинг ҳолати билан бирга ўзгаргани учун, мен ўзининг моҳиятига кўра анча-мунча ноёб бир образ билан мулоқотда бўлаётганимни тушундим ва шу лаҳзадаёқ миямга уни ўз поэтик воситаларим қаторига қўшиб олсаммикин деган фикр келди. Мен унга мана шундай ишонч билдиришим биланоқ, уларнинг кетидан дарҳол бир қатор ибораларнинг узлуксиз оқими пайдо бўлди. Бу иборалар менга янада ажойиброқ кўринди ва менда жуда кучли таассурот қолдирди. Бунинг оқибатида ғалати нарса содир бўлди — мен шу пайтга қадар ўз устимдан ўзим ҳукм юритиб келаман деб ўйлаб юрардим — ана шу ҳукмим, назаримда, мутлақо хаёлий бир нарсага ўхшаб қолди ва мен ўзимда содир бўлаётган поёни йўқ мунозарага чек қўйиш тўғрисида ўйлай бошладим.¹

У чоғларда мен аввалгидай Фрейдга қизиқар эдим. Мен унинг тадқиқот усулларини ўзлаштириб ҳам олган эдим, чунки уруш пайтида касалларни даволашда бу усулларни қўллашга тўғри келган эди. Шунинг учун мен ўзимдан ҳам кўпроқ улар эришган нарсаларига эришмоқчи бўлдим. Яъни бирор монологни имкони борича тезроқ айтишга эришмоқчи бўлдим. Монологнинг шу қадар тез айтилиши керакки, одамзоднинг танқидий онги ундан бирон-бир мулоҳаза чиқариб олишга улгурмасин. Бинобарин, у ҳеч қанақа чала гаплар билан чекланган бўлмаслиги ва имкони борича, айтилган фикр бўлиши керак. Менга шундай туюлган эдики — ҳозир ҳам шундай туюлишида давом этмоқда — (буни қоқ иккига бўлинган одам ҳақидаги иборани калламга келтиришимда қўллаган усулим ҳам тасдиқлайди) — фикр тезлиги нутқ тезлигидан мутлақо ўтиб кетган эмас. Сўзлаш жараёни ёки ёзиш жараёни ҳеч қачон бу тезликка эриша олмайди деб ҳисоблаш мумкин эмас. Худди мана шундай кайфиятда биз Филипп Супо билан (мен унга ўзимнинг илк хулосаларимни маълум қилган эдим) қоғоз қоралашга киришдик. Бунга киришар эканмиз, адабий жиҳатдан ундан нима чиқиши мумкинлигига бутунлай лоқайд эдик. Ишимиз шу қадар энгил эдики, қолгани ўз-ўзидан битиб кетди.

Биринчи куннинг оқшомига бориб биз бир-биримизга юқорида зикр этилган усул билан эллик саҳифани ўқиб беришимиз мумкин бўлди ва биз натижаларни таққослашга киришдик. Яхлит олганда Супонинг натижалари ҳам, меники ҳам аён кўриниб турган нуқсонларга эга эди: бир хил композицион қусурлар, бир хил ўпирилишлар... Бироқ шу билан бирга икковимизнинг ёзганимиз ҳам бағоят зўр илҳом билан ёзилгандек таассурот қолдирарди. Уларда эмоционал жиҳатдан жуда теран, юксак сифатли образлар ҳаддан ташқари кўп эди. Биз уларга ўхшаш образларнинг лоақал биттасини ҳам ҳар қанча узоқ ва берилиб ишламайлик -барпо этолмас эдик. Ишларимизда мутлақо ўзгача бир тасвирийлик бор эди. Аини чоғда у ер-бу ерда кишини лол қолдирувчи кулгили саҳифалар ҳам учраб турарди. Бизнинг

¹Кнут — Гамсун менинг кўз ўнгимда намоён бўлган кашфиётларни о ч л и к туйғусига боғлиқ қилиб қўйди. Эҳтимол, у ҳақдир (Чиндан ҳам ўша кезларда мен кун бўйи ҳеч нарса смас эдим). Ҳар ҳолда, у ўша белгиларнинг ўзи тўғрисида қуйидаги сўзларда шундай дейди:

Эрталаб вақтли уйғондим. Мен кўзимни очганимда ҳали бутунлай қоронғи эди. Бир мунча вақт ўтгандан кейингина пастда бешга занг урганини эшитдим. Мен яна кўзимни юмиб, ухламоқчи бўлдим, бироқ уйку келмади. Калламга минглаб фикрлар қалашиб келавсрди.

Тўсатдан хаёлимга бир нечга жуда яхши жумла келди — уларни очеркда ёки фельетонда қўлласа бўлар эди: Мен ҳали ҳеч қачон бунақа гўзал ибораларни топишга муваффақ бўлган эмас эдим. Мен ётган жойимда бу ибораларни тақрорлаб ётдим ва уларнинг гўзаллигидан жуда ҳузурландим. Кўп ўтмай, уларнинг кетидан бошқалари келди ва тўсатдан мен бутунлай уйғондим. Урнимдан турдим, кроватимнинг оёғи томонида турадиган стол устидан қоғоз билан қалам олдим. Ичимда булоқ жўш ураётгандай эди, бир сўз орқасидан бошқа сўзни етаклаб келяпти. Улар бир-бирларига боғланиб, қоғоз бетидан жой олишяпти. Сюжет пайдо бўляпти; эпизодлар кетидан эпизодлар келяпти. Миямда иборалар либийлаб ўтади, ҳодисалар кўриниш беради. Мен ўзимни мутлақо бахтиёр ҳис этаман. Жазавога тушгандай, қаламни қоғоз бетидан узмаган ҳолда саҳифалар кетидан саҳифаларни тўлдираман. Фикрлар шунақа тез ёпирилиб келадикки, улар мени саҳийликларига шунақа кўмиб ташлашадикки, кўндан-кўп тафсилотларни хаёлимдан қочриб қўяман, бутун кучим билан ҳаракат қилсам-да, уларни ёзиб олишга улгурмайман. Шуларнинг бари вужудимни тўлдирган, мен бутунлай мавзуга асирман ва мен эсаётган ҳар бир сўз гўё ўз-ўзидан қуйилиб келаятганга ўхшайди. (Парча «Очлик» қиссасидан олинган. 1890)

магнларимизда кузатиш мумкин бўлган тафовутлар эса, менга туюлишича, табиатларимиздаги тафовутлардан туғилган эди (Супонинг характери меникига қараганда фаолроқ); шунингдек, тафовутлар сабаби яна шунда эдики - мен беозор танам учун ундан кечирим сўрайман — Супо (шубҳасиз, мистификацияга мойиллиги сабабидан) бир неча саҳифанинг ўрнида уч-тўрттадан сўз эзиб қўйиб хато қилган эди. Бошқа томондан унга тан бериб айтишим керакки, менинг назаримда ўхшамайроқ чиққан бирон парчани тузатишга ёҳуд ўзгартиришга у ҳамиша бор кучи билан қарши чиқар эди. Бу ишида у, шубҳасиз, ҳақ бўлар эди.¹

Чиндан ҳам, бу йўл билан олинадиган турли-туман унсурларни муносиб баҳолаш жуда қийин, ҳатто айтиш мумкинки, биринчи ўқишда уларни баҳолашнинг умуман иложи йўқ. Яна бунинг устига сизга, яъни ёзувчи одамга ҳали бу унсурлар, афтидан, бошқаларга қандай бўлса, шунчалик ёт ва табиийки, сиз уларга хавотир билан қарайсиз. Поэтик жиҳатдан оладиган бўлсак, уларга, айниқса, ҳаддан ташқари юқори даражадаги бевосита абсурдлик характерлидир. Шуниси ҳам борки, уни яқинроқдан текшириб кўрганда, бу абсурдликнинг хусусияти шундан иборат бўлиб чиқадики, у ўзининг ўрнини дунёдаги энг расамадаги, энг қонуний нарсаларга бўшатиб беради, бу абсурдликда бир неча миқдор шундай хусусиятлар ва фактлар мавжудки, улар умуман олганда, объективликда бошқа исталганларидан заррача қолишмайди.

Яқинда вафот этган Гийом Аполлинер бизнинг назаримизда ҳисобсиз даражада худди шунга ўхшаш иштиёқнинг асири бўлган, лекин шунда ҳам у одатдаги адабий усуллардан воз кечган эмас.

Гийом Аполлинерга ҳурмат юзасидан биз Супо билан янгича соф ифодавийлик усулини СЮРРЕАЛИЗМ деб атадик. Бу бизнинг ихтиёримизда эди ва ундан ўртоқларни бохабар қилишга ошиқдик. Мен ўйлайманки, биз бу сўздан воз кечмаслигимиз керак, чунки биз унга жойлаган маъно яхлит олганда Аполлинернинг маъносини сиқиб чиқаради. Шубҳа йўқки, биз бундан ҳам кўпроқ асос билан СУПЕРНАТУРАЛИЗМ сўзидан фойдаланмоғимиз мумкин эди. Бу сўзни Жерар де Нерваль «Олов қизлари»га бағишлювида фойдаланган.¹

Ҳақиқатан ҳам, Жерар де Нерваль, афтидан жуда юксак даражада сюрреализм руҳини эгаллаган кўринади. Аполлинер эса ҳали унинг бир томонини — унча мукаммал бўлмаган жиҳатини — ҳарфинигина эгаллаганга ўхшайди. Шунинг учун ҳам уни назарий жиҳатдан асослаб беролмаган бўлса керак. Ҳолбуки, бундай асос биз учун жуда муҳим эди. Қуйида Нервалдан бир нечта жумла келтирирман. Улар назарий асос ўрнини боса олишда, менинг назаримда, гоётда эътиборга лойиқ кўринади.

Азизим Дюма, мен сизга авваллари ўзингиз гапирган ҳодисани тушунтириб бермоқчиман. Ўзингиз яхши биласизки, айрим ўқувчилар ҳаёлотларида туғилган персонажларига ўзларини тенг қўйиб қўймасалар асар ёза олмайдилар. Сизга маълумки, бизнинг эски ошнамиз Нодье астойдил комил ишонч билан Инқилоб вақтида бошини гильотинода кесганлари ҳақида гапириб берарди. У ўз тингловчиларини бунга шу қадар ишонтирар эдики, у шўрликлар кейин қандай қилиб Нодье кесилган каллани ўрнига қайтариб қўйганини тушунолмай гаранг бўлишарди.

... Сиз бир эҳтиётсизлик қилиб, немислар айтадигани каби СУПЕРНАТУРАЛ ҳаёл оғушида ёзилган сонетларнинг биридан парча келтирдигиз. Энди сизга уларнинг ҳаммаси билан танишишга тўғри келади. Сиз уларни жилднинг охиридан топасиз. Улар сира ҳам Гегель метафизикасидан ёҳуд Сведенборгнинг «Меморабил»ларидан зулматлироқ эмас. Уларни тушунтириб беришнинг иложи бўлганида бундан уларнинг латофати йўқоларди, холос. Лоақал менинг муносиб ижро этганимни эътироф этсангиз бас...

¹Мен ўз-ўзимга нисбатан фикримнинг мукаммал эканига борган сари кўпроқ ишониб борапман. Лекин фикрни қоғозга тушириш жараёнида ҳар қандай ташқи шароит сени чалғитиши мумкин. Шунда «пуфакчалар» пайдо бўлади. Уларни яшириш кечириб бўлмас бир ҳолдир. Таърифга кўра фикр кучли нарса ва у ўз-ўзини фож қилолмайди. Шунинг учун ҳам унинг кўриниб турган заифликларини ташқи шароитлар ҳисобига йўйиш керак.

²Шунингдек, Томас Карлейль ҳам ўзининг асарида (VIII. боб: Табиий супернатурализм) қўллаган. 1833-1834.

Фақат ёмон ният билангина бизнинг СЮРРЕАЛИЗМ сўзини ишлатишга ҳаққимиз бор-йўқлиги масаласида тортишиш мумкин. Биз бу сўзни ўзимиз тушунган алоҳида бир маънода ишлатамиз, чунки бизга қадар унинг муваффақият қозонмагани равшан. Шундай қилиб, мен уни узил-кесил тарзда шундай таърифлайман:

Сюрреализм. Соф психик автоматизмдир. Унинг мақсади оғзаки, ёзма ё истаган бошқа бир йўл билан фикрнинг реал амал қилишини ифодалашдир. Ақл томонидан ҳар қандай назоратдан ташқари, ҳар қандай эстетик ёхуд маънавий мулоҳазалардан ташқари фикрнинг барқарорлигидир.

ЭНЦИКЛ. Фалсафий атама. Сюрреализм муайян ассоциатив шаклларнинг олий реаллигига ишонишга асосланади. Сюрреализмга қадар бу шаклларга бепарво қараб келишган. Сюрреализм ҳаёлотнинг қудратига; фикрнинг беғараз ўйинига, ишончга таянади. У бошқа ҳар қандай психик механизмларни узил-кесил барбод қилиб, ҳаётнинг асосий муаммоларини ҳал қилишда уларнинг ўрнини эгаллашга интилади. Мутлақ сюрреализм асарларини яратганлар: Брагон, Барон, Бретон, Буадофар, Витрак, Дельтей, Девнос, Жерар, Каррив, Клевель, Лимбург, Малкин, Морид, Навиль, Нолль, Пере, Пикон, Супо, Элоар.

Афтидан, ҳозирги пайтга келганда фақат шуларнигина атаса бўлади. Бунга шубҳа қилмаса ҳам бўларди, лекин сўнгги пайтларда Изидор Дюкас бу борада ажойиб ўрнак кўрсатмоқда. Фақат афсуски, менда унинг тўғрисида етарли маълумотлар йўқ. Шак-шубҳа йўқки, кўпгина шоирлар (агар уларнинг натижаларига юзаки ёндошилса) — Данте билан Шекспирдан бошлаб сюрреалист сифатида шуҳрат қозонишлари мумкин эди. Бизнинг ишончимизни сунистеъмол қилган ҳолда одатда даҳо деб аташ расм бўлган ҳолларни жўнлаштиришга бўлган беҳисоб уринишлар жараёнида мен охир-оқибатда шу жараён билан боғлаш мумкин бўлмаган ҳеч нарса топа олмадим.

Юнгнинг ТУНлари бошдан охиригача сюрреалистикдир. Бахтга қарши уларда роҳибнинг овози эшитилиб туради. Албатта, ёмон роҳибнинг, лекин ҳар ҳолда роҳибнинг.

* * *

С в и ф т — истеҳзода сюрреалист.

С а д — садизмда сюрреалист.

Ш а т о б р и а н — экзотикада сюрреалист.

К о н с т а н — сиёсатда сюрреалист.

Г ю г о — аҳмоқ бўлмаган кезларида сюрреалист.

Д е б о р д - В а л а м о р — севгида сюрреалист.

Б е р т р а н — ўтмишни тасвирлашда сюрреалист.

Р а б б — ўлимда сюрреалист.

П о — қизиқтирувчанликда сюрреалист.

Б о д л е р — аҳлоқда сюрреалист.

Р е м б о — ҳаёт амалиётида ва бошқа яна кўп нарсада сюрреалист

М а л л а р м е — маҳфий тарзда сюрреалист.

Ж а р р и — абсентда сюрреалист.

Н у в о — бўсада сюрреалист.

С е н - П о л ь Р у — рамзда сюрреалист.

Ф а р г — муҳит яратишда сюрреалист.

В а ш е — мен ўзимдаги сюрреалист.

Р е в е р д и — ўз уйида сюрреалист.

С е н - Ж о н П е р с — масофада сюрреалист.

Р у с с е л ь — сюжетлар ўйлаб топишда сюрреалист.

Ва ҳоказолар.

Мен шуни таъкидлайманки, улар, албатта, ҳар жиҳатдан мукамал сюрреалистлар эмас эдилар. Бу шу маънодаки, мен уларнинг ҳар қайсисида муайян миқдорда янглиш фикр топаман. Ҳайрон қоларли даражада соддалик билан улар ана шу янглиш фикрларга ёпишиб олишган бўлишади. Улар бу янглиш фикрларга

шунинг учун ёпишиб олишадики, сюрреалистик товушни эшитишмайди. Бу товуш ўлим арафасида ҳам, кулфатли кунларда ҳам тўғри йўлга соладиган овоздир. Буни эшитмаганларнинг боиси шундаки, улар алланечук ажиб бир мусиқа оҳанглиригагина хизмат қилишни исташади. Уларнинг бутун вужудлари мутакаббирликка тўла бўлиб чиқди. Шунинг учун уларнинг оҳанглари ҳамisha ҳам уйғунлик билан жарангланади.¹

Лекин биз, яъни ҳеч қанақа филтрация билан шуғулланмайдиган одамлар, гўё акс садодай бизга олисдан етиб келадиган турфа хил овозларнинг қулоғи оғир тингловчилари бўлиб қолган кимсалар қайд қилувчи камсуқум аппаратларга айланиб қолган. Лекин бу аппаратлар чизадиган чизиқларга зинҳор-базинҳор маҳалиё бўлмайдиган бўлиб қолган кишилар — эҳтимол, бундан кўра кўпроқ даралжадаги олижаноб ишга хизмат қилармиз. Шунинг учун ҳам биз мутлақ ҳалоллик билан истейдодни қайтариб берамиз — бир вақтлар сиз уни бизга қарзга берган эдингиз. Агар сиз истасангиз, худди шунақа бемалолгарчилик билан мана бу платин метрнинг, мана бу кўзгунинг, мана бу эшик ёхуд мана бу само гумбазининг истейдоди тўғрисида мен билан суҳбат қилишингиз мумкин.

Бизнинг истейдодимиз йўқ, буни Филипп Суподан сўранг.

Анатомик манифактуралар ва арзон квартиралар юксак шаҳарларни барбод қилади.

Роже Витракда:

Мен мрамор адмиралга хитоб қилиб улгурмай, у худди Қутб юлдузи қарши-сида орқа оёқларида тик турган отдай, пошнасида айланиб менга қаради ва учбурчак қалпоғидаги бир жойни кўрсатди — мен бутун умримни ана шу жойда ўтказишим керак эди.

Поль Элюарда:

Мен яхши маълум бўлган бир воқеани ҳикоя қилиб беряпман. Мен машҳур бир дostonни қайта ўқияпман: мана, мен деворга суяниб турибман, қулоқларим кўкариб кетяпти, лабларим эса кулга айланди.

Макс Моризда:

Фор айиғи ва унинг модаси мушгир, қатлама сомса ва унинг хизматкори кўшнаи. Улуғ канцлек ва унинг аёли, полиздаги кўгирчоқ-соқчи ва зағизфон, лабораториядаги чўзинчоқ идиш ва унинг қизи бўлмиш чўмич, от жаллоб ва унинг укаси бўлмиш даллол, фаррош ва унинг супургиси, Миссисипи ўзининг кучуги билан, маржон ўз хурмачаси, Мўъжиза ўз худоси билан денгиз сатҳидан ғойиб бўлмоқлари керак.

Жозеф Дельтейда:

Эвоҳ! Мен қушларнинг фазилатига ишонаман. Менинг кула-кула ўлмоғим учун, қушнинг биргина пати кифоя.

Луи Арагонда:

Ўйинда танаффус бўлиб, ўйинчилар оловдай ял-ял ёниб турган пунш қадаҳи теварагига тўпланганда мен дарахтдан ҳали ҳам қизил бантигингни тақиб юрибсанми, деб сўрадим.

Мени ўзимдан, яъни бу муқаддиманинг жимжимадор, безаковат сатрларини ёзишдан ўзини тия олмаган кимсадан сўранг.

Робер Десносдан сўранг. Эҳтимолки, орамизда сюрреалистик ҳақиқатга энг яқин борган одам шудир. Ҳар ҳолда, ҳозирча нашр қилинмаган асарларида ва кўплаб тажрибаларида у менинг сюрреализмдан кутган умидларини тўла оқлади. Мен ундан яна кўп нарсалар кутишда давом этияпман. Бугун Деснос кўнглига сиққанича сюрреализм тишида гапирмоқда. У ўз фикрининг ички ҳаракатига бағоят абжирлик билан сўздан либос кийдиради. Бу бизга бениҳоя зўр лаззат бағишлаб, жуда ажойиб матнларнинг вужудга келишига олиб келади. Бироқ бу матнлар шу заҳотиёқ унутилиб кетади. Чунки Десноснинг уларни ёзиб боришидан кўра муҳимроқ ишлари бор. У ўз-ўзини очик китобдай ўқийди ва унинг умр шамолларида тўзиб кетган саҳифаларини асраб қолиш устида заррача қайгурмайди.

¹ Худди шу гапларни мен баъзи бир файласуфлар ва рассомлар тўғрисида ҳам айта оламан. Эски усталарнинг сўнгилари орасида Уччелони айтиш кифоя, замонавийларидан эса Сера, Густав Моро, Матисс (масалан, унинг «Музыка»си), Дерен, Пикассо, Брак, Дюшан, Пикабия, Кирико, Клей, Ман Рэй, Макс Эрнест, Анжре Массон.

Гўзаллик қомуси

«Хотин-қизлар энциклопедияси», Ўзбекистон миллий энциклопедияси, Тошкент-1999.

Хаммамиз яшаш бахтига муяссар бўлганимиз учун бизни дунёга келтирган онага, аёлга чексиз қарздорлик туйғуси билан яшаймиз. Демакки, барча мақтовлар, эътирофлар, ардоқлар шу зоти шарифаларга бахшида этилади. Зеро, аёл бир кўли билан бешикни, бир кўли билан дунёни тебратади.

Муқаддас ўлкамизнинг эртанги куни, келажаги мўътабар оналар тарбиялаётган фарзандларга боғлиқ. Улар бугун воёга етказётган фарзандларнинг қонида ажодларига, юртига, ватанига, халқига, миллатига меҳр-муҳаббат жўш уриб туриши керак. Улар азиз она тупроғимизни боболар каби севиши, момолари каби улуғлаши лозим. Бундай фараҳбахш туйғулар шубҳасиз она — аёл айтган агла орқали гўдак вужудига сингади.

Аmmo мана шу катта, масъулиятли вазифани бажариш осон эмас. Чунки, очигини айтганда, ҳамма аёл ҳам ҳақиқий она бўлмайди. Бунинг учун аёл бўлиб яралишдан ташқари яна қатор хислатлар, фазилатлар зарур. Буларни она бешикдаги гўдагининг мурғак қалбига сингдириб, уни муносиб, мукамал инсон сифатида тарбиялаш учун ҳаракат қилади. Аёл қавмига хос бўлган гўзаллик, мукамаллик, унинг гўдақликдан токи она даражасига етгунча тадриж ривожланиши, давлатимизга, жамиятимизга муносиб инсон сифатида камол топиши жараёнлари ўқувчиларга тақдим этилган янги хотин-қизлар энциклопедиясида тўлалигича ўз ифодасини топган. Ушбу «Хотин-қизлар» қомуси Аёллар йили учун бетакрор совға бўлди. У юзлаб хонадонлардаги китоб жовонлари-

дан жой олди. Демак, юзлаб хотин-қизлар китоб ижодкорлари — таҳрир ҳайъати аъзолари, муҳаррирлардан чексиз миннатдорлар.

Китобни нашрга тайёрлаган таҳрир ҳайъати республикамиз хотин-қизлари олиб бораётган бой ҳаётий тажрибаларни умумлаштириб, мазкур асар мазмундор кўламли бўлишини таъминлаганлигини алоҳида таъкидлаш керак.

Тўғри, бизда «Уй-рўзгор энциклопедияси», «Энциклопедия молодой женщины», «Для вас, девочки», «Қизлар тарбияси», «Оила», «Ёш келин-куёвларга», «Лаззатланиш санъати», «Ўзбекистон тўйлари» каби қатор китоблар мавжуд эди. Аммо улардан тўғри ва оқилона фойдаланган ҳолда бир гўдак қизнинг ҳаёти, жамиятда ўз ўрнига эга бўлгунга қадар ўташи лозим бўлган машаққатли йўлни яхлит ҳолда энциклопедияга сингдирилиши катта заҳматли меҳнатни талаб этади. Ушбу энциклопедия ўн бўлимдан иборат. «Балоғат пиллапоялари» деб номланган биринчи бўлим яна «Жисмоний улғайиш» ва «Маънавий гўзаллик» қисмларига бўлинади.

Жисмоний улғайиш инсон ҳаётидаги энг муҳим жараёнлардан биридир. Фарзанднинг келажак ҳаёти қанчалик тўғри, соғлом камол топишига боғлиқ. Қиз бола мисоли бир гул. У зебо қоматли, ибоби, андишали бўлиб улғайиши лозим. «Яна бир инсон дунёга келди. Ҳолва» деб бошланажак ушбу бўлимда қизалоқнинг кўз ўнгингизда атак-чечак қилиб, балоғат пиллапоялари сари кўтарилиш жараёнлари ифодаланган. Хўш, бу кўтарилиш қандай кечади? Жисмоний организ-

мда, ташқи кўринишда қандай ўзгаришлар юз беради? Биз уларни ўз вақтида қандай илғай оламиз? Бўлимдан ушбу саволларга тўла жавоб оласиз. Китобда ҳар бир масалага миллий нуқтаи назардан ёндошилгани қувонарли ҳолдир. Айниқса, ўзбек хотин-қизларига ўша Увайсий, Нодирабегимлардан мерос қолган латофат, назокат, ибо, иффат ҳислатлари ҳақида шу қадар асосли, қизиқарли ҳамда илмий фикр юритилганки, бамисоли ҳикоя ўқиётгандек бўласиз. Шу билан бирга ўз ҳаётингизни қизингизнинг улғайиш даври билан қиёслаб, йўл кўйган камчиликларингизни англайсиз. Жисмоний улғайиш, балогат ёшида қиз бола учун энг муҳим бўлган гигиена масалалари, баъзан сийнабанд ўрнига сирма тақишга мажбурлаб, уни маълум даражада кўрагини мажруҳ қилиб кўяётганимиз аён бўлади.

Тараққий этиб бораётган республика-мизда жисмоний гўзаллик билан бир қаторда маънавий гўзаллик тобора кўпроқ аҳамият касб этмоқда. Негаки, ҳар томонлама мукамал инсон бўлишда маънавий қиёфа алоҳида ўрин тутади. Биз маънавий гўзаллики белгиловчи андиша, иффат, назокат ҳақида ота-боболаримиздан, бувиларимиздан эшитганмиз. Аммо уни қизларимизга, набираларимизга сингдиришда қандай йўл тутиш лозимлигига қийналар эдик. Энциклопедияда бу нарса аниқ, равшан баён этилган.

Маънавий баркамолликни таъминловчи яна муҳим нарса — китоб ҳисобланади. Кўп китоб ўқийдиган қизлар билан китоб ўқимайдиганларни муомаласиданоқ билса, ажратса бўлади. Негаки ўқиган ва уққан қизларнинг муомаласи мулоим, фикри кенг қамровли бўлади. Кўп китоб ўқиш қизларни ҳаётга тайёрлаб боради. Кези келиб уларнинг ҳаётида ўша қаҳрамонлар тутган йўл асқотиши табиий. Шу боис энциклопедияда китоб ўқишга алоҳида даъват этилганлиги жуда ўринли бўлган. Қиз боланинг шаънини пок сақлаш, ҳимоялаш, у билан сирдош бўлиш, дугоналар танлашда адашмаслик каби масалалар китобхонни қизиқтиради. Янги ҳаёт оstonасида қизлар ўзларини қандай тутишлари зарурлиги, ҳаётнинг ўнқир-чўнқирларига кўникашлари, меҳр ва меҳнат билан ўз ниятларига эришишлари мумкинлиги чуқур исботлаб берилган.

Китобнинг иккинчи бўлими — ОИЛА.

Жамият ҳаётининг равнақи, даражаси, сифати кўп ҳолларда оиланинг қай даражада ҳаётга қобиллигида намоён бўлади. Жамият билан оила бир-бирига

чамбарчас боғлиқ. Шунга кўра, жамиятдаги норасоликлар тўпла-тўғри оилага, ёхуд оиладаги илгалар жамиятга таъсирини ўтказади. Ҳар бир рангпар, кўзи маънос бола, ҳар бир ёлғиз эркак, ҳар бир кўзи ёшли аёл — жамиятнинг дардидир. Оила ҳам илдизсиз бўлмайди. Ўзбек оилаларининг ўз қадим анъана, удум, илдизлари — ўзига хосликлари мавжуд. Бу илдизлар ҳозирга келиб қирқилиб кетмаяптими? Бунинг олдини олиш учун нималарга эътибор қилиш керак? Бўлимдан ўрин олган «Боболи хонадон», «Ота азиз», «Она — оила чаробони», «Жигарлар: ака-укалар, опа-сингиллар»ни ўқиб чиққан ҳар бир китобхон бу саволга тўлиқ ва аниқ таҳлилчи жавоб олади. Қарилик уй — парилик уй, деб бежиз айтилмаган. Бобоси, буви-си бор бўлган хонадонда қут-барака, дуо, ибодатдан ташқари улкан тарбия ўчоғи ҳам мавжуд бўлади. Боболар ота-онага нисбатан набираларга қадриятларни, авлодлар шажарасини чуқурроқ сингдиришга уринадилар.

Бугунги кундаги оилавий можаролар, ажралишлар ва бошқа кўплаб турмуш муаммоларининг турли сабаблари бор. Бош сабабларидан бири эса — икки тараф ўз чегарасини билмаганидан ва ўз бурчини сидқидилдан адо этмаганидандир.

Оилавий муносабатларни кўнгилдагидек кечишида эр асосий ўринда туриши ҳаммамизга маълум. Китоб ижодкорлари буни эътиборга олган ҳолда рисоладаги эр, она васфи ҳақида маънавий қадриятларимизга таянган ҳолда фикр юритдилар, умуминсоний нуқтаи назардан отанинг фарзанд тарбиясидаги масъулияти, наслнинг тозаллигига жавобгарлиги, қолаверса, фарзанд олдидаги муқаддас бурчи, вазифаларини баён қиладилар.

Айни замонда, оилада она — аёлнинг ҳам бурч ва вазифалари отаникидан кам эмас. Айниқса, қиз болани вояга етказиш, бенуқсон камол топишида онанинг ўрни, у нималарга аҳамият бериши лозимлиги ушбу қомусда содда ва раvon ифодаланган.

Қарс икки кўлдан чиқади, дейдилар. Демак, оила учун ота ҳам, она ҳам бирдек масъул экан. Хўш, бу жараёнда бошқа таъсир кучлар — қайинсингил, қайинбўйин «саҳна ортидаги кишилар» қандай ўрин тутади? Бундан ташқари ака-ука, опа-сингиллик ришталарини муштаҳкамлаш тўғрисида китобда таъсирли, мазмундор лавҳалар мавжуд.

Қиз бола ҳаётидаги энг гўзал даврлардан бири — келинликдир. Ушбу даврни ҳаётнинг асл баҳорига қиёслаш жоиз. Шундай экан, унинг ўзига хос жи-

ҳатлари, вазифалари бор. Улар нималардан иборат? Келин бўлишнинг ўзига хос одоби бор, — деб ёзилади қомуснинг «Келинлик одоби» бўлимида. — Бу одоб янги хонадонда ҳаммиша самимий ва ҳалол бўлиш, ростгўйлик ва ўзини тутта билиш, ширинсуханлик, камтарлик, чаққонлик ва ҳоказолар. Булар ҳақида оналар, момолар тўйдан олдин бўлғуси келин қулоғига обдон қуйишади. Фаросатлилик, саранжом-саришталик, мулойимлик, самимийлик каби хислатларни эгаллашда катталарга қалбингизда илиқлик пайдо бўлади.» Тўғри, бу ҳақда авваллари ҳам кўп ўқигансиз. Аммо китобда бу масалалар шу даражада раvon, бадийи ифодаланганки, уни ўқиш жараёнида бу ҳолатлар ўз бошингиздан қандай кечганини эсламай иложингиз йўқ. Бу фазилатлар ўз бахтини, тахтини кўзлаган ҳар бир қиз учун доимо муҳимлигича қолаверади. Қайнона ва келин ўртасидаги муносабат, қуда-андачилик, келинлик либослари хусусида ҳам ушбу рисолада жуда ҳаётий, таъсирчан ҳамда самимий ўғит ва тавсиялар берилганлиги қомус қадрини янада оширади.

Кейинги «ЭР-ХОТИНЛИК» бўлими ҳам китобда салмоқли ўрин тутди. Инсоний алоқалар ичида энг муқаддаси — никоҳ, яъни эр-хотинлик муносабати қадим-қадимдан маълум.

Никоҳ билан қурилган оиланинг саодат, мустаҳкамлиги, давомийлиги, эр-хотиннинг ўзаро муҳаббати, одоби, ахлоқи, шахсий хусусиятларига чамбарчас боғлиқ. Хўш, муҳаббатнинг ўзи нима? У икки инсонни бир-бирига яқинлаштирадиган, қовуштирадиган қудратли куч. Шу боис у барча авлодлар учун азиз ҳисобланади. Ўзбекчилигимизда баъзан ота-оналар, баъзан қиз-йигитлар билиб-билмай кўп хатоларга йўл қўяди. Кўпинча бу хатолар муҳаббатни юзаки тушунишдан, унинг физиологик жиҳатлари, руҳий томонлари нималардан иборатлигини билмаслиқдан келиб чиқади. Шу пайтгача мавжуд қўлланмаларда бу ҳолатлар ҳаётий мисол ва тажрибалардан ажралган ҳолда талқин этилади. Ёхуд баъзиларида муҳаббат босқичлари ифодаланган бўлсада, унинг физиологик жиҳатлари ва аҳамияти илмий асослаб берилмаган эди.

Ушбу энциклопедиянинг «Эр-хотинлик» бўлимидан жой олган «Муҳаббат», «Жинсий ҳаёт», «Оилавий низолар» қисмлари ниҳоятда қизиқарли, мазмундор ёзилган. Улар китобхонни асло зериктирмайди. Муҳаббат тўғрисидаги фикрлар буюк олим ва алломаларнинг таъ-

рифлари билан бойитилгани ҳам диққатга сазовор фазилатлардандир.

Муҳаббат муқаддас неъмат. Лекин унинг лаҳзалик ширин туйғулари, билиб-билмай қўйилган қадам, тушуниб-тушунмай қилинган ҳаракат йигит ва қизларни, эр ва хотинни бир умрга бадном қилиши мумкин. Шу жиҳатдан қараганда энциклопедияда ана шу туйғуларнинг миридан-сиригача, муҳаббат босқичлари-ю инсон мижози билан шу муҳаббат боғлиқлигигача ёритилгани ибратлидир. Китобда холерик ва сангиник мижозли кишилар, флегматик ва меланхолик мижозларга хос хусусиятлар, уларни ажрата билиш йўллари, уларнинг бир-бирига боғлиқлик ва қарама-қарши томонлари баён қилинган. Аҳамиятли томони яна шундаки, бўлимда кўтарилган муаммолар содда тилда, халқ мақоллари воситасида баён этилган. «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ», «Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ», «Эр-хотиннинг уруши, доқа рўмоннинг қуриши» каби. Бўлимнинг «Вафо ва садоқат» қисмида атоқли шоира Зулфиянинг «Қуёшли қалам» достонида тасвирланган воқеа шарҳининг берилиши ўринли чиққан. Негаки, ўзбек аёллари ўртасида Зулфия опа садоқат бобида ўзига муносиб ҳайкал ўрнатиб кетди. Шундай экан, ҳар бир ўзбек аёли турмушнинг аччиқ-чуқугига чидаб, вафо ва садоқатни ўзида тарбиялай олиши зарур.

Тўй вақтида ва оилавий ҳаётнинг бошланишида келин-куёвга яқинлари қандай бўлмасин умр йўлдошини «гаҳ деса қўлга қўнадиган қилиб олиш» ҳақида маслаҳатлар беришади. Бундай маслаҳатлар кўпинча маслаҳатгўйнинг ўта тор, бачкана тажрибаларига асосланган бўлади.

Ақли расо, виждонли эр ўз хотини билан тотув-иноқ, яхши яшайди. Оилавий турмуш эр-хотин орасидаги шериклик ҳаётидир. Ана шу шериклик, яъни жинсий ҳаёт борасида шу пайтга қадар қиз-йигитлар учун бирон-бир тайинли қўлланма йўқ эди. Бу борадаги маълумот асосан «куёв жўра», «келин янга»лардан олинарди. Энциклопедиянинг «Жинсий ҳаёт» қисмида, юқорида айтилганидек, шериклик ҳаётда кечадиган барча жараёнлар жуда тушунарли, очиқ баён этилган.

Ҳомиладорлик аёллар ҳаётидаги энг муҳим давр ҳисобланади. Унинг қандай кечиши, ўша пайтда нималарга эътибор бериш лозимлиги китобда батафсил ёритилган. Ҳомиладорлик даврида жинсий ҳаёт, кийиниш, гигиена, дам олиш

усули ва тартиби, бадан тарбияси учун тавсиялар, овқатланиш, турли касалликлар сабабини билиш ҳам хотин-қизларга зарурдир. Ёш келинлар булар ҳақида қомусдан тўла маълумот оладилар.

Баъзан ёш оилаларда тезроқ фарзанд кўриш эҳтиёжи туғилади. Ва, аксинча, ҳомила ғайри-ихтиёрий абонат қилинади. Шу аснода оилавий низолар келиб чиқади. Бундай воқеа ва ҳодисаларнинг олдини олиш борасидаги маслаҳатлар энциклопедиянинг аҳамиятини янада оширади.

Аёл киши уч марта ўлимга дуч келади, деган гап бор. Биринчиси илк висол кечаси, у қанчалик лаззатли бўлмасин, ҳар бир қизда ҳар хил кечади. Иккинчи марта у туғиш жараёнида ўлим билан юзма-юз бўлади. Учинчиси эса ҳақиқий жисмоний ўлим. Шундай экан узок ва интиқлик билан кутилган туғиш даври қандай кечади, ёш она бу пайтда ўзини қандай тутиши зарур? Нималарга эътибор берганда соғлом авлод туғилади? Бу тафсилотлар мукамал баён этилгани китобнинг маърифий-тарбиявий аҳамияти кучли эканини кўрсатади.

Ниҳоят, фарзанд туғилди. Ёш она уни қандай парвариш қилиши лозимлиги, ота-боболаримиз қаттиқ амал қилган чигла удумининг моҳияти каби масалалар ҳам энциклопедияда мукамал баён этилган. Она сути, сийна гигиенаси, шахсий гигиена, кўкрак парвариши, эмизикли аёлларнинг овқатланиши, жисмоний тикланиш машқлари, эмизикли оналар кўкракларига юз берадиган касалликлар, ўзгарышлар ҳақидаги қисмлар ҳам мароқ билан ўқилади. Хуллас, энциклопедиянинг «Эр-хотинлик» бўлими мураккаб жараёнларни қамраб олгани ва ўта ҳаётий муаммоларга бағишлангани билан алоҳида ажралиб туради.

Ота-она ҳаётида фарзанд исми ҳам муҳим ўрин тутаяди. Баъзида гўдак туғилмасданок исм танлаб юрадилар. Орзули дунёда, баъзилар ўзлари ёқтирган одамларнинг, баъзилар ота-боболар номини тиклашни лозим кўрадилар. Баъзан эса мазмунига эътибор бермасдан, чиройли айтиладиган исми танлайдилар. Ишончимиз комилки, энциклопедиядаги исми асрай билиш, ўғил-қизнинг ўз исмига монанд ўсиши ҳақидаги фикр-мулоҳазалар амалий аҳамият касб этади. Шунингдек ўғил ва қиз болалар исмларининг шарҳи билан берилгани ҳам айна муддао бўлган. Масалага миллий нуқтаи назардан ёндошилгани ҳам китоб ижодкорлари ўз вазифаларига қанчалик масъулият билан қараганликларини кўрсатувчи далилдир.

Китобдаги «Уй-рўзғор ва ҳордик», «Хусн ва тансиҳатлик», «Кийим, бичиш-тиқиш», «Тўй маросимлари, одатлар», «Аёллар ҳақида» сингари боблар ҳам ўзига хос салмоққа эга. Шунингдек, Қуръони каримдан, Ҳадисдан, мақоллардан намуналар берилиши, алломаларнинг хотин-қизларга берган баҳоаларнинг келтирилиши ҳам китобнинг қимматини оширади.

Бир сўз билан айтганда, «Хотин-қизлар энциклопедияси» аёллар учун ажойиб совға бўлди. Китобдаги деярли ҳар бир бўлимда имкон қадар ўзлгимизга қайтишга, миллий қадриятларни тиклашга ҳаракат қилингани қувонарлидир. Оила масаласига катта эътибор берилган, аёл кадр-қимматини кўтариш, оила фаровонлигини таъминлаш асосий вазифа бўлиб турган ҳозирги кунда мазкур китобнинг ўрни беқиёсдир. Бундай катта, салмоқли ишда айрим нуқсонлар учраши табиий. Масалан, энциклопедияда «Тўлиқ бўлмаган оиладаги болаларнинг ўқиб ўсиши бир сари, улар ўзларини бобо ва бувилари каби саёқ оришдан, ёмон йўлларга кириб кетишдан асрай олмайдилар». / «Оила — муқаддас даргоҳ» 55-бет/ деб ёзилган ўринлар кишини ҳайрон қолдиради. Наҳотки, боболаримиз ва бувиларимизнинг ҳаммаси саёқ юриб, ёмон йўлларга кириб кетишган бўлса? Масалага аниқлик киритиш лозим эди. Ёки: «жинсий ҳаётда аёлга ҳар хиллик керак, ҳар куни қайтариладиган бир хиллик аёлнинг кўнглига совуқ сувдек тегади, ҳар гал бироз бўлса ҳам бошқачароқ бўлиши лозим» каби яланғоч фикрлар салмоқли нашр нуфузига тўғри келмайди. Шарҳона одоб, ҳаё ҳамма ўринда бирдек сақлангани маъқул.

Китобнинг «Тўй» қисмида «Чарлар», «Қуда чақирик», «Тўй юбориш», «Фотиҳа тўйи» каби маросимлар ёритилган. Улар бугунги кунда анча замонавийлаштирилган ҳолда ўтказилмоқда. Айрим тадбирлар қисқартирилмоқда. Энциклопедияни яратишда ушбу масалага янада жиддийроқ аҳамият берилса, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Бу каби жуъзий камчиликлардан қатъий назар «Хотин-қизлар» энциклопедияси ҳаётда, оилада ташқи кўриниши ҳам, ички дунёси ҳам гўзал, мукамал инсон бўлишни истаган ҳар бир аёл учун чинакам қўлланма вазифасини ўтайди. Қолаверса, келгусида бу китоб келин сарпосига қўшиб бериладиган бўлса, ажаб эмас.

Фарида АБДУРАҲИМОВА,

Тошкент шаҳар ҳокимининг ўринбосари,
шаҳар хотин-қизлар қўмитасининг раисаси.

Н.А.КУН

«Қадимги Юнонистоннинг афсона ва ривоятлари»

ПРОМЕТЕЙ

Ер юзининг энг чекка сарҳадидаги аскифлар мамлакатада одам оёғи етмаган овлоқ бир жой. Шумшук қояларнинг ўткир учлари булутлар бағрини тешиб осмонга қадалган.

Теварак-атрофда на бир қилт этган дарахт бор, на биронта гиёҳ ўсади, ҳаммаёқ тақир, кўримсиз. Қаёққа қараманг, маҳобатли қоялардан узилиб тушган тош парчалари қалашиб ётади. Бу азим қоялар пойида денгиз шовуллайди, шўр сувини баланд-баландга сачратиб ваҳшиёна ўкиради. Соҳилдаги харсангларни денгиз кўпиги ювади. Қоялар ортида, жуда олисда Кавказ тоғларининг қорли чўққилари элас-элас кўринади. Даҳшатли булутлар аста-секин уфқни кўздан яшириб, тоғ чўққиларини буркаб ола бошлайди. Теварак - атроф яна ҳам ваҳимали кўринади. Ниҳоятда беҳаловат, овлоқ жойлар. Ер юзининг мана шу одам оёғи етмаган сарҳадига Зевснинг икки навқари — Иқтидор билан Қувват кишанланган паҳлавон Прометейни етаклаб келишади; Зевс уларга Прометейни қоя бошига йўғон занжирлар билан парчинлаб ташлашни амр этган. Навқарларнинг жуссаси худди улкан қоялардан йўнилгандек баҳайбат бўлиб, уларнинг қалбида раҳм-шафқатдан асар ҳам йўқ, нигоҳлари ачиниш нималигини билмайди, ҳиссиз чеҳралари атрофдаги қоялар сингари тош қотган. Уларнинг ортидан қўлига залвар болғасини кўтариб, тангри Ҳефест бошини эгиб ғамгин юриб келмоқда. Унга ниҳоятда кўнгилсиз вазифа топширилган. У қадрдон дўсти Прометейни ўз қўли билан қояга занжирбанд қилиб парчинлаши керак. Дўстининг бошига тушган бу оғир мусибат Ҳефестнинг қалбини қаттиқ изтиробга солади, лекин чақмоқдор Зевснинг амрига итоат этмай иложи йўқ. Зеро, Зевс ўз амрига итоат этмаганларни шафқатсизлик билан жазолашни у яхши билади.

Иқтидор билан Қувват Прометейни қоянинг чўққисига кўтаришади ва қани, ишга кириш, деб Ҳефестни шоширишади. Уларнинг дағдағаларидан Ҳефестнинг қалби яна ҳам қаттиқроқ эзилади. У маҳобатли болғасини истамайгина қўлга олади. Лекин Қувват уни яна шошира бошлайди:

— Қани, тезроқ, тезроқ кишанларни ол! Бутун кучингни ишлатиб Прометейнинг қўл-оёғини қояга парчалаб ташла. Сен унга ачиниб бекор қиляпсан: ахир у Зевснинг фаними! Агар уни ҳеч бир жонзод қутқара олмайдиган қилиб маҳкамлаб парчаламасанг, ўзинг Зевснинг ғазабига учрагайсан!

Қодир
МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

«Қадимги Юнонистоннинг афсона ва ривоятлари» китобида Олимп тоғини маскан қилган Зевс, Посейдон, Аполлон, Артемида, Ҳера, Афина, Афродита, Ҳермес, Арес каби тангрилар, маъбудалар ва маъбудлар ҳақида, Прометей, Персей, Ҳеракл, Европа, Орфей, Дедал билан Икар ва бошқа қаҳрамонларнинг саргузаштлари ҳақида, аргонавтларнинг Таврия (Крим)га қилган машаққатли саёҳатлари ҳақида ажойиб ривоятларни, шунингдек, буюк Ҳомернинг «Илиада» ва «Одиссея» дostonларининг насрий баёнларини ўқиш мумкин. Мазкур китобнинг «Қаҳрамонлар» бобидан айрим парчаларни азиз журналистонлар ҳукмига ҳавола этмоқдамиз.

Ҳефест Прометейнинг оёқ-қўлларига кийдирилган кишанларни қояга парчинлаб қоқади. Мана шунда у ўзининг моҳир темирчи бўлганидан қаттиқ нафратланади! Зевснинг тошбағир навкарлари мудом уни назорат қилиб турадилар.

— Қаттиқроқ ур болгани! Кишанни тарангроқ қилиб торт! Бўшатма занжирни! Прометей муғомбир, у ҳар қандай мушкул аҳволдан ҳам қутилиб чиқиш кетишининг иложини топади, — деди Қувват, — маҳкамроқ парчинлаб ташла қўлоғини, Зевсга фириб бериш қандай бўлишини билиб қўйсин.

— О, бу бадқаҳр гапларинг жоҳил қиёфангга ёпишиб тушяпти! — дейди Ҳефест.

Қоя болганинг оғир зарбидан ларзага келади, унинг гумбирлаган садоси рўйи заминнинг у чеккасида — бу чеккасигача эшитилади. Мана, ниҳоят, Прометей занжирбанд қилинади. Ҳали бу кифоя эмас, энди унинг кўксига метин найза санчиб, қояга михлаб қўйиш керак. Ҳефест бу ишни пайсалга солади.

— О, Прометей! — дейди у. — Сен чекаётган изтиробларни кўриб, юрагим эзилиб кетяпти!

— Яна имилляяпсан! — дейди дарғазаб Қувват Ҳефестга. — Ҳали ҳам Зевснинг ағёрига раҳминг келяптими? Эҳтиёт бўл, ўзинг Прометейнинг аҳволига тушиб қолмагин тагин!

Ниҳоят, ҳамма иш тугайди. Зевснинг амри бажарилади. Паҳлавон занжирбанд этилиб, кўксига найза тиғи санчилади. Шунда Қувват Прометейни мазах қилиб дейди:

— Мана, энди бу ерда кўнглингга сиққанча кеккайвер, яна аввалги калонди-моғлигиндан қолма! Фоний бандаларга ўзинг ўғирлаган худодар неъматини улаш! Кўрамиз, ўша бандаларинг сенга ёрдам бера олишармикан. Энди бу кишанлардан қандай озод бўлиш ҳақида ёлғиз ўзинг бош қотирасан.

Мағрур Прометей сукут сақлайди. Ҳефест дўстининг қўл-оёғидаги кишанларни қояга парчинлаб қоқаётганида у бир оғиз ҳам нола қилмайди, ҳаттоки бирон марта инграмайди ҳам.

Мана, Зевснинг малайлари Қувват билан Иқтидор, уларга эргашиб маҳзун Ҳефест ҳам жўнаб кетишади. Прометей ёлғиз қолади. Энди унинг овозини фақат пойидаги жўшқин уммону боши узра сузиб юрган қора булутлар тинглаши мумкин. Шундагина унинг найза санчилган кўксидан аччиқ фиғон отилиб чиқади, шундагина у ўзининг шум тақдиридан нола қила бошлайди. Унинг бу ноласида гайритавсиф, изтироб ва талх алам бор эди:

— О, илоҳий мусаффо осмону учқур шамоллар, о дарёларнинг сарчашмаларию денгизларнинг бетиним тўлқинлари, о, жамики борлиқнинг момакалони Замин, о, бутун ер юзини айланиб чиқувчи, зийрак нигоҳи билан ҳамма нарсани мушоҳада қилувчи Қуёш — барчангизни шаҳодат беришга даъват этаман! Не азобларга бардош бераётганимни кўринглар! Энди мен сонсиз-саноқсиз йиллар давомида шармандаларча шундай яшашга мажбурман! О, қандай мусибат! Энди мен ҳозирдан бошлаб беҳисоб асрлар давомида муттасил афғон чеккумдир! Бу азобларга чек қўйишнинг иложини қайдан топай? О, нималар деяпман ўзи? Ахир шундай бўлишини ўзим билардим-ку. Бу азобу уқубатлар тасодиф эмас. Мудҳиш қисмат таъқибидан қочиб қутилиб бўлмаслигини мен олдиндан билардим. Бу қийноқларга бардош беришга мажбурман! Илло, қай гуноҳим учун? Мен фоний бандаларга беназир илоҳий армуғон — оловни туҳфа этдим. Шу қилмишим учун энг машъум азобларга мубталоман, энди мен бу уқубатлардан қочиб қутила олмайман. О, шўрим қурсин менинг!

Шу пайт худди қуш қанотларини қоққандек оҳиста товуш эшитилади ва ҳаво назокат ила аста еллинади. Прометей михланган қоя олдига мўйсафид Океаннинг энг олис соҳилидаги сув ости ғоридан энгил шаббода билан бирга маъбуд Океан қизлари ўз аробаларида учиб келишади. Улар Ҳефест болғасининг гурсиллаган овозини, Прометейнинг нолау фиғонини эшитган эдилар. Қояга парчинлаб занжирбанд этилган қудратли паҳлавонни кўрган Океан санамларининг оҳу кўзлари филт-филт ёшга тўлади. Санамлар қоя атрофида парвона бўлиб, Прометейнинг аҳволига қаттиқ ачинишади. Лекин Прометейнинг Зевсга қарата айтган таҳқирона каломларини эшитиб, чўчиб кетишади. Прометейни қайси гуноҳи учун бундай жазолашганидан Океан қизлари беҳабар. Улар аччиқ-аччиқ фарёд чекишиб, қай гуноҳинг учун сени Зевс бундай жазога гирифторм эди, не гуноҳинг ила Зевснинг ғазабига учрадинг — бизга баён қил, деб ёлборишади.

Шунда Прометей Океан қизларига, титанлар билан бўлган жангда Зевсга ёрдам қилгани, ўз онаси Фемидани билан замин маъбудаси Геяни Зевснинг тарафини олишга кўндиргани ҳақида ҳикоя қилиб беради. Натижада, Зевс титанларни маъв қилган ва Прометейнинг маслаҳати билан уларни машъум Тартарнинг энг теран қаърига ҳибс этган эди. Кейин Зевс бутун дунёга султон бўлади-ю ҳокимиятни олимпик янги тангрилар ўртасида бўлашиб олади, аммо Зевс ўзининг ҳокимият тепасига чиқишида кўмаклашган паҳлавонларни ҳеч қандай ҳуқуқ ва мансаб билан тақдирламайди. Зеро, у паҳлавонларни ёмон кўрар, уларнинг ғайри таъриф қудратидан кўрқарди. Зевс, шунингдек, Прометейга ҳам ишонмайди, ундан нафратланади. Прометей заминда яшаган ва эндиликда Зевс маъв қилмоқчи бўлган бахтсиз фоний бандаларни ўз ҳимоятига олгандан кейин эса, уни яна ҳам ёмон кўриб қолади. Прометей ҳали онгсиз бўлган бу бандаларга раҳм қилади, уларнинг зулмат — Аид салтанатига шу бадбахтликгича рихлат этишларини хоҳламайди. Прометей бу одамларга, улар гофил бўлган умид туйғусини уфуради ва бунинг учун оғир жазога тортилиши муқаррар эканлигини билса ҳам, илоҳий оловни ўғирлаб, уни одамларга олиб тушиб беради. Бу мағрур ва қудратли паҳлавон энг даҳшатли жазога мустаҳиқ этилишидан ҳам кўрқмай, одамларга ёрдам бериш истагидан қайтмайди. Ҳаттоки башорат соҳибаси бўлмиш онаси Фемиданинг огоҳлантирувчи каломлари ҳам уни бу ниятидан қайтара олмайди...

Кейин Прометей ўз ҳикоясини давом эттириб, Зевс раъйига зид ўлароқ одамлар учун қандай савоб иш қилганини баён этади. Прометей дўсти Ҳефестнинг кўрасидан чўғ ўғирлаб, уни фоний одамларга олиб тушиб берган эди. Бундан ташқари, у бандаларга турли хил ҳунар ўргатган, уларга ҳисоблаш, ўқиш, ёзишдан сабоқ берган эди. У фоний бандаларга маъдан нималигини тушунтирган, уларни ер остидан қандай қазиб олиш, уларга қандай ишлов бериш усулларини ўргатган. Прометей ёввойи буқани қўлга ўргатиб, унга бўйинтуруқ кийдиради, оқибат, одамлар буқаларни ишлатиб, ер ҳайдайдилар, экин экадилар. У отни жангаробага қўшиб, уни одамзодга итоаткор қилади. Донишманд паҳлавон дунёда энг биринчи кемани қуради, уни керакли ашёлар билан жиҳозлайди, поёнсиз уммонда шамолдек учсин деб, унга зигирпоя матосидан елкан ўрнатади. Илгари одамлар доридармон нималигини, касални қандай даволашни билишмаган, лекин Прометей уларга дорининг қудратини намоёйиш қилади. У одамларга ҳаётий қайгуларни енгиллатиш, вақтни бахтиёр ва хушчақчақ ўтказиш учун лозим бўлган ҳамма усулларни ўргатади. Мана шу қилмишлари билан у Зевснинг ғазабига учрайди, чақмоқдор тангри уни ана шунинг учун жазога маҳкум этган эди.

Лекин Прометей мангу азоб чекмайди. У иқтидорли чақмоқдорнинг ҳам бошига ҳали оғир савдолар тушишини, ҳаттоки шу бузрук худо ҳам ўз пешонасига ёзилган тақдири азалдан қочиб қутила олмаслигини билади. Зевснинг ҳукмронлиги тоабат давом этмаслигидан Прометей воқиф: вақти келиб у ҳам сарбаланд шоҳона Олимпдаги тахтдан ағдарилади. Бу қошифкаромат паҳлавон Зевснинг ўз ёвуз қисматига чап бериши мумкин бўлган буюк бир сирни билади, лекин бу сирни у Зевсга асло очмайди. Ҳеч қандай куч, ҳеч қандай қийноғу дўқ-нўписа ўша сирни ошкор қилишга мажбур эта олмайди Прометейни.

Мана, Прометей ҳикоясини тугатди. Океан қизлари уни ҳайратга тушиб тинглашди. Улар чақмоқдор Зевсга қарши бош кўтаришга журъат этган бу довюрак паҳлавоннинг бемисл заковатидан ва букилмас ирода кучидан таажжубда эдилар. Бу санамлар Прометейнинг Зевс бошига қандай савдолар солажагини эшитиб, баттар ваҳимага тушишди. Зеро, Прометейнинг таҳдиди Олимпга етиб боргудек бўлса, чақмоқдорнинг бу машъум сирни билиб олиши учун ҳеч нимадан қайтмаслигини билган Океан қизлари Прометейга галт-ғилт ёш тўла кўзларини мўлтиратиб боқишади...

Шунда дарғазаб Прометей нигоҳини кўкка қаратиб ҳайқиради:

— О, чақмоқдор Зевс, сен мени қанча қийноққа солма, барибир, бир кун келиб, ўзинг ҳам хору расво бўлгайсан. Сен ҳукмдорлик рутбандан маҳрум этилиб, зулмат салтанатининг қаърига отилгайсан. Ана унда отанг Кроннинг дуоибоди рўёбга чиққай! Лекин боқий тангрилардан биронтаси ҳам бу фалокатли қисматни қандай қилиб бошингдан аритишни билмагайлар! Буни ёлғиз мен билман! Мана, ҳозир сен мунаввар Олимпда ўтириб, чақмоқлар отиб, момақалди-

роқлар гумбирлатмоқдасан, аммо шу чақмоғу момақалдироқларинг ҳам сенга иш бермайди, улар барқарор қисмат олдида ожиздурлар. О, сен ҳокитуроб бўлганинг-да ҳукмронлик билан қуллик ўртасидаги тафовутни билиб оласан!

Қўрқиб кетган Океан қизларининг кўз олди қоронғилашади, даҳшатдан гўзал чехраларида қон қолмайди. Бу санамлар денгиз кўпигини эслатувчи оппоқ қўлларини Прометейга чўзиб, шундай такаллум қиладилар:

— О телба! Боқийлар-у фонийлар султони бўлмиш Зевсга бундай таҳдид солишдан қўрқмайсанми? О, Прометей, у сени бундан ҳам багтарроқ азобга солиши мумкин! Сен ўз тақдирингни ўйлаб кўр, ўзингга раҳминг келсин!

— Мен ҳар қандай қийноққа ҳам дош бераман!

— Ахир, донишмандлар ҳам тақдирга тан берадилар!

— О, майли, сизлар тавалло қилинглр, шафқат сўраб ёлборинглр! Ўша даҳшатли ҳукмдор пойига эмакляб боринглр! Вале мен учун ким бўлибди ўша чақмоқдор Зевс? Унинг нимасидан қўрқаман? Менга ўлиш насиб этмаган! Бас, шундай экан, қўлидан келганини қилаверсин ўша Зевс. Ҳадемай унинг ҳукмронлик қилиш муддати тугайди.

Шу сўзлар Прометейнинг оғзидан чиққан ҳамоно, Ҳермес гўё учар юлдуздек ҳаводан учиб тушиб, даҳшатли важоҳати билан Прометей қаршисида намоён бўлади. Уни бу ерга Зевс юборган эди:

— Қани, ўша сирингни оч. Зевсни тахтдан ким ағдармоқчию тақдирнинг бу тақозосига қандай чап бериш мумкин? — деб у паҳлавондан қатъий талаб қила бошлайди. — Агар, Зевс амрига итоат этмасанг, ҳозиргидан ҳам мудҳишроқ жазога тортилгайсан!

Лекин қудратли паҳлавон Ҳермеснинг таҳдидини писанд ҳам қилмай, сўзида маҳкам туради ва муждаци маъбудга истехзо билан жавоб қайтаради.

— Агар, мендан бирон янги гап эшитиш ниятида бўлсанг, унда ҳали гўдак экансан, ақлинг ҳам гўдакнинг ақлича экан. Қулоғингга қуйиб ол: мен Зевсга қул бўлиб хизмат қилишдан қисматимга битилган энг бешафқат изтиробга бардош беришни афзал кўраман. Золим Зевснинг вафодор малайи бўлгандан, шу қояга занжирбанд бўлиб яшаганим яхши. Зевс минг қийноққа солсин, минг қатл этсин, мени на қўрқита олади, на бирон гап айтишга мажбур қила олади. Йўқ, золим Зевс тақдирдан қочиб қутилиш йўлини ҳам, ҳокимиятни унинг қўлидан ким тортиб олишини ҳам ҳеч қачон била олмай!

— Унда сен, Прометей, Зевс амрига итоат этмаган тақдирингда, ҳолинг не кечишини эшитиб қўй, — деб жавоб қилади Ҳермес паҳлавонга. — У ўз чақмоғи зарби билан сен занжирбанд этилган мана шу қояни ҳам, қояга қўшиб сени ҳам тубсиз зулмат салтанатига улоқтиради. Қоя тошлар уйилиб ётган ўша зим-зиё жарликда сен жуда кўп асрлар мобайнида қуёш шуъласига зор бўлиб, рўшнолик кўрмай азоб чекиб ётасан. Орадан анча-мунча аср ўтгач, Зевс сени у теран зулматдан ёруғ дунёга яна тортиб чиқаради, аммо сен бундан ҳурсан деб бўлмайсан. Ана унда ҳар куни олдинга Зевснинг бургути учиб келади-ю, ўткир тирноқлари ва тумшуғи билан баданингни тешиб, жигарингни чўқийди, аммо жигаринг ҳар куни яна бутун бўлиб қолаверади, оқибат, азобинг кун сайин ортиб бораверади. То сенинг ўрнингга бошқа бир кимса зулмат Аид қаърига тушишга рози бўлмагунча шу зайлда қояга осилиб тураверасан. Уйлаб кўр, Прометей, бундан кўра Зевсга итоат этган маъқул эмасмикин? Зотан ўзинг биласан, Зевснинг таҳдиди ҳеч қачон бесамар бўлмайди!

Мағрур паҳлавон ўз сўзида собитлигича тураверади. Зеро, унинг юрагига ҳеч қандай таҳдид фулгула сола олмасди! Шу пайт бирдан ер ларзага келади, бутун борлиқ зир-зир титраб, момақалдироқнинг даҳшатли гумбирлаши эшитилади, пайдар-пай яшин чақади. Шиддатли қора қуён кўтарилади. Денгизда кўпикли долғалар худди юксак тоғ тизмаларидек кўтарила бошлайди. Қоя тебранади. Бўроннинг увиллаши, момақалдироқ ва зилзиланинг гумбирлаши орасидан Прометейнинг даҳшатли фарёди эшитилади:

— О, Зевс менга энг мудҳиш зарба йўллаб, юрагимни ларзага солмоқчи! О, муҳтарама волидам Фемида, о, бутун коинотни ўз партави ила мунаввар этувчи беғубор само! Зевс мени адолатсизлик билан жазолаётганини кўриб қўйинглр!

Шу чоғ қоя мудҳиш гумбирлаб, ўзига занжирбанд этилган Прометей билан бирга мангу зулмат салтанатининг энг теран қатламига қулайди...

Орадан кўп асрлар ўтиб, Зевс Прометейни зулмат салтанати қаъридан ёруғ ду-

нега яна тортиб олади. Аммо паҳлавоннинг азоб-уқубатлари бу билан тугамайди, билъакс яна ҳам оғирлашади. Мана, у ҳамон оёқ-қўли кишанбанд этилиб, юксак қояга парчинлаб ташланганча чалқанча тушиб ётипти. Жазирама офтоб унинг баданини чўғ бўлиб куйдиради, боши узра қуюн увиллайди, беҳол ва заиф жисмини гоҳ шаррос қуйган ёмғир, гоҳ дўл савалайди, қишда эса, устига пағапаға қор ёғади, қақшатғич аёз унинг баданини жунжуктиради. Бу ҳали ҳаммаси эмас! Ҳар куни бир баҳайбат бургут қудратли қанотларини патиллатиб қоя бошига учиб келади. У Прометейнинг кўкрагига қўниб олиб, ўткир тирноқларини паҳлавоннинг баданига ништардек ботиради, узун тумшуги билан унинг жигарини чўқилаб пора-пора қилади. Прометейнинг баданидан оққан дарё-дарё қон қоя тагида халқоб бўлиб тўпланиб қолади ва офтоб тафтида ирийди, натижада ҳаммаёқни ўта бадбўй ҳид босиб кетади. Бургут ҳар куни эрталаб учиб келиб, қонли тановулга киришади. Прометейнинг жароҳати ҳар куни тунда қайта битиб, жигари яна бус-бутун бўлиб қолади, зеро, бу жигар эртаси куни яна бургутга ем бўлмоғи лозим. Бу азоб кўп йиллар, кўп асрлар муттасил давом этади. Иқтидорли паҳлавон Прометей тамоман ҳолдан тояди, лекин шунча азобу уқубат ҳам унинг мағрур руҳини бука олмайди.

Титанлар Зевс билан аллақачон ярашиб олишган ва унга тобе бўлишган эди. Улар чақмоқдор тангрини тан олишган, Зевс ҳам уларни зимистон Гартардан озод қилган эди. Мана, энди бу беназир қувват соҳиблари — маҳобатли титанлар ер юзининг энг чеккасига, Прометей занжирбанд этилиб парчинланган қоя олдига келдилар. Улар қоя пойида туриб, бас энди Зевсга бўйин эгақол, дея Прометейни кўндирмоқчи бўладилар. Бу ерга Прометейнинг онаси Фемида ҳам келади, у паҳлавонга юзланиб, энди ғурурингдан туш, ўғлим, Зевс билан ўртангдаги мухолифатга барҳам бер, онаизорингга раҳминг келсин, деб тавалло қилади, зеро, у ўғлининг азоб чекишини кўриб, ўзи ҳам қаттиқ андуҳга ботган эди. Ҳаттоки, Зевс ҳам энди аввалги ғазабидан тушган эди. Зеро у энг қудратли ҳукмдор, ҳеч ким унинг тожу тахтига пугур етказа олмас, демакки, у ҳеч кимдан қўрқмас эди. Қолаверса, Зевс энди аввалгидай золимлик қилмас, ҳокимиятни бешикаст сақлар, қонун-қоидага амал қилар эди. У фоний бандаларга ва улар ўртасидаги ҳақиқатга ҳомийлик қиларди. Энди чақмоқдорга фақат бир нарса тинчлик бермасди, у ҳам бўлса — ёлғиз Прометейгагина аён бўлган сир эди. Агар, Прометей бу машъум сирни Зевсга очса, чақмоқдор бу иқтидорли паҳлавонни афв этишга тайёр эди. Мана, Прометейнинг азоблари тугайдиган пайт ҳам яқин қолди, ҳозир бир қаҳрамон дунёга келган, улғайиб балоғатга ҳам етиб қолган. Тақдир азал Прометейни кишандан озод қилишни шул қаҳрамоннинг пешонасига ёзган. Букилмас ирода соҳиб Прометей гайритавсиф азобларга бардош бериб ҳамон сирни яшириб келмоқда, лекин энди унинг ҳам силласи қуриб, беҳол бўла бошлаган.

Мана, Прометейни озод қилиш пешонасига ёзилган буюк қаҳрамон жаҳонгашталиқ қилиб юриб-юриб, охири тақдир тақозоси билан ернинг мана шу чекка сарҳадига келиб қолади. Бу қаҳрамон одамлар ичида энг кучли тангрилардек иқтидорли Ҳеракл эди. У Прометей чекаётган азобларни кўриб ҳайратга келади ва бу ҳолдан ўзининг ҳам юраги қаттиқ эзила бошлайди. Прометей Ҳераклга ўзининг аччиқ қисмати ҳақида сўзлаб беради ва бу паҳлавоннинг истиқболда қандай буюк жасоратлар кўрсатиши ҳақида башорат қилади. Ҳеракл унинг гапларини зўр диққат билан эшитади. Лекин ҳали у Прометей чекаётган азобларнинг энг даҳшатлисини кўргани йўқ. Мана, олисда маҳобатли қанотлар патиллагани эшитилади — бу ўзининг ҳар кунги қонли базмига учиб келаётган бургут қанотларининг овози эди. У Прометейнинг кўксига қўнишга шайланиб, юксак осмонда чарх уриб айланади. Лекин бугун Прометейнинг ёнида унинг ҳалоскори Ҳеракл бор, у паҳлавонни азобламоқчи бўлган бургутни яқин йўлатмайди. Дарҳол қўлига камонини олиб, садогидан ажалкаш ўқ чиқаради ва чўнг мерган маъбуд Апполондан мадад сўраб, отаётган ўқини нишонга теккизишни илтижо қилади-да, ўқ узади. Камон чилласи қаттиқ даранглаб келиб ўқ паррон этади ва бу ўқдан маҳв бўлган бургут тўғри қоя пойида шовуллаб ётган денгизга келиб тушади. Озодлик фурсати етиб келган эди. Шу пайт бу ерга сабаланд Олимпдан учқур Ҳермес етиб келади. У қудратли Прометейга ширинсуханлик билан тақаллум қилиб, агар, у Зевснинг шум тақдирга чап бериш сирини очса, шу заҳотиёқ уни кишанлардан озод қилишга сўз беради.

Ниҳоят, иқтидорли Прометей Зевсга сирни очишга рози бўлади ва шундай дейди:

— Сир шуки, чақмоқдор тангри зинҳор-базинҳор денгиз маъбудаси Фетидага уйлана кўрмасин, зеро, қисмат маъбудалари — башоратчи Мойралар Фетиданинг қуръасини тортганлар ва унда, Фетиданинг эри ким бўлмасин, ундан дунёга келган ўғлон ўз отасидан қудратлироқ бўлади, деб ёзилган қисматни ўқиганлар. Шунинг учун, яхшиси, Фетидани қаҳрамон Пелейга эрга беришсин, ана унда, Фетида билан Пелейдан туғилган ўғил Юнонистоннинг фоний қаҳрамонлари ичида энг буюғи бўлади.¹

Шундай қилиб, Прометей буюк сирни ошқор қилади. Ҳеракл залвар гурзиси билан паҳлавоннинг кишанларини парчалайди ва паҳлавонни қояга михлаб қўйган кўксидаги тиғни суғириб олади. Прометей ўрнидан туради, энди у озод, азобу уқубатлари барҳам топан эди. Прометейни фоний банда озод қилиши ҳақида башорат қилишган эди, қарангки, шу башорат рўёбга чиқади. Прометейнинг озодликка чиқишини титанлар баралла наъралар, шодиёна қийқириклар билан қарши олишади.

Шундан буён Прометей қўлига кийдирилган кишаннинг темир халқаси билан юради, халқага у неча-неча асрлар муттасил ғайритавсиф азобларга бардош берган ўша машъум қоянинг бир бўлағи ёпишиб қолган эди.

Ер остидаги зулмат салтанатга эса, Прометейнинг ўрнига донишманд кентавр Хирон рихлат этишга рози бўлибди. Ҳеракл Хиронни беҳосдан қаттиқ жароҳатлаб қўйган эдики, кентавр у дунёга равона бўлиш билан ўша жароҳат азобидан қутилган экан.

ПЕРСЕЙ

ПЕРСЕЙНИНГ ТУҒИЛИШИ. Линкейнинг набираси Аргос шоҳи Акрисийнинг Даная исмли қизи бўлиб, у ўзининг илоҳий гўзаллиги билан оламга довруқ солган эди. Аммо қоҳинлар Акрисийга ғойибдан хабар бериб, қизинг Даная туққан ўғил сени ўлдиргай, деб башорат қилдилар. Шунда Акрисий бу машъум қисматдан қутилиш мақсадида ер остида, жуда чуқурликда биринж ва тошлардан улкан кўшк қуради-да, қизини шу кўшкка ҳибс этади.

Лекин чақмоқдор Зевс Данаяни севиб қолган эди, шу боис у қизнинг ер остидаги кўшкига олтин ёмғир бўлиб сингиб киради-ю, Акрисийнинг қизи Зевсга завжа бўлади. Бу қовушув натижасида Даная ғоят дилбар бир ўғил кўради. Она ўғлига Персей деб от қўяди.

Жажжи Персей онаси билан ерости кўшкига узоқ қолмайди. Кунларнинг бирида Акрисий кичкина Персейнинг қўнғироқдек овозини, шўх кулгисини эшитиб қолади. Гўдак овозининг қайдан келаётганини аниқлаб билиш учун у қизининг кўшкига тушади. Бу ерда шоҳ нотаниш ўғил болани кўриб таажжубда қолади. Бу бола қизи Даная билан тангри Зевснинг ўғли эканлигидан хабар топгач эса, юраги орқасига тортиб кетади! Шу заҳоти қоҳинлар айтган башоратни эслайди. Ва қандай қилиб тақдирга чап бериш ҳақида ўйлай бошлайди. Ниҳоят, шоҳ ўз одамларига каттакон ёғоч сандиқ ясашни буюради, кейин Даная билан унинг ўғли Персейни шу сандиққа солдириб, уни михлашни сўнг денгизга улоқтиришни амр этади.

Сандиқ шўр денгизнинг тўлқинларида чайқалиб узоқ вақт сузиб юради. Даная билан унинг ўғилчаси хавф остида эди. Тўлқинлар сандиқни гоҳ у, гоҳ бу томонга отар, гоҳ ўркаклар устида уни осмонуфалакка кўтарар, гоҳ денгизнинг қаърига улоқтирар эди. Ахири, бир кун бетиним тўлқинлар сандиқни Сериф ороли соҳилига ҳайдаб келади. Бу пайт Диктис исмли балиқчи балиқ овлагани денгиз бўйига келган ва эндигина сувга тўр ташлаган эди. Сандиқ Диктиснинг тўрига илинади-ю, балиқчи уни қирроққа тортиб чиқариб, қопқоғини очади: сандиқ ичида гўзалликда беқиёс бир аёл билан ёқимтой жажжигина ўғил бола ётганини кўради. Диктис бу икки хилқатни ўз оғаси, Сериф шоҳи Полидект ҳузурига олиб боради.

Персей шу шоҳ Полидект саройида ўсиб улғаяди, кўп азамат, хушқомад йигит бўлади. У орол йигитлари орасида ўз ҳусни билан мисоли юлдуздек порлаб турарди, куч-қудратда, абжирликда, жасоратда ҳам унга ҳеч ким тенг кела олмади.

¹ Бу никоҳдан паҳлавон Ахиллес туғилади. Мазкур муҳорибнинг бемисл жасоратлари Ҳомернинг «Илиада» достонида баён этилган.

ПЕРСЕЙ ГОРГОНА МЕДУЗАНИ ЙЎЛДИРАДИ

Шоҳ Полидект соҳибжамол Данаяни зўравонлик билан ўзига хотин қилиб олмоқчи бўлади, лекин Даная бу бадқаҳр шоҳдан нафратланарди. Персей онасининг ёнини олади. Бундан Полидектнинг қазаби қайнайди ва шу дамдан бошлаб фақат бир нарса тўғрисида: қандай қилиб Персейни гумдон қилиш йўлини ўйлаб бошлайди. Ахири, бу бешафқат шоҳ Персейни горгона Медузанинг бошини чопиб олиб келишга юбормоқчи бўлади. У Персейни чақириб, унга шундай дейди:

— Агар, чақмоқдор Зевснинг ўғли эканлигинг рост бўлса, буюк бир жасорат кўрсатгайсан. Ҳеч қандай хавф-хатар юрагингни чўчитмаслиги керак. Қани, падаринг чиндан ҳам Зевс эканлигини исботла: менга горгона Медузанинг калласини олиб кел. О, аминманки, Зевс ўз ўғлонига мадақдор бўлгай!

Персей шоҳга мағрур тикилганча хотиржамлик билан жавоб қилади:

— Яхши, мен сенга Медузанинг бошини олиб келаман.

Персей узоқ сафарга жўнайди. У ер юзининг ғарбий сарҳадига, маъбуда Тун билан ўлим маъбуди Танат ҳукмронлик қиладиган мамлакатга бориши керак. Даҳшатли горгоналар шу мамлакатда истиқомат қилишар эди. Уларнинг аъзойи бадани ялтироқ ва тошдек қаттиқ тангачалар билан қопланган бўлиб, дунёда фақат тангри Ҳермеснинггина шамшири бу тангачаларни чопа оларди. Горгоналарнинг қўллари мисдан, тирноқлари ўткир эди. Уларнинг бошларида соч ўрнида заҳарли илонлар вишиллаб, тинмай тўлғонардилар. Горгоналарнинг сўйлоқ тишлари ханжардек ўткир, лаблари худди қон ичгандек қип-қизил, ўт чақнаб турган кўзлари шу қадар дарғазаб эдики, уларнинг совуқ ва қўрқинчли башараларига бир нигоҳ ташлаган ҳар қандай одам дарҳол тошга айланиб қоларди. Горгоналар олтинранг ялтироқ патли қанотларини қоқиб, ҳавода шамолдек тез учар эдилар. Уларга рўпара келган одамнинг шўри қурирди! Горгоналар илинган одамни мис тирноқлари билан тилка-тилка қилишиб, унинг қайноқ қонини сўришар эди. Хуллас, Персейнинг зиммасига жуда мушкул вазифа юкланган эди. Олимпдагилар Зевс ўғлининг ҳалок бўлишига йўл қўя олмасдилар, албатта. Шу боис тангрилар элчиси хаёлдек учқур Ҳермес билан Зевснинг эрка қизи муҳориб маъбуда Афина Персейга ёрдамга келишади. Афина унга мис қалқон беради, қалқон шу қадар ялтироқ ва силлиқ эдики, у кўзгуга ўхшаб ҳар қандай нарсани ўзида акс эттирарди; Ҳермес эса, Персейга ўзининг ўткир шамширини беради. У навқирон қаҳрамон йигитга горгонани қандай топиш йўлини кўрсатади.

Персейнинг йўли узоқ эди. У кўп мамлакатларни босиб ўтади, кўп халқларни кўради. Ниҳоят, жуда шумшук бир ўлкага етиб боради, бу ерда уч нафар қари кампир — грайялар яшашарди. Учала кампирда атиги бир дона тишу битта кўз бор эди. Кампирлар бу тиш билан кўздан навбатма-навбат фойдаланишарди. Кўз битта грайяда бўлганида, қолган икки грайя сўқир бўлиб қоларди, шунда кўзи бор грайя икки нотавон, сўқир эгачи-сингилни етаклаб юрарди. Грайя кўз косасидан кўзни олиб, эгачисига узатаётганида, учала кампир ҳам бир зумда сўқир бўлиб қоларди. Бу грайялар горгоналар масканига олиб борадиган йўлни кўриқлашар, зеро, у йўлни фақат шу кампирларгина билишарди. Персей қоронғидан фойдаланиб, кампирлар олдига аста оёқ учиди юриб боради ва Ҳермеснинг маслаҳатига амал қилиб, ўша мўъжизакор кўзни бир грайя иккинчи грайяга узатаётганида тортиб олади. Кампирлар қўрқиб кетиб, чинқириб юборишади. Энди уларнинг ўқовлари ҳам кўр бўлиб қолишган эди. Бу нотавон, ожиз кампирларнинг қўлидан энди нима ҳам келар эди? Улар худонинг зорини қилиб, кўзимизни қайтариб бер, деб Персейга илтижо қила бошлашади. Улар бебаҳо мулклари — кўзни қайтариб олиш учун, қаҳрамон йигитнинг ҳар қандай шартига ҳам рози эдилар. Шунда Персей грайялардан горгоналар масканига олиб борадиган йўлни кўрсатишни талаб қилади. Кампирлар анча вақтгача иккиланиб туришади, аммо кўзларини қайтариб олиш учун, ахири, ўша йўлни кўрсатишга мажбур бўладилар. Персей горгоналар оролига борадиган йўлни шу тарзда билиб олади ва ўша ёққа жадад равона бўлади.

Персей бир неча вақтдан кейин санамлар юртига етиб боради. Санамлар унга совға: ерости салтанатининг ҳукмдори Аиднинг дубулғасини (уни кийган одам кўринмай қоларди), қанотли шиппак (бу шиппак ёрдамида ҳавода шамолдек тез

учиш мумкин эди) ва сеҳрли халтача (у ичига солинган нарсанинг ҳажмига қараб тораяр ё кенгаяр эди) тухфа этишади. Персей оёғига қанотли шиппакни, бошига Аиднинг дубулғасини кияди, мўъжизакор халтани елкасига иладию ҳавога парвоз қилиб, горгоналар ороли томон елдек учиб кетади.

У осмонда, жуда юксакда парвоз қилади. Ундан пастда жуда чуқурликда замин ятаниб ётар, унинг саҳнида ям-яшил водийлар ва водийларни мисоли кумуш тасмалардек илон изи бўлиб кесиб ўтган дарёлар кўринар эди. Пастда яна азим шаҳарлар, шаҳарларда эса оппоқ мрамлардан қурилган ибодатгоҳлар ярақлаб кўринарди. Олисда кўм-кўк ўрмонзорларга бурканган тоғлар қад кўтарган, тоғларнинг қордан қалпоқ кийган чўққилари куёш шуъласида худди олмосдек ярақларди. Персей узоқ ўлкаларга мисоли қуондек учиб борарди. У қудратли қанотлар соҳиби бўлган бургутлардан ҳам юксакка кўтарилган эди. Ана, олисда денгиз худди эритилган олтиндек ятилиб кўринди. Энди Персей денгиз узра учиб бораркан, қулогига пўртаналарнинг шовуллаши зўрға эшитиларди. Энди ер мутлақо кўринмасди. Ҳаммаёқ кўз етганча теп-текис сув эди. Ниҳоят, денгизнинг энг олис бир бурчида бир оролнинг қораси кўзга ташланади. Мана, у тобора яқинлашмоқда. Бу горгоналар ороли. Оролда нимадир куёш нурини ўзида акс эттириб, кўзни қамаштиргудек ярақлайди. Персей бир оз пастлайди. У орол узра худди бургутдек гир айланиб парвоз қиларкан, учта даҳшатли горгонанинг бир қоя устида пинакка кетганини кўради. Улар мис қўлларини ёйиб ухлаб ётишар, баданларини қоплаган тангачалар ва заррин қанотлари куёшда оловдек товланарди. Уларнинг бошларидаги илонлар уйқусираб оҳиста ғимирларди. Персей дарҳол юзини горгоналардан тескари ўгириб олди. У бу махлуқларнинг манфур юзига қарашдан кўрқади: чунки бир қарашнинг ўзида тошга айланиб қолиши мумкин. Шунда Персей Афина-Палладанинг қалқонини кўлига олади — бу қалқон горгоналарни худди кўзгудек ўзида акс эттирарди. Уларнинг қайси бири Медуза бўлдийкин? Ҳамма горгоналар бир-бирларига худди қуйиб қўйгандек ўхшашарди. Бу учта горгона ичида фақат Медузагина фоний, фақат шунигина ўлдириш мумкин. Персей ўйланиб қолади. Лекин бу ишда ҳам унга учқур Ҳермес ёрдам беради. У Персейга Медузани кўрсатади ва қулогига оҳиста пичирлаб дейди:

— Қани, бўлақол, Персей! Кўрқмай пастга туш. Хўв ана, денгизга яқинроқ ётгани Медуза. Тезда унинг бошини чоп. Эсингда бўлсин, башарасига қарай кўрма. Қарандинг — нобуд бўласан. Горгоналар пинакка кетган, фурсатдан фойдаланиб қол!

Осмонда учиб юрган бургут ерда ўз улушини кўриб пастга қандай шўнғиса, Персей ҳам гафлатдаги Медуза устига мисоли ўқдай отилиб тушади. У аниқ зарба бериш учун ойдек ялтироқ қалқонига қарайди. Медузанинг бошидаги илонлар агёрнинг яқинлигини сезиб қоладилар. Улар даҳшатли вишиллаб ғимирлай бошлайдилар. Медуза ҳам уйқусираб бир ижирганиб қўяди. Ана, у кўзини ҳам хиёлгина очади. Худди шу лаҳзада ўткир шамшир чақмоқдек ярақлайди ва Персей бир зарба билан Медузанинг калласини чўрт узиб ташлайди. Махлуқнинг қора қони қоя устига шовуллаб оқа бошлайди. Медузанинг жисмидан шу қон билан бирга қанотли от Пегас отилиб чиқиб осмонга парвоз қилади. Персей дарҳол Медузанинг калласини олиб, мўъжизали халтачага яширади. Унинг жасади эса, жон талвасасида тиришиб, қоя бошидан денгизга думалаб тушади. Сувнинг шалолаганидан Медузанинг эгачилари Стейно билан Эвриала уйғониб кетишади. Улар маҳобатли қанотларини қоқиб, орол узра парвоз қилдилар, чўгдек ёнган кўзлари билан олазарак бўлиб чор-атрофга назар ташлайдилар. Горгоналар қанотларини патиллатиб ҳар томонга учадилар, сингиллари Медузанинг қотилини қидирадилар, лекин у беном-нишон ғойиб бўлган эди. На бутун оролда, на олисдаги денгиз сатҳида биронта жонзод кўринарди. Персей эса, Аиднинг кўринмас дубулғасини кийиб олиб сершовқин денгиз узра шамолдек тез учиб борар эди.

ПЕРСЕЙ АНДРОМЕДАНИ ҚУТҚАРАДИ. Персей узоқ сафардан кейин Эфиопиядаги шоҳ Кефейнинг салтаватига, Океан соҳилига етиб боради. Бу ерда у шундоққина сув бўйида бир қояга банд этилган гўзал Андромедани кўради. Шоҳ Кефей билан Кассиопейнинг қизи — Андромеда ўз жонини фидо қилиб онасининг гуноҳини ювиши лозим эди. Чунки Кассиопея гўзалликда ҳеч ким менга тенг кела олмайди, деб мақтаниб денгиз санамларининг аччиғини келтирган эди. Дарғазаб санамлар денгиз худоси Посейдонга мурожаат қилишиб, Кефей билан унинг хотини ма-

лика Кассиопеяни жазога мустаҳиқ этишни сўрайдилар. Посейдон санамларнинг илтижосига қулоқ солиб, Кефей юртига маҳобатли наҳанг қиёфасидаги мудҳиш бир махлуқни юборади. Махлуқ денгиз қаъридан сузиб чиқиб, мамлакатни ғорат қила бошлайди. Унинг салтанати улкан ғамхонага айланади: ҳар ёқдан оҳу фиғон, йиғи-сиғи эшитиларди. Шунда шоҳ Кефей Зевснинг ғойибдан хабар берувчи қоҳини Аммонга тавалло қилиб, бу мусибатдан қандай қутилса бўлади, деб сўрайди. Ғойибдан шундай жавоб келади:

— Денгиз наҳанги нафсини қондириш учун қизинг Андромеданинг баҳридан кеч, шунда Посейдоннинг жазосидан фориғ бўлгайсан.

Бу жавобдан воқиф бўлган халқ подшоҳдан қизи Андромедани денгиз бўйидаги қояга занжирбанд этишни талаб қилади. Оёқ-қўли кишанланган Андромеда кўрққанидан ранги оппоқ оқариб, қоя тагида зир-зир тираб турарди; у ғайритавфис даҳшат билан денгизга тикиларкан, мана, ҳозир даҳшатли махлуқ сув остидан сузиб чиқадию вужудимни нимта-нимта қилиб ейди, деб кутар ва кўзларидан дув-дув ёш оқарди. У ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлмай, гул бўлиб очилишга улгурмай жувонмарг бўлишини ўйларкан, вужудини даҳшат қамраб олди. Персей мана шу қизни кўриб қолган эди. Агарда, гир-гир эсаётган денгиз шамоли қизнинг зулфини елпи-маганда, оҳу кўзларидан ёш чак-чак томиб турмаганида, йигит уни оқ мрамрдан ясалган ғоят ажиб ҳайкал деб ўйлаган бўларди. Навқирон қаҳрамон қизнинг хуснига маҳлиё бўлиб қоладию қалбида Андромедага бўлган муҳаббат туйғуси гуриллаб аланга олади. Персей дарҳол қизнинг қошига тушиб, илтифот билан сўрайди:

— О, дилбар қиз, айт-чи, бу кимнинг мамлакатию ўзинг кимсан? Айт, нечун сени қояга занжирбанд этмишлар?

Андромеда, бу қаҳрамоннинг кўнглига, шўрлик қиз ўз гуноҳидан покланиш учун қояга банд этилибди-да, деган қинғир фикр келишини истамайди, шу боис у кимнинг гуноҳи учун бундай азобга мубтало бўлганлигини баён қилади. Андромеда ҳикоясини тугатиб улгурмасдан денгизда куюн кўтарилиб, маҳобатли тўлқинлар орасида баҳайбат денгиз махлуқи кўринади. У бошини баланд кўтариб ўрадек оғзини катта очади. Қўрқиб кетган Андромеда жонҳолатда чинқириб юборади. Бошларига тушган оғир андуҳдан телба бўлаёзган Кефей билан Кассиопея қизларининг фарёдини эшитиб соҳилга югуриб келишади. Улар Андромедани бағирларига босиб, аччиқ-аччиқ кўзёш тўкадилар. Шўрлик қизни қутқариб қолишнинг иложи йўқ!

Шунда Персей гап бошлайди:

— Ҳали истаганингизча кўзёш тўкишингиз мумкин, ҳозир қизингизни халос этиш учун вақт ниҳоятда зиқ. Мен — Зевс ўғли Персей бўламан; бошини илонлар чулган горгона Медузани ўлдириб келяпман. Қизингиз Андромедани менга хотин қилиб берсангиз, уни ўлимдан қутқараман.

Кефей билан Кассиопея бу тақлифга жон-жон деб рози бўлишади. Шоҳ билан малика қизларини ўлимдан асраб қолиш учун ҳар қандай шартга ҳам тайёр эдилар. Кефей Персейга қизининг сепи сифатида бутун салтанатини бермоқчи бўлади, иш-қилиб, Андромедани мудҳиш махлуқ чангалидан қутқариб қолса бўлгани. Мана, махлуқ соҳилга яқинлашиб қолди. У бақувват эшкакчиларнинг ғайрати билан ўқдек учиб келаётган улкан кема янглиғ кенг кўкраги билан тўлқинлар тўшини тилиб келарди. Махлуқ билан соҳил ўртасида бир камон ўқи учгучалик масофа қолганида, Персей осмонга парвоз қилади. Унинг сояси денгиз сатҳига тушади, шунда махлуқ жон-жаҳди билан қаҳрамоннинг соясига ҳамла қилади. Персей пайт пойлаб туриб осмондан тикка шўнғийди ва эгри шамширини махлуқнинг гарданига бандигача ботиради. Махлуқ оғир жароҳатнинг аламига чидай олмай, тўлқинлар узра баландга сапчийди; худди бир гала този итлар қуршовида қолган тўнғиз сингари, жон аччиғида ўзини ҳар томонга отади, дам сувнинг қаърига шўнғиб, дам яна сув бетига сузиб чиқади. У баҳайбат думини жаҳолат билан сувга уриб шапиллатаркан, сув минг-минглаб зарраларга бўлиниб, соҳилдаги қояларнинг энг чўққисигача сачрарди. Денгиз сатҳини кўлиқ қоплайди. Махлуқ оғзини катта очганича Персейга ташланади, лекин қаҳрамон йигит ўзининг қанотли шиппақларида мисоли оқчарлоқдек шув этиб кўкка кўтарилади. У наҳангга устма-уст зарба бера бошлайди. Маҳв бўлаётган махлуқнинг комидан қон ва сув фавворадек отила бошлайди. Бу аснода Персейнинг оёғидаги шиппақнинг қанотлари намиқиб, қаҳрамоннинг ҳавода учishi қийинлашади. Данаянинг иқтидорли ўғлони ўз аҳволининг мушкуллашаётганини се-

зиб, денгиздан чиқиб турган бир қояга учиб боради ва чап қўли билан қояни кучоқлаганча, ўнг қўлидаги шамширини махлуқнинг кенг кўкрагига кетма-кет уч марта санчади. Мана машъум жанг тугайди. Соҳилдан шодиёна қийқириқлар эшитилади. Қодир қаҳрамонга ҳамд-сано айтди. Соҳибжамол Андромеда кишандан озод қилинади. Музаффариятдан боши осмонга етган Персей ўз қаллиғининг қўлидан ушлаб отаси шоҳ Кефейнинг саройи сари етаклайди.

ПЕРСЕЙНИНГ НИКОҲ ТҶҲИИ. Персей Зевсга, Афина — Палладага ва Ҳермесга атаб бисёр инъом — эҳсонлар қилди. Шундан кейин шоҳ Кефей саройида дабдабали тўй-томоша бошланиб кетди. Бутун сарой анвои гуллар билан безатилди. Кифараю лиралар садоси, жўровоз бўлиб айтилган никоҳ кўшиқлари баралла янгради. Сарой дарвозаси ланг очиб қўйилган. Зиёфатгоҳ олтиндек товланарди. Шоҳ ила малика хонанинг тўрида келин-куёв билан ёнма-ён ўтирипти. Ҳаммаёқда шодиёна, қувноқ ханда. Шу пайт бирдан зиёфатгоҳда ўтирганларга яроқ-аслаҳаларнинг мудҳиш овози эшитилади. Саройда даҳшатли жанговар наъра янграйди, бу наъра бўрон кўтарилган пайтда ўрқач-ўрқач бўлиб соҳилдаги юксак қояга урилган денгиз тўлқини овозини эслатади. Маълум бўлишича, Андромеданинг биринчи қайлиғи Финей катта қўшин билан келган экан.

Финей саройга кириб келиб, қўлида найзасини силкитганча баралла овоз билан ҳайқиради:

— Кунинг битди, хотин ўгриси! Энди қанотли шиппақларинг ҳам, ҳаттоки чақмоқдор Зевснинг ўзи ҳам сени ўлимдан қутқариб қола олмайди!

Финей шундай деб, Персейга найза отмоқчи бўлганида, шоҳ Кефей уни тўхтатади:

— Ҳой, нима қиялсан? — дейди у. — Нима, эсингни еб қўйганмисан? Ҳали сен Персейнинг жасоратини шу йўсинда қадрламақчимисан? Шуми сенинг никоҳ тўйига олиб келган армуғонинг? Андромедани занжирбанд этгани соҳилга олиб боришаётганда, қизим ўлимга кетаётганда қаллиғингни бой бериб қўйган эдинг. Хўш, нега ўшанда Андромедага ёрдам бермадинг, уни фалокатдан халос этмадинг? Энди голиб чиққан йигитнинг муздини тортиб олмақчимисан? Диёнат борми ўзи сенда? Нега Андромеда қояга банд этилган чоғда унинг қошига ўзинг бормадинг, нечун уни денгиз махлуқи чангалидан ўзинг тортиб олмадинг?

Лекин Финей бунга жавобан ҳеч нима демайди, у гоҳ Кефейга, гоҳ Зевснинг ўктам ўғлонига ғазабли нигоҳ ташларкан, бирдан бутун кучини йиғиб, Персейга найза отади. Найза паррон этиб келиб, Персейнинг чорпоясига санчилади. Навқирон қаҳрамон қудратли қўли билан найзани суғуриб олиб, дик этиб ўрнидан туради ва қулочкашлаб найзани ғанимга отади. Агар Финей ўзини меҳроб панасига олмаганида маҳв бўлиши аниқ эди, найза қаҳрамон Ретнинг бошига бориб тегади. Рет тил тортмай жон беради. Мудҳиш уруш қизиб кетади. Шунда муҳориб маъбуда Афина ўз иниси Персейга мадад бергани Олимпдан тез учиб тушади. У Персейни ўз қалқони панасига олиб, унга жўшқин жасорат уфуради. Персей шиддат билан жангга киради. Маҳвор шамшир унинг қўлида худди чақмоқдек ярақлайди. Персей Медузани шу шамшир билан ўлдирган эди. Ботир йигит Финей бошлаб келган қаҳрамонларни бирин-кетин ер тишлата бошлайди. Аммо уларнинг кети узилмасди. Ваҳоланки Кефей салтанатида мусофир бўлган Персейнинг тарафини олувчи ёру дўстлари жуда кам эди, шу боис қаҳрамонимиз беадад душманларга қарши деярли ёлғиз ўзи жанг қилишга мажбур бўлди. Бу бешафқат олишувда Персейнинг анча-мунча сафдошини маҳв этдилар. Зиёфат аҳлини ўзининг ёқимли кўшиқлари билан хушнуд этаётган хушвоз хонанданинг ҳам жони узилди. У ерга йиқиларкан, қўли кифарасининг торларига тегиб кетади, шунда торлар худди қазо қилаётган одамнинг инграшига ўхшаш ҳазин бир овоз чиқаради, аммо шамширларнинг шарақ-шуруқию ўлаётганларнинг фарёди торлар нидосини босиб кетади. Камонлардан отилган ўқлар мисоли дўлдек ёғилади.

Персей устунга орқасини тираб, Афина ҳадя қилган обдор қалқон билан ўзини муҳофаза қилганча, ғанимлар билан тўхтовсиз олишар эди. Улар эса қаҳрамон йигитни ҳамма ёқдан қуршаб олишган, жанг тобора шиддатлироқ тус ола бошлаган эди. Шунда Данаянинг қодир ўғли ўзининг ҳалокат ёқасида турганини кўриб, баралла овоз билан ҳайқиради:

— Ўзим маҳв этган душман менга мадакдор бўлсин! Мени ундан паноҳ излашимга сизлар мажбур қиялсиз — ўзларингиздан кўринг! Қани, кимки менга дўст бўлса, тезроқ юзини тескари ўгирсин!

Персей мўъжизали халтадан горгона Медузанинг калласини шартта чиқардию уни боши узра баланд кўтаради. Шунда Персейга ҳужум қилаётган азаматлар бирин-кетин ҳайкалга айланадилар. Баъзилар шамшир ўқталганча, бошқа бировлар ўткир найзани отишга шайланганча, яна бир хиллар — ўзларини қалқон панасига олганча тош қотадилар. Улар Медузанинг калласига бир қиё боқишнинг ўзида мраммар ҳайкалларга айланган эдилар. Бутун зиёфатгоҳ ҳайкаллар омборига айланади.

Барча ёру биродарларининг тошга айланганини кўрган Финейнинг вужудини титроқ босади. У Персейнинг пойига тиз чўкиб, қўлларини унга чўзганча шундай тавалло қила бошлайди:

— О, Персей, сен энгдинг! Ёлбораман сенга, тезроқ яшир бу Медузанинг даҳшатли калласини... кўздан яшир уни! О, Зевснинг буюк ўғлони, менинг ҳамма молдунёмни ол, ҳамма мулкимга соҳиблик қил, фақат жонимни омон қолдирсанг бўлгани!

Персей унга истеҳзо билан шундай жавоб қилади:

— Кўрқма, бадбахт! Шамширим сени маҳв этмайди. Сенга мен антиқа бир туҳфа бераман! Сен абадул-абад шу ерда, шоҳ Кефей қасрида тургайсан, токи менинг завжам ҳар куни ўзининг илк қайлиғи тимсолини кўриб, кўзи қувониб юрсин.

Персей шундай деб туриб Медузанинг калласини Финей томон чўзади. Финей бу мудҳиш каллага қарамасликка қанча уринмасин, барибир кўз қири билан бир марта қиё боқади, боқадию шу заҳоти мраммар ҳайкалга айланади - қолади. шундан бери, ҳайкалга айланган Финей худди қулдек икки букилиб турармиш. Бу ҳайкалнинг кўзларида кўрқув ва мутеона илтижо ифодаси мангу сақланиб қолганмиш.

ПЕРСЕЙ СЕРИФГА ҚАЙТАДИ. Персей Кефей юртида узоқ қолмайди. У соҳибжамол завжаси Андромеда билан Сериф мамлакатига, шоҳ Полидект ҳузурига қайтади. Келиб кўрса, онаси Даная қаттиқ изтиробда яшаётган экан. Шўрлик аёл Полидект таъқибидан қочиб, Зевс маъбадидан паноҳ топган ва у ердан бир қадам ҳам жилмай қамалиб ўтирган экан. Бу аҳволдан ғазаби аланга олган Персей тўғри шоҳ Полидект саройига боради ва унинг ёр-биродарлари билан ишрат қилиб ўтиргани устидан чиқади. Полидект Персейни қайтиб келади деб ўйламаган, Сериф шоҳи бу йигитнинг горгоналар билан олишувда аллақачон ҳалок бўлган деб ҳисоблар экан, шунинг учун у Персейни ўз саройида соғ-саломат ҳолда кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолади, йигит эса, шоҳга бамайлихотирлик билан шундай дейди:

— Буйруғинг бажарилди, мен сенга Медузанинг калласини олиб келдим.

Полидект Персейнинг бундай улкан жасорат кўрсатганига ишонмайди. У қаҳрамон йигитни мазаҳ қилади ва ёлғончи деб таҳқирлайди. Шоҳнинг ҳамтовоқлари ҳам унга жўр бўлиб йигитни майна қила бошлайдилар. Персейнинг қаҳри қайнаб кетади, бундай ҳақоратни у асло кечира олмасди. У дарғазаб кўзларидан ўт сочиб, халтадан Медузанинг калласини чиқараркан, дейди:

— Сен, Полидект, гапимга ишонмадинг, ундай бўлса, мана кўр ҳақлигимнинг исботини!

Полидект горгонанинг калласига ялт этиб қарайди-ю, шу ондаёқ тошга айланади. Шоҳ билан маишат қилиб ўтирган унинг ёронлари ҳам бу фалокатдан қочиб қутила олмаган эканлар.

ПЕРСЕЙ АРГОСДА. Персей Полидектнинг иниси Диктисни Сериф мамлакатига ҳоким этиб тайинлайди (Эсингизда бўлса, бир вақтлар шу Диктис Персей билан унинг онаси солинган сандиқни денгиздан тортиб олиб, уларни ўлимдан сақлаб қолган эди), сўнг онаси Даная билан хотини Андромедани олиб, Аргосга равона бўлади. Персейнинг бобоси Акрийс набирасининг келаётганидан хабар топиб, бир вақтлар ғойибдан келган башоратни эслайди ва узоқ шимолга, Ларисса вилоятига қочади. Персей эса ўз ватани Аргосда ҳукмронлик қила бошлайди. Персей тангри Аидга унинг дубулғасини, санамларга қанотли шиппак билан мўъжизади халтани қайтариб беради. Ҳермеснинг ўткир шамширини ҳам ўзига қайтаради. Медузанинг калласини бўлса Афина — Палладага беради, маъбуда уни ўз кўксига, ялтироқ совuti устига ёпиштириб қўяди. Персей Аргосда саодатли шоҳ бўлиб ҳукм суради.

Лекин унинг бобоси Акрисий пешонасига ёзилган қисматдан қочиб қутила олмади. Кунларнинг бирида Персей шаҳарда ғоят дабдала мусобақа ўйинлари уюштиради. Бу мусобақага чор тарафдан жуда кўп азамат йигитлар келишади. То мошабинлар орасида мўсафид Акрисий ҳам бор эди. Зил лаппак отиш мусобақаси пайтида Персей бақувват қўлига биринждан ясалган лаппакни олиб, қулочкаш-лаб тўриб отади. Лаппак пириллаганча осмон-фалакка учади ва ерга тушаётганида тўғри келиб Акрисийнинг бошига тегеди-ю, чолнинг шу заҳоти жони узилади. Ғойибдан хабар берган қоҳнинг башорати шу зайл рўёбга чиққан экан.

Персей бехосдан бобосининг қотилига айланганидан қаттиқ ғамга ботиб, уни дафн этади. Шундан сўнг у Аргосда, яъни ўзи қотиллик қилган салтанатда подшо бўлишдан воз кечади: у Тиринфга жўнаб кетиб узоқ йиллар ўша шаҳарда ҳокимлик қилади. Арогос, тахтини ўз қариндоши Мегепентга топширган экан.

СИЗИФ

Сизиф, барча шамоллар султони тангри Эолнинг ўғли бўлиб, у қадим-қадим замонларда Эфира деб юритилган Коринф шаҳрини қурган эди.

Бутун Юнонистонда биронта ҳам одам маккорлик, айёрлик ва зийракликда Сизифга тенг кела олмаган. У мана шу айёрлиги туфайли Коринфда бемисл бойлик тўплайди, беназир хазиначисининг довуғи узоқ-узоқларга кетади.

Мана, вақт-соати етиб, унинг қошига ўлим худоси бадқовоқ Танат келади: у Сизифни Аиднинг ғамгин салтанатига олиб кетиши керак. Лекин Сизиф ўлим худосининг яқинлашиб келаётганини сал олдинроқ сезиб қолади ва Танатни ғаддорлик билан лақиллатиб, кишанбад қилади. Шундан бошлаб ер юзида одамлар ўлмай қўяди. Энди ҳеч ерда дабдала мотам маросимлари қилинмайди, жанозалар ўқилмайди, ер ости салтанати маъбудларига атаб ҳеч ким қурбонлик, эҳсон қилмай қўяди. Ер юзида Зевс жорий этган тартиб бузилади. Шунда чақмоқдор Зевс Сизифнинг олдида иқтидорли уруш худоси Аресни юборади. Арес Танатни кишандан озод қилади, Танат эса, Сизифнинг жонини олиб, уни руҳлар салтанатига олиб бориб қўяди.

Лекин Сизиф бу сафар ҳам маъбудларни алдайди. У хотинига: «ўлганимда жасадимни дафн этма, ер ости маъбудларига бағишлаб хайр-худои ҳам қилма», деб тайинлаган эди. Хотин эрининг айтганини қилади. Аид билан унинг хотини маъбуда Персефона Сизифнинг дафнидан сўнг қилинадиган қурбонликни узоқ вақт кутадилар. Лекин ундан ҳамон дарак йўқ! Ниҳоят, Аиднинг тахти пойига Сизиф келиб шундай дейди:

— О, марҳумлар руҳининг султони, иқтидорда Зевсмонанд бузрук Аид, ёруғ дунёга бориб келишимга ижозат бер. Бораману сенга атаб беназир қурбонликлар қилишни хотинимга тайинлаб, яна дарров бу руҳлар салтанатига қайтаман.

Аид Сизифнинг гапига ишонади ва унинг ер юзига чиқишига руҳсат беради. Лекин Сизиф Аид салтанатига қайтиб бормайди. У ўзининг муҳташам қасрида қолиб, фоний бандалар ичида ёлғиз мен руҳларнинг зимистон салтанатидан қайтиб чиқишга муваффақ бўлдим, деб мақтанади ва тараллабедод маишатга берилади.

Бундан воқиф бўлган Аид қаттиқ ғазабланади ва Сизифнинг жонини олгани яна Танатни юборади. Танат бандалар ичида энг муғомбири бўлган Сизифнинг саройига борса, у шоҳона зиёфатда ишрат қилиб ўтирипти. Ўлим худоси Сизифнинг худоларга ҳам, бандаларга ҳам манфур бўлган жонини суғуриб олади, шунда унинг руҳи жисмини абадул-абад тарк этиб, арвоҳлар салтанатига рихлат этади.

Шундан буён Сизиф ер юзида қилган барча маккорлик, ғаддорликлари учун у дунёда қаттиқ азоб чека бошлайди. Сизиф баланд тоғнинг тикка ёнбағридан каттакон харсангтошни думалатиб тоғ чўққисига олиб чиқишга маҳкум этилади. У бутун кучини ишга солиб, жон-жаҳди билан меҳнат қилади, кучаниб, чираниб, қора терга ботганча тошни тепага думалатади. Лекин чўққига етай деб қолганида, яна бир ҳамла қилсам машаққатли меҳнатдан қутиламан, деб умид қилганида, тош тушиб кетади-ю, Сизиф яна бошқатдан ишга киришиб тошни тоғ бошига думалатиб чиқа бошлайди.

Сизиф шу зайлда тоабат тош думалатиш билан машғулмиш ва ҳеч қачон кўзлаган манзилига — тоғ чўққисига чиқиб ололмасмиш.

ТАНТАЛ

Лидия мамлакатадаги Сипил тоғи этагида бадавлат бир шаҳар бўлиб, у ҳам Сипил деб аталарди. Бу шаҳарга Тангрлар арзандаси, Зевсзода Тантал ҳумрон эди. Тангрлар унга ҳамма нарсани мўл-кўл ато этган эдилар. Ер юзида шоҳ Танталдек бадавлат, басаодат одам йўқ эди. Сипил тоғидаги конлардан у туман-туман олтин қазиб оларди. Унинг ҳосилдор экинзорлари, гаройиб мевалар унадиган боғ-роғлари, ширин-шакар узумлари, беназир бўлган тоқзорлари дунёда беқийёс эди. Танталнинг ўтлоқларида минг-минглаб ипак юнгли қўйлар, шоҳдор буқалар, говмиш сигирлар ва шамолдек учқур йилқи уюрлари ўтлаб юрарди. Шоҳ Танталнинг ҳеч нимадан камчилиги йўқ эди. У жуда узоқ вақт, ҳаттоки нуруний қария бўлганида ҳам, саодатда, фароғатда умр кечириши мумкин эди, бироқ унинг ҳаддан зиёд тақаббури ва қилган жиноятлари ўз бошига етди.

Тангрлар бу эрка бандани ўзлари билан тенг қўярдилар. Олимп аҳли — боқийлар Танталнинг олтиндан қурилган мунаввар қасрига тез-тез меҳмон бўлиб келиб туришар ва у билан бирга вақтичоғлик қилишарди. Тантал маъбудларнинг тақлифи билан, ҳатто фоний банданинг қадами етмаган Олимпда ҳам бир неча марта бўлган эди. У ерда Тантал тангрлар кенгашида иштирок этган, ўз падари Зевснинг қасрида улар билан бирга зиёфатда бўлган эди. Лекин Тантал бора-бора мағрурланиб кетади. У ўзини ҳатто булутқувар Зевсга тенглаштира бошлади. Тантал кўпинча Олимпдан қайтаётиб, худолар таоми — амброзия ва нектардан олиб тушар ва ўз ёр-дўстлари билан базм қурган чоғида уларни шу таомлар билан меҳмон қиларди. Ҳаттоки у мунаввар Олимпда тангрлар жамоаси томонидан дунё тақдири ҳақида қабул қилинган қарорларни ҳам ерга олиб тушиб одамларга ёйиб юборарди; Тантал ўз падари Зевсдан эшитган сирларни ҳам элга фош қиларди. Кунларнинг бирида Олимпдаги базм пайтида муаззам Зевс Танталга юзланиб шундай дейди:

— Ўғлим, мен сенинг барча истакларингни бажаргум. Тила тилагингни. Сенга бўлган оталик меҳрим ҳаққи, ҳар қандай илтимосингни рўёбга чиқаргум.

Лекин Тантал ўзининг жайдари, бир фоний банда эканлигини унутиб қўйиб, падари Зевсга гердайиб шундай жавоб қилади.

— Мен сенинг мурувватинга зор эмасман. Менинг ҳеч нимадан камим йўқ. Зеро, қисматим боқий худолар қисматидан саодатлироқдир.

Чақмоқдор Зевс бу гапни эшитиб лол бўлиб қолади. У қошларини даҳшатона чимиради-ю, лекин ғазабини ичига ютади: ўғли Тантални калондимоғ бўлишига қарамай, яхши кўрарди. Орадан хиёл вақт ўтмай, Тантал Тангрларни устма-уст икки қарра қаттиқ таҳқирлайди. Шундан кейингина Зевс мутақаббир ўғлини жазога мустаҳиқ этади.

Чақмоқдор Тангрининг ватани Крит оролида олтин ит бўларди. Бир замонлар бу ит чақмоқ Зевсни ва уни эмизган ажойиб эчки Амалфеяни қўриқлаган эди. Зевс улғайиб дунёга ҳокимликни отаси Крондан тортиб олганида, ўша итни Критдаги ибодатгоҳни қўриқлаш учун қолдирган эди. Лекин Эфес шоҳи Пандарей бу итнинг гўзаллиги ва қудратига мафтун бўлиб қолади-ю Критга хуфиёна келиб, итни ўғирлаб кетади. Аммо бу ажойиб жониворни қаерга яширсин? Пандарей ўз кемасида денгизда сузиб бораркан, бу ҳақда жуда кўп бош қотиради ва ниҳоят, ўша олтин итни Танталга беришга қарор қилади. Тантал бу мўъжизали кўшакни худолар назаридан яширади. Оқибат Зевснинг ғазаби қайнайди. У худолар муждачиси бўлмиш ўғли Ҳермесга:

— Танталга бориб айт: олтин итни қайтариб берсин, — деб буюради.

Чаққон Ҳермес Олимпдан парвоз қилиб, кўз очиб - юмгунча вақт ўтмай, Сипилга етади ва Тантал қошида намоён бўлиб, унга шундай такаллум қилади:

— Эфес шоҳи Пандарей Крит оролидаги Зевснинг ибодатгоҳидан олтин итни ўғирлаб кетиб, уни яшириб қўйиш учун сенга келтириб берди. Олимплик Тангрлар ҳамма нарсдан воқифдирлар, фоний бандалар уларнинг назаридан ҳеч нимани пинҳон сақлай олмайдилар! Сен итни Зевсга қайтар. Чақмоқдорнинг ғазабига дучор бўлишдан ўзингни эҳтиёт қил!

Тантал худолар муждачисига шундай жавоб қайтаради:

— Сен менга Зевс ғазабини пеш қилма. Мен ўша олтин итни кўрганам ҳам йўқ. Худолар янглишипти: у ит менда йўқ.

Тантал, рост гапиряпман, деб жуда оғир қасам ичади. Бу қасами билан у Зевс қаҳрини бадтар аланга олдиради. Бу Танталнинг худоларни биринчи таҳқирлаши эди. Лекин шунда ҳам қақмоқдор Зевс уни жазоламайди.

Кейин, Тантал энг қабиҳ ишга қўл уриб, худоларни иккинчи марта таҳқирлайди ва шундан кейингина уларнинг қарғишига қолади. Кунлардан бир кун Олима аҳли Тантал саройидаги зиёфатга таклиф этилади. Шунда шоҳ боқийларнинг нечоғлик басири оламлигини (дунёдаги жамики воқеани кўришини) синамоқчи бўлиб, уларга энг мудҳиш таом пиширади. У ўз ўғли Пелопсни ўлдириб, унинг гўштини ғоят ноёб таом сифатида Тангрлар олдига қўяди. Улар шу ондаёқ Танталнинг ёвуз ниятини пайқаб қоладилар ва ҳеч бир худо мудҳиш таомга қўл урмайди. Фақат қизи Персефонанинг ўғирлаб кетилганидан қаттиқ қайғуга ботган ва атрофда рўй бераётган воқеаларга мутлақо лоқайд бўлган маъбуда Деметра навқирон пелопснинг елка гўштини олиб ейди. Худолар лагандаги бу машъум таомни ҳам, Пелопснинг суяқларини ҳам олиб бориб, қозонга ташлайдилар ва тагидан лангиллатиб олов ёқадилар. Ҳермес эса, ўз сеҳр-жодуларини ишга солиб, болани яна тирилтиради. У боқийлар нигоҳи олдида аввалгидан ҳам ўктамроқ бўлиб гавдаланади; Фақат унинг Деметра еб қўйган елкасигина кемтик бўлиб қолган эди. Уста тангри Ҳефест Зевснинг амри билан Пелопсга фил суягидан дарҳол янги елка ясайди. Шундан буён Пелопс авлодига мансуб ҳамма одамлар ўнг елкаси оппоқ ва ялтироқ бўлиб туғилар экан.

Танталнинг кетма-кет қилган шаккокликларидан Зевснинг тоқати тоқ бўлади ва ниҳоят, уни ўз оғаси тангри Аиднинг зимистон салтанатига улоқтиради. Аид уни энг разолатли жазога мубтало қилади. Тантал ташналик ва очлик азобидан қийналиб зилол сув ичида туради. Сув унинг иягигача етади. У чанқоғини қондириш учун хиёлгина бўйинини эгса кифоя. Аммо Тантал бошини эгиши билан сув ғойиб бўлиб, оёғи остида қовжираган қора ердан бўлак ҳеч вақо қолмайди. Танталнинг боши узра ширин-шакар анжирлару қирмизи олмалар, анору ҳил-ҳил пишган ноку зайтунлар осилиб туради: фарқ пишган салмоқли узум бошлари унинг сочига тегай-тегай деб туради. Очликдан силласи қуриган Тантал бу турфа меваларга қўл чўзади, лекин шу лаҳзада «ғув» этиб эсиб келган шамол мевали навдаларни ундан узоқлаштиради. Тантални наинки очлик ва ташналик азобга солади, шунингдек, у қўрқувдан тобад юрагини ҳовучлаб туради. Унинг боши узра улкан бир қоя ҳар даққиқада қулаб тушиб, уни мажақлаб ташлагудек бўлиб зўра илиниб туради. Сипил шоҳи, Зевс ўғли Тантал бадқавоқ Аид салтанатида қўрқув, очлик ва ташналик азобидан шу зайлда мангу азоб чекар экан.

Танталнинг ўлимидан кейин Сипил шаҳрига унинг ўғли Пелопс (худолар мўъжизаси билан қайта тирилган Пелопс) шоҳ бўлади. Лекин у ўз ватани Сипилда узоқ вақт ҳокимлик қила олмайди. Троя шоҳи Ил Пелопсга қарши уруш очиб, Сипилга бостириб келади. Бу уруш Пелопс учун бесаодат бўлади. Троянинг қудратли шоҳи уни енгади. Оқибатда, Пелопс ўз ватанидан бош олиб кетишга мажбур бўлади. У бутун хазинасини, молу давлатини тезсузар кемага ортиб, садақатли ҳамроҳлари билан узоқ денгиз сафарига чиқади ва Юнонистон қирғоқлари томон йўл олади. Пелопс Юнонистоннинг энг жанубидаги ярим оролга етиб бориб, ўша ерда манзил қуради. Шу пайтдан бошлаб бу ярим орол Пелопс шаарафига Пелопоннес, деб атала бошлайди.

Кунларнинг бирида Пелопс бу янги ватанида айланиб юрганида соҳибжамол бир қизни кўриб қолади. Бу — Писа шаҳрининг шоҳи Эномайнинг қизи Ҳипподамия эди. Эномай қизининг ҳусни-жамоли Пелопсни ўзига ром қилиб қўяди.

Аммо Ҳипподамияга уйланиш ниҳоятда душвор эди. Зеро, қоҳинларнинг ғойибдан хабар бериб айтган башоратига қараганда, Эномай қизининг эри, яъни ўз қўеви томонидан ўлдирилиши муқаррар экан, Эномай бундай аччиқ қисматнинг олдини олиш учун, қизини эрга бермасликка аҳд қилади. Лекин бунинг иложи бўлармикин? Ҳипподамияга уйланиш ниятида бўлган қайлиқларга у қандай қилиб рад жавобини бериб? Қолбуки, Эномай ҳузурига унинг қизини хотинликка сўраб келган йигитларнинг ҳисоби йўқ эди. Агар у барча қайлиқларга ҳам ҳеч қандай сабабсиз бир хилда рад жавобини бераверса, турган гапки, уларни қаттиқ таҳқирлаган бўларди. Шоҳ Эномай ўйлаб-ўйлаб ахири шундай қарорга келади: у бутун элга жар солдириб, қизи Ҳипподамияни жангароба пойғасида ўзидан ўза олган одамгагина турмушга беражанини, мусобақада мағлубиятга учраган рақиб эса, қатл

этилажагини овоза қилади. Жангаробани бошқаришда Эномайга тенг кела оладиган азамат бутун Юнонистонда топилмас эди, қолаверса, унинг отлари ҳам жўшқин шимол шамоли Борейдан ҳам учқурроқ эдилар. Шу сабабли, Писа шоҳи, биронта ҳам ботирнинг ундан устун чиқа олмаслигига астойдил ишонарди.

Қаҳқор Эномай кўлида ҳалок бўлиш хавфи ҳам юнон қаҳрамонларини тўхта-та олмади. Улар Ҳипподамияга уйланиш ниятида (қиз шу қадар мафтункор эди) шоҳ билан беллашгани бирин-кетин келавердилар. Бироқ ҳамма қаҳрамонларнинг ҳам қисмати аянчли бўлди, Эномай уларнинг барини қатл эттириб, Ҳипподамияга уйланиш ниятида келган қанчадан-қанча шавкатли қаҳрамонларнинг шоҳ Эномай билан бўлган пойгада мағлубиятга учраб жон берганига янги келган ботирлар шоҳид бўлсин ҳамда ўзини ҳам қандай аччиқ қисмат кутаётганини олдиндан билсин, деган мақсадда ҳалок бўлганларнинг каллаларини қаср қопқасига остириб қўяверди. Лекин бундай машъум таҳдид ҳам Пелопсни ниятидан қайтара олмади. У, ўлсам ҳам Ҳипподамияга уйланмай қўймайман, деб қатъий аҳд қилди ва бадқаҳр шоҳ Эномай ҳузурига равона бўлди.

Эномай Пелопсни хўмрайганча қабул қиларкан, шундай деди:

— Сен ҳам қизим Ҳипподамияга уйланмоқчимисан? Қанчадан-қанча шавкатли қаҳрамонлар хатарли мусобақада бошларидан жудо бўлдилар — нима, сен шуларни кўрмадингми? Эҳтиёт бўл, сенинг ҳам бошингга ўша мардларнинг куни тушмасин!

— Маҳв бўлган азаматларнинг куни бошимга тушишидан кўрқмайман, — деб жавоб қилди Пелопс, — аминманки, олимпик худолар менга мадақкор бўлишгай! Шу боқий тангрилар ёрдамида мен Ҳипподамияни ўзимга хотин қилиб олгум.

Эномайнинг лабларида бир лаҳзага заҳарли истеҳзо пайдо бўлди: бунақа гапларни у кўп марта эшитган эди.

— Ундай бўлса, Пелопс, — деди шоҳ, — мусобақа шартини эшитиб ол: пойга йўли Писа шаҳридан бошланиб, бутун Пелопоннесни кесиб ўтади ва Истмгача бориб, денгизлар султони Посейдоннинг қурбонгоҳи олдида тугайди; у қурбонгоҳ Коринф яқинига жойлашган. Агар қурбонгоҳга биринчи бўлиб етиб борсанг — ютганинг, лекин агар бу йўлда сени қувиб етиб олсам — шўринг қуригани! Ана унда менинг найзам сени маҳв этади-ю, Аиднинг зулмат салтанатига шармандаларча равона бўласан. Мен сенга фақат битта имтиёз бераман, уни бошқаларга ҳам берганман: сен мендан олдин йўлга тушасан, мен эса, олдин муаззам чақмоқдор худога атаб қурбонлик қиламан, шундан кейингина жангаробага чиқаман. Мен қон чиқариб, қурбонлик қилиш билан овора бўлган пайтимда, ҳаминқадар йўлни босиб ўтишга ҳаракат қил.

Пелопс шоҳнинг шартини эшитиб, уйига қайтди. Бу бераҳм ҳукмдорни фақат найранг ишлатиб энгши мумкинлигини биларди. Пелопс бу ниятини амалга ошириш учун ўзига ёрдамчи қидирди ва уни топди. Бу Эномайнинг аробакаши Миртил эди. Пелопс у билан хуфисна учрашди. Миртил тангри Ҳермеснинг ўғли эди. Пелопс унга беназир тўхфалар ваъда қилиб, жангароба ўқига чувчўп тиқмасликни сўради. (шундай қилса, йўлда шоҳ аробасининг гилдираклари ўқидан чиқиб кетиб, Эномай йўлда анча ушланиб қолиши мумкин эди). Миртил анчагача тараддуланиб турди ва охири Пелопс ваъда қилган бемисл совғаларга учиб, унинг айтганини бажаришга сўз берди.

Тонг отди. Бош кўтариб чиқётган гулбадан Эос осмон гумбазини заррин рангга бўяди. Мана, нурафшон Ҳедиос ҳам ўзининг олтин аробасида фазога қалқиб чиқди. Ҳозир мусобақа бошланади. Пелопс бузрук тангри зилзилакор Посейдонга тавалло қилиб, ундан мадад сўради, сўнг сакраб жангаробасига чиқди. Шоҳ Эномай бу аснода Зевс қурбонгоҳи олдида келди ва Пелопсга жўнаши мумкинлигига ишора қилди. Пелопс отларини учириб кетди. Мана у минган жангаробанинг гилдираклари тош йўлда тарақлаб бормоқда. Отлар қушдек учмоқда. Зум ўтмай Пелопс чанг-тўзон ичида кўринмай кетди. Уни Ҳипподамияга бўлган муҳаббати ва ўз жонидан жудо бўлиш хавфи қувиб борарди. Мана, ниҳоят, унинг орқасида, жуда-жуда узоқда Эномай жанг аробасининг гумбирлаб келаётгани эшитилди. Писа шоҳи Танталзодани қувиб етиб қолган эди. Шоҳнинг отлари мисоли қуюндек учар, жангароба гилдираклари остидан тўзон гирдибоддек кўтариларди. Пелопс отларига қамчи босди, улар яна тезроқ югура кетдилар. Отларнинг бу шиддатли югуришидан Пелопснинг қулоқлари остида шамол ғувилларди, лекин Эномай отлари таъқ-

ибидан қандай қутила олсин: ахир шоҳнинг отлари шимол шамолидан ҳам бодпроқ-ку! Мана, Пелопс Эномай отларининг қайноқ нафасини энсаси билан ҳис қила бошлади, кўз қирини ташлаб шоҳнинг тантанавор тиржайганча найза ўқталаётганини кўрди. Шунда Пелопс Посейдонга илтижо қилди ва поёнсиз уммонлар султони унинг оҳу зорини инобатга олди. Эномай жангаробасининг гилдирақлари бирдан ўқидан чиқиб кетиб, ароба ағдарилди, оқибат, Писанинг тошбағир шоҳи ерга йиқилиб, тил тортмай ўлди ва ўлимнинг сиё пардаси унинг кўзларини юмди.

Пелопс Писага зафар билан қайтди, Ҳипподамияга уйланди ва Эномайнинг бутун салтанатига ҳоким бўлиб олди. Шунда Пелопснинг қошига Эномайнинг арабакаши Миртил келиб, ваъда қилинган ярим салтанатни талаб қилади. Лекин ярим давлатдан воз кечиш Пелопсга малол келади. Бу маккор Танталзода ҳийла ишлатиб Миртилни денгиз бўйига бошлаб боради ва юксак қоя бошидан уни серталотум денгизга итариб юборади. Миртил қоядан йиқилиб тушаркан, Пелопсга ва унинг бўлғуси авлодларига лаънат ўқийди. Кейинчалик, Танталзода Миртил руҳининг газабини юмшатишга, уни падари Ҳермеснинг кўнглини овлашга қанча уринмасин, ҳамма ҳаракати самарасиз бўлади. Миртилни лаънатлари ижобат бўлади. Шундан бери Пелопснинг авлодлари бошига сонсиз-саноқсиз фалокатлар ёғилаверибди, улар ўзларининг ёвуз қилмишлари билан худоларнинг қаҳрига учраган эканлар.

НИОБА

Фива маликаси Ниобанинг етти ўғли ва етти қизи бор эди. Бу Тантал қизи навжувон маъбуд ва маъбудалар сингари ўктам ва дилбар фарзандларининг онаси бўлганидан фаҳрланар эди. Худолар Ниобага беқиёс бойлик, бахту саодат ва ажойиб фарзандлар ато этган эди, аммо Тантал қизи худоларга ношукурлик қилади. Кунлардан бир кун кўзи кўр соҳибкаромат Тиресийнинг башоратпеша қизи Манто етти дарвозали Фива шаҳрининг кўчаларидан ўтиб бораркан, шаҳарнинг барча аёлларини маъбуда Латонага ва унинг икки фарзанди: зулфизар, чўнгмерган Апаллон билан бокира Артемидага атаб ҳайру эҳсон ва қурбонликлар қилишга ундайди. Фивалик аёллар Мантонинг даъватига кулоқ осиб, бошларига дафнадан гулчамбарлар кийишади ва худоларнинг меҳроблари, қурбонгоҳлари томон йўл оладилар. Фақат биргина аёл — ўз иқтидори ва худолар ато этган саодатли ҳаёти билан кеккайиб кетган Ниоба Латонага эҳсон қилишдан бош товлайди.

Унинг кибру ҳаво билан айтган гапларидан Фива аёллари қаттиқ хижолат бўлишади. Улар муаззама Латонага сиғинишиб, биз осий бандаларининг газабингга олма, деб тавалло қилишади.

Лекин Латона Ниобанинг такаббуруна каломларини эшитган эди. У ўғли Аполлон билан қизи Артемидани қошига чақириб, Ниобадан зорланиб, шундай дейди:

— Танталнинг мутақаббир қизи мени, онаизорингизни қаттиқ таҳқирлади. У менинг маъбуда эканлигимга шак келтирди! Гарчи мен рутбада фақат Зевснинг муаззама завжаси Ҳерадангина пастда турсам ҳам, Ниоба мени тан олмади. Наҳотки сизлар, бўталарим, волидангизни таҳқир қилган бандадан интиқом олмасангиз? Агар сиз Ниобадан қасос олмасангиз, бандалар мени маъбуда, деб эъзозламай қўядилар ва қурбонгоҳларини фораг этадилар. Ахир Тантал қизи сизларни ҳам бадном қилди-ку! У сизларни, яъни боқий тангриларни ўзининг фоний фарзандлари билан тенглаштиряпти. Ниоба калондимоғликда падари Танталдан ҳам ўзиб кетди!

Кумушкамон Аполлон волидасининг сўзини бўлиб дейди:

— О, онажон, етар! Қўй, бошқа гапирма! Зеро, бу нолаю ҳасратларинг билан жазо бериш муддатини чўзмоқдасан!

— Бас! Бошқа гапирма, она! — дейди Артемида ҳам дарғазаб бўлиб.

Шундан сўнг ака-сингил булутлар оғушига кириб, Кинт тоғи чўққисидан Фива шаҳри томон жадал парвоз қилдилар. Уларнинг тирдонларида олтин ўқлар таҳдидли жаранглайди. Мана, улар етти дарвозали Фивага учиб келдилар. Аполлон шаҳар девори яқинидаги кенг майдонда тўхтаб, ҳануз ўзини намоён қилмай туради; бу ерда Фива йигитлари ҳарбий ўйин машғулотини ўтказар эдилар. Аполлон булутга ўралганча қалъа девори пойидан жой олади, бу пайт Ниобанинг икки ўғли: қирмизи ёпинчиқ кийган Исмен билан Сипил гижинг отларга миниб улоқ

чопишарди. Бирдан Исмен жон аччиғида чинқириб юборади — Аполлоннинг камонидан отилган олтин ўқ унинг кўксини тешиб ўтган эди. Исмен от жиловини қўйиб юбориб, ерга қулайдио жон беради. Шунда Сипил ҳам Аполлон камони чилласини даҳшатона даранглаганини эшитида ва паррон этиб келаётган офатдан ўзининг учқур отида қочиб қутилмоқчи бўлади. Лекин ажалкаш ўқ зумда етиб келиб уни ҳам маҳв қилади. Ниобанинг яна икки ўғли: Файдим билан Тантал бир-бирларининг белидан олиб кураш тушардилар. Аполлон узган ўқ ҳавода яшиндек порлайдио бу икки ўғилни бирваракайига ер тишлатади. Улар оҳ урганча ерга қулайдилар. Ўлим бу икки оға-инининг кўзидан ҳаёт нурини бир вақтда даф қилади, уларнинг жонлари бараварига узилади. Яна бир ўғил — Альпенор оғаларининг аҳволини кўриб ёрдамга отилади: Альпенор уларнинг совиб қолган жасадларини бағрига босиб, ердан кўтармоқчи бўлади, лекин шу чоғ ўзининг ҳам қалбига Аполлоннинг ўқи ботади ва жони узилиб оғаларининг жасадлари устига юзтубан йиқилади. Шундан кейин, кумуш камон маъбуд Дамасихтонни сонидан жароҳатлайди. Ниобанинг ўғли олтин ўқни жароҳатдан тортиб олмоқчи бўлганида, тангрининг иккинчи ўқи унинг кекирдагига келиб санчилади. Энди Ниобанинг биргина — энг кенжа ўғли навжувон Илионей омон қолган эди; у қўлларини кўкка чўзиб худоларга тавалло қила бошлайди:

— О, олимпик худолар, шафқат қилинглар, шафқат!

Йигитчанинг илтижоси пурваҳшат Аполлоннинг кўнглини юмшатади. Аммо кеч бўлган эди! Олтин ўқ бу аснода камон чилласидан учиб кетган эди. Ўқ Ниобанинг охириги ўғлини ҳам ер тишлатади. Бу бемисл офат ҳақидаги шумхабар бир зумда Ниобага етиб боради. Сарой хизматчилари шоҳ Амфионга ҳам ўғилларининг ҳалок бўлгани ҳақида юм-юм йиғлаганча хабар берадилар.

Амфион бу жудоликка чидай олмайди, ўз кўксига ўткир шамшир санчиб оламдан кўз юмади.

Ниоба ўғиллари ва эрининг жасадлари устида фарёд солиб йиғлайди. У мурдаларнинг совиб қолган лабларидан ўпаркан, изтиробдан юрак-бағри хун бўлади. Буткул руҳи тушиб кетган бадбахт аёл қўлларини кўкка чўзади. Лекин, у худолардан раҳм-шафқат сўрамайди. Шундай улкан қайғу ҳам унинг кўнглини юмшатмаган эди. Ниоба ғазаб билан ҳайқиради:

— Шодлан, о, қаҳҳор Латона! Менинг бошимга тушган оғир мусибатни кўриб, кўнглиннга сиққанча қувон! Сен энгдинг мени, о рақибам! Э, йўқ, нималар деяпман ўзи? Асло энгганинг йўқ! Ҳали ҳам бўлса, мен бахти қаронинг фарзандларим сен бахтиёрнинг болаларидан кўпроқ! Кўз олдимда шунча ўғлонларимнинг жонсиз жасадлари ётган бўлса ҳам, барибир мен сендан устунман, ҳали ҳам менинг фарзандларим сеникидан кўпроқ.

Ниоба шу гапини айтиб тугатиши билан камон чилласи даҳшатона дириллайди. Ҳамма қаттиқ ваҳимага тушади. Ёлғиз Ниобагина хотиржам эди, зеро, бахтсизлик уни довюрак қилган эди.

Бу гал маъбуда Артемида камонининг чилласи дириллаган эди, у бекорга овоз чиқармаган эди. Жасадлар атрофида чуқур қайғуга ботиб турган Ниобанинг қизларидан бири Артемида отган ўқдан ҳалок бўлади. Мана, яна чилла дириллаб, Ниобанинг иккинчи қизи ҳам ерга қулайди. Артемиданинг камонидан олтига олтин ўқ паррон қилади-ю, Ниобанинг олтин нафар соҳибжамол, навниҳол қизи нобуд бўлади. Фақат унинг энг кенжа қизи қолган эди. Қиз онасининг тиззалари орасига кириб, ўзини онасининг этаги панасига олади.

Бу оғир қайғу Ниобанинг мағрур қалбини пора-пора қилган эди.

— Ҳеч бўлмаса менга шу кенжа қизимни қолдир, о, муаззама Латона!, — деб илтижо қилади, андуҳдан сарнигун бўлган она. — Ёлғизгина шу қизимнинг жонини олма!

Лекин маъбуданинг унга раҳми келмайди, Артемида отган ўқ Ниобанинг кенжа қизини ҳам маҳв этади.

Мана, Ниоба эрининг ва барча ўғил-қизларининг жасадлари даврасида қайғудан шамдек қотиб турипти. Шамол унинг соч толаларини ҳам елпимайди. Унинг рангида қон қолмаган, кўзларида ҳаётдан асар ҳам йўқ, кўксига юраги тепмай қўйган, фақат кўзларидан шашқатор ёш оқади. Ниобанинг бутун вужуди тош қотади. Шунда бирдан кучли қуюн кўтарилиб, Ниобани осмонга учиради-ю, ватани Лидияга олиб бориб қўяди. Шундан бери, тошга айланган Ниоба юксак Сипил тоғида қотиб турармиш ва муттасил ҳасрат кўз ёшларини тўкармиш.

КЕФАЛ ВА ПРОКРИДА

Кефал тангри Ҳермеснинг ўғли бўлиб, уни Кекропнинг қизи Херса туққан эди. Кефалнинг беқиёс ҳусни-жамоли ҳақидаги овоза бутун Юнонистонга таралган, шунингдек, у энг зўр мерган сифатида ҳам доврўқ қозонган эди. У ҳар куни эрталаб тонг отар чоғда навнихол завжаси Прокиридани саройда қолдириб, ов қилгани Ҳимет тоғларига жўнаб кетарди. Шундай кунларнинг бирида тонг маъбудаси гулбадан Эос дилбар йигит Кефални кўриб қолади-ю, уни ўғирлаб, Афинадан узоққа, ернинг энг чекка сарҳадига олиб кетади. Лекин Кефал фақат ўз хотини Прокридани севар, ёлғиз ўшани ўйлар, унинг номини мудом оғзидан кўймас эди. У ҳижрон пайтларида хотинининг висолига етиш иштиёқи билан яшар, маъбуда Эосга илтижо қилиб, Афинага қайтиб кетиши учун ижозат сўрарди. Ахири, Эоснинг аччиғи чиқиб, Кефалга шундай дейди:

— Яхши, ўша Прокридангнинг олдига қайта қол, фақат тақдирингдан ҳадеб зорланаверма! Ҳали бир кун келиб, Прокридага уйланганиннга, ҳаттоки уни учратганиннга минг-минг пушаймон ейсан! О, шундай бўлишини мен ҳалитдан тасаввур қиляпман!

Шундай деб, Эос Кефални кўйиб юборади. Маъбуда йигит билан хайрлашаркан, хотинингнинг вафодорлигини бир синаб кўр, деб маслаҳат беради. У Кефалнинг қиёфасини ўзгартиради. Йигит Афинага қайтади, уни ҳеч ким танимайди. Кефал найранг ишлатиб, ўз уйига киради ва хотинини теран ғамга ботиб ўтирганини кўради. Прокрида ғамгин чоғида ҳам беҳад гўзал эди. Кефал хотинини гапга солади, ширинсуханлик билан уни ўзига оғдиришга уннаб кўради, эрингдан воз кеч, менга хотин бўл, дейди. Прокрида эрини танимаган эди. У бу бегона одамнинг гапларини эшитишни истамайди ва нуқул ўз аҳдида қаттиқ туриб такрорлайверади:

— Мен ёлғиз Кефални севаман, ўла-ўлгунимча унинг вафодор ёри бўламан. У қаерда бўлса ҳам, тирикми-ўликми, барибир, абадулабад унга содиқ бўлиб қоламан!

Кефал беҳисоб бойликлар ваъда қилиб, ахири хотинининг кўнглига гулгула солади. Прокрида эндигина унинг илтимосига кўнмоқчи бўлганида, Кефал бирдан ўз қиёфасига кириб хотинига дейди:

— О, бевафо! Мен — эринг Кефалман-ку? Бевафолик қилганингни ўз кўзим билан кўрдим!

Прокрида эрига бир оғиз ҳам гап айтмайди. У бошини ҳам қилганча Кефалнинг уйини тарк этади ва ўрмонзор тоғларга чиқиб кетади. У ерда бу жувон маъбуда Артемидага ҳамроҳ бўлади. Маъбуда унга ҳамиша нишонга бехато тегиб, яна изига қайтиб келувчи ғаройиб найза билан Лайлап деган итни армуғон қилади. Лайлапдан биронта ҳам ваҳший ҳайвон қочиб қутула олмас эди.

Кефал Прокридадан айрилганига ҳеч чидай олмайди. У ўрмонга бориб, хотинини қидириб топади ва уни уйга қайтишга кўндиради. Прокрида шавҳари қошига қайтади ва улар узоқ вақт саодатли ҳаёт кечиришади. Прокрида ўзининг ажойиб найзаси билан кўппаги Лайлапни эрига совға қилади, Кефал эса, яна бир вақтлардагидек ҳар куни тонг отмасдан овга чиқиб кета бошлайди. Кефал ҳамиша ёлғиз ўзи ов қилар — ҳеч қандай ёрдамчининг унга кераги йўқ эди, зеро, қўлида ғаройиб найза, ёнида Лайлап бор эди. Кунларнинг бирида Кефал, ўз одати бўйича, тонг отмасдан овга кетади; чошгоҳга бориб кун қизигандан қизийди, шунда у жазирама иссиқдан қочиб, салқин жой қидириб бораркан, кўшиқ куйлайди:

— О, лаззатли сарин шаббода, тезроқ етиб кел! Яланг кўксимга ҳаловат бахш эт! О, нозли сарин шаббода, яқинроқ кел қошимга ва оташ ҳароратимни сўндир! О, самовий сарин, сен — менинг қувончимсан, сен менга жон ва қувват бахш этсан! О, тезроқ олиб кел, токи мен сенинг тотли нафасингдан баҳраманд бўлай!

Афиналиклардан кимдир Кефалнинг бу кўшиғини эшитиб қолади ва унинг маъносига тушунмай, тўғри Прокриданинг олдига боради-да, эринг Сарин исмли бир санамга ошиқ бўлиб қолипти, ўрмон кезиб уни чақириб юрипти, деб айтади. Бу гапни эшитган Прокрида қаттиқ қайғуга ботади. Кефал бошқани севиб қолипти, энди мендан юз ўгиради, деб ўйлайди у. Бир куни, Кефал овга кетган пайтида, Прокрида ҳеч кимга сездирмасдан ўрмонга боради ва қуюқ буталар орасига яшириниб олиб, эрини пойлайди. Мана дарахтлар орасида, узоқда Кефал кўринади. У баралла овоз билан:

— О, сернавозиш сарин ел. кел. кел-у менга ҳаловат бахш эт! — деб қўшиқ куйлаб келарди.

Бирдан у таққа тўхтади — кимнингдир оғир уҳ тортганини эшитади. Кефал қулоқ солиб кўради, аммо бутун эрмон сув қуйгандек жим-жит, бу жазирама туш пайтида ҳатто биронта япроқ ҳам «қилт» этмасди. У яна қўшиқ куйлай бошлайди:

— О, тезроқ кел, ардоқли сарин ел. мени оғушинга ол!

Шу пайт буталар орасида алтанима оҳиста шитирлайди. Кефал бута орасида биронта ваҳший ҳайвон пасиб ётипти, деб ўйлаб, ўша томонга нишонга бехато урувчи найзасини отади. Сийнасидан жароҳатланган Прокрида жон ачигида чинқириб юборади. Кефал бу сўзвни танийди. У буталар томон отилади ва у ерда бутун кўкси қора қонга беланган хотинини кўради. Кефал шоша-пиша хотинининг ярасини боғлайди. Лекин бу ҳаракати зое кетади: Прокриданинг жароҳати оғир эди. У эрининг қўлида жон беради. Ўлими олдидан у эрига шундай дейди:

— О, Кефал, ўртамизда боғланган муқаддас никоҳ риштаси ҳаққи, Олимпдаги жамики худолар ҳаққи. ҳозир мен рихлат этиб кетаётган ерости салтанатининг тангрилари ҳаққи, қолаверса, сенга бўлган муҳаббатим ҳаққи илтижо қиламанки, ҳозир қақирганинг аёлни зинҳор уйимизга бошлаб кирма!

Шундагина Кефал жон бераётган Прокридани нима чалғитганлигини тушунади. У хотинига унинг янглишганлигини изоҳлашга ошиқади. Лекин энди Прокрида ҳушини йўқота бошлаган, кўзларининг нури сўнган эди, у Кефалга латофатли жилва қилганча унинг қўлида жон беради. Охирги бўса билан бирга унинг руҳи Аиднинг зулмат салтанати сари учиб кетади.

ПРОКНА ВА ФИЛОМЕЛА

Афинанинг Эрихтоний наслидан бўлган шоҳи Пандион шаҳарни қамал қилган бадавийлар билан уруш қилар эди. Агарда Фракия шоҳи Терей ёрдамга келиб, унинг жонига оро кирмаганида борми, Пандион учун Афинани бадавийларнинг беадад қўшнинидан мудофаа қилиш жуда мушкул бўлар эди. Шоҳ Терей бадавийлар устидан зафар қозонади ва уларни Аттика еридан қувиб юборади. Мана шу хизмати эвазига Пандион Терейни ўз қизи Прокнага уйлантиради. Терей энди Фракияга навниҳол завжаси билан қайтади. Бу ерда Прокна шоҳ Терейдан ўғил кўради. Зоҳиран, қисмат маъбудалари мойралар Терей билан унинг хотинига сاداتли ҳаёт ато этгандек туюларди.

Терейнинг уйланганига беш йил бўлади. Бир куни Прокна эрига юзланиб дейди:

— Агар, мени севсанг, ижозат бер, шаҳримга бориб синглимни кўриб келай, ё бўлмаса, ўзинг уни бу ерга олиб кел. Афинага бориб, отамдан илтимос қил, синглимни менинг олдимга юборсин, қизингиз тезда қошингизга қайтиб келади, деб ваъда бер. Синглим билан дийдор кўришиш мен учун энг катта бахт.

Терей кемани узоқ денгиз сафарига ҳозирлайди ва йўлга чиқиб, Аттика қирғоғига омон-эсон етиб олади. Пандион куёвини қучоқ очиб кутиб олади ва уни саройга бошлаб боради. Меҳмон ўзининг ташрифи сабабини айтишга улугурмасдан, қайнота-куёвнинг олдига Прокнанинг сингlisi, гўзалликда дилбар санамларга монанд Филомела пешвоз чиқиб келади. Терей қизнинг ҳусни-латофатини кўриб лол бўлиб қолади ва Филомелага нисбатан унда шаҳвоний ҳирс уйғонади. У, руҳсат беринг, қайинсинглим опаси олдига бориб, меҳмон бўлиб келсин, деб Пандиондан ижозат сўрайди. Қолаверса, Филомелага шайдолиги унинг тилини жуда бийрон қилиб юборади. Филомеланинг ўзи ҳам эгачисининг олдига юборишни отасидан илтимос қила бошлайди, зеро, у, ҳали қандай фалокатларга дуч келишидан ғофил эди. Ниҳоят, Пандион рози бўлади. У қизини олис Фракияга жўнатаркан, Терейга шундай дейди:

— О, Терей, қизимни сенга, сени боқий худоларга топширдим. Шу худоларни ўртага қўйиб ёлворам сендан: Филомелани ўз қизингдек ҳимоя қил. Уни тезроқ қайтариб юбор. Биласанки, қариган чоғимда биттаю битта юпанчигим шу Филомела бўлиб қолган.

Кейин Пандион Филомелага юзланиб шундай дейди:

— Қизим, агар, кекса падарингни яхши кўрсанг, тезроқ қайтиб кел, мени зинҳор ёлғиз қолдирма.

Пандион қизини кўзларида филт-филт ёш билан кузатади. Қандайдир нохушлик юз беришини кўнгли сезаётган бўлса ҳам, Терей билан Филомеланинг илтимосини рад эта олмайди.

Мана, Пандионнинг соҳибжамол қизи кемага чиқади. Эшкакчилар бирдамлик билан эшкак эша бошлайдилар, кема очиқ денгиз томон шамолдек елади. Аттика соҳили олислаб, кўринмай кетади. Терейнинг оғзи қулоғида. У хурсанд бўлиб, ўзига-ўзи дейди:

— Омадим бор экан! Дилоромим гўзал Филомела кемада, ўз ёнимда.

Бутун сафар давомида Терей Филомеланинг ёнидан нари кетмайди, унинг жамолидан нигоҳини узмайди. Мана сафар тугаб, кема Фракия соҳилида лангар ташлайди. Аммо Терей қайинсинглиси Филомелани саройга олиб бориш ўрнига, қоронғи ўрмон ичидаги бир подачининг кулбасига зўрлаб олиб кетади ва уни ўша ерда асоратда сақлайди. Филомеланинг кўз ёшларига ҳам, илтижоларига ҳам парво қилмайди. Шўрлик қиз хизматда азоб чекади, фарёд солиб, опасини, отасини ёрдамга чақиради, тез-тез олимплик худоларга илтижо қилади, аммо унинг барча нолаю илтижолари зое кетади. Бу асоратдан қутилишга кўзи етмаган Филомела ўзининг аччиқ қисматидан зорланиб, сочларини юлади.

— О, ёвуз ваҳший! — дейди қиз. — Отамнинг илтимослари ҳам, унинг кўз ёшлари ҳам, опагинамнинг менга бўлган жигарлик меҳри ҳам сенинг кўнглингни юмшатмади! Сен ўз хонадонингнинг, менинг ҳам жонимни олақол, лекин билиб қўй: сенинг бу жиноятингга муаззам худолар шоҳиддирлар, агар, уларнинг илоҳий қувватлари ҳали аримаган бўлса, сени қилмишингга яраша жазога мустаҳиқ этгайлар. Сенинг бадкорликларинг ҳақида ўзим бутун элга овоза қилгайман! Агар, бу ердан кетишимга атрофимни ўраб олган қуюқ ўрмон имкон бермаса, ҳамма ёқни бошимга кўтариб, айюҳаннос соламан; майли, нола-ю фиғонимни боқий фазо эшитсин, худолар тингласин!

Терей Филомеланинг бу таҳдидини эшитиб қаттиқ ғазабга келади. У Филомеланинг сочидан чангаллаб, оёқ-қўлини боғлайди ва шамширини қинидан суғириб, ёвуз қилмишларимни ҳеч кимга айта олмасин, деб бахти қаро қизнинг тилини кесиб ташлайди. Сўнг хотини Прокна олдига жўнайди. Прокна эридан, синглим қани, деб сўрайди. Терей, синглинг қазо қилипти, деб жавоб қайтаради. Прокна Филомелага аза тутиб, узоқ вақт кўз ёш қилади. Орадан бир йил ўтади. Филомела бу пайт бандиликда изтироб чекар, ўзининг ўрмонда ҳисбда ётганлиги ҳақида на отасига, на опасига хабар қила оларди. Ахири, бир кун у Прокнага дарак бериш йўлини ўйлаб топади. У дастгоҳ ёнига ўтириб, ўртук тўқийди ва унда ўз бошига тушган бутун азобу уқубатларни тасвирлаб, ўртукни махфий тарзда опаси Прокнага юборади. Мана, Прокна ўртукни ёйиб, синглисининг даҳшатли қиссасини ўқийди. Прокна йиғламайди, у худди телба одамдек қаср ичида тентираб юраркан, эри Терейдан қандай интиқом олиш ҳақида ўйлайди.

Айни шу кунларда Фракия аёллари тангри Дионис байрамини нишонлаётган эдилар. Прокна ҳам уларга қўшилиб ўрмонга йўл олади. У қуюқ ўрмон билан бурканган тоғ бағрида синглиси Филомела ҳибс этилган кулбани қидириб топади. Прокна уни бандиликдан озод этиб, ҳеч кимга сездирмай саройга олиб келади.

— Энди йиғидан наф йўқ, Филомела, — дейди Прокна. — Биз кўз ёш билан эмас, шамшир билан ҳаракат қилмоғимиз лозим. Мен Терейдан ўч олиш, сен билан ўзимнинг қасдимни олиш учун энг ёвуз ишга қўл уришдан ҳам қайтмайман!

Прокна шундай деб турганида хонага ўғилчаси киради.

— О, шунчалик ҳам отангга ўхшайсанми? — дейди Прокна ўғлига тикиларкан.

У бирдан қошларини чимириб, жим бўлиб қолади. Прокнанинг кўнглига кўз кўриб қулоқ эшитмаган ёвузлик келади; Прокнанинг кўксига тўфондек жўш ураётган ғазаб туйғуси уни шундай машъум ёвузликка даъват этарди. Лекин ўғилчаси бу аснода онасига яқин келиб, жажжи қўлчалари билан уни қучоқлайди, эркаланиб уни ўпмоқчи бўлади. Прокнанинг қалбига бир лаҳзага меҳр туйғуси ўғонади, кўзларида филт-филт ёш пайдо бўлади, шунда у шоша-пиша юзини ўғлига тескари ўгиради, аммо энди кўзи синглисининг кўзига тушиб, яна кўксига ғазаб алангаси ўт олади. Прокна ўғлининг қўлчасидан ушлаб, қасрнинг энг чекка гўшасига етаклаб кетади. У ерда у қўлига ўткир ханжар олиб, юзини тескари ўгирганча, ханжарни ўғилчасининг кўксига санчади.

Сўнг, Прокна билан Филомела бадбахт гўдакнинг гўштидан Терей учун машъум таом тайёрлайдилар. Тановул пайтида Прокнанинг ўзи эрига хизмат қилади, юз берган фалокатдан гофил Терей эса, суюкли ўғилчасининг жисмидан ҳозирланган таомни ея бошлайди. Терей тановул пайтида ўғлини эслайди ва уни ча-

қириб келишни буюради. Лекин интиқом лаззатидан ҳузур қилаётган Прокна эрига шундай жавоб қилади:

— Йўқлаётганинг ўзингда!..

Терей хоиннинг бу гапига тушунмайди; у ўглини чақиришларини яна талаб қилади. Шунда парда орқасидан Филомела чиқади ва Терейнинг олдига ўғилчасининг қора қонга бўялган калласини ташлайди. Терей сесканиб кетади: қандай даҳшатли таомни тановвул қилганини тушунади. У хотинига ва қайинсинглиси Филомелага лаънатлар ўқийди. Хонтахтани итариб ташлаб, ўзи ёнбошлаб ётган катдан сапчиб туриб кетади ва қилич яланғочлаб, Прокна билан Филомеланинг орқасидан қувади: у арзанда ўғилчасининг хунини олмақчи эди. Лекин Терей аёлларга ета олмади. Опа-сингилнинг елкасидан қанот ўсиб чиқиб, улар иккита қушга (Филомела — қалдирғочга, Прокна — булбулга) айланадилар. Шунинг учун қалдирғоч — Филомеланинг тўшида қизил хол бор; бу Терей ўғлининг қонидан юққан доғдир. Терейнинг ўзи эса, бошида тароғи бор, узун тумшукли ҳудҳуд қушга айланган экан. Шундан буён попушакнинг бошида худди саркарда Терейнинг дубулғасидаги жиғани эслатувчи попути елпиниб турар экан.

ТЕСЕЙ

ТЕСЕЙНИНГ ТУҒИЛИШИ ВА ТАРБИЯСИ. Пандионнинг ўғли Эгей ўз ака-укалари билан бирлашиб, Аттикада ғайриқонуний равишда ҳукмронлик қилаётган қариндошлари -Метионзодаларни вилоятдан қувиб юборгач, узоқ йиллар Афинада ҳоким бўлиб, саодатли ҳаёт кечиради. Уни фақат бир нарсга қаттиқ ташвишга солар эди: у бефарзанд эди. Ахири бўлмагач, бир кун у Дельфадаги Аполлоннинг башоратгоҳига йўл олади ва башоратгоҳга кириб, нечун тангрилар менга фарзанд ато этмаяптилар, деб сўрайди. Лекин ғойибдан хабар берувчи коҳин мубҳам жавоб қилади. Эгей бу жавобнинг теран маъносига тушуниб етиш учун кўп бош қотиради, лекин, барибир тушуна олмади. Ниҳоят, шоҳ Эгей Троисена шаҳрига, Арголиданинг донишманд султони Питфей ҳузурига боради. Питфей жумбоқнинг мағзини бир зумда чақиб беради. Унинг фаҳмлашича, Эгей ўғил кўраркан ва бу Афинанинг энг буюк қаҳрамони бўлиб етишар экан. Питфей ўз шаҳри Тронсенани туғилажак қаҳрамоннинг ватани бўлишини истайди ва шу боис ўз кизи Эфрани Эгейга хотин қилиб беради. Эфра ўғил туғади, лекин бу Эгейнинг эмас, тангри Посейдоннинг ўғли эди. Чақалоққа Тесей деб исм қўядилар. Тесей туғилгандан кейин, шоҳ Эгей Троисенани тарк этиб, Афинага отланади. У кета туриб, Троисена яқинидаги тоғнинг улкан бир қояси остига ўз шамшири билан кафшини бостириб қўяди ва завжаси Эфрага шундай дейди:

— Ўғлим Тесей мана шу қояни суриб, унинг тагидан шамширим билан кафшимни олишга қодир бўлгандагина уни менинг ҳузуримга, Афинага жўнат. Мен ўғлимни унинг илкидаги ўз шамширим, пойидаги кафшимдан таниб олгумдир.

Тесей ўн олти ёшга етгунча бобоси Питфейнинг уйида тарбияланади. Ўз донишмандлиги билан доврўғи дoston бўлган Питфей набирасини ғамхўрлик билан тарбиялайди ва Тесейнинг ақлу идрок, кучу қудратда барча тенгқурларидан афзаллигини кўриб, қувонади. Мана, Тесей ўн олти ёшга тўлади; шу ёшида ҳам ҳеч бир кимса на иқтидорда, на эпчилликда, на қурол ишлатишда унга тенг кела олади. Тесей ғоят ўқтам йигит бўлиб етишади: у норғил, хушқомат, нигоҳлари порлоқ, тимқора сочлари кўнғироқ-кўнғироқ бўлиб елкаларига тушиб турарди; пешонасидаги соч толалари эса, қайчилаб олиниб, тангри Аполлонга назр қилинарди; бу азамат, навқирон йигитнинг мушакдор, найир жуссаси унинг беқиёс қудрат соҳиби эканлигидан дарак берар эди.

ТЕСЕЙНИНГ АФИНАГА КЕТАТУРИБ ЙЎЛДА КЎРСАТГАН ЖАСОРАТЛАРИ. Эфра ўғлининг куч-қудратда ҳамма тенгқур ўртоқларидан ўзиб кетганини кўриб, инонгач, уни қоя олдига бошлаб боради.

— Ўғлим, — дейди Эфра, — мана шу қоя тош остида Афина султони — падари бузрукворинг Эгейнинг шамшири билан кафши ётипти. Сен қояни суриб, уларни ол, отанг қошига борганинда, у сени шу шамшир билан кафшдан танигай.

Шунда Тесей қояни осонгина жойидан қўзғатади. Сўнг шамширни тақиб, кафшни кийиб, тасмаларини боғлайди-да волидаси ва бобоси билан хайр-хўшлашиб, Афина, қайдасан, деб узоқ сафарга равона бўлади. Лекин Тесей онаси би-

лан бобосининг денгиз сафари бехавотирроқ, деб берган маслаҳатларига кирмай, Афинага Истм орқали қуруқликдан боришга қарор қилади. Тесей жуда машаққатли йўлни танлаган эди. Бу сафар пайтида у кўп хавф-хатарларни бартараф қилади, беҳисоб жасоратлар кўрсатади. Қаҳрамонимиз Тесей Троицена билан Эпидавр чегарасига етганида, тангри Ҳефестнинг ўғли алп Перифетга рўбарў келади. Бу паҳлавон ҳам отаси Ҳефест сингари ланг, аммо билаклари метин, гавдаси баҳайбат — даҳшатли махлуқ эди. Перифет маскан қурган тоғдан биронта ҳам жаҳонгашта бешикаст ўта олмас, бу паҳлавон ҳар бир ўткинчини ўзининг темир гурзиси билан маҳв қилар эди. Лекин Тесей Перифетни осонгина енгади. Бу Тесейнинг биринчи жасорати эди; у зафар нишонаси сифатида ўзи ўлдирган паҳлавоннинг темир гурзисини олади.

Кейин, Тесей Посейдонга назр қилинган Истм қарағайзорида дарахтларни эгувчи полвон Синидни учратади. Бу ўта бешафқат қароқчи эди. У ўрмондан ўтган барча йўловчиларни қаттиқ азоблаб ўлдиради. У ёнма-ён турган икки қарағайни эгиб, уларнинг учига ўз асирини боғлар, сўнг дарахт учларини қўйиб юборарди. Қарағайлар ғоятда даҳшатли куч билан қадларини тиклашаркан, шўрлик асирни икки нимтага айириб юборарди.

Тесей Синиддан у нобуд қилган барча шўрпешоналарнинг қасдини олади. Ўзининг қудратли қўллари билан иккита азим туп қарағайни эгади ва бу дарахтлар учига қароқчинини оёғидан боғлаб, қўйиб юборади. Баттол Синид бегуноҳ йўловчиларнинг жонига қандай қасд қилган бўлса, ўзи ҳам шу йўсинда жонидан жудо бўлади.

Энди Тесей Кромийон орқали ўтиши керак эди. Бу шаҳарнинг теварак атрофи Тифон билан Ехидна (заҳарли илон) нинг зурриёти — баҳайбат ёввойи чўчқа томонидан ғорат ва пайҳон қилиб ташланган эди. Шаҳар аҳолиси навқирон қаҳрамон йигитга илтижо қилиб, бизни бу махлуқ дастидан халос эт, дейдилар. Тесей чўчқани қувиб етади ва шамшири билан чопиб ташлайди.

Тесей яна йўлга тушади. Осмонга бўй чўзган тик қоялар пойида мўйсафид денгизнинг жўшқин долғалари тинмай ўшқиради. Мегара вилоятининг мана шу сарҳадида Тесей яна бир хатарга дуч келади. Бу ерда қоя бошида Аскирон исмли қароқчи ўтирарди. У ёнидан ўтмоқчи бўлган ҳар бир йўловчини тўхтагиб, оёғини ювиш амрини бажариш учун эндигина энгашганида, қароқчи бир тепиб, бояқишни серталотум денгизга тушириб юборарди. Бечора денгиздан чиқиб турган қиррали тошларга бориб тушиб дабдала бўлар, сўнг унинг жасадини баҳайбат тошбақа еб кетарди. Аскирон Тесейни ҳам денгизга итариб юбормоқчи бўлади, лекин навживон қаҳрамонимиз қаққонлик билан қароқчининг оёғидан олиб, унинг ўзини денгизга улоқтиради.

Кейин Тесей Элевсин яқинида шоҳ Керкионга қарши худди Антей билан кураш тушган Хераклдек жанг қилади. Паҳлавон Керкион кўп одамларни даф қилган эди. Аммо Тесей Керкионни худди метин исканжадек сиқиб жонини олади. Бунинг оқибатида у Керкион қизи Алопани мусибатдан озод қилади. Ҳокимиятнинг эса Тесей Алопанинг Посейдондан бўлган ўғли Хиппотоонтга олиб беради.

Тесей Элевсиндан ўтиб, Аттикадаги Кефис дарёси воҳасига етади, бу ерда у қароқчи Дамаст билан учрашади. Бу қароқчи эл оғзида Прокруст (яъни—Чўзғич) номи билан машҳур эди. У қўлига тушган барча одамлар учун бирдай, энг азобли, қийноқ ўйлаб чиқарган эди. Прокрустнинг бир чорпояси бўлиб, тугилган одамларни шу чорпояга ётқизар эди. Агар, чорпоя узунлик қилса, ётқизилган бандининг гавдасини чўзиб чорпоянинг бўйига тўғрилар, бордиқ чорпоя калталиқ қилса, Прокруст шўрлик тутқиннинг оёқларини чопиб, уни чорпоянинг бўйига мосларди.¹

Тесей Прокрустнинг ўзини шу чорпояга ағдаради, қараса, чорпоя қароқчининг бўйидан анча калта — оёғини чўзиб-негиб ўтирмасдан ўлдириб қўя қолади.

Бу Тесейнинг Афинага кетатуриб кўрсатган охирги жасорати эди. Синид, Аскирон, Прокруст ва ўзгаларнинг қонини тўкиб гуноҳга ботган Тесей муқаддас Афина шаҳрига бундай доғ билан кириб боришни хоҳламайди.²

¹ «Прокруст чорпояси» («Прокрустово ложе») деган ибора — ҳамма нарсани, тўғри келса-келмаса, бир хил андозага солиш, демакдир.

² Юнонлар хунрезлик одамни бадном қилади, деб ўйлашган, шунинг учун қотиллик қилган ҳар бир киши биронта тангрининг меҳроби олдида гуноҳдан фориг бўлиш таомилини бажариши фарз ҳисобланган.

У Фиталзодаларга тавалло қилиб, тангри — Зевснинг меҳроби олдида махсус диний расм-русмлар билан қон тўкиб қилган гуноҳидан фориг этишларини сўрайди. Фиталзодалар азиз меҳмонни очиқ юз билан қарши оладилар. Улар Тесейнинг илтимосини бажо келтириб, гуноҳидан фориг қиладилар. Энди Тесей Афинага, ўз падари Эгей ҳузурига бемалол бориши мумкин эди.

ТЕСЕЙ АФИНАДА. Ионияликларга ўхшаб узун либос кийган Тесей ўз ҳусни-жамоли билан одамларни лол қолдириб Афина кўчаларидан ўтиб борарди; қалин, кўнғироқ сочлари елкасигача тушган, узун либос кийган бу йигитча улкан жасоратлар кўрсатган қаҳрамонга эмас, балки кўпроқ дилбар қизга ўхшаб кетар эди. Тесей янги қурилаётган Апполлон ибодатхонаси ёнидан ўтиб бораётганида, иморатнинг томини ёпаётган ишчилар қаҳрамонни қиз бола, деб ўйлашиб, уни мазах қила бошлайдилар. Улар хандон ташлаб кулишиб:

— Анави қизни қаранглар, кузатувчисиз ёлғиз ўзи шаҳарда тентираб юрибди-я! — деб бақаришади. — Ё товба, уялмасдан сочини ёйиб юборипти-я, узун этаги билан кўча супириб кетяпти.

Бу пичингларни эшитган Тесейнинг аччиғи чиқади; шу ерда турган бир арава олдига югуриб бориб, унга қўшилган ҳўкизларни чиқаради-да, аравани кўтариб осмонга чунон отадики, у ибодатхона томини ёпаётган ишчилар устидан учиб ўтиб нариги томонга тушади. Тесейни, қиз бола, деб майна қилган ишчилар, унинг қиз эмас, балки беназар қувват соҳиби бўлган навқирон йигитча эканлигини кўриб даҳшатга келадилар. Улар, мазах қилиб балога қолдик, деб дағ-дағ титрай бошлайдилар, лекин Тесей бамайлихотир ўз йўлида давом этади.

Мана, Тесей Эгей қасрига ҳам етиб келади. У кескайиб қолган отаси билан учрашганида, олдинига ўзини танитмайди, паноҳ излаб юрган бир мусофирман, деб қўя қолади. Эгей ўз ўғлини танитмайди, аммо сеҳргар Медея бир қарашдаёқ йигитни танийди. Бу аёл Коринфдан Афинага қочиб келиб, Эгейга хотин бўлиб олган эди. Айёр Медея, сеҳр-жоду билан сени ёшартираман, деб Эгейга ваъда берган ва шу ваъдаси туфайли, у Афина шоҳи хонадониди ҳокималик қилар, шоҳ Эгей эса, Медеянинг ҳамма айтганларига сўзсиз итоат этар эди. Ҳокимиятпараст Медея, бу мусофир ўқтам йигитнинг кимлигини Эгей таниб қолган тақдирда, ўзининг не ҳолга тушишини дарҳол кўз олдига келтиради. Ва ҳокимиятни қўлдан бой бермаслик мақсадида, қаҳрамон йигитни ўлдирмоққа чоғланади. Жодугар аёл, бу йигит — фанимларинг юборган айғоқчи, деб Эгейни ишонтиради ва Тесейни заҳарлаб ўлдиришга ундайди. Тожу тахтини тортиб олишларидан кўрққан, нимжон, мункиллаган шоҳ Эгей бундай қотилликка рози бўлади.

Зиёфат пайтида Медея Тесей олдида оғули май тўлдирилган қадаҳ қўяди. Худди шу пайт Тесей шамширини қинидан чиқаради. Эгей бундан ўн олти йил олдин Троицена яқинидаги қоя остига бостириб қўйган ўз шамширини бир қарашдаёқ танийди. Ялт этиб Тесейнинг оёғига қарайди ва унда ўз кафшларини кўради. Энди у бу мусофир йигитнинг кимлигини билади. Шу заҳоти Эгей заҳарли май қуйилган қадаҳни бир уриб ағдариб юборади ва ўғли — Тесейни бағрига босади. Медея Афинадан қувилади — жодугар аёл ўз ўғли Медон билан Мидияга қочади.

Эгей жар солдириб бутун Афина халқига ўз ўғлининг келганини хабар қилади ва унинг Троисенадан то Афинага келгунча йўл-йўлакай қандай жасоратлар кўрсатганини элга баён этади. Афина аҳли ҳам Эгей билан бирга қувонади ва ўзларининг келажакдаги подшолари шаҳзода Тесейни шодиёна қийқириқлар билан қутлашади.

Эгейзоданинг Афинага келгани дараги Паллант (Эгей иниси)нинг ўғиллари қулоғига ҳам етиб боради. Улар Тесей ўлганидан кейин Афинага ҳукмрон бўлиш ниятида юрар эдилар, энди қонуний тахт вориси — Тесей келиши билан бутун орзу-умидлари пучга чиққан эди. Бадният Паллантзодалар Афина салтанатидан жудо бўлиб қолишни хоҳламайдилар: куч ишлатиб ҳокимиятни қўлга киритмоқчи бўладилар. Паллантнинг ўн беш нафар ўғли ўз оталари бошчилигида Афинага қарши юриш қиладилар. Улар Тесейнинг бениҳоя иқтидор соҳиби эканлигини билишарди, шунга кўра, бир ҳийла ишлатмоқчи бўладилар: Паллантзодаларнинг бир қисми ошқора Афина қалъасига ҳужум қиладилар, иккинчи қисми эса, Эгейга кўққисдан ҳамла қилиш мақсадида пистирмада турадилар. Лекин Паллантзодаларнинг даракчиси Леос уларнинг режасини келиб Тесейга айтиб қўяди. Қаҳрамон йигит қандай тадбир кўришни зумда ўйлаб олади: дастлаб у пистир-

мада турган Паллантзодаларга ҳужум қилиб, ҳаммасини пашшадай қириб ташлайди; йигитларга уларнинг на қудрати, на довюраклиги қўл келади. Афина қальасининг девори пойига борган Паллантзодалар пистирмадаги ўз оға-иниларининг ҳалок бўлганини эшитиб, қаттиқ ваҳимага тушишади ва шармандаларча тирақайлаб қоча бошлайдилар.

Энди Эгей ўз ўглининг ҳимояси остида хотиржам ҳукмронлик қилиши мумкин эди.

Лекин Тесей Афинада узоқ қолмади. У Марафон атрофини ғорат қилиб ётган ёввойи буқадан Атика вилоятини халос этишга бел боғлайди. Бу буқани бир вақтлар Ҳеракл шоҳ Эврисфейнинг амри билан Крит оролидан олиб келган ва Микенада арқонини ечиб, қўйиб юборган эди. Буқа Атикага қочиб келган ва ўша пайтдан буён жамики деҳқонларнинг бошига битган бало бўлган эди. Тесей бу янги жасорат сари дадил йўл олади. У Марафонда Ҳекала исмли кекса бир аёлни учратади. Кампир уни азиз меҳмондек кутиб олади ва баҳайбат буқа билан бўладиган хатарли жанг пайтида Тесейни ўз паноҳида асрасин учун, Нажоткор-Зевс шарафига қурбонлик қилишни маслаҳат беради. Йигит кампирнинг маслаҳатига қулоқ солади. Орадан сал вақт ўтмай Тесей буқага рўпара келади; буқа қаҳрамонимизга ҳамла қилади, лекин Тесей буқанинг шохларидан маҳкам чангаллаб олади. Буқа қаттиқ силтанади-ю, Тесейнинг бақувват қўлларидан кутилиб чиқа олмайди. Йигит махлуқнинг бошини ерга эгиб, бўйнига арқон солади ва ўзига бўйсундириб, Афинага етаклаб боради. Йул-йўлакай у кампир Ҳекалани кўриб ўтмоқчи бўлади, бироқ афсуски, у оламдан ўтган эди. Тесей яқингинада уни меҳмоннавозлик билан қарши олиб, доно маслаҳат берган марҳумани ёдлаб, руҳини шод қилади. Буқани Афинага олиб келгач, уни маъбуд Аполлон йўлига қурбонлик қилади.

ТЕСЕЙНИНГ КРИТГА САЁҲАТИ. Тесей Афинага қайтиб келиб бутун Атика вилоятини оғир қайғуга ботган ҳолда кўради. Билса, Крит оролининг қудратли шоҳи Минос ўз элчиларини Афинадан ўлпон ундиргани юборган экан. Бу — ниҳоятда ҳақоратли ўлпон эди. Афина ҳар тўққиз йилда бир марта Крит оролига етти йигит ва етти қиз юбориб туриши лозим экан. Бу йигит, қизларни у ерда Лабиринт қасрига ҳибс этишар, шунда бу ёшлар қасрда яшовчи даҳшатли махлуқ — танаси одам, боши буқа Минотаврга ем бўларканлар. Гап шундаки, бир вақтлар афиналиклар Миноснинг ўғли Андрогейни ўлдириб қўйишган, шунинг учун Крит шоҳи Афина аҳли елкасига шундай мудҳиш ўлпонни юклаган экан. Мудҳиш ўлпон мана энди учинчи марта юборилаётган экан. Аҳоли денгиз сафарига кема ҳозирлаб, унга қора елканлар ўрнатишган; бу — минотаврга ем бўлувчи навқирон ва навжувон ёшларга тугилган аза белгиси.

Бутун элнинг мотамда эканлигини кўрган Тесей, шўрпешона йигит-қизлар билан Крит оролига жўнашга ва уларни машъум ўлимдан асраб қолиб, айна пайтда, бундай даҳшатли ўлпонни Афина аҳли бошидан буткул соқит қилишга бел боғлайди. Тесей, ё Минотаврни ўлдираман, ё ўзим ҳалок бўламан деб, у махлуқ билан олишишга аҳд қилади. Мункиллаб қолган Эгей яккаю ёлғиз ўглининг ажал домига боришига қатъиян монелик кўрсатади, лекин Тесей ўз аҳдида қаттиқ туради. У денгиз сафарининг пуштипаноҳи бўлмиш Аполлон Дельфий шарафига қурбонлик қилади, натижада сафар олдидан Дельфа башоратгоҳи унга ғойибдан хабар бериб мазкур жасорат пайтида ўзи учун муҳаббат маъбудаси Афродитани ҳомий этиб танлашни айтади. Шунда Тесей Афродитадан мадад сўраб унинг шарафига қурбонлик қилади ва Критга равона бўлади.

Кема Крит оролига бешикаст эсон-омон етиб боради. Афиналик йигит-қизларни Миноснинг ҳузурига бошлаб борадилар. Бир қарашдаёқ иқтидорли шоҳнинг ўктам йигитга эътибори ортади. Шоҳ қизи Ариадна ҳам Тесейнинг ҳусни-жамолига маҳлиё бўлиб қолади йигитнинг паногоҳи Афродита эса Ариаднанинг қалбида навжувон Эгейзодага муҳаббат туйғусини уйғотади. Натижада шоҳ қизи Тесейга кўмаклашмоқчи бўлади; табиийки, бу навқирон йигитни Лабиринт қасрида Минотавр ғажиб тилка-пора қилиб ташлаши ҳақида ўйлашни ҳам истамасди.

Тесей Минотавр билан жанг қилгани боришдан олдин яна бир жасорат кўрсатади. Минос Афинадан келган қизларнинг бирини қаттиқ таҳқирлайди. Тесей қизнинг ёнини олади, лекин ўз насабидан мағрурланган Крит шоҳи йигитни мазах қилиб, унинг устидан кула бошлайди.

— Қандайдир қаланги бир афиналик, — дейди у қаҳри қайнаб, — менга, яъни кимсан, Зевснинг ўғлига гап қайтаряпти-я, тирранча.

Тесей шоҳнинг бу гапига жавобан виқор билан шундай дейди:

— Сен ўзингнинг Зевс насабидан эканлигинг билан ғурурланаяпсан, аммо мен ҳам жайдари бир фоний банданинг фарзанди эмасман, менинг падарим — денгиз худоси, муаззам зилзилакор Посейдондир.

— Агар сен чиндан ҳам тангри Посейдоннинг ўғли бўлсанг, гапингнинг ҳақлигини исботла ва денгиз қаъридан манави узукни топиб олиб чиқ, — дейди Минос ва денгизга ўзининг олтин узугини ташлайди.

Тесей ўз падари Посейдондан мадад сўраб, юксак соҳилдан сергўлқин дегизга мардона калла ташлайди. Денгизнинг шўр сув томчилари осмон-фалакка сачрайди, ўрқач-ўрқач тўлқинлар орасида Тесей кўринмай кетади. Ҳамма қаҳрамонни ўз қаърига тортган денгизга даҳшат билан тикилади, унинг тирик қайтиб чиқишидан умид узишади. Ариаднанинг руҳи тушиб кетади, у Тесейни ҳалок бўлди, деб ўйлайди.

Ҳолбуки, Тесей сувга шўнғигани ҳамоно, маъбуд Тритон уни илиб олиб, зумда Посейдоннинг сувости қасрига етказган эди. Посейдон ўз ўғлини қучоқ очиб қарши олади ва шу заҳоти унга Миноснинг узугини тутқзади. Посейдоннинг завжаси Амфитрита эса, бу ўктам йигитнинг диловарлигига тасанно айтиб, унинг қуюқ ва чиройли сочи устига олтин тож кўндиради. Шунда Ритон яна Тесейни устига миндириб, кўз очиб юмгунча соҳилга — у денгизга сакраган ўша юксак соҳилга олиб чиқиб кўяди. Миноснинг қизи Ариадна Тесейнинг денгиз қаъридан бешикаст қайтиб чиққанини кўриб, ўзида йўқ қувониб кетади.

Лекин Тесей ҳали Минотавр билан хавfli жанг қилиши керак эди. Шунда қаҳрамон йигитга Ариадна ёрдам қўлини чўзади. У отасининг кўзини шамғалат қилиб, Тесейга ўткир шамшир ва бир копток ип беради. Ниҳоят, Тесейни ва у билан бирга ўлимга маҳкум бўлган афиналик йигит-қизларни Лабиринтга киритиб юборишади, шунда Тесей қўлидаги копток ипнинг бир учини эшик илгагига боғлайди-да, Лабиринтнинг сон-саноксиз, чалкаш йўлақларидан юриб кетаверади: бу йўлақлар шу қадар чалкаш эдики, қасрга кирган одамнинг ташқарига қайтиб чиқиши амри маҳол эди; шунинг учун, Тесей орқага қайтишда адашмаслик учун, копток ипни аста-аста чуватиб бораверади. Тесей юравериб-юравериб, ахири Минотавр ётган ерга етиб боради. Минотавр даҳшатли наъра тортиб, маҳобатли, ўткир шохли бошини эгганча навқирон паҳлавонга ташланади, даҳшатли жанг бошланади. Ҳазабдан кўзлари қонга тўлган Минотавр Тесейга бир неча марта ҳамла қилади, лекин йигит ҳар гал унинг ҳамласини шамшир билан даф қилади. Мана, ниҳоят, Тесей Минотаврнинг шохларидан чангаллаб ушлаб олади-да, унинг тўшига ўткир шамширини ботиради. Шундай қилиб, Тесей Минотаврни ўлдиради, ўзи чуватган копток ипнинг ёрдамида Лабиринт қасридан қайтиб чиқади, афиналик йигит, қизларни ҳам ўзи билан бирга олиб чиқади.

Қаср¹ бўсағасида Ариадна уларни, айниқса, Тесейни қувонч билан қарши олади. Тесей туфайли ҳалокатдан қутилган йигит-қизлар ҳам шодмон эдилар. Улар бошларига гултожлар тақиб, қаҳрамон йигитга ва унинг пушти паноҳи Афродитага ҳамд айтишиб, шўх-шўх ўйинга тушадилар.

Энди шоҳ Миноснинг ғазабидан қутулиш йўлини ўйлаб топиш керак эди. Тесей ўз кемасини сафарга шайлайди, соҳилга чиқариб қўйилган барча Крит кемаларининг тубини тешади ва шошилинич йўлга тушиб, Афина томон сузиб кетади. Тесейни севиб қолган Ариадна ҳам у билан бирга жўнайди.

Тесей уйига қайтатуриб, йўлда Наксос оролида манзил қуради. Сайёҳлар бу ерда дам олишади, шунда пинакка кетган Тесейнинг тушига май худоси Дионис киради; у Тесейга шундай дейди: «Сен, йигит, Ариаднани Наксоснинг хилват соҳилида қолдириб жўнаб кетмоғинг керак. Зеро, худодлар у қизни менга хотин қилиб бердилар». Тесей уйқудан кўзини очадию ғамга ботиб, шоша-пиша йўлга тушади. Худодлар амрига итоат этмай иложи йўқ эди унинг. Ариадна бузрук Дионисга хотин бўлгач, маъбудага айланади. Диониснинг ҳамроҳлари баралла ҳайқаришиб, Ариаднани қутлайдилар ва илоҳий қўшиқлар билан унга ҳамду сано айтадилар.

¹ «Ариадна ипи» («Нить ариадны») «Йўл кўрсатувчи ип» («Путеводная нить») деган ибора шу воқеадан келиб чиққан.

Бу пайт Тесейнинг кемаси қора елканларини шишириб, мовий денгизда шамолдек елиб борар эди. Мана, ниҳоят, уфқда Аттика соҳили кўрина бошлайди. Ариаднадан жудо бўлиб, андуҳга ботган Тесей отаси Эгейга берган ваъдасини (агар, у Минотаврни енгиб, Афинага бахтиёр қайтадиган бўлса, қора елканлар ўрнига оппоқ елканлар ўрнатиши лозим эди) унутиб қўйган эди. Эгей ўглини интизор бўлиб кутар эди. У денгиз бўйидаги юксак қояда туриб, поёнсиз денгиздан кўз узмасди. Мана, уфқда қора бир нуқта кўринади у нуқта соҳилга яқинлашган сари катталаша боради. Ҳа, бу — шоҳ ўғлининг кемаси. Кема яқинлашмоқда. Эгей кема елканларига астойдил тикилиб қарайди. Йўқ, кема елканлари оқ эмас — оқ бўлганда куёшда ярақлаб кўринган бўларди. Ҳа, кема елканлари қора эди. Демак, Тесей ҳалок бўлган! Эгей шундай фикрга келиб, юксак қоядан ўзини денгизга ташлаб, денгиз тўлқинлари оғушида нобуд бўлади. Тўлқинлар унинг жонсиз жасадини соҳилга чиқариб ташлайди. Шу пайтдан бошлаб, Эгей ҳалок бўлган бу денгиз Эгей денгизи, деб юритила бошлайди. Бу аснода Тесей Аттика соҳилига етиб келиб лангар ташлаган ва эсон-омон ватанига етиб келгани учун худоларга шукрона айтиб қурбонлик қилишга улгурган эди. Шу пайт бирдан у ўзи билмай, отасининг ўлимига сабабчи бўлганини эшитади. Теран қайғуга ботган Тесей отасининг дафн маросимини иззат-икром билан ўтказди, дафн маросимидан кейин эса, Афина тахтига ўтиради.

ТЕСЕЙ ВА ПЕЙРИФОЙ. Фессалияда яшовчи урушқоқ лапифлар қабиласига қудратли қаҳрамон Пейрифой сардор эди. У паҳлавон Тесейнинг беназир дилворлиги дарагини эшитиб, у билан бир куч синашмоқчи бўлади. Пейрифой Тесейни жангга ундаш мақсадида Марафонга боради ва Тесейнинг ўша ердаги яйловларда ўтлаб юрган буқаларини ўғирлаб ҳайдаб кетади. Бу воқеадан дарак топган Тесей шу заҳоти ўғрининг орқасидан қувиб зумда унга етиб олади. Мана, обдор совутлар кийган Тесей билан Пейрифой мисоли ҳайбатли боқий маъбудлар сингари бир-бирлари қаршисида юзма-юз туришипти. Икковлари ҳам бир-бирининг салобатидан ҳайратда, иккови ҳам бирдай довюрак, иккови ҳам бениҳоя иқтидор соҳиби ва ғоятда хушқомат эдилар. Бирдан улар силоҳларини ерга отиб бир-бирларига қўл узатадилар, мангу ажралмас дўст бўлишга аҳду паймон қиладилар ва бунинг рамзи сифатида қуролларини алмашадилар. Тесей билан Пейрифой шу тарзда дўст тутинган эдилар.

Шундан кейин, орадан сал вақт ўтиши билан Тесей Фессалияга, дўсти Пейрифойнинг никоҳ тўйига жўнайди. Дўсти гўзал Хипподамияга уйланаётган эди. Тўй ғоятда дабдабали бўлади. Бу тўй тантанасига Юнонистоннинг ҳамма еридан жуда кўп шавкатли қаҳрамонлар келин-куёвни муборакбод қилгани келишади. Шунингдек, бу маросимга ёввойи кентаврлар¹ ҳам таклиф этилган эди. Бутун сарой меҳмонлар билан гавжум. Улар ноз-неъматларга тўла хонтахталар атрофида ёнбошлаб ётиб ишрат қилардилар, саройдаги меҳмонхоналарга сигмай қолган меҳмонларга улкан ва салқин ғор ичида зиёфат берилади. Ҳамма ерда хушбўй ғиёҳлар тутайди, келин-куёвга бағишлаб мадҳиялар айтилади, мусиқа чалинади, меҳмонларнинг хушчақчақ ҳайқириқлари баралла янграйди. Барча меҳмонлар навқирон куёвга ва гўзалликда самовий зуҳро юлдузидан қолишмайдиган навниҳол келинга ҳамду санолар айтадилар. Май ва шароб дарёдай оқади, маишат қилаётган меҳмонларнинг ҳайқириқлари тобора авжга минади.

Бир пайт кайфи ошиб қолган кентавр Эврит келинболага ташланиб қолади. Кентаврлар ичида энг кучлиси ва энг ваҳшийтабиати бўлган бу махлуқ метиндек бақувват қўллари билан Хипподамияни кучоқлаб олиб, қочмоқчи бўлади. Бу тажовуздан руҳланган бошқа кентаврлар ҳам ўринларидан туриб, меҳмон аёлларга ташланадилар. Улар ҳам бу тўйдан ўлжа олиб кетмоқчи бўладилар. Шунда зиёфатда ўтирган Тесей, Пейрифой ҳамда бошқа юнон қаҳрамонлари сапчиб ўринларидан туриб кетишиб, аёлларни ҳимоя қила бошладилар. Никоҳ маросими бузилади, даҳшатли жанг бошланади. Бу жангда қўлга илинган ҳамма нар-

¹ Кентаврлар — Бошидан белигача одам, баданнинг қолган қисми от бўлган махлуқлар.

са: залворли қадаҳлар ҳам, май тўлдирилган жомлар ҳам, хонтахталарнинг оёқлари ҳам, муаттар гиеҳлар тутаётган сепоялар ҳам қурол вазифасини ўтайди. Қаҳрамонлар ёввойи кентаврларни қадам-бақадам меҳмонхонадан суриб чиқарадилар, ташқарида ҳам жанг давом этади.

Энди бу ерда юнон қаҳрамонлари қўлларида қурол, кўксиларида қалқон билан жанг қиладилар. Кентаврлар эса, азим туп дарахтларни илдиз-пилдизи билан суғириб, қоя тошларни кўпориб, қаҳрамонлар устига дўлдай ёғдирадидилар. Тесей, Пейрифой, Пелей ва Несторлар олдинги сафда жанг қиладилар. Уларнинг атрофида кентаврларнинг жасадларидан қонли тепалар вужудга келади. Кентаврлар бирин-кетин маҳв бўлиб ер тишлай бошлайдилар. Мана, ниҳоят, уларнинг тирик қолганлари таҳликага тушиб, шаталоқ отганча қочадилар ва сарбаланд Пелион тоғини буркаган қуюқ ўрмонга кириб яширинадилар. Юнон қаҳрамонлари ёввойи кентаврлар устидан шундай зафар қозонган, оқибатда бу мудҳиш жангда кентаврларнинг жуда оз қисми омон қолган эди.

ЕЛЕНАНИНГ ЎФИРЛАНИШИ. ТЕСЕЙ БИЛАН ПЕЙРИФОЙ ПЕРСИФОНАНИ ЎФИРЛАШГА ЖАЗМ ҚИЛАДИЛАР. ТЕСЕЙНИНГ ЎЛИМИ. Пейрифойнинг соҳибжамол хотини Хипподамиянинг умри қисқа экан, у эндигина гулдай очилган чоғида дунёдан кўз юмади. Бева қолган Пейрифой ўз завжасига қаттиқ аза тутган бўлса ҳам, орадан бир оз вақт ўтгач, яна уйланишга жазм қилади. У Афинага, дўсти Тесей ҳузурига жўнайди, бу ерда икки ўртоқ тил бириктириб соҳибжамол Еленани ўғирлашмоқчи бўлишади. Бу қиз ҳали ниҳолдай ёш, аммо унинг ҳусни-жамоли ҳақидаги овозалар ҳалитдан бутун Юнонистонга таралган эди. Дўстлар Лаконияга хуфисна боришади ва Еленани Артемида байрами пайтида ўз дугоналари билан давра куриб шўх-шўх ўйнаётган пайтида ўғирлаб олиб қочишади. Тесей билан Пейрифой қизчани Аркадия тоғига олиб келишади, у ердан Коринф ва Истм орқали Афина шаҳрига ўтишади. Спарталиклар ўғрилар орқасидан қувлашади, лекин уларга ета олмайдилар. Дўстлар Еленани Афинада бир хуфия ерга яшириб қўйиб, бу ҳайратомуз дилбар қизга эга бўлиш учун қуръа ташлайдилар. Қуръа Тесейга чиқади. Лекин қуръа ташлашдан олдин бу икки дўст, кимки зулфи сумбул Еленага муяссар бўлса, у дўстига хотин топишда кўмаклашади, деб аҳд-паймон қилишган эди. Шу аҳдга кўра, Пейрифой, руҳлар салтанатининг султони тангри Аиднинг хотини Персефонани у дунёдан олиб чиқишда менга кўмаклашасан, деб талаб қилади Тесейдан. Бу талабни эшитиб Тесейнинг ваҳми келади, лекин нима ҳам қила оларди? У қасам ичган, энди лафзидан қайта олмасди. Оқибат, у Пейрифойни ўликлар салтанатига кузатиб тушишга мажбур бўлади. Афина яқинидаги Колона қишлоғида ер қаърига очилган зим-зиё туйнук бўлиб, икки дўст ўликлар салтанатига шу туйнукдан тушишади. Бу даҳшаттоҳда улар тангри Аид истиқболига бориб, ундан хотини Персефонани талаб қиладилар. Ўликлар салтанатининг бадқовоқ ҳукмдори бу талабдан қаттиқ ғазабланади, лекин ғазабланганини йигитларга сездирмайди ва уларни ўликлар салтанати бўсағасидаги қоя тошдан ўйиб ишланган тахтга ўтиришга таклиф қилади. Икки қаҳрамон бу тахтга ўтирган заҳотлари унга чиппа ёпишиб, қимир этмай қоладилар. Аид йигитларни қилган гуноҳи учун шундай жазолаган эди.

Тесей ўликлар салтанатида ҳибсада ўтирган чоғида, соҳибжамол Еленанинг акалари — Кастор билан Полидевк сингилларини ахтариб бутун мамлакатни кезиб чиқадилар. Ниҳоят, улар Еленанинг қаерга яшириб қўйилганидан огоҳ бўладилар. Ва дарҳол Афина шаҳрини қамал қиладилар, метин қалба бу қамалга дош бера олмайди. Кастор билан Полидевк Афинани забт этади, ўз сингилларини озод қилади ва Тесейнинг онаси Эфрани асирга олиб, Елена билан бирга Спартага олиб кетади. Кастор билан Полидевк Афина шаҳри ва бутун Аттика вилоятига ҳокимлик қилишни Тесейнинг азалий душмани Менесфейга топширади. Тесей эса, Аид салтанатида узоқ вақт қолиб кетади. У ерда Тесей кўп азобу уқубатларни бошидан кечиради, лекин ахири бир кун келиб, уни энг бузрук қаҳрамон алп Херакл бандиликдан озод қилади.

Тесей яна ёруғ жаҳонга қайтади, лекин бу қайтиш унга қувонч бағишламайди. Афинанинг мустаҳкам қальаси вайрон қилинган, Елена озод этилган, Тесейнинг онаси эса Спартада асирлик азобини чекарди; Тесейнинг ўғиллари — Демифон билан Акамонт, Афинадан қочиб кетишга мажбур бўлган, бутун ҳокими-

ят манфур Менесфейнинг қўлига ўтган эди. Шу аҳволни кўрган Тесей Аттикани тарк этади ва Эвбея оролидаги ўз мулки сари равона бўлади. Лекин бу томонда ҳам унга бадбахтлик ҳамроҳ бўлади. Аскирос шоҳи Ликомед Тесейга унинг ерсувини қайтаришни истамайди, у бузрук қаҳрамонни ҳийла билан юксак қоя чўққасига бошлаб чиқади-да, денгизга итариб юборади. Аттиканинг энг буюк қаҳрамони гапимининг хиёнаткор қўлида шундай ҳалок бўлган эди.

АТРЕЙ ВА ФИЕСТ

Атрей билан Фиест Пелопснинг ўғиллари эди. Бир вақтлар Пелопс шоҳ Эномайнинг аробакаши Миртилни хиёнаткорона ўлдирганида, аробакаш ўлатуриб унга лаънатлар ўқиган ва бу тавқи лаънати Пелопснинг бутун бўлғуси авлоди бошига энг машъум ёвузликлар ёғдириб, ҳаммаларини ҳалоқатга рўбарў қилган эди. Миртилнинг лаънати Атрей билан Фиест бошига ҳам бемисл мусибатлар ёғдиради. Улар қатор-қатор бадкирдорликлар қилишади. Атрей билан Фиест оналари Хиноподамиянинг гашига кириб, ўз ўғай инилари Хрисишни (санам Аксирнанинг Пелопсдан туққан ўғлини) ўлдирадилар. Ака-ука бу жиноятга қўл ургач, халқ ғазабидан қўрқиб, ота юртидан қочадилар ва Микенага бориб, поччалари — шоҳ Сфенелнинг саройидан паноҳ топадилар: Сфенел йигитларнинг опаси Микиннага уйланган эди. Сфенел қазо қилиб, унинг Иолай қўлига асир тушган ўғли Эврисфей Ҳераклнинг онаси — Алкмена томонидан ўлдирилгач, Микена салтанатига Атрей подшо бўлади, чунки Эврисфейдан ворис қолмаган эди. Шунда Фиест акаси Атрейга ҳасад қила бошлайди ва ҳокимиятни қандай қилиб бўлмасин акасидан тортиб олиш режасини тузади. У тангри Ҳермес томонидан акасига армуғон этилган ипак юнгли қўчқорни келин ойиси Аеропанинг ёрдамида ўғирлайди. Бунинг сабаби бор эди, албатта: худоларнинг каломи бўйича, ипак юнгли қўчқор кимда бўлса, ўша Микенанинг ҳокими бўлар экан. Фиест қўчқорни ўғирлагач, салтанат ҳокимлигини талаб қила бошлайди. Бу қилмиши билан у чақмоқдор Зевснинг қаҳрини келтиради, Зевс самода рамзий ишоралар намоен қилиб, Фиестнинг ҳокимиятни муртадона йўл билан қўлга киритмоқчи бўлаётганини микена фуқаросига кўрсатади. Шунда Микена аҳолиси Фиестни шоҳ деб эътироф этишдан бош тортади, натижада у оғасининг ғазабига учрашдан қўрқиб, Микенадан қочиб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Шу кетишида, у оғаси Атрейдан интиқом олиш мақсадида, унинг ўғли Полисфенни обқочиб кетади. Фиест бегона юртда Полисфенни худди ўз фарзандидек тарбиялаб ўстиради ва унинг қалбида Атрейга нисбатан улкан нафрат уйғотади. Зеро, маккор Фиест Полисфендан ўч олиш қуроли сифатида фойдаланмоқчи бўлади. Бола ўсиб улғаяди. Шунда Фиест уни Микенага, Атрейни ўлдиргани юборади. Аммо йигитни ўз отаси ўлдириб қўяди. Атрей ўз ўғлини ўлдириб қўйганини билгач, жуда қаттиқ изтироб чекади. Укасининг бу қилмиши учун Атрей ундан интиқом олишга онт ичади ва энг иблисона, энг ваҳшиёна режа тузади. У ўз режасини амалга ошириш учун, ўзини Фиест билан ярашмоқчидай қилиб кўрсатади. Атрей ундан Микенага қайтишни илтимос қилади. Фиест қайтиб келади, лекин у қандай қилиб бўлмасин акасини ўлдирish ниятида яна келин ойиси Аеропа билан тил бириктириб найранг ишлатмоқчи бўлади. Атрей укасининг бу қилиқларини сезади ва маккор Фиестдан ўч олишга қатъий қарор қилади. У ўз одамларига Фиестнинг икки гўдак ўғли: Аолисфен билан Тантални ими-жимиди тутиб келиб сўйишни буюради. Атрей шу гўдакларнинг гўштидан ўз укаси учун мудҳиш таом тайёрлайди.

У Фиестни меҳмонга чақириб, уни ўғилчаларининг гўшtidан тайёрланган тоам билан зиёфат қилади. Шу пайт беғубор осмонда Зевснинг момақалди роғи даҳшатли гумбирлайди: чақмоқдор тангри Атрейнинг бу бадкирдорлигидан ғазабланган эди. Нурафшон қуёш маъбуди Ҳелиос ҳам бу машъум манзарадан ҳайратга келади; Фиестнинг ўз фарзандлари гўштини тановвул қилишини кўрмаслик учун у четар отлар қўшилган жанг аробасини буриб, орқага, маширқ томонга ҳайдаб кетади. Фиест эса, ҳеч нимани сезмай, бемалол ёнбошлаб овқатланаверади. Ниҳоят, унинг қорни тўяди. Шу пайт бирдан қандайдир машъум фалокат юз беришини сезаётгандек юрагига ғулғула тушади ва Атрейдан ўз ўғилчалари-

ни сўрайди. Атрей хизматкорларини чақириб, укасига Полисфен билан Танталнинг каллалари ва оёқларини кўрсатишни буюради. Ўз ўғилчаларининг ҳалок бўлганини кўрган Фиес дод солиб йиғлай бошлайди ва акасига ёлбориб:

— Болаларимнинг жасадларини бер, мен уларни дафн қилай, — дейди.

Атрей унга жавобан:

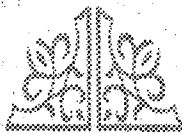
— Болаларингни ўзинг дафн этиб бўлдинг, фақат қабрга эмас, ўз ичингга дафн қилдинг, — дейди.

Шунда Фиест ҳозиргина қандай овқат тановул қилганини тушунади. У хон-тахтани ағдариб юбориб, фарёд чекиб ўзини ерга отади. Бу оғир жудоликдан эси оғиб қолган Фиест ниҳоят «дик» этиб ўрнидан туради, Атрейга ва унинг жамики авлодига лаънатлар ўқиб, саройдан чиқиб кетади. У нима қилаётгани, қаёққа кетаётганини ҳам тушунмай Микенани тарк этади ва даштда саҳройи бўлиб яшай бошлайди. У анча вақтгача саҳрода санғра сағрай юргач, ниҳоят, Эпир шоҳи Феспорт ҳузурига бориб, ўша ердан паноҳ топади.

Худолар Атрейни бу қилган ёвузлиги учун газабларига оладилар. Уни жазолаш ниятида Арголида вилояти ерларини ҳосил унмайдиган қилиб қўядилар. Далаларда гиёҳ ҳам унмай қўяди. Атрейнинг салтанатида очарчилик бошланади, минг-минглаб одамлар очликдан қирила бошлайди. Шунда Атрей бу бахтсизликнинг сабабини билиш учун башоратгоҳга мурожаат қилади. Башоратгоҳдаги коҳинлар, Фиестни Микенга қайтариб олиб келганинг тақдирдагина бахтсизлик барҳам топгай, деб жавоб қиладилар.

Атрей бутун Юнонистонни кезиб инисини узоқ вақт ахтаради, лекин барибир унинг маконини топа олмайди. Ахири у Фиестнинг ўғилчаси гўдак Эгисфни учратиб қолади. Атрей бу болани ўз саройига олиб келиб, ўз ўғлидек тарбиялай бошлайди.

Орадан кўп йил ўтади. Кунларнинг бирида Атрейнинг ўғиллари — Менелай билан Агамемнон тасодифан Фиестнинг қаерда эканини билиб қолишади. Улар амакиларини тутиб Микенга олиб келишади. Лекин Атрей ўз укаси билан ярашмайди, уни зиндонга ташлаб, ўлдирмоқчи бўлади. У Эгисфни чақириб, қўлига ўтқир ханжар тутқизади ва унга, зиндонга тушиб, у ерда ётган маҳбусни ўлдиришни буюради. Атрейни ўз отаси деб ҳисоблаган Эгисф қандай даҳшатли ишга бораётганидан ғофил эди. Лекин у зиндонга тушгани ҳамано, Фиест ўғлини танийди. У ўзини Эгисфга танитади, шунда ота-бола шу зиндоннинг ўзида тил бириктиришиб, Атрейни гумдон қилиш режасини тузишади. Мана, Эгисф саройга қайтиб, Атрейга, амрингни бажардим, маҳбусни ўлдирдим, деб айтади. Атрей, ҳайрият, ахири бадкор инимдан қутилдим, деб қувониб кетади. У олимплик худоларга атаб қурбонлик қилиш ниятида денгиз соҳилига шошилади. Мана шу ерда, қурбонлик қилиш маросими пайтида Эгисф зиндондаги маҳбусни ўлдириш учун Атрейдан олган ханжарни амакисининг икки кураги орасига санчиб ўлдиради. Сўнг у отаси Фиестни зиндондан кутқаради. Фиест ўғли билан биргаликда Микена тахтини тортиб олишади. Атрейзодалар: Менелай билан Агамемнон жон сақлаб бошқа юртга қочишга мажбур бўладилар. Улар Спарта шоҳи Тиндарей саройидан паноҳ топишади. Бу ерда улар Тиндарейнинг қизларига: Менелай — гўзалликда маъбуда Афродитадан қолишмайдиган Еленага, Агамемнон — Клитемнестрага уйланадилар. Орадан анча-мунча вақт ўтгач, Агамемнон Микенга қайтиб, Фиестни ўлдиради ва бир вақтлар ўз отасиники бўлган салтанатга ҳокимлик қила бошлайди. Менелай эса, қайинотаси Тиндарей ўлгандан кейин Спартага шоҳ бўлади.

SUMMARY

In this issue of magazine there are novels created by canadian writer Gabriel Ryan's named «Life is a moving river» and novel «Al-Amun al-Mamun» created by arabian writer Jurji Zaydon.

For lovers of poetry there are a number of poems created by Nobel prize winner Redyard Kipling and also some of them which are written by Russian analysist Aleksey Ivashchenko in his article explainse a historical cause that led Russian agriculture to total crisis. Also an article dedicated to the 1200 anniversary of scientist Motrudy is published in magazine. Fans of adventure reading can find a member of Greek myths and legends.